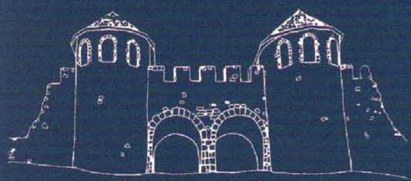


MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ – ZALĂU



ACTA MVSEI POROLISSENSIS



arheologie – restaurare – conservare

XXXV
2013

ZALĂU
EDITURA POROLISSUM

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU

**ACTA
MVSEI POROLISSENSIS
XXXV**

ARHEOLOGIE – RESTAURARE – CONSERVARE

ZALĂU
2013

EDITOR ȘEF: Dr. Corina BEJINARIU

COLEGIUL DE REDACȚIE

Dr. Horea POP – redactor șef

Dr. Ioan BEJINARIU – redactor responsabil

Dr. Dan BĂCUEȚ CRIȘAN – secretar de redacție

Dr. Marin POP – membru

Dr. Sanda BĂCUEȚ CRIȘAN – membru

Dr. Camelia BURGHELE – membru

Dr. Emanoil PRIPON – membru

COLEGIUL EDITORIAL

Dr. Gheorghe LAZAROVICI, Universitatea Eftimie Murgu, Caransebeș, România

Dr. Tiberius BADER, Hemmingen, Baden-Wurttemberg, Germania

Conf. univ. dr. Gelu FLOREA – Departament Istorie Antică și Arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca (România)

Cercet. șt. I dr. Coriolan H. OPREANU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România

Cercet. șt. II dr. Ioan STANCIU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România

Prof. univ. dr. Sorin MITU – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România

Prof. univ. dr. Adrian IVAN – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România

Drd. Dan Octavian PAUL, Muzeul Banatului, Timișoara, România

Responsabilitatea pentru conținutul științific al articolelor, pentru formulări și calitatea rezumatelor în limbă străină revine în întregime autorilor.

ACTA MVSEI POROLISSENSIS

Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău

Orice corespondență referitoare la publicație va fi trimisă pe adresa: MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU, RO–450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260–612223, fax: 004-0260–661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com	Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: MUZEUL JUDETEAN DE ISTORIE SI ARTA ZALAU, RO–450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260–612223, fax: 004-0260–661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com
--	--

Pe copertă: Imagine aeriană cu amfiteatrul din Complexul Arheologic Porolissum, prin amabilitatea domnului Cosmin Giurgiu, www.ghidvideoturistic.ro, www.filmariaeriene.com.

© EDITURA POROLISSUM A MUZEULUI JUDEȚEAN

ISSN 1016–2801

Tipar: SC MEGA PRINT SRL CLUJ-NAPOCA

CUPRINS – SUMMARY – RÉSUMÉ

IN HONOREM ISTVÁN BAJUSZ.....	7
-------------------------------	---

LUCRĂRI DIN CADRUL WORKSHOP-ULUI NEOLITICUL TRANSILVANIEI. LUMEA NOUA-LUMEA ZAU

SUPLAC, ZAU, PIȘCOLT, HERPÁLY...REALITATE SAU PROBLEME DE INTERPRETARE?	11
---	----

SANDA BĂCUEȚ CRIȘAN

SUPLAC, ZAU, PIȘCOLT, HERPÁLY... FACT OR INTERPRETATION PROBLEMS

CONSIDERAȚII PRIVIND POZIȚIA CRONOLOGICĂ ABSOLUTĂ A CIMITIRELOR PREISTORICE DE LA ICLOD	47
--	----

DRAGOȘ DIACONESCU, GHEORGHE LAZAROVICI, SORIN TINCU

CONSIDERATIONS REGARDING THE ABSOLUTE CHRONOLOGY
VIEW OF THE PREHISTORIC CEMETERIES FROM ICLOD

DOVEZI ALE PRACTICĂRII AGRICULTURII ÎN SITUL DE LA PORȚ-„CORĂU” (JUD. SĂLAJ) ..	65
---	----

MIHAI DUNCA

PREUVE DE LA PRATIQUE DE L' AGRICULTURE DANS
LE SITE DE PORȚ-“CORAU” (DEP. DE SALAJ)

BIOARCHAEOLOGICAL STUDY OF A SKELETON BELONGING TO THE SUPLACU GROUP, DATED IN THE MIDDLE NEOLITHIC PERIOD	73
---	----

**CLAUDIA RADU, IOANA MIHALACHE, GRUIA FAZECAȘ,
FLORIN GOGÂLTAN, BEATRICE KELEMEN**

STUDII BIOARHEOLOGICE ASUPRA UNUI SCHELET APARTINÂND
GRUPULUI SUPLACU, DATAT ÎN PERIOADA NEOLITICULUI MIJLOCIU

EPOCA METALELOR

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA CULTURII COȚOFENI. DESCOPERIRILE DE LA LEȘMIR <i>DEALUL LUI KUN</i> (JUD. SĂLAJ).....	81
---	----

IOAN BEJINARIU

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS TO KNOWLEDGE OF COȚOFENI
CULTURE. THE FINDINGS FROM LEȘMIR *DEALUL LUI KUN* (SĂLAJ COUNTY)

UN MORMÂNT SCITIC DESCOPERIT LA SÂNTION – KENDERFÖLD (CÂNEPIȘTE)	103
--	-----

SORIN BULZAN, CĂLIN GHEMIȘ

A SCYTHIAN GRAVE DISCOVERED AT SÂNTION – KENDERFÖLD, BIHOR COUNTY, ROMANIA

PAINTED POTTERY FROM THE LATE IRON AGE SETTLEMENT AT DIVICI – GRAD, ROMANIA. AN INSIGHT INTO ITS DISTRIBUTION AND THE INTERACTION IN THE IRON GATES OF THE DANUBE	111
---	-----

ANDREEA DRĂGAN

CERAMICA PICTATĂ DIN AȘEZAREA DE A DOUA EPOCĂ A
FIERULUI DE LA DIVICI – GRAD, ROMÂNIA. O PRIVIRE ASUPRA
INTERACȚIUNII ÎN ZONA PORȚILOR DE FIER ALE DUNĂRII

OBSERVAȚII ASUPRA UNEI VARIANTE DE <i>FALX DACICA</i>	123
BORANGIC CĂTĂLIN	
OBSERVATIONS ON A TYPE OF <i>FALX DACICA</i>	
O UNEALTĂ DIN FIER DESCOPERITĂ LA ARDEU, JUD. HUNEDOARA.....	137
IOSIF VASILE FERENCZ	
AN IRON TOOL DISCOVERED IN ARDEU, HUNEDOARA COUNTY	
ON THE SECRETS OF THE DACIAN FRUIT BOWL.....	145
HOREA POP	
DIN SECRETELE FRUCTIEREI DACICE	

EPOCA ROMANĂ

STUDIA POROLISSENSIA (III)	159
IOAN PISO	
STUDIA POROLISSENSIA (III)	
CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). <i>COHORS III LA POROLISSUM</i>	177
CORIOLAN HORAȚIU OPREANU	
CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). <i>COHORS III AT POROLISSUM</i>	
FRONTIERA ROMANĂ DIN SUD-VESTUL DACIEI. STADIUL ACTUAL AL CUNOAȘTERII.....	191
CORIOLAN HORAȚIU OPREANU	
THE ROMAN FRONTIER FROM SOUTHWESTERN DACIA. STATE OF ART	
THE MILITARY VICUS OF THE LARGE CAMP ON THE POMET HILL AT POROLISSUM. INTERNAL STRUCTURE.....	207
DUMITRU GHEORGHE TAMBA	
VICUSUL MILITAR AL CASTRULUI MARE DE PE DEALUL POMET DE LA POROLISSUM. STRUCTURA INTERNĂ	
A PSEUDO-SHABTI STATUETTE DISCOVERED IN <i>TIBISCUM</i> (DACIA SUPERIOR)	227
MLADEN TOMORAD, DAN-AUGUSTIN DEAC	
O STATUETĂ PSEUDO-UȘABTI DESCOPERITĂ LA TIBISCUM	

MIGRAȚII, EV MEDIU

CÂND FALSIFICATORUL ANTIC ÎȘI LASĂ AMPRENTA DIGITALĂ PE MONEDA FALSIFICATĂ	239
CRISTIAN GĂZDAC, CĂLIN COSMA	
WHEN THE ANCIENT FORGER LEAVES HIS FINGERPRINT ON THE FAKED COIN	
GEPIZII DIN TRANSILVANIA ÎN EPOCA AVARĂ TIMPURIE DIN PERSPECTIVA ARHEOLOGIEI. PROBLEME LEGATE DE CERCETAREA CIMITIRELOR CU MORMINTE DISPUSE ÎN ȘIRURI PARALELE	247
ALPĂR DOBOS	
THE GEPIIDS IN TRANSILVANIA DURING THE EARLY AVAR PERIOD FROM AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE. PROBLEMS RELATED TO THE RESEARCH OF THE ROW-GRAVE CEMETERIES	

DESPRE LOCUINȚA CU DOUĂ CAMERE DIN INCINTA IV A FORTIFICAȚIEI MEDIEVALE
TIMPURII DE LA DĂBÂCA (JUD. CLUJ) ȘI CRONOLOGIA PRIMEI FAZE DE FORTIFICARE ...271

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN

ABOUT THE TWO ROOMS SURFACE DWELLING FROM DABÂCA
(CLUJ COUNTY) EARLY MEDIAEVAL FORTRESS (ENCLOSURE IV) AND
THE CHRONOLOGY OF THE FIRST PHASE OF FORTIFICATION

CONTRIBUȚII LA STUDIAREA CERAMICII MEDIEVALE TIMPURII DIN DEPRESIUNEA
SILVANIEI. VASELE CU GÂT CANELAT281

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE EARLY MEDIAEVAL
POTTERY FROM SYLVANIAN BASIN. GROOVED NECK POTS

CERCEI DECORAȚI CU O SFERĂ DIN SÂRME, DESCOPERIȚI PE TERITORIUL ROMÂNIEI
(SECOLELE XI-XV) 295

SILVIU OȚA

EARRINGS DECORATED WITH A SPHERE MADE OF WIRE DISCOVERED
ON THE TERRITORY OF PRESENT-DAY ROMANIA (11TH-15TH CENTURIES)

A MEDIEVAL SWORD DISCOVERED IN MARAMUREȘ 303

DAN CULIC, ALIN PRALEA

O SPADĂ MEDIEVALĂ DESCOPERITĂ ÎN MARAMUREȘ

RESTAURARE-CONSERVARE

CONSIDERAȚII PRIVIND STAREA DE CONSERVARE A INSTRUMENTELOR MEDICALE
PROVENITE DIN CERCETĂRILE ARHEOLOGICE ÎNTREPRINSE LA CASTRUL ROMAN DE
LA BUCIUMI ÎNTRE ANII 1963-1964 ȘI ANII 1966-1970 311

MONICA DRUȚA

REFLECTIONS ON STATE OF CONSERVATION OF MEDICAL
INSTRUMENTS FROM ARCHEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED AT
THE ROMAN CAMP BUCIUMI BETWEEN 1963-1964 AND 1966-1970

TRATAMENTE MECANICE APLICATE BUNURILOR DE PATRIMONIU DIN METAL.....319

DANIELA IAMANDI, ȘTEFAN MOCANU

INTERVENȚII ASUPRA UNOR PIESE ARHEOLOGICE DIN FIER..... 329

ELISABETA MARIANCIUC, TEODORA JUGRĂSTAN

INTERVENTIONS ON ARCHAEOLOGICAL ARTIFACTS MADE BY IRON

CÓPII ȘTIINȚIFICE. MODALITĂȚI DE DE REALIZARE, TEHNICI ȘI MATERIALE UTILIZATE
(STUDIUL DE CAZ II) 335

EMANOIL PRIPON

SCIENTIFIC COPIES. CRAFTING METHODS, TECHNIQUES
AND USED MATERIALS (CASE STUDY II)

ÎNLĂTURAREA DEPUȘTELOR DE CUPRU DE PE SUPRAFAȚA MONEDELOR REALIZATE
DIN ALIAJE CU CONȚINUT SCĂZUT DE ARGINT 343

EMANOIL PRIPON

REMOVING THE COPPER DEPOSITS FROM THE SURFACE OF
COINS MADE OF LOW CONTENT SILVER ALLOYS

RECENZII

VARIA. RECENZII.....351

IN HONOREM ISTVAN BÁJUSZ



Dacă într-adevăr există eroi de zi cu zi, oameni care muncesc conștiincios, în ciuda dificultăților în a trăi viața din plin, atunci arheologia sărbătorește azi, un astfel de caracter. Pe Bajusz István, arheologul născut la Turda în anul 1954, cu strămoși care au activat în domeniul arheologiei, destinul l-a sortit spre practicarea acestei meserii. A crescut în cadrul ideal, unde, ca tânăr, a cunoscut situl arheologic de la Potaissa, fapt ce l-a îndemnat spre cunoaștere și dedicare spre arheologie. Urmând tradiția familiei, în 1974 se înscrie la Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, specializându-se în arheologie.

După obținerea diplomei universitare, ca tânăr arheolog al Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău, se implică în cercetarea siturilor de epocă romană și în cartarea elementelor de graniță ale Imperiului Roman. Datorită competențelor aprofundate și profesionale, Bajusz István câștigă repede stima colegilor săi. Din 1979, numele său devine legat inseparabil de cercetarea arheologică de la Porolissum. O etapă importantă în cariera lui își are debutul în anul 1981, când începe cercetarea arheologică a amfiteatrului de la Porolissum, cercetare eșalonată pe mai multe decenii cu rezultate extraordinare.

Un nou angajament în slujba științei și a societății poate fi considerat momentul 1995, când Bajusz István ocupă funcție didactică la unitatea de învățământ universitar, al cărui absolvent este. Educarea de tinere generații la proaspăt relansata linie maghiară din cadrul Facultății de Istorie a reprezentat pentru Bajusz István o reală provocare. Creșterea prestigiului profesional prin munca sa, cu obișnuita

dedicație, a făcut să pășească pe urmele unui predecesor de cinste, istoricul, decanul Bodor András. Începând cu a doua jumătate a anilor '90, Bajusz István pune bazele unui șantier-școală la Porolissum, care devine un atelier de referință pentru ucenici, studenți arheologi, asigurând astfel educația și formarea unei resurse umane care va asigura o generație tânără de arheologi maghiari. Personalitatea carismatică a profesorului Bajusz István, umorul său liniștit și de bun simț, vastele cunoștințe și experiența profesională au făcut ca o proaspătă generație de tineri arheologi să aleagă această profesie, să respecte și să iubească arheologia și istoria antică.

Succesul său profesional și social este exemplificat de o serie de proiecte de cercetare pe care le-a coordonat, publicarea ca autor sau co-autor a mai multor volume și studii, în reviste naționale și internaționale. Este membru fondator și președinte al *Asociației Arheologilor Maghiari din Transilvania Pósta Béla*. De asemenea, este membru și președinte al *Asociației Muzeului Ardelean, filiala Zalău*. În continuare este membru al următoarelor organizații profesionale: Institutului de Studii Clasice de la Cluj Napoca, Corpul Științelor Clasice, Corpul „Instrumentum” (Martignak, Franța), membru în organismul public al Academiei Maghiare, Asociația Muzeului Ardelean, Asociația Culturală Maghiară Ardeleană, membru corespondent al Societății Maghiare de Arheologie și Istoria Artei.

Ca apreciere a muncii asidue, în anul 2004, Administrația Prezidențială a României îi acordă decorația „Ordinului Cultural”, iar în 2006, Ministerul Culturii și a Patrimoniului Național al Ungariei îi acordă premiul *Schönvisner István* – pentru patrimoniul arheologic. În 2010, Ministerul Culturii și Patrimoniului Național al României îi acordă diploma de excelență pentru activitatea în arheologia județului Sălaj.

Dincolo de toate meritele profesionale, Bajusz István sau Pisti, prin umanitatea sa, bunul simț, conduita morală și modestie a câștigat respectul și dragostea colegilor și discipolilor săi.

LUCRĂRI DIN CADRUL
WORKSHOP-ULUI
NEOLITICUL
TRANSILVANIEI.
LUMEA NOUA-LUMEA ZAU



SUPLAC, ZAU, PIȘCOLT, HERPÁLY...

REALITATE SAU PROBLEME DE INTERPRETARE?

SANDA BĂCUEȚ CRIȘAN*

sandabacuet2001@yahoo.ro

SUPLAC, ZAU, PIȘCOLT, HERPÁLY... FACT OR INTERPRETATION PROBLEMS

Rezumat: Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în situl de la Porț/Suplacu de Barcău „Corău” au dus la identificarea unor complexe aparținând primei etape de locuire de tip Suplac. Materialul ceramic recoltat în complexele timpurii, indică un amalgam de stiluri specifice pentru Pișcolt/Esztár sau Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii, prelucrate într-o manieră proprie acestor comunități. Datele de cronologie absolută și relativă indică un interval paralel cu Tisza I–II/II – Herpály I–II – Vinča C1 – Vinča C2. În contextul în care în nord-vestul României, în paralel cu descoperirile timpurii de la Porț-Suplacu de la Barcău „Corău” evoluează comunități Pișcolt III, așezarea de aici nu poate fi atribuită grupului Pișcolt. Dezvoltarea ulterioară a comunității de la Porț indică o evoluție liniară spre ceea ce se cunoaște ca Suplac II, motivistica picturală preia decorul spiralic la interiorul formelor deschise, liniile groase trasate pe buză, pe pereții vaselor la interior sau exterior etc. Caracterul materialului din etapele târzii Suplacu de Barcău au fost văzute uneori ca fiind în esență similare cu Salca-Herpály. Nu trebuie uitat faptul, că în aria geografică de care de ocupăm, Depresiunea Silvaniei, au fost identificate până în prezent așezări tipice pentru faza clasică Herpály, la Zăuan „Dâmbul Spânzuraților și Bocșa „Pietriș”. Susținem că elementele comune pentru Suplac și Salca-Herpály sunt de fapt elemente comune neoliticului târziu, iar descoperirile de la Suplac nu se arondează culturii Salca-Herpály.

CUVINTE-CHEIE: neolitic, Pișcolt, Suplac I, Herpály, ceramică, importuri

Summary: Archaeological research undertaken in the recent years at Port / Suplacu de Barcău „Corău” had discovered a few complexes belonging to the first stage of Suplac. The ceramic material discovered there indicates a mixture of styles, specific to Pișcolt / Esztár or to Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii, processed by these communities in a specific way. Absolute and relative chronology data indicate an interval specific to Tisza I-I/II – Herpály I-II – Vinča C1– Vinča C2. Considering the fact that in North-Western Romania, in parallel with the early findings from Porț/ Suplacu de Barcău „Corău”, there are some Pișcolt III communities that evolves here, this settlement cannot be attributed to the Pișcolt group. Further development of the community from Porț shows a linear evolution towards what is known as Suplac II, pictorial motifs decor takes the open spiral shape in interior or exterior of the vessel, thick lines drawn on the rim, on the interior and exterior walls of the vessels, etc.. Not to forget the fact that in this geographical area of Silvania Depression have been identified settlements typical for the Herpály classical phase, at Zăuan Dâmbul Spânzuraților and Bocșa “Pietriș”. We support the fact that the common elements for Herpály and Suplac are actually common elements specific to late Neolithic and the discoveries from Suplac do not belong to Salca Herpály culture.

KEYWORDS: neolithic, Suplac I, Pișcolt, pottery, imports

Neoliticul Transilvaniei și al Crișanei se remarcă în literatura de specialitate printr-o fărmîtare culturală, mai mult sau mai puțin reală, dar care a condus de-a lungul timpului la o aglomerarea de grupuri și culturi, provocatoare de confuzii și neînțelegeri. Au existat și încercări de comasare a acestor fenomene, dar,

* Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău

într-un final, cercetările disparate, materialele insuficiente au dus la aceleași probleme. Este un fenomen de înțeles pentru o zonă cu comunități într-o continuă transformare dată de numeroasele elemente cu care au venit în contact, astfel că aproape fiecare sit cercetat prezintă caracteristici comune dar și diferite de cele anterioare. Putem spune că în prezent există două fenomene culturale bine definite din punctul de vedere material și spiritual: Starčevo-Criș și Pișcolt, restul descoperirilor fiind împărțit, de cercetătorii perioadei într-o multitudine de aspecte, grupuri, culturi. Este și cazul descoperirilor de la Suplacu de Barcău-Port „Corău”. În acest moment se poate spune, că grație cercetărilor sistematice din anii 1973–1992¹, celor preventive din 2002–2012², situl de la Corău este cel mai intens cercetat din nord-vestul României. Din păcate acest fapt nu este reflectat într-o viziune clară asupra a ceea ce reprezintă acest sit pentru neoliticul și eneoliticul timpuriu al zonei. Un scurt istoric al ipotezelor formulate este ilustrativ în acest sens.

1. Anul 1998 este anul apariției și definirii monografice a descoperirilor de la Suplacu de Barcău fiind introdus în literatura de specialitate grupul neolitic Suplacu de Barcău³. Potrivit acestei monografii Grupul Suplacu de Barcău este un grup al neoliticului dezvoltat, cu trei etape de evoluție plus două intermedii. Originea grupului: grupul s-a format pe fondul ceramicii pictate din neoliticul mijlociu, componenta genetică de bază fiind reprezentată de ceramica pictată de tip Lumea Nouă-Vărzari-Devent și Pișcolt, care se menține încă⁴.

2. Parte componentă a complexului cultural Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod, etapa evolutivă BIII.⁵ Originea este comună cu cea a grupului Iclod (fond grupul Cluj-Cheile Turzii⁶) deosebit fiind fondul local care în Suplac a fost grupul Pișcolt⁷. Maxim precizează legături cu grupul Iclod, „aspectul Herpaly de la Oradea” și ultima etapă a CCTLNI descoperirile din peștera Devent.⁸

3. Un alt cercetător care analizează tangențial descoperirile de la Suplacu de Barcău, Sabin Luca vede elemente preponderente Pișcolt pentru fazele vechi iar pentru evoluția și finalul grupului „tot mai marcante elemente culturale Salca-Herpaly⁹, concluzia autorului fiind aceea că așezarea de la Suplac reprezintă o variantă regională, elementele definitorii fiind fie mai vechi, Pișcolt vechi, fie reprezintă cultura Salca-Herpaly, ori cultura Pișcolt în fazele evolute¹⁰.

4. Abordând problematici ale neoliticului din nord-vestul României, C. Virag, se alătură opiniilor exprimate de S. A Luca, grupul Suplacu de Barcău fiind un grup care cuprinde descoperiri de tip Pișcolt precum și descoperiri de tip Herpaly.¹¹

5. Publicare monografică a arhitecturii neoliticului și epocii cuprului din România ne oferă o nouă abordare a descoperirilor de la Suplac-Port „Corău”¹². Grupul Suplacu de Barcău este parte componentă a complexului Cluj-Cheile-Turzii-Lumea Nouă-Zau-Iclod-Suplac pentru care se prefigurează termenul de cultură Zau, componentele complexului, grupurile anterioare putând avea sens cronologic.

6. Într-o primă prezentare monografică a cercetărilor preventive din anii 2002–2003 am susținut o separare a descoperirilor cuprinse în complexul cultural Cluj-Cheile-Turzii-Lumea Nouă-Zau-Iclod-Suplac în două, cele de tip Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii și Cluj-Suplacu de Barcău¹³.

¹ Ignat 1998, p. 19–20.

² Matei *et al.* 2003, p. 246–248; Bejinariu *et al.* 2004, p. 246; Băcuet Crișan *et al.* 2011, p. 215–218; Băcuet Crișan *et al.* 2012, p. 245–246; Băcuet Crișan *et al.* 2013, p. 173–174; Băcuet Crișan 2008, p. 13–26, 51–53.

³ Ignat 1998.

⁴ Ignat 1998, p. 21.

⁵ Maxim 1999, p. 69.

⁶ Maxim 1999, p. 87.

⁷ Maxim 1998, p. 93.

⁸ Maxim 1999, p. 93.

⁹ Luca 2001, p. 136.

¹⁰ Luca 2001, p. 137.

¹¹ Virag 2005 (2008), p. 23.

¹² Lazarovici, Lazarovici, 2006, p. 404, 410–414.

¹³ Băcuet Crișan 2008, 48–53.

7. Enunțată într-o primă etapă în 2006¹⁴, studiile ulterioare vor face precizări mai ample asupra nou createi culturi Zau, care va include în etapele II și III descoperirile de la Porț-Suplacu de Barcău¹⁵.

8. Abordând relațiile descoperirilor de la Lumea Nouă în contextul neoliticului transilvănean, Mihai Gligor susține că asemănările motivelor picturale dintre Suplac și Lumea Nouă sunt indirecte¹⁶.

Un scurt istoric al problemei era absolut necesar, se pot observa astfel opinii diverse dar și unele puncte comune, cum ar fi prezența unor elemente Pișcolt. În momentul publicării inițiale a monografiei cercetărilor asupra neoliticului și eneoliticului timpuriu în depresiunea Șimleului, puteam face referiri doar la 3 complexe timpurii și câteva materiale din nivel, materiale insuficiente pentru abordarea problemei. Totuși pentru factura ceramicii și stilul pictural identificat în special în G21–M5 (am păstrat și denumirea inițială a complexului, deși acesta s-a dovedit a nu avea un caracter funerar) au fost făcute trimiteri în mediul Lumea Nouă – Cheile Turzii și Esztár¹⁷. Reluarea cercetărilor preventive în 2010 ne-a oferit o perspectivă mai largă privind nivelul timpuriu de locuire de tip Suplac, în prezent fiind identificate în jur de 15 complexe atribuite acestui orizont, cu o intensă densitate de locuire în zona de nord-vest a pantei terasei de la Corău, așa cum ne-a dovedit cercetarea suprafeței S22/2012 (Pl. 3). În acest suprafață au fost identificate 7 complexe, dintre care 2 de mari dimensiuni cu un material ceramic extrem de bogat: C138 și C147. Elementele de datare sunt completate de un alt complex cercetat în anul 2010, C11. Deosebit de interesant s-a dovedit a fi materialul recoltat din C179, care deși redus cantitativ, ajută în mod special la datarea acestei etape de locuire.

Din punctul de vedere al tipului de complex C138, C147 sunt gropi de mari dimensiuni (posibil bordeie), în care s-au observat mai multe niveluri de umplere, dar într-un fel similare, cu o umplutură cenușoasă, care a făcut ca și materialul ceramic să fie foarte bine conservat. Nu au fost observate diferențe de tehnică de confecționare între materialul recoltat din primele niveluri de umplere și cele inferioare, ceramica fiind din acest punct de vedere extrem de omogenă.

C138 – (Pl.4). Din analiza generală a ceramicii recuperate din complex se desprinde o primă concluzie: în mare majoritate ceramica aparține speciei fine și semifine (doar dacă facem o separare pe grosimea pereților), fiind identificate extrem de puține fragmente de vase aparținând unei specii mai grosiere. Chiar și în cazul acestei specii, se remarcă atenția acordată tratării suprafețelor, ceramica fiind de bună calitate. Caracteristic pentru toate cele trei specii este degresarea pastei cu măr, rar nisip fin, pleavă sau cioburi fin pisate.

Forme identificate: deși cantitatea de ceramica este impresionantă, din punctul de vedere al formelor identificate nu putem vorbi de o variabilitate prea mare. Majoritar apar castrone (Pl. 7/2, 5, 8; 8/4a-b; 11/5a-b), străchini (Pl. 7/1, 3; 8/2a-b), cupe (Pl. 6/1–3; 9/3; 11/3) și în număr mic, boluri (9/5), vase cu profil în S (Pl. 10/1a-b), vase cu picior (Pl. 7/6). Uneori buza vaselor a fost lobată, fiind întâlniți lobi mari care depășesc cu mult linia buzei (Pl. 9/4) sau o simplă ondulare a acesteia (Pl. 9/5). Ceramica pictată, cea mai numeroasă, aparține speciei fine sau semifine. Din punctul de vedere al tehnicii de realizare într-o proporție mai mică apare ceramica pictată înainte de ardere, și în acest caz vorbim de stilul pictural specific ceramicii de tip Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii, pictură cu alb sau roșu pe fondul roșu, bine lustruit, al vasului sau pe un fond de angobă albă, bine lustruită (Pl. 24/1–4, 8, 9). Pictura după ardere este aplicată fie pe un fond foarte bine lustruit de culoare roșu Pompei fie pe angobă albă. De cele mai multe ori motivul pictural a fost realizat în negativ, prin acoperirea unor suprafețe mari cu o substanță neagră care s-a păstrat foarte puțin sau apare doar urma maronie. Ca motive apar linii ondulate cu un traseu paralel cu buza vasului sau vertical pe aceasta (Pl. 8/4a; 11/4, 5a) linii groase pe buza în interior sau exterior, motive spirale (Pl. 8/2b, 3b). O tehnică mai rar întâlnită, dar prezentă în aproape toate complexele timpurii, este aceea a acoperirii suprafeței exterioare cu o substanță groasă de culoare neagră-cenușie sau brun-cenușie (Pl.5). Un decor în rețea aplicat pe un strat de angobă albă, a fost identificat pe o cupă fragmentară (Pl. 9/1).

¹⁴ Lazarovici, Lazarovici 2006, p. 404–406.

¹⁵ Lazarovici 2009, p. 179–218; 2010, p. 55–71.

¹⁶ Gligor 2009, p. 153.

¹⁷ Băcșu Crișan, 2008, p. 20–22.

Repertoriul material al complexului 138 este completat de o cantitate extrem de redusă de lame sau așchii și o daltă.

C147 (Pl. 12). Din punctul de vedere al caracteristicilor generale se observă aceeași predominare a materialului ceramic aparținând speciei fine sau semifine. Sunt prezente materialele tipice Lumea Nouă-Zau, (Pl. 25/1–5,8), iar ca o noutate un fragment ceramic Szakálhát, decorat cu o bandă incizată, care ulterior a fost pictată cu roșu (Pl. 25/6). Din inventar se remarcă un fragment de statueta antropomorfă.¹⁸ Inedit este un fragment de vas din pastă grosieră, de culoare neagră, ornamentat cu tăieturi scurte care ocupă întreaga suprafață a vasului, întrerupte doar la nivelul unui buton alungit, crestă, de sub care pornesc linii incizate (Pl. 18/1). Tot prin incizie a fost decorat un alt fragment, inciziile superficiale alcătuind un model unghiular. Dintre forme sunt identificate castroane (Pl. 13/1,2; 16/2a–2b; 19/2,3), strachini (13/3a-b; 16/1a-b), cupe (17/1; 18/2), vase cu profil în S (14/2) sau, rar, vase cu picior (17/3).

C179. Materialul ceramic redus cantitativ, fragmente ceramice provenite de la câteva vase, diferă de cel recoltat din cele două contexte anterioare. Este vorba de un vas de mici dimensiuni, aproape întreg, care prezintă un tub de scurgere (Pl. 24/6), o amforă fragmentară prevăzută cu torți cu umărul marcat de o adâncitură (Pl. 22), fragmente de strachini de mici dimensiuni (Pl.20/1–2) și câteva fragmente ceramice pictate. (20/3). Interesantă este asocierea acestor materiale. Vasele cu tub de scurgere nu au fost identificate în contextele timpurii de la Porț „Corău”, dar apar în etapa târzie Pișcolt la Ciumești „la Silozuri”¹⁹, un vas cu tub fiind identificat și în colecția Kovacs²⁰. Amfora are bune analogii între materialul Pișcolt târziu de la Pișcolt „SMA/Căramidărie”²¹ și Vărzari²², un fragment de strachină prezintă o motivistică similară materialului de tip Lumea Nouă-Zau, iar dintre fragmentele pictate se remarcă un fragment Pișcolt. Pe strachina menționată mai sus pictura cu roșu a fost aplicată după ardere, pe fondul vasului, tehnică întâlnită atât la Corău²³, cât și în situl de la Doh „Rături”.

Cele două complexe C138 și C147 sunt cele mai ilustrative din punctul de vedere al materialului ceramic și pot defini prima etapă a descoperirilor de tip Suplac. Care ar fi aceste elemente? Ca tehnică, lustruirea puternică a vaselor atât la exterior cât și la interior, pictura cu roșu, alb, negru pe fond de angobă roșie sau albă, obținerea decorului în negativ, combinația de pictura înainte de ardere în cazul fragmentelor de tip Lumea Nouă-Zau și pictură după ardere, tehnică utilizată pe parcursul etapelor de locuire de la Suplac/Porț „Corău”.

Pornind de la premisa susținută de unii cercetători, că elementele genetice de bază ale descoperirilor de la Suplac sunt cele transilvanene (Lumea Nouă-Cheile Turzii-Zau) și Pișcolt vom încerca să vedem dacă acest lucru se poate susține pe baza descoperirilor și a încadrărilor cronologice. Primul punct, legat de aspectul transilvănean, poate fi susținut prin prezența unor comunități de acest tip în nord-vestul României: Doh „Rături/Coaste”²⁴ și Șimleu Silvaniei „Tudor Vladimirescu”²⁵, precum și, de materialul ceramic tipic, descoperit în complexele timpurii la Porț „Corău”. Cel de-al doilea aspect impune o serie de probleme de ordin cronologic. Din punctul de vedere al prezenței comunităților Pișcolt în aria de care ne ocupăm, nu sunt întâmpinate discuții, au fost identificate până în prezent 6 situri, care au fost atribuite Pișcoltului timpuriu, sfârșitul etapei I sau început de II (Porț „Corău”) ²⁶, Pișcolt II (Zăuan „Dâmbul Cimitirului”²⁷,

¹⁸ Băcuet Crișan 2013, p.84, pl IV/5a-c.

¹⁹ Iercoșan 1981–1982, p. 35–37, Fig 1; Nemeti 1997, p. 64–65, fig. 3/2.

²⁰ Nemeti 1997, p. 64–65, fig. 3/1; 3/3, Virag 2008, pl. XXXV/5.

²¹ Lazarovici, Nemeti, 1983, fig. 19/4; Nemeti 1986–1987, Fig. 4/2,3.

²² Ignat 1982, p. 361–370, Pl. II.

²³ Băcuet Crișan 2011, Pl. 12/1

²⁴ Băcuet Crișan 2007, p. 68, Pl. 2–4; Băcuet Crișan 2011, 49–52, Pl. 8–9.

²⁵ Băcuet Crișan 2011, 49–50.

²⁶ Băcuet Crișan 2011, p. 54.

²⁷ Lazarovici, Lakó 1981, p. 42.

Marca „Primăria Nouă”²⁸ Pericei „Keller tag”²⁹), II sau III (M2 de la Porț „Corău”³⁰, Zalău „Valea Mișii”) ³¹. Constatăm deci, existența acestor comunități, care sunt bine documentate pentru etapa a II-a, cu semne de întrebare privind cea de-a treia etapă de evoluție, un singur complex, cu caracter funerar la Porț, care a indicat elemente caracteristice atât pentru Pișcolt II cât și pentru ultima etapă (III), și câteva fragmente ceramice la Zalău „Valea Mișii”. Pentru a putea intui momentul cronologic de debut al descoperirilor din C138 și C147 ar trebui să ne racordăm la elementele străine descoperirilor din nord-vestul României: fragmentul ceramic Szakálhát și tehnica acoperiri suprafețelor cu o substanță neagră sau brună și decor din paie fin tocate, caracteristică pentru Tisza timpurie.³² Vase decorate în acest din urmă stil au fost identificate la Polgár „Csöszhalom” atât în așezarea cu un singur nivel cât și în nivelul I al telului³³. Din bibliografia centrată pe descoperirile de la Pólgár, se desprinde caracterul special al celor 2 situri, un amalgam de stiluri și influențe, nivelul I din tell și situl orizontal fiind date în paralel cu Tisza I/II (Kalicz-Raczky³⁴, Tisza II Horváth³⁵)-Tisza II (Tisza III Horváth³⁶)-Herpály I-II și Lengyel I, datarea absolută pentru situl orizontal fiind între 4940–4720 cal BC³⁷, într-un interval corespunzător Vinča C1–Vinča C2.³⁸

Pe baza cercetărilor de la Gorzsa, Horváth datează începutul etapei Tisza I (anterior Szakálhát târziu sau Szakálhát-Tisza) etapă în care apar vasele acoperite cu bitum și decor din paie fin tocate la 5030 cal BC iar începutul etapei Tisza II la 4970³⁹. Aceeași tehnică de decor a fost întâlnită și în siturile de la „Őcsöd” Kováshalom” și Szegvár „Tűzköves” fiind considerată deasemenea un indicator cronologic pentru Tisza I⁴⁰. Inițial s-a considerat că vasele au fost acoperite cu bitum. Analizele ultimilor ani, atât pe probe recoltate de pe ceramica de la Porț, cât și din mediul Pișcolt sau cel similar din Ungaria au dus la concluzia că a fost utilizat gudronul de mesteacăn⁴¹ și nu bitumul.

Am ales acest exemplu al ansamblului de situri de la Polgár, din mai multe motive: unul a fost amalgamul de elemente, altul prezența vaselor acoperite cu gudron și decorate cu paie fin tocate, și nu în ultimul rând, așa numitul grup Szilmeg⁴². Acestui grup atribuit ALP-ului⁴³ i-au fost arondate și materialele identificate de Ida Bogнар-Kutzian la Polgár „Basatanya”⁴⁴. Un sit similar a fost cercetat în aceeași zonă la Polgár „Ferenci Hát”. Acumularea de date și analiza materialelor a dus la concluzia că și în acest caz este vorba de un amalgam de stiluri, Bükk, Szakálhát, Esztár, Tiszadob, grupul Szilmeg fiind o sinteză a celor de sus și nu mai poate fi acceptat ca grup separat al Liniei Alföld.⁴⁵ Datele C14 pentru etapa IV a ALP (5293–5068 cal BC) coincid cu datele pentru Tisza I de la Őcsöd „Kováshalom” (5210–5050 cal BC), concluzia fiind aceea, că în timp ce în sudul câmpiei ungare apare cultura Tisza, în nord s-a creat o mixtură de elemente Bükk, Szakálhát, Esztár, Tiszadob⁴⁶. Interesante sunt materialele pictate recoltate din aceste

²⁸ Bejinariu, Băcuet 2007, 223–224, Băcuet Crișan 2008, p. 15, pl. 21–25.

²⁹ Băcuet Crișan 2008, p. 12–15, Pl. 8–12.

³⁰ Băcuet Crișan 2008, p. 17.

³¹ Băcuet Crișan, Băcuet Crișan 2003, p.18, Pl. 17–20.

³² Horváth, 2005, p. 67; Raczky, *Domboróczki*, Hajdú, 2007, p. 54, 58.; Sebők 2007, p. 106, fig. 6/11.

³³ Raczky, *Domboróczki*, Hajdú 2007, fig. 4/10–11; fig. 8/3.

³⁴ Kalicz, Raczky 1987, p. 26, 30.

³⁵ Horváth 2005, p. 67–68.

³⁶ Horváth 2005, p. 68.

³⁷ Raczky, *Domboróczki*, Hajdú 2007, p. 58.

³⁸ Drașovean 2013, p. 13–14

³⁹ Horváth 2005, p. 67–68.

⁴⁰ Kalicz, Raczky 1987, p. 20

⁴¹ Popescu *et al* 2012, p. 470–473, Jakucs, Sándorné Kovács 2012, p. 307–316.

⁴² Kalicz, Makkay 1977, p. 49–50.

⁴³ Kalicz, Makkay 1977, p. 49.

⁴⁴ Bogнар-Kutzian 1966, p. 260.

⁴⁵ Raczky, Anders 2009, p. 43–44.

⁴⁶ ibidem

situri, cu bune analogii în descoperirile de la Porț/Suplacu de Barcău „Corău”.⁴⁷ De asemenea, fragmentul ornamentat cu impresiuni rotunde identificat în C138 (Pl. 9/8), are analogii în descoperirile Szilmeğ la Bükkaranos „Földvár”.⁴⁸ În același mod putem vorbi și despre descoperirile de la Suplacu de Barcău/Port „Corău”, în prima etapă fiind întâlnite materiale de tip Lumea Nouă, și materiale care indică o prelucrare „personală” a unor motive specifice pentru Pișcolt/Esztár.

Anterior cercetării contextelor timpurii de la Porț, pe baza descoperirilor atribuite acestei etape de Doina Ignat și a celor identificate de noi în 2002–2003, am încercat să vedem care ar fi urmele materiale ale Pișcoltului în această etapă. Au fost identificate formele cu picior, prezente în Pișcolt, care lipsesc potrivit repertoriului de forme la Zau⁴⁹ și Alba Iulia⁵⁰, dar le întâlnim în schimb în situl de la Doh”Rături/Coaste”⁵¹. Este totodată de remarcat că fragmentele provenite de vase cu picior sunt puține, în general au fost identificate picioare, care nu ne pot da indicii cu privire la forma vasului pentru a putea face comparații. Decorul din linie ondulată (din puncte) utilizat la Porț „Corău” este o prelucrare a liniei din puncte din mediul Pișcolt/Esztár, dar motivele ornamentale sunt diferite. Putem aminti o singură analogie, unul dintre fragmentele provenite din peștera Devenț⁵². Pentru motivul în arcade întâlnit în C11/2010 (Pl. 23/7) pot fi găsite analogii în mediul Pișcolt/Esztár, chiar dacă decorul nu este identic. La Porț decorul este format dintr-o linie groasă verticală, încadrată de altă linie groasă în arcadă, iar în Pișcolt linia groasă verticală este încadrată de linii subțiri la Urziceni „Vamă” și Moftinu Mic „Pescărie B”⁵³ sau vas Esztár la Satchinez⁵⁴. Materialele recoltate din complexele timpurii din cercetările anilor 2002–2003, care sunt similare cu C11/2011, C138/2012, C147/2012, au fost văzute ca fiind foarte timpurii, la nivel de Zau I⁵⁵, datate prea timpuriu după părerea noastră. Făcând un sumar al tuturor celor afirmate mai sus, din punctul de vedere al ceramicii, complexele timpurii de la Porț „Corău” nu pot fi atribuite grupului Pișcolt. Putem considera, eventual, că sunt prelucrări într-o manieră „personală” a unor elemente de decor, că au fost preluate unele forme, exemplul vaselor cu picior înalt, cupelelor sau vaselor cu profil în S, care apar în cele două complexe, apar în repertoriul de forme Pișcolt, dar nu sunt întâlnite în descoperirile de tip Lumea Nouă-Zau. Aplicarea decorului pe un fond de angobă albă, sau pe un fond foarte bine lustruit de culoare roșie (roșu Pompei), aplicare decorului înainte de ardere, pictura cu alb sau roșu sunt atribute cunoscute în siturile de la Zau, Alba Iulia „Lumea Nouă, Cheile Turzii sau Șimleu-Silvaniei „Tudor Vladimirescu”.

Pentru a merge mai departe ar trebui vedem spațiul cronologic în care pot fi integrate descoperirile timpurii de la Porț „Corău”. În acest context putem face referire doar la datele de cronologie absolută cunoscute pentru descoperirile de tip Lumea Nouă-Zau, Esztár, datele pentru Tisza și Iclod precum și observații de cronologie relativă.

Ceramica acoperită cu „bitum” (gudron de mesteacan) și decor din paie fin tocate este considerată ca element de identificare pentru Tisza timpurie (I). Materiale de acest gen au fost identificate la Berettyóúfalu-„Herpály” (I, niv 10–9) și dispar în Herpály II (niv 8)⁵⁶. În număr însemnat apar la Polgár, situl orizontal și nivelul timpuriu din tell⁵⁷, nivel paralelizat cu Tisza I/II-II- Herpály I-II-Lengyel I⁵⁸, datele de C14 indicând un interval cuprins între 4940–4720 cal. BC⁵⁹. Pe ansamblul culturii Vinča datele corespund cu Vinča

⁴⁷ Kalicz, Makkay, 1977, taf 175/6–7, 9–13

⁴⁸ Kalicz, Makkay 1977, taf 175/18; 176/21, 23

⁴⁹ Maxim 1999, p. 71, Fig. 82–84.

⁵⁰ Gligor 2009, p. 66.

⁵¹ Băcuet Crișan 2011, p. Pl. 8/4–6.

⁵² Vlassa 1976, p. 21, Fig. 3/4

⁵³ Nemeti 1986.1987, fig 8/1 Virag 2004, Fig. 11, 13, Pl. XI-cat UC

⁵⁴ Horváth, Drașovean 2013, p. 119, Fig. 13.

⁵⁵ Lazarovici 2010, p. 56, tabel.

⁵⁶ Kalicz, Raczky 1987, p. 125

⁵⁷ Sebók 2013, pl. 12/4, 5, 9.

⁵⁸ Raczky, Domboróczki, Hajdú 2007, p. 58.

⁵⁹ Raczky, Domboróczki Hajdú 2007, p. 61.

C1-Vinča C2⁶⁰. Dacă luăm în considerare doar acest parametru al ceramicii acoperite cu „bitum”, specie care nu apare în alte contexte culturale decât cele menționate mai sus, acesta ar fi și spațiul cronologic al complexelor timpurii de tip Suplacu de Barcău. Evoluția descoperirilor de aici a fost pusă în paralel cu cea a grupului Iclod⁶¹. Noile date de cronologie absolută pentru cimitirele de la Iclod indică pentru debutul etapei Iclod Ib intervalul 4999–4777 cal BC⁶², date care coincid cu cele pentru Polgár niv I tell și situl orizontal. Ultima etapă a grupului Pișcolt, III, a fost pusă din punct de vedere cronologic în raport cu Tisza I⁶³ și Vinča C1-Vinča C2⁶⁴. La Șimleu Silvaniei „Tudor Vladimirescu”, complexul cu materiale tipice Lumea Nouă, este suprapus de o locuință de tip Suplac II⁶⁵. Ceramica de la Doh, pe de o parte, este tipică pentru Lumea Nouă și are analogii la Șimleu Silvaniei, dar prezintă în repertoriul de forme preluări din mediul Pișcolt-prin vasele cu picior înalt. În cadrul culturii Zau, așezarea de la Doh a fost atribuită fazei Zau II C⁶⁶. Complexul 179/2012 de la Porț „Corău” a relevat materiale tipice pentru Pișcolt III dar și o mică strachină cu decor Lumea Nouă, indicând același orizont paralel cu Tisza timpurie.

CONCLUZII

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în situl de la Porț „Corău” au dus la identificarea unor complexe aparținând primei etape de locuire de tip Suplac. Materialul ceramic recoltat în complexele timpurii, indică un amalgam de stiluri specifice pentru Pișcolt/Esztár prelucrate într-o manieră proprie acestor comunități sau Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii. Datele de cronologie absolută și relativă indică un interval paralel cu Tisza I- I/II -Herpály I-II-Vinča C1- Vinča C2.

În contextul în care în nord-vestul României, în paralel cu descoperirile timpurii de la Porț-Suplacu de la Barcău „Corău” evoluează comunități Pișcolt III, așezarea de aici nu poate fi atribuită grupului Pișcolt. Dezvoltarea ulterioară a comunității de la Porț indică o evoluție liniară spre ceea ce se cunoaște ca Suplac II, motivistica picturală preia decorul spiralic la interiorul formelor deschise, liniile groase trasate pe buza, pe pereții vaselor la interior sau exterior etc. Caracterul materialului din etapele târzii ale grupului Suplacu de Barcău au fost văzute uneori ca fiind în esență similare cu Salca-Herpály⁶⁷. Nu trebuie uitat faptul, că în aria geografică de care de ocupăm, Depresiunea Silvaniei, au fost identificate până în prezent așezări tipice pentru faza clasică Herpály, la Zăuan „Dâmbul Spânzuraților”⁶⁸ și Bocșa „Pietriș”⁶⁹. Susținem că elementele comune pentru Suplac și Herpály sunt de fapt elemente comune neoliticului târziu, iar descoperirile de la Suplac nu se arondează culturii Herpály.

ACKNOWLEDGMENTS

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012-3-0461.

⁶⁰ Drașovean 2013, p. 13.

⁶¹ Ignat 1998, p.76; Maxim 1999, p. 93.

⁶² Diaconescu, Lazarovici, Tincu, prezentul volum.

⁶³ Lazarovici, Nemeti 1983, p. 34.

⁶⁴ Lazarovici 2010, p. 64, tabel.

⁶⁵ Băcuet Crișan 2011, 51; Pop, Marchis 2010, p. 214–215.

⁶⁶ Lazarovici 2010, p. 61, tabel.

⁶⁷ Luca 2001, p. 136–137.

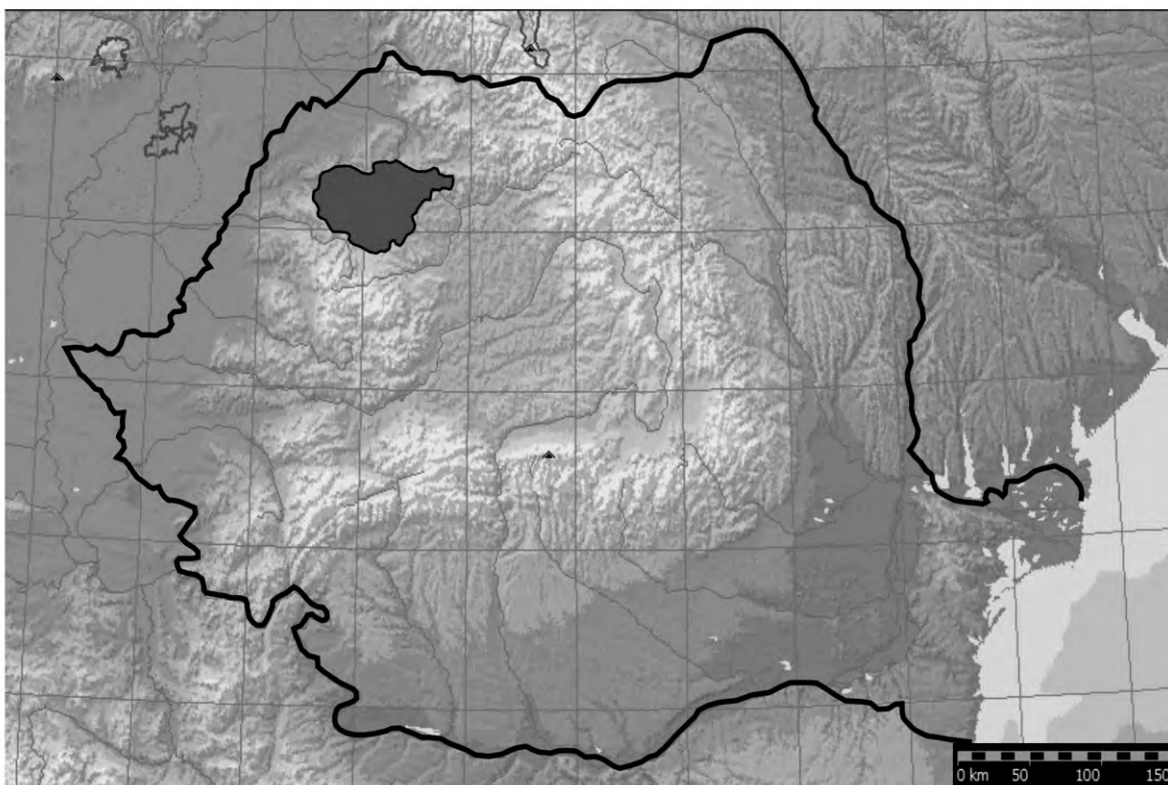
⁶⁸ Lazarovici, Lakó 1981, p. 26–41.

⁶⁹ Băcuet Crișan 2001, p. 50, 52, Pl.II.

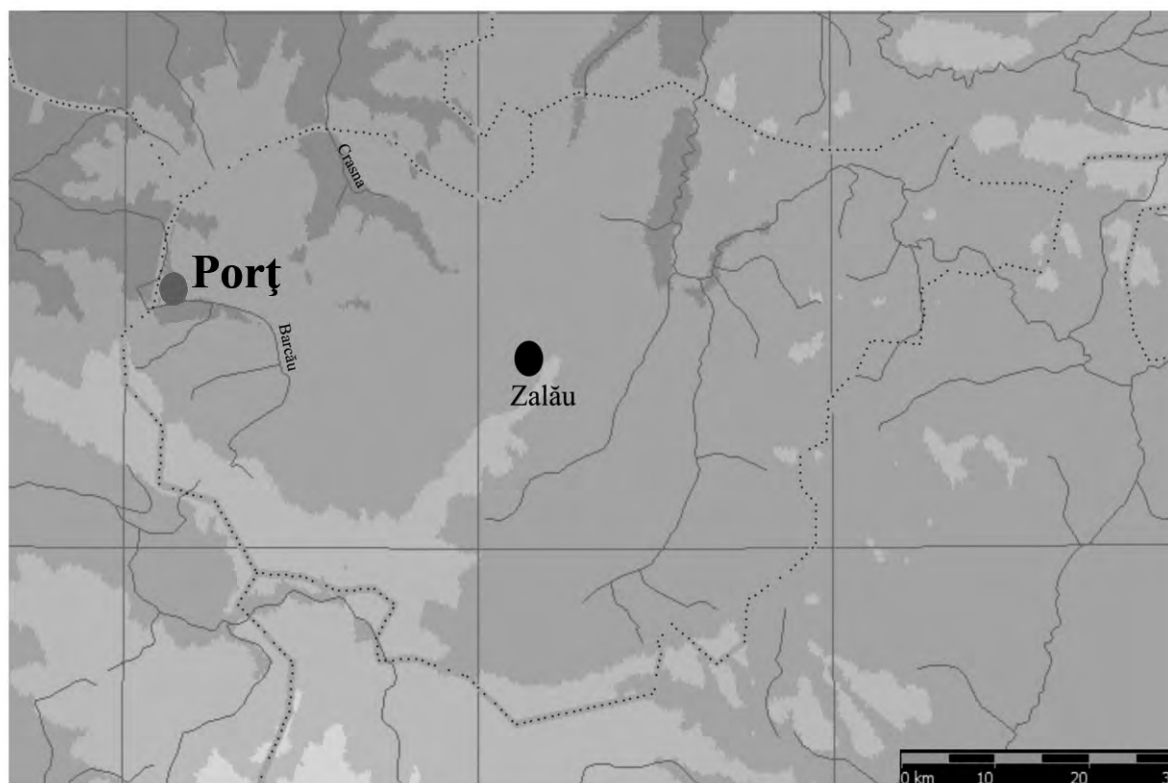
BIBLIOGRAFIE

- Băcueț Crișan 2001 S. Băcueț Crișan, *Complexe neolitice cu ceramică pictată din Sălaj*, în *Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, BMP IV, 2001, p. 49–66.
- Băcueț Crișan 2007 S. Băcueț Crișan, *Cluj-Cheile-Turzii- Lumea Nouă. From general to particular-discoveries in the Șimleu Depression*, în *Studii de Preistorie*, 4, 2007, p. 67–86.
- Băcueț Crișan 2008 S. Băcueț Crișan, *Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului*, Alba Iulia, Editura Altip, 2008.
- Băcueț Crișan 2008 S. Băcueț Crișan, *Descoperiri ale grupului Pișcolt în județul Sălaj*, în *Acta MP*, XXX, 2008, p. 11–52.
- Băcueț Crișan 2011 S. Băcueț Crișan, *Neoliticul în Depresiunea Șimleului: așezarea de la Șimleu Silvaniei „Tudor Vladimirescu”*, în *Acta MP*, XXXIII, 2011, p. 49–72.
- Băcueț Crișan 2013 S. Băcueț Crișan, *Arta miniaturală din situl de la Porț „Corău”: statuetele antropomorfe. Studiu preliminar*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria Historica*, 17/ II, 2013, p. 83–99.
- Băcueț Crișan, Băcueț Crișan 2003 S. Băcueț Crișan, D. Băcueț Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. Descoperirile neo-eneolitice și medievale timpurii (sec. VII–XI)*, Zalău, Editura Porolissum a MJIA, 2003.
- Băcueț Crișan et al 2011 S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț, H. Pop, D. Culic, *Șantierul arheologic Porț „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2010*, (2011), p. 215–218.
- Băcueț Crișan et al 2012 S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț, H. Pop, D. Culic, *Șantierul arheologic Porț „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2011* (2012), p. 245–246.
- Băcueț Crișan et al 2013 S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț, H. Pop, D. Culic, *Șantierul arheologic Porț „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2012* (2013), p. 173–174.
- Bejinariu et al 2004 I. Bejinariu, S. Băcueț Crișan, al. V. Matei, D. Băcueț Crișan, H. Pop, *Șantierul arheologic Porț «Corău»*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2003* (2004), p. 245–247.
- Bejinariu, Băcueț Crișan 2007 I. Bejinariu, D. Băcueț Crișan, *Șantierul arheologic Marca „Primăria Nouă”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2006*, (2007), p. 223–224.
- Bognár Kutzián 1966 I. Bognár Kutzián, *Das Neolithikum in Ungarn*, în *Archaeologia Austriaca*, 40, 1966, p. 249–280.
- Diaconescu, Lazarovici, Tincu 2013 D. Diaconescu, Gh. Lazarovici, S. Tincu, *Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod*, în *Acta MP*, XXXV, 2013, prezentul volum.
- Drașovean 2013 Fl. Drașovean, *Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare bayesiană a date absolute publicate de curând și republicate recent*, în *Analele Banatului SN*, XXI, 2013, p. 11–34.
- Gligor 2009 M. Gligor, *Așezarea neolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilelor cercetări*, Cluj Napoca, Editura Mega, 2009.
- Horváth, Drașovean 2013 F. Horváth, Fl. Drașovean, *Remarks on the Connections between the Banat and the Great Hungarian Plain at the Beginning of the Middle Neolithic (Satchinez–Alföld Linear Pottery–Esztár–Vinc’a)*, în A. Anders, G. Kulcsar, G. Kalla, V. Kiss, V. Gabor (eds.) *Moments in Time. Papers Presented to Pal Raczky on His 60th birthday*, L’Harmattan, Budapest, 2013, p. 113–132.
- Iercoșan 1981–1982 N. Iercoșan, *Un vas-biberon eneolitic descoperit la Ciumești*, în *StComSM*, V–VI, 1981–1982, p. 35–38.
- Ignat 1982 D. Ignat, *Un aspect mai puțin cunoscut în cadrul ceramicii pictate din nord-vestul României*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 361–370.
- Ignat 1998 D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara, Editura Mirton, 1998.
- Jakucs, Sándorné Kovács 2012 J. Jakucs, E. Sándorné Kovács, *Északkelet-magyarországi és északnyugat-romániai középső neolit festett kerámiaak festékanyagának azonosítása Fourier-transzformációs Infravörös Spektrofotometriai (FTIR) módszerrel*, în Kreiter, Pet, Tugya (eds) *Environment – Human – Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology*, Budapesta 2012, p. 307–316.
- Kalicz, Makkay 1977 N. Kalicz, J. Makkay, *Die linienbandkeramic in der großen ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977.
- Kalicz, Raczky 1987 N. Kalicz, P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent archaeological research*, în L. Talas (ed), *The Late Neolithic of the Tisza Region.*, Budapest-Szolnok 1987, p. 11–30.

- Lazarovici 2009 Gh. Lazarovici, *The Zau Culture*, în Fl. Drașovean, D. Ciubotaru, M. Maddison (ed), *Ten Years After: The Neolithic Of Balkans, As Uncovered By The Last Decade of Research*, Timișoara 2009, p. 179–217.
- Lazarovici 2010 Gh. Lazarovici, *Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau*, în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet Crișan, D. Băcuet Crișan (ed), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In Memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj Napoca, Editura Mega, 2010, p. 55–71.
- Lazarovici, Lakó 1981 Gh. Lazarovici, E. Lakó, *Săpăturile de la Zăuan- campania 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României*, în *Acta MN*, XVIII, 1981, p. 13–44.
- Lazarovici, Nemeti 1983 Gh. Lazarovici, I. Nemeti, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României (Sălajul, Sătmarul și Clujul)*, în *Acta MP*, VII, 1983, p. 17–36.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 Gh. Lazarovici, C.M. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I, Neoliticul, Iași, Editura Trinitas*, 2006.
- Luca 2001 S. A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă, Alba Iulia, Editura Economică*, 2001.
- Maxim 1999 Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei*, BMN, XIX, Cluj Napoca, 1999.
- Matei et al. 2003 Al. V. Matei, I. Bejinariu, S. Băcuet Crișan, D. Tamba, D. Băcuet Crișan, D. Sana, *Șantierul arheologic Porț "Corău", în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2002, (2003) p. 246–248.*
- Nemeti 1997 J. Nemeti, *Câteva considerații asupra colecției "Kovacs" în StComSM*, XIV, 1997, p.63–68
- Popescu et al 2012 P. Popescu, C. Enache-Preoteasa, F. Badea, E. Pripon, M. Maganu, *C-MS Spectroscopy as Valuable Tool for the Study of Archaeological Ceramics*, în *Revista de Chimie*, 63, nr. 5, 2012, p. 470–474.
- Pop, Marchiș 2010 H. Pop, I. Marchiș, *Șantierul arheologic Șimleul Silvaniei „Tudor Vladimirescu” în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2009 (2010)*, p. 214–215.
- Raczky, Domboróczki, Hajdú 2007 P. Raczky, L. Domboróczki, Z. Hajdú, *The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural connections with the Lengyel culture*, în J. Kozłowski, P. Raczky (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 49–79.
- Raczky, Anders 2009 P. Raczky, A. Anders, *Settlement history of the Middle Neolithic in the Polgár Micro Region (The developmet of the Alföld Linearband Pottery in the Upper Tisza Region, Hungary, în K. Kozłowski (eds) Interaction between different models of neolithization north of the central europen agro-ecological barrier, Cracovia, 2009.*
- Sebők 2007 K. Sebők, *Ceramic forms of Polgár-Csőszhalom - a case study*, in: Kozłowski, J.-Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 97–116.
- Sebők 2013 K. Sebők, *Egy különleges kút és leletei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településéről*, în *Arch. Ért.* 138, 2013, p. 29–79.
- Virag 2004 C. Virag, *Așezările grupului neolitic Pișcolt din nord-vestul României*, în *StComSM, Seria Arheologie*, XVII–XXI/I, 2000–2004, p. 13–27.
- Virag 2005 C. Virag, *Problemetici ale neoliticului din nord-vestul României și zonele învecinate*, în (2008) *SC. Satu Mare*, XXII/I, 2005(2008), p. 13–25.
- Virag 2008 C. Virag, *A Kovács gyűjtemény újkőkori és rézkori kerámiaanyaga*, în *JAME* 2008, p. 91–160
- Vlassa 1976 N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, BMN. III, Cluj-Napoca, 1976.

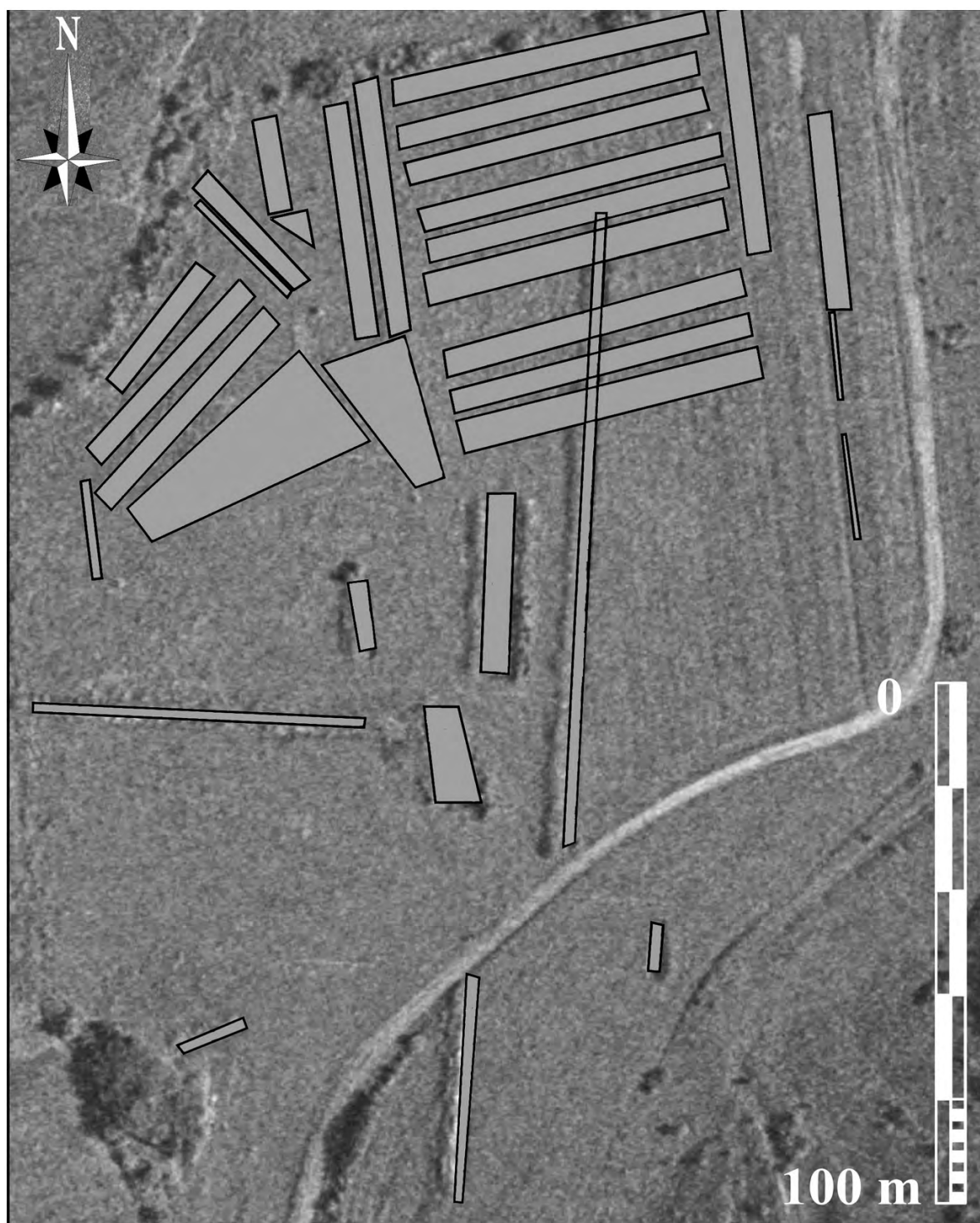


1



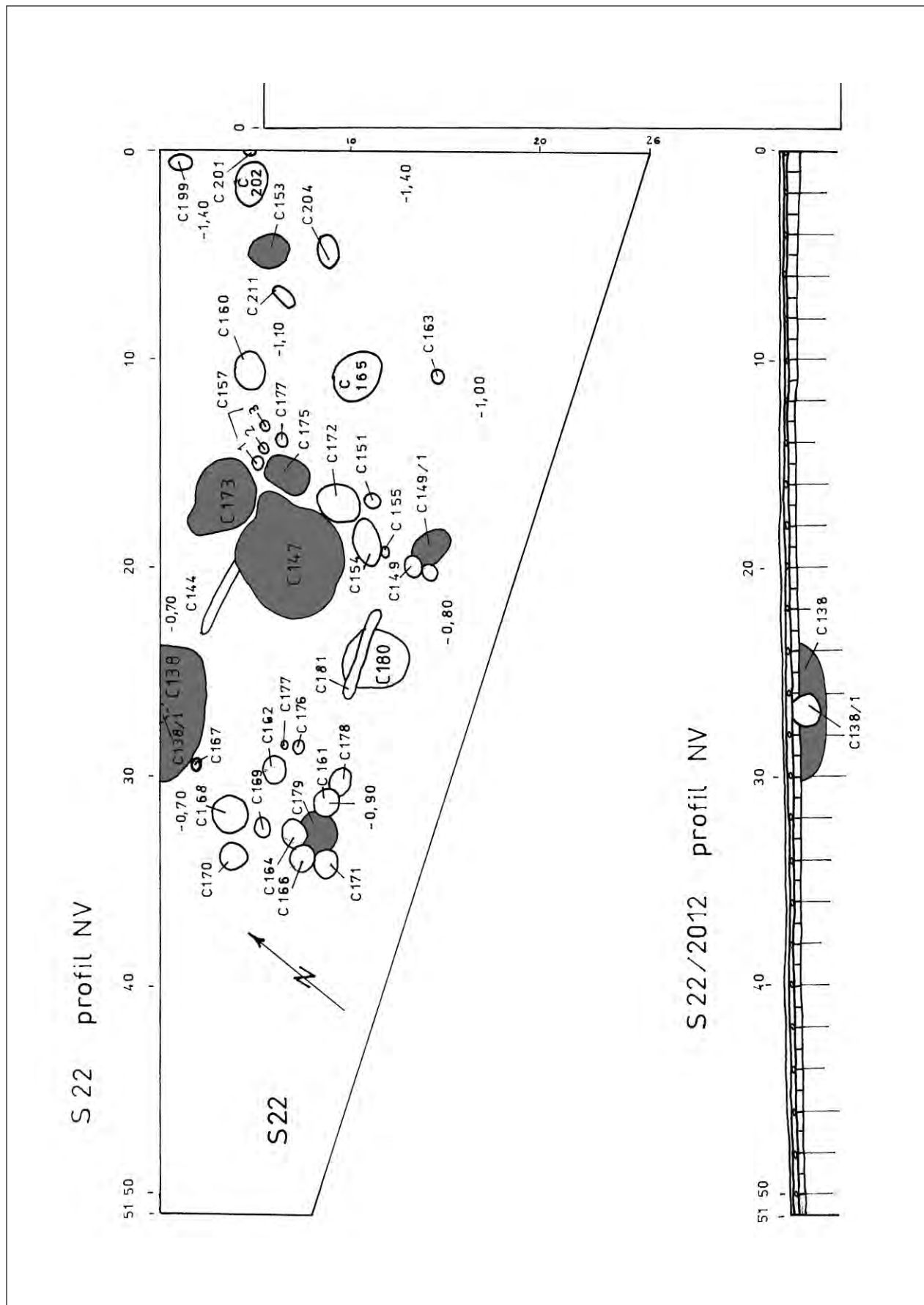
2

Pl.1. Amplasarea județului Sălaj pe harta României (1); Amplasarea localității Poșt (2).
 Pl. 1. Sălaj County. Location map (1). Poșt village, Sălaj County (2).



Pl. 2. Planul săpăturilor (2002–2003; 2010–2012).

Pl. 2. Port"Corău". Plan of the archaeological excavation (2002–2003; 2010–2012).



Pl. 3. Porț „Corău”. Suprafața S22/2012.
Pl. 3. Porț „Corău”. S22/2012.

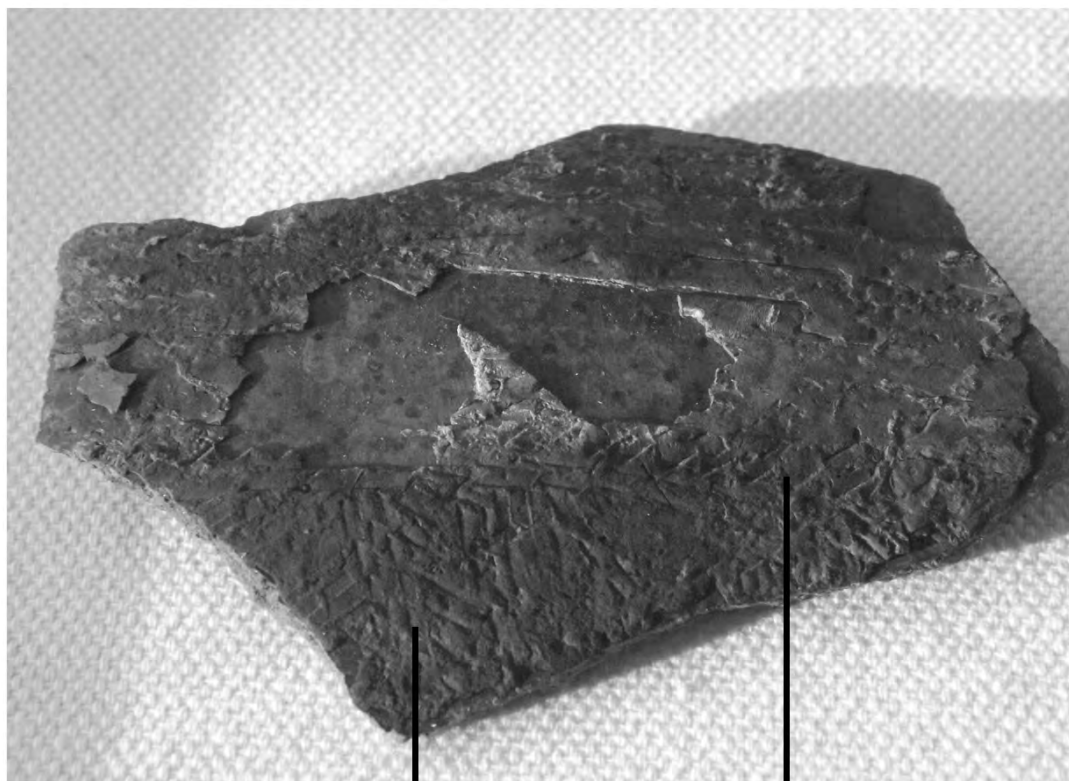


1

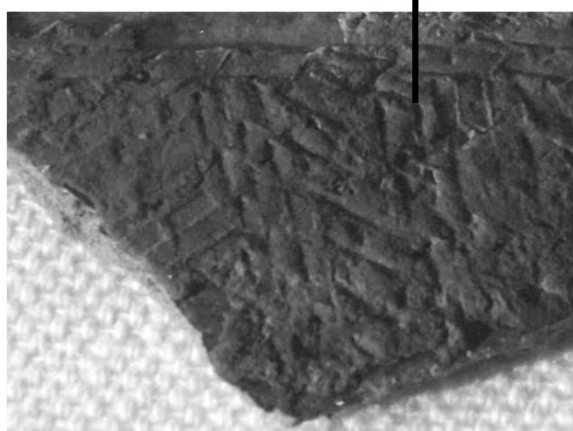


2

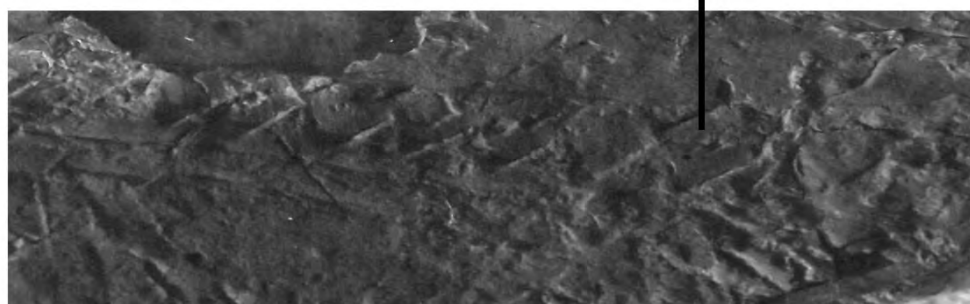
Pl. 4 Porț „Corău”. Complexul C138/2012.
Pl. 4. Porț „Corău”. Features C138/2012.



1

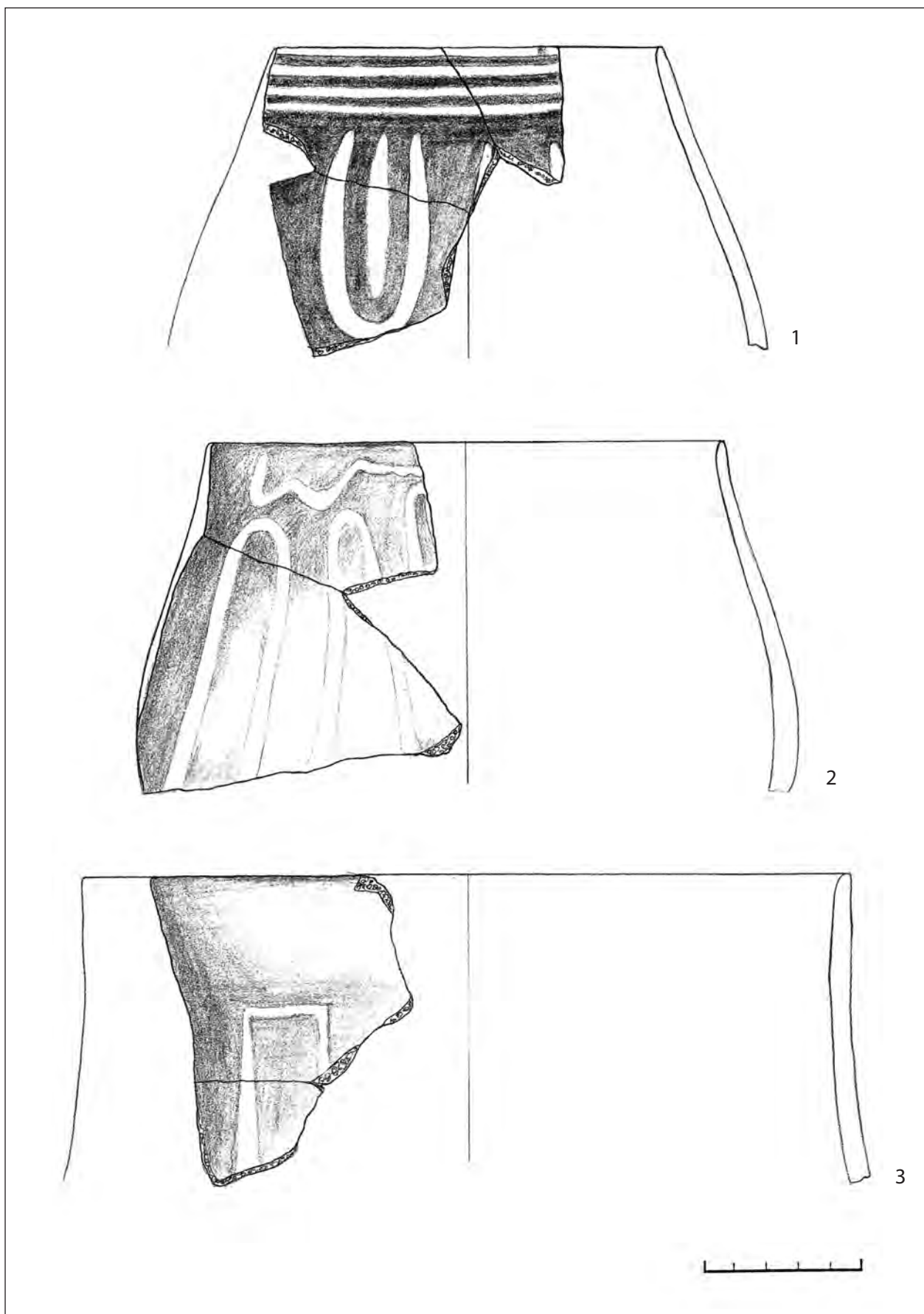


1a

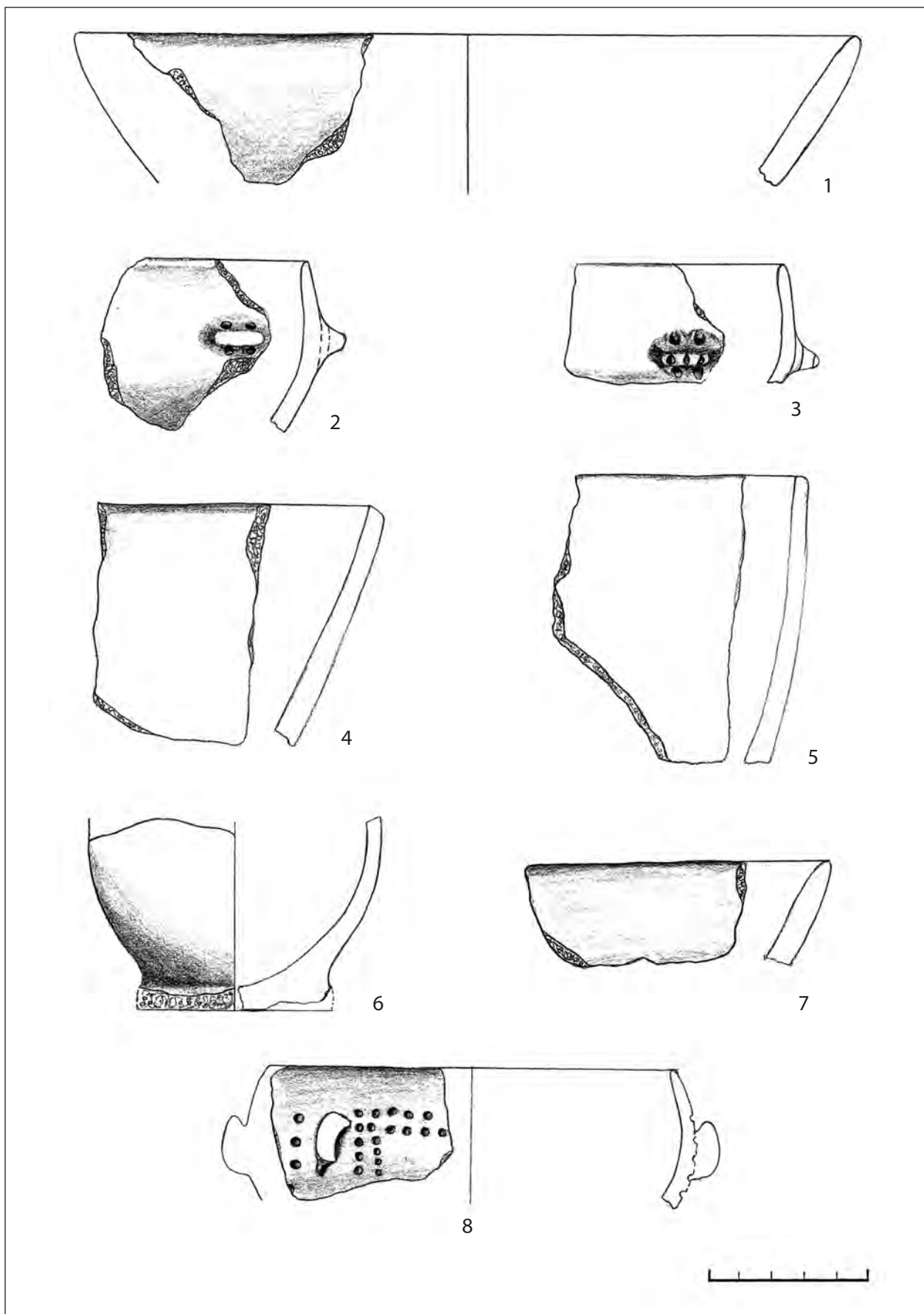


1b

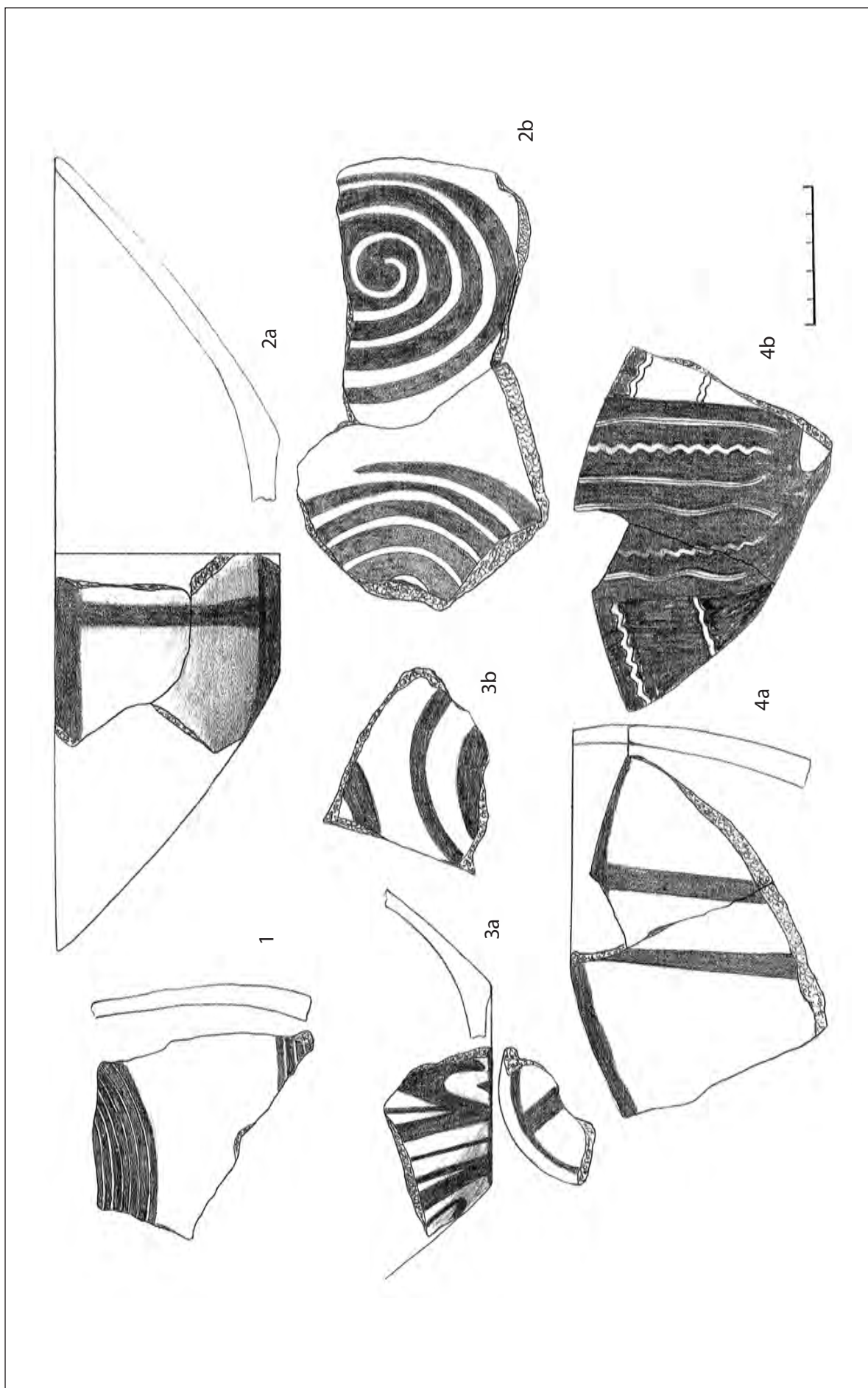
*Pl. 5. Porț „Corău”. Complexul.C138/2012 Fragment ceramic Tizsa I, cu decor din paie fin tocate.
Pl. 5. Porț „Corău”. Tisza I- pottery fragment.*



Pl. 6. Porț „Corău” Complexul.C138/2012. Ceramică pictată.
Pl. 6. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery.

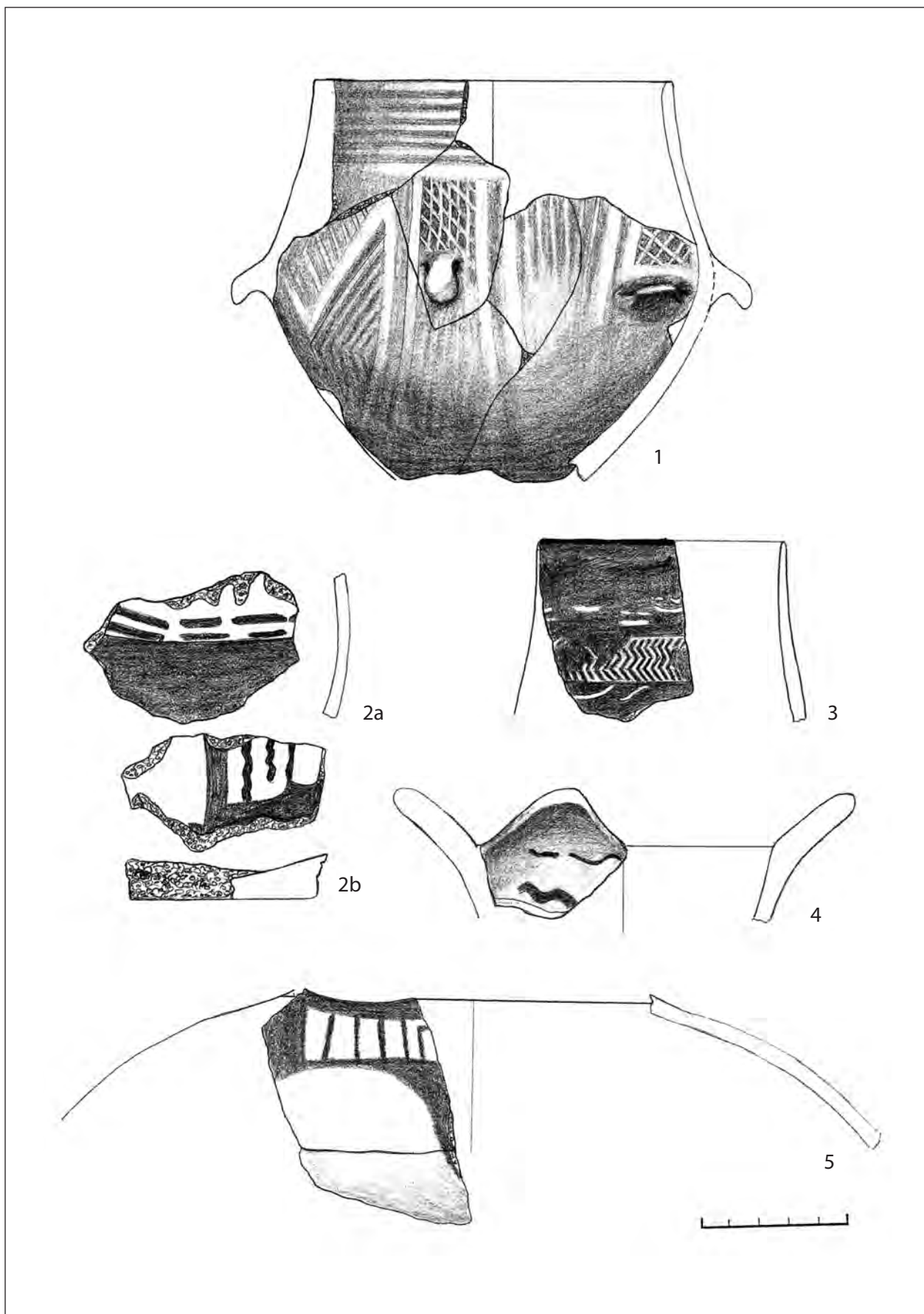


Pl. 7. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Forme ceramice.
Pl. 7. Porț „Corău”. C138/2012. Pots.

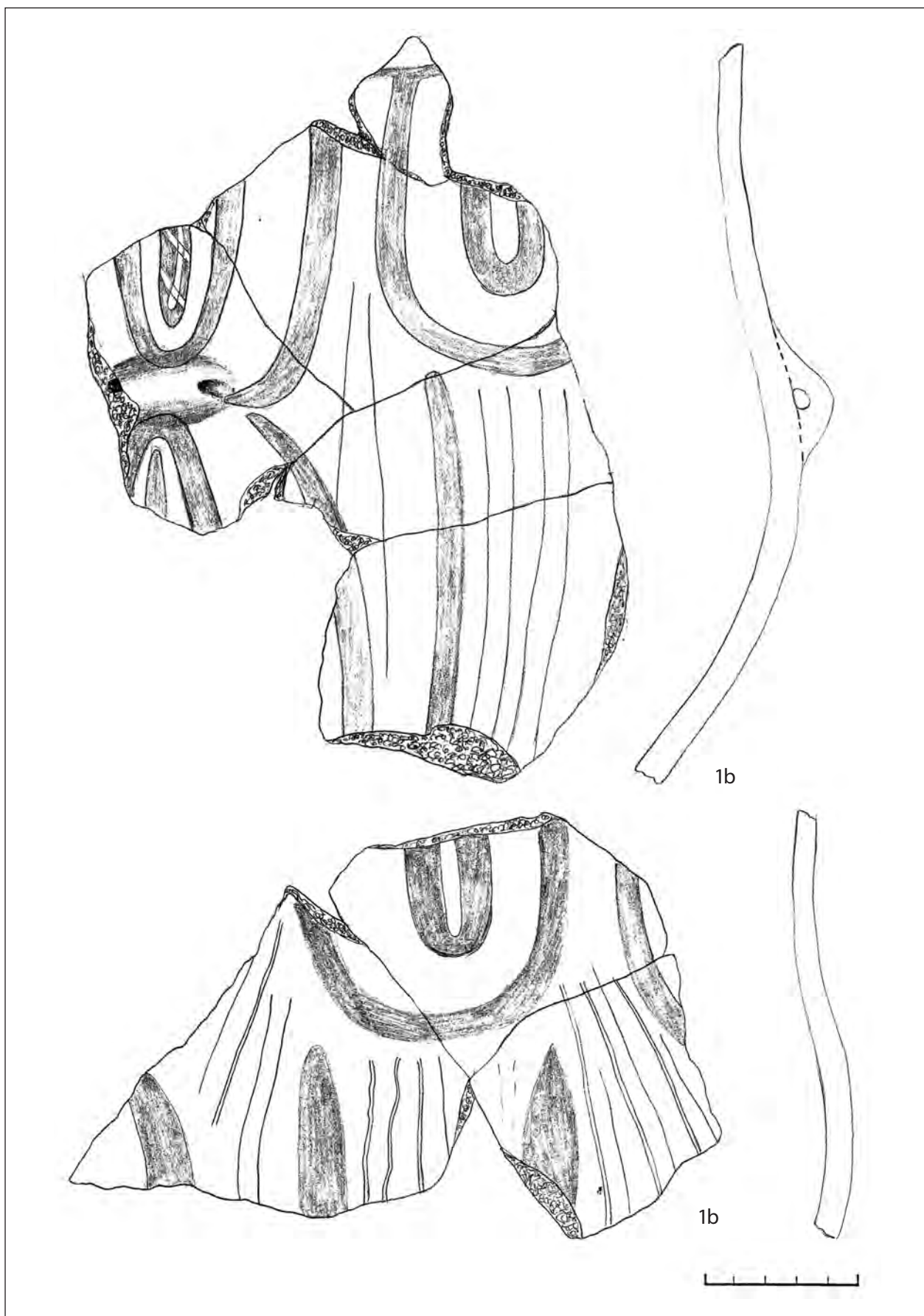


Pl. 8. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Ceramică pictată.

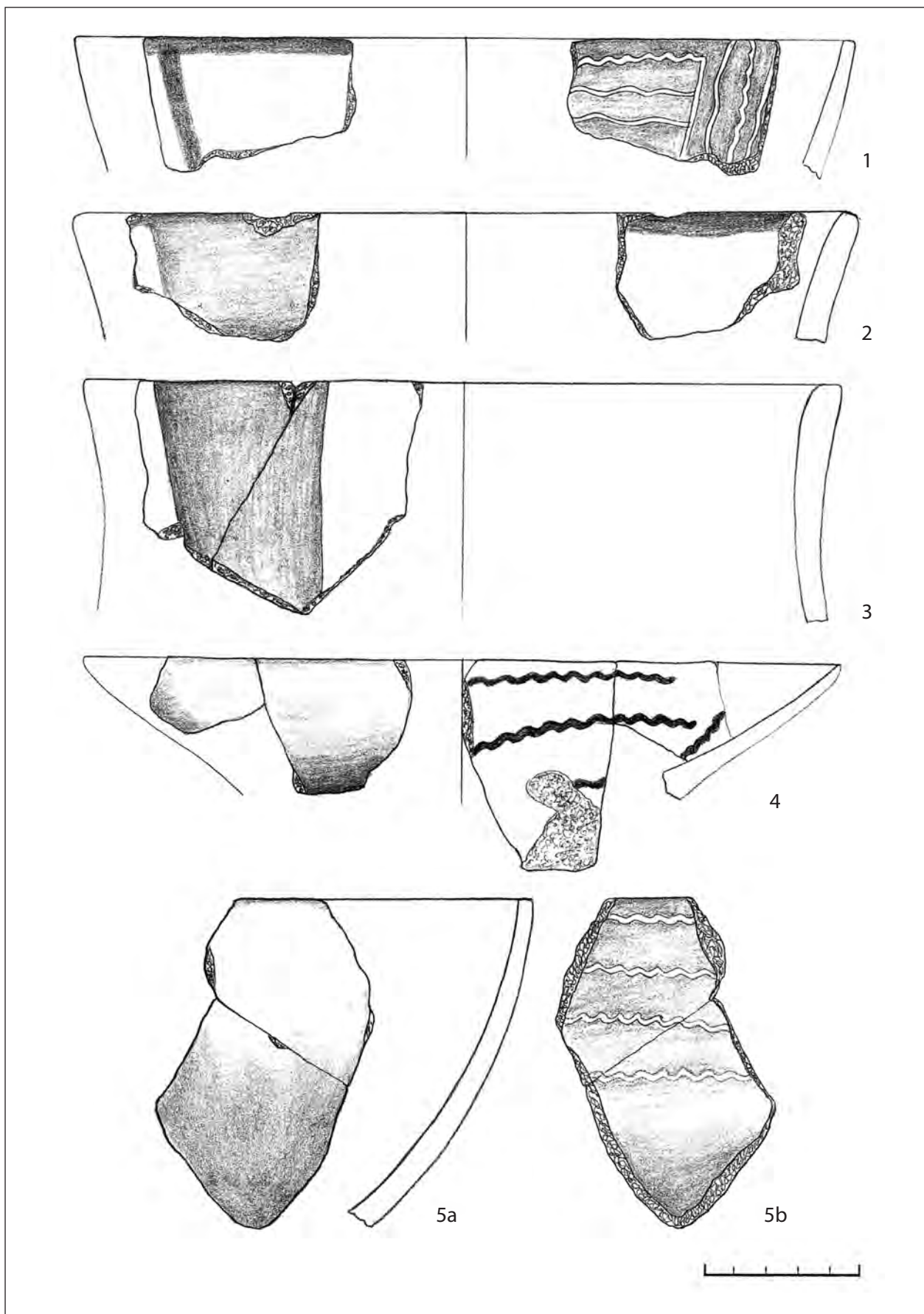
Pl. 8. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery



Pl 9. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Ceramică pictată.
Pl. 9. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery.



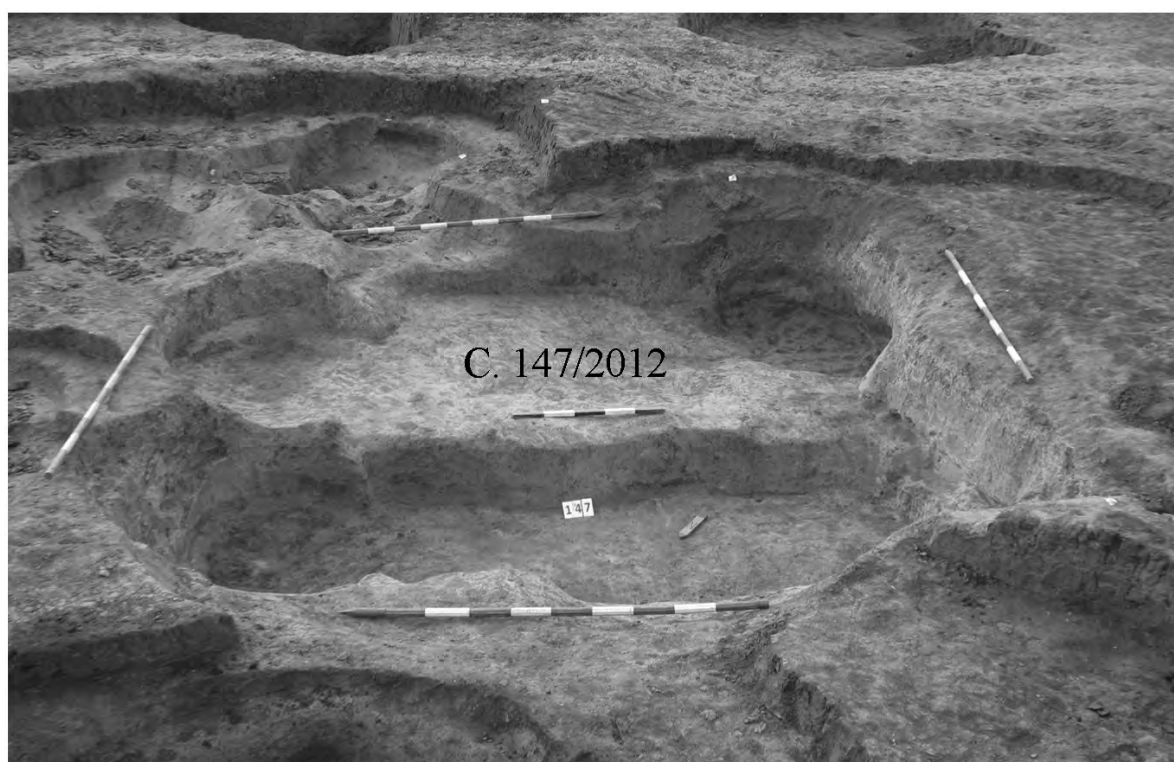
Pl. 10. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Ceramică pictată.
Pl. 10. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery.



Pl. 11. Porț „Corău” Complexul.C138/2012. Ceramică pictată.
Pl. 11. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery.

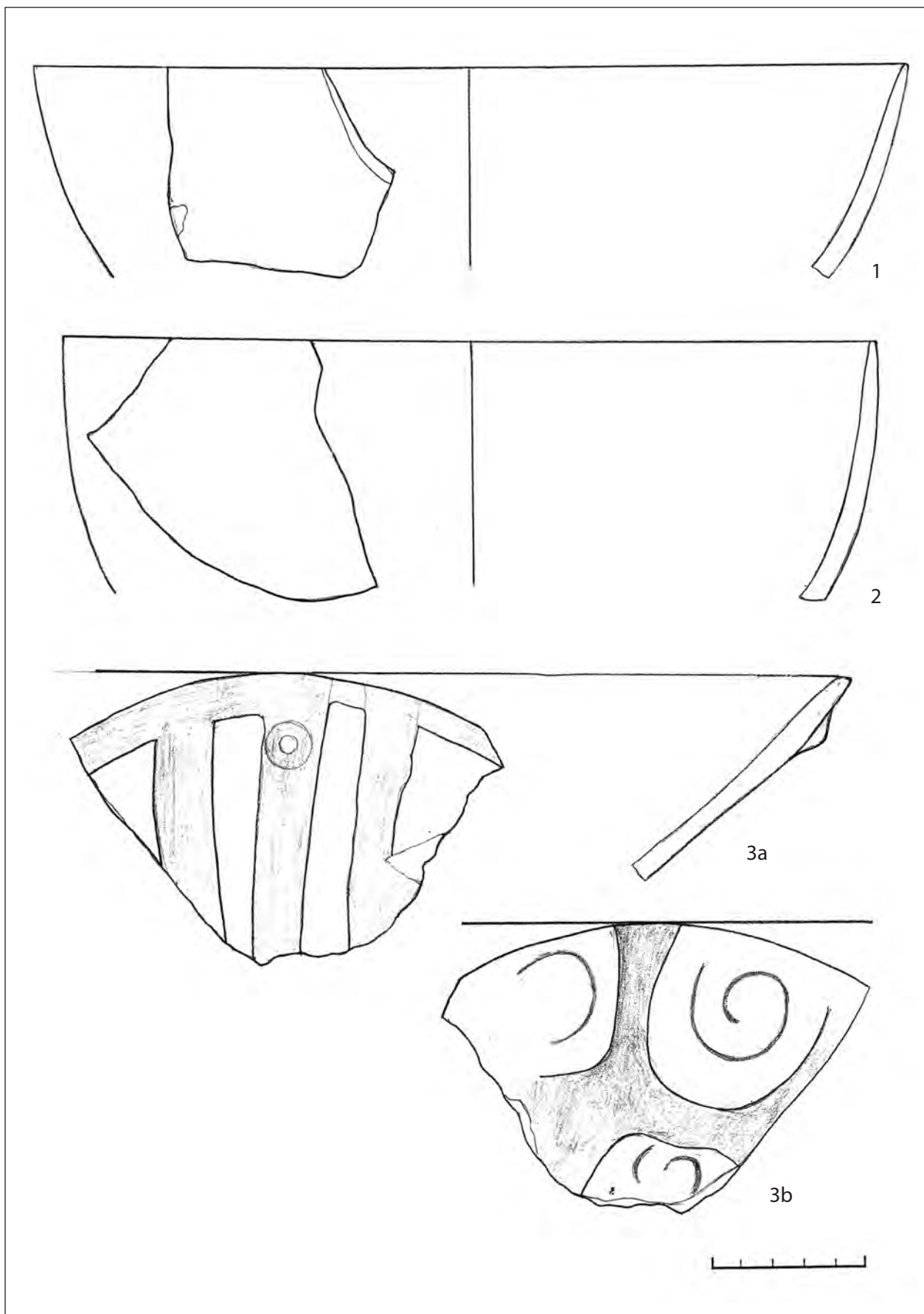


1

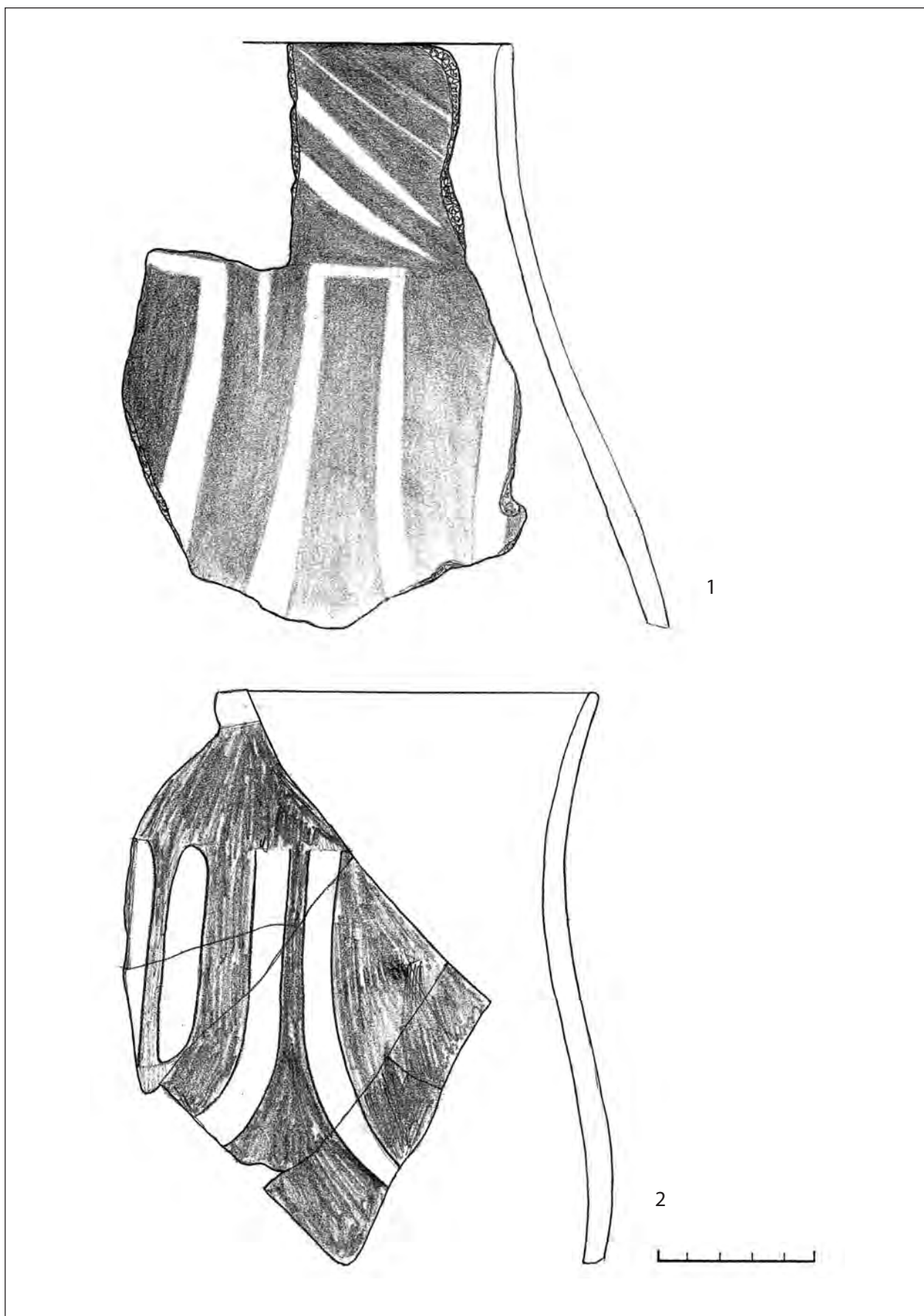


2

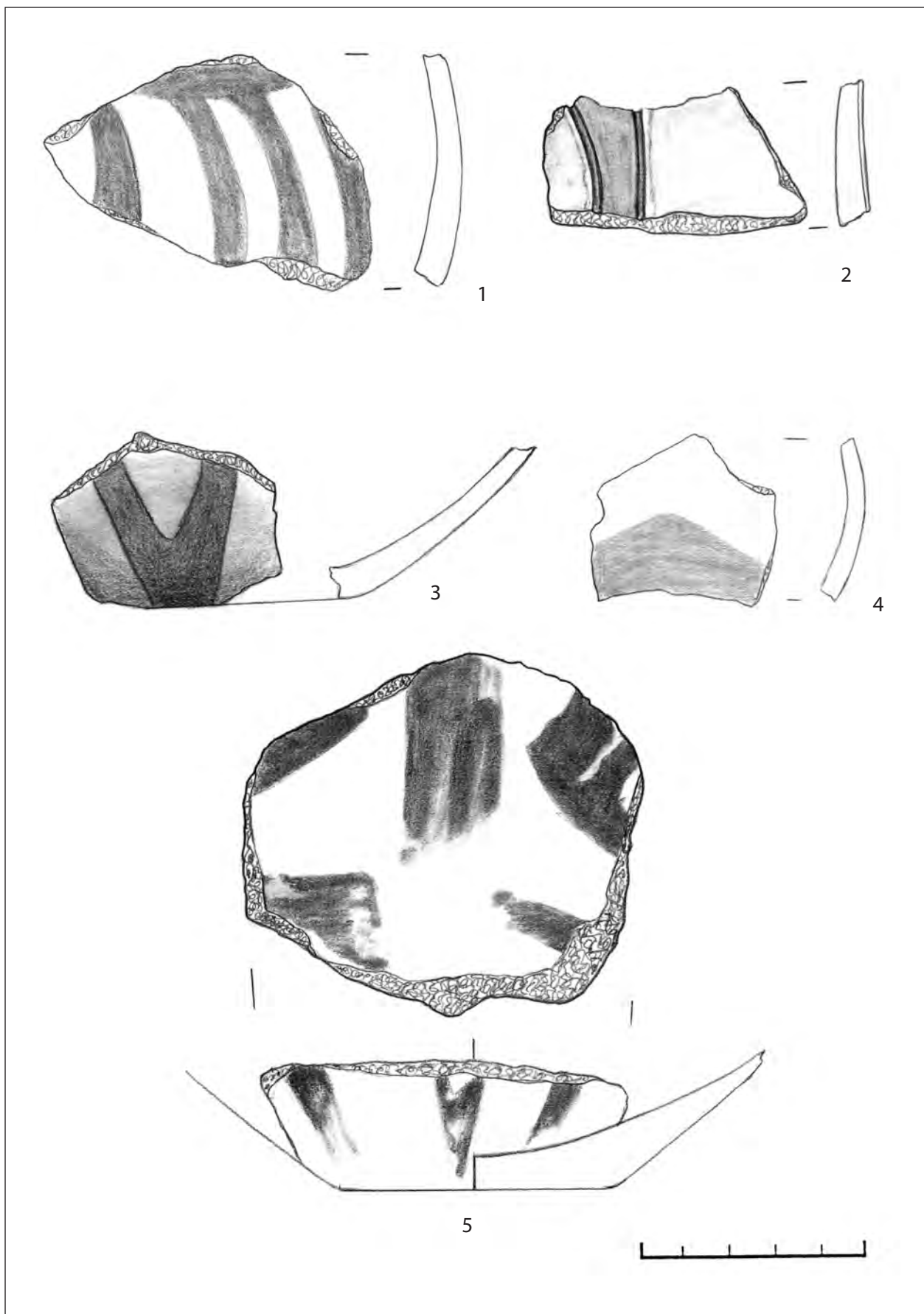
Pl. 12. Porț „Corău”. Complexul C147/2012.
Pl. 12. Porț „Corău”. C147/2012.



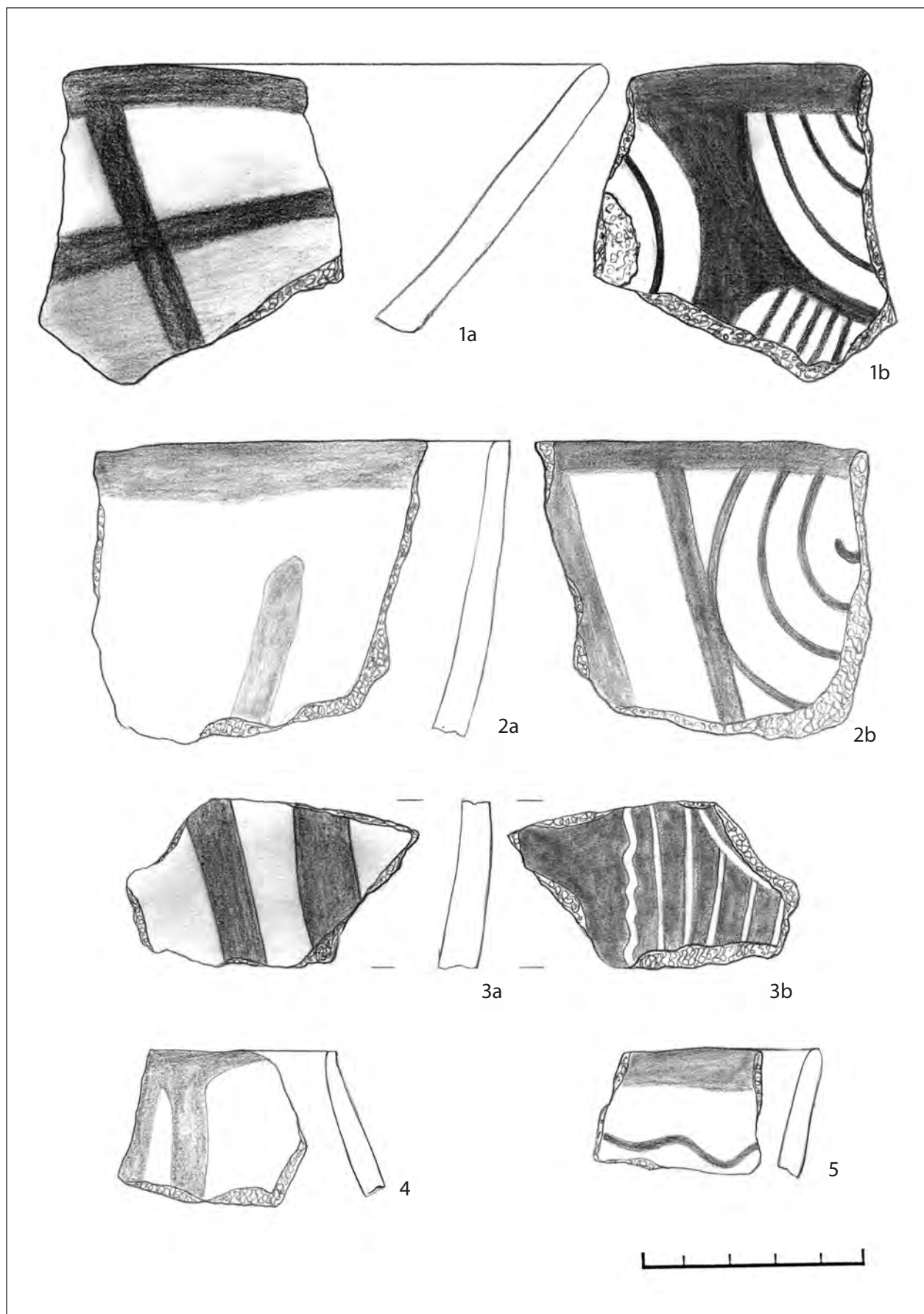
Pl. 13. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică.
Pl. 13. Porț „Corău”. C147/2012. Pottery.



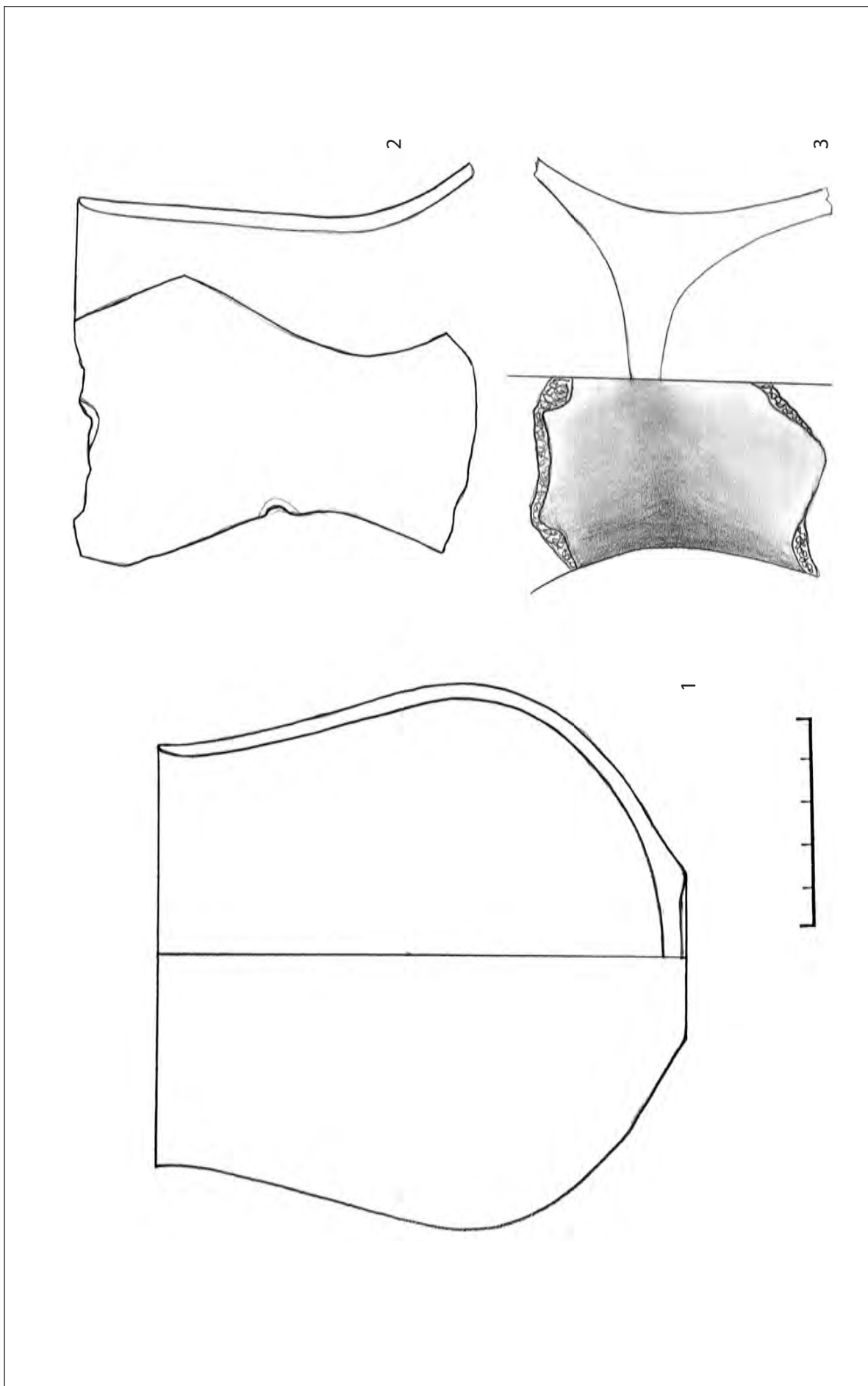
Pl. 14. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică pictată.
Pl. 14. Porț „Corău”. C147/2012. Painted pottery.



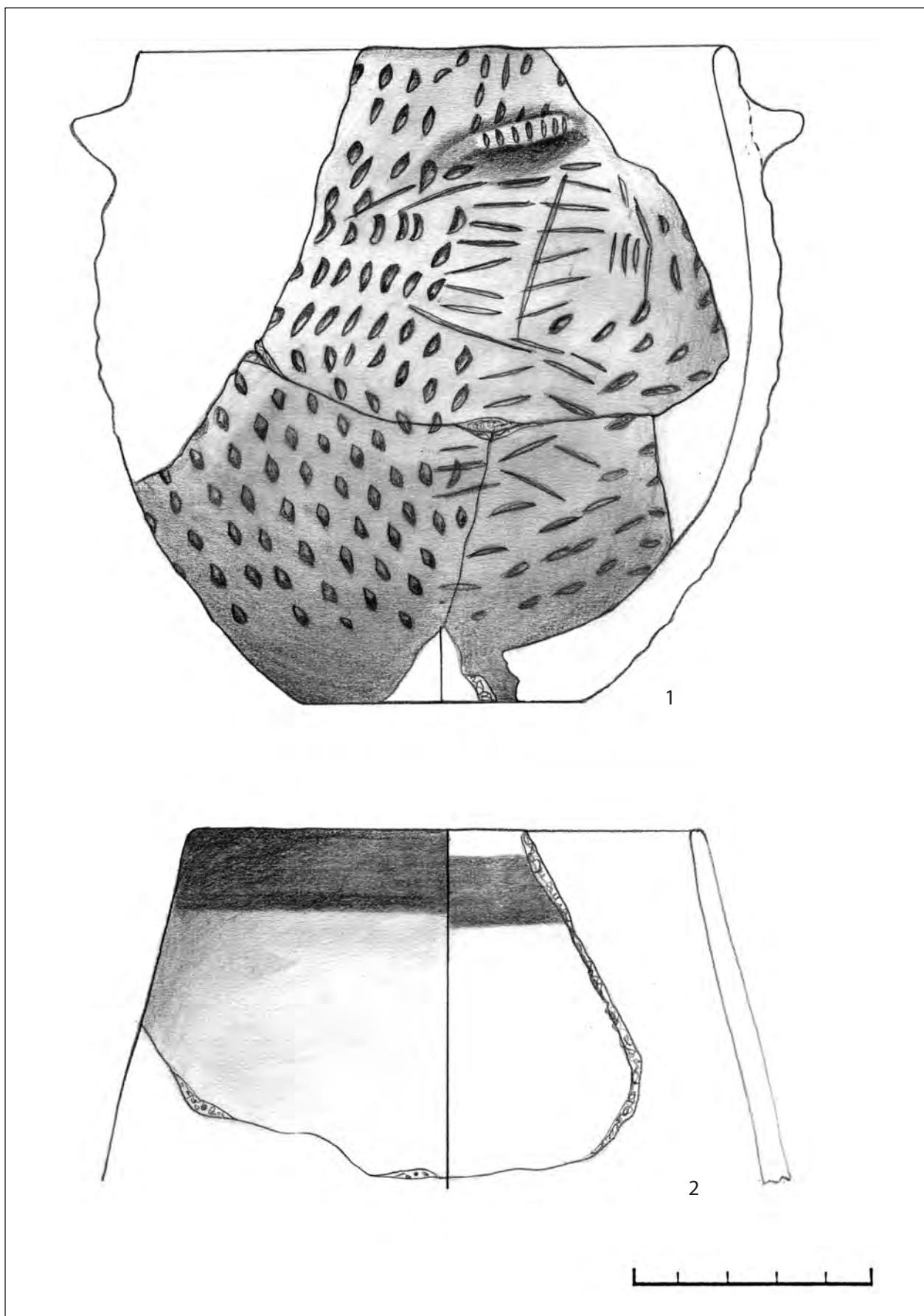
Pl. 15. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică pictată.
Pl. 15. Porț „Corău”. C147/2012. Painted pottery.



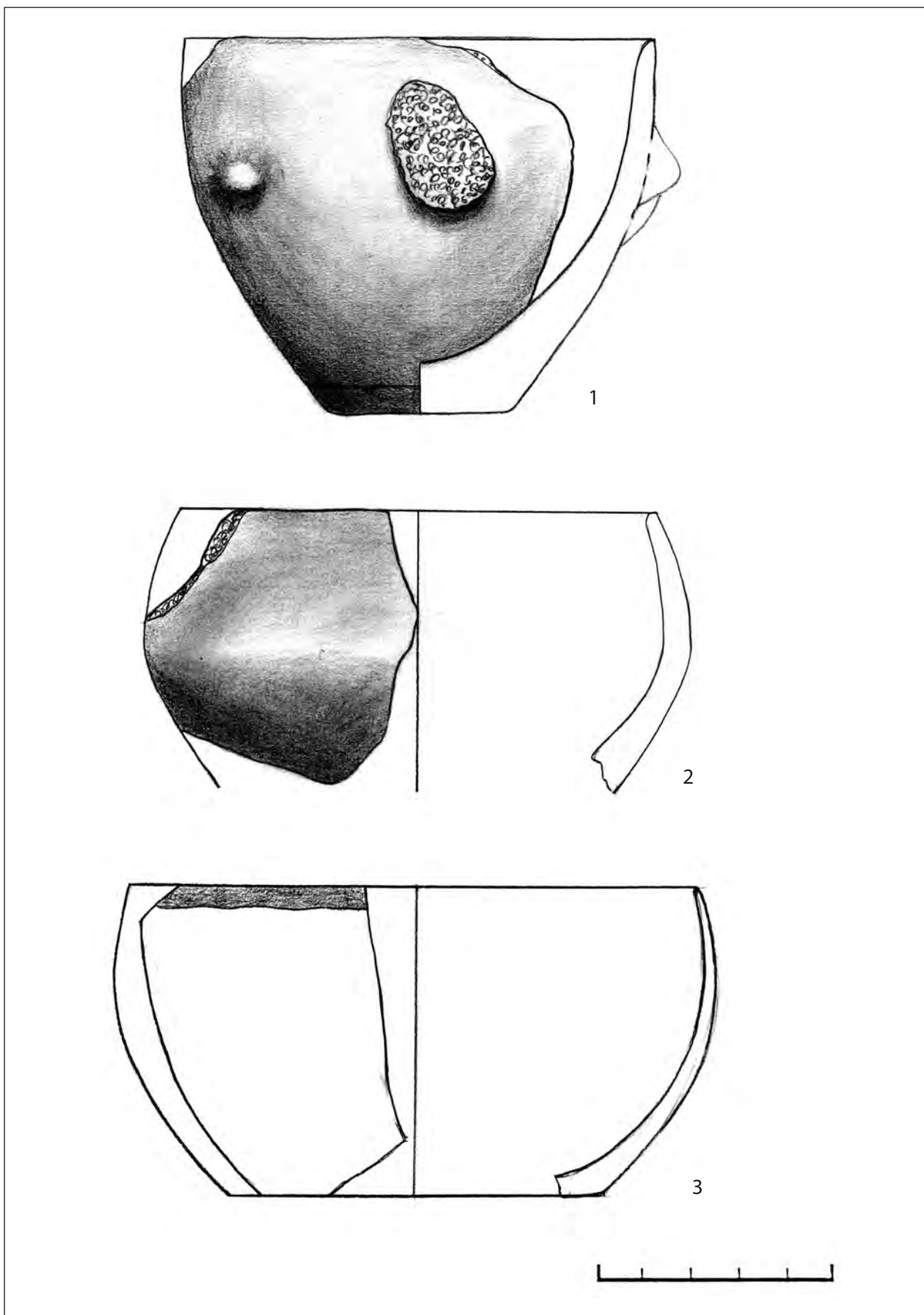
Pl. 16. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică pictată.
Pl. 16. Porț „Corău”. C147/2012. Painted pottery.



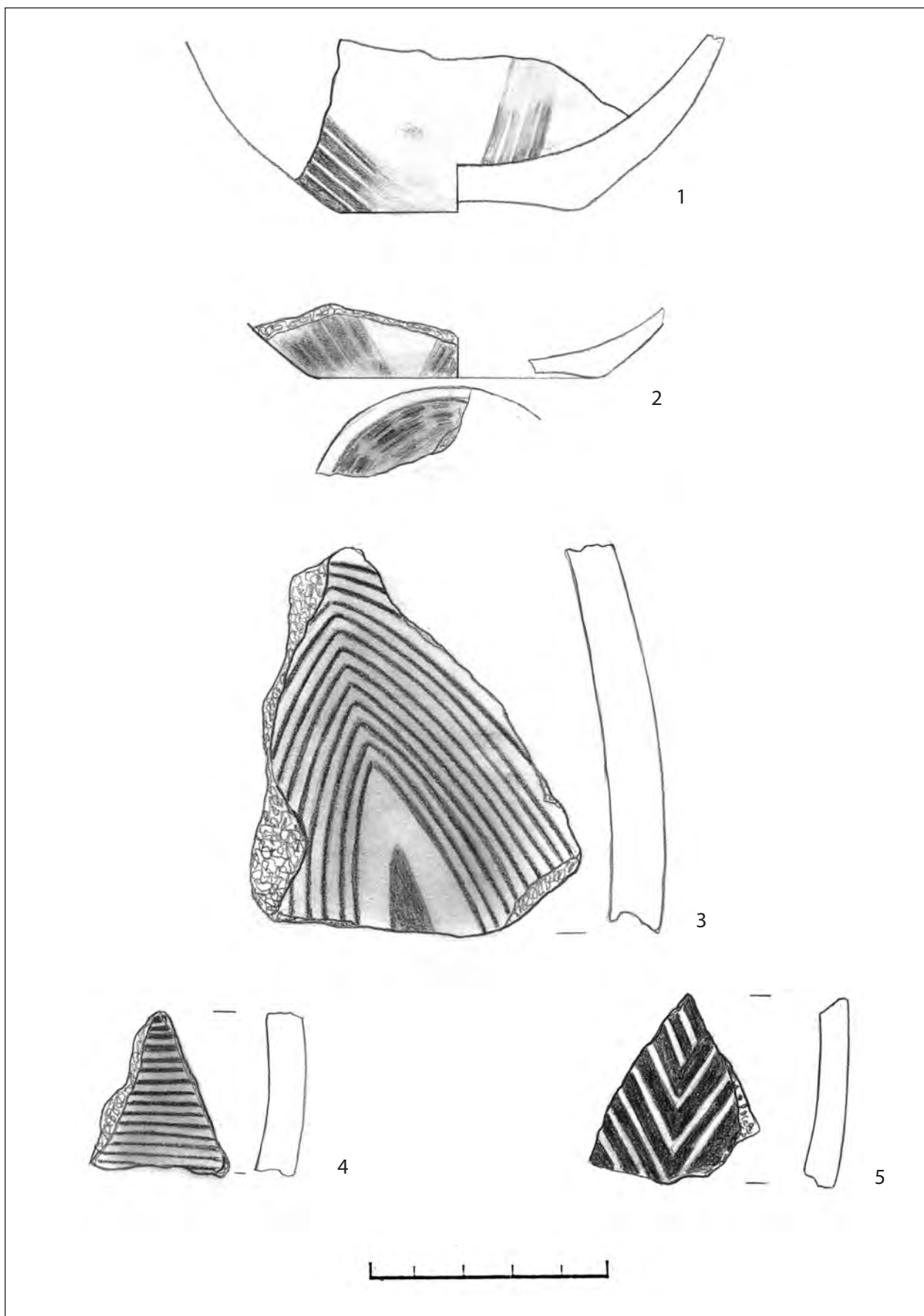
Pl. 17. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică.
Pl. 17. Porț „Corău”. C147/2012. Pottery.



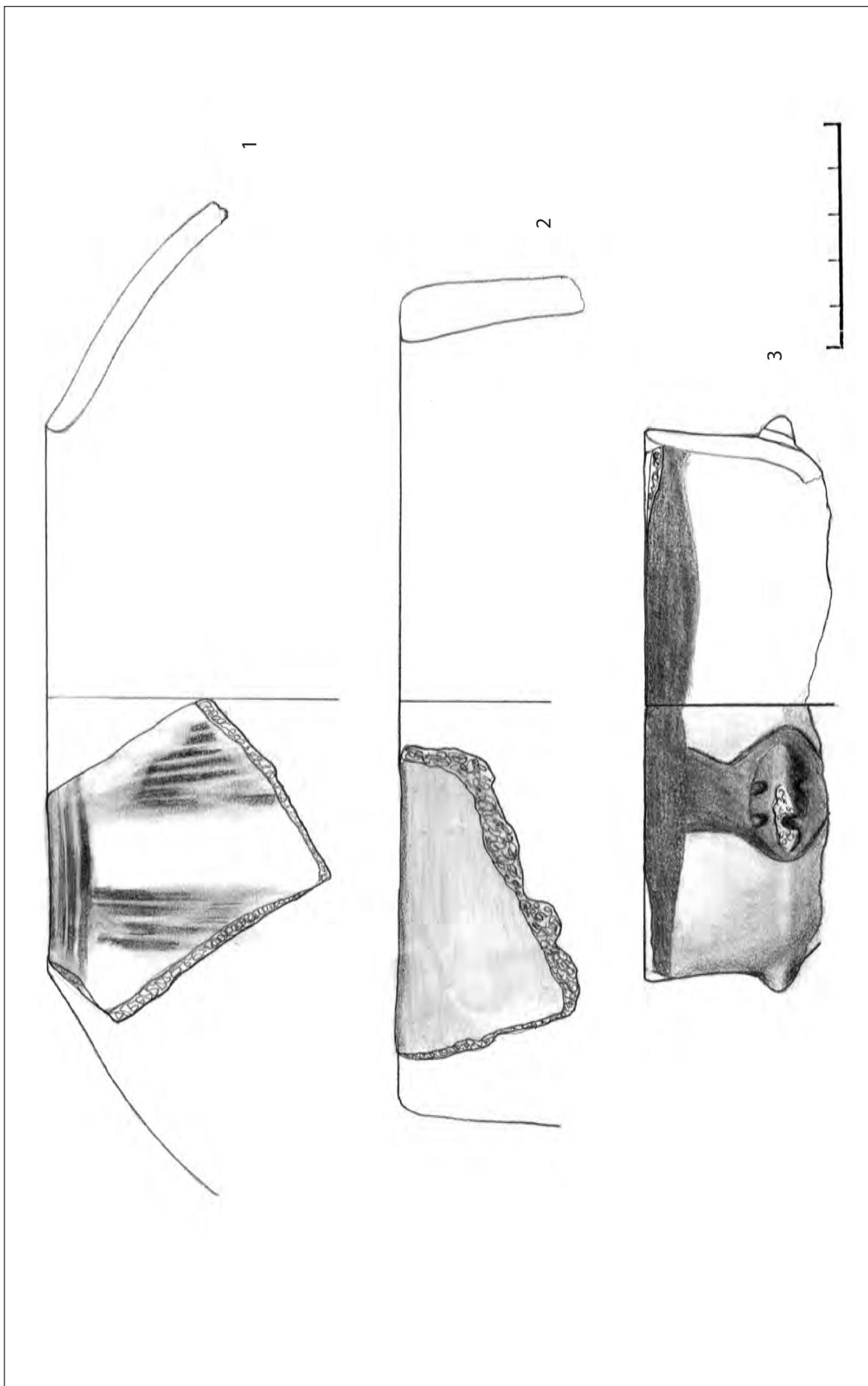
Pl. 18. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică.
Pl. 18. Porț „Corău”. C147/2012. Pottery.



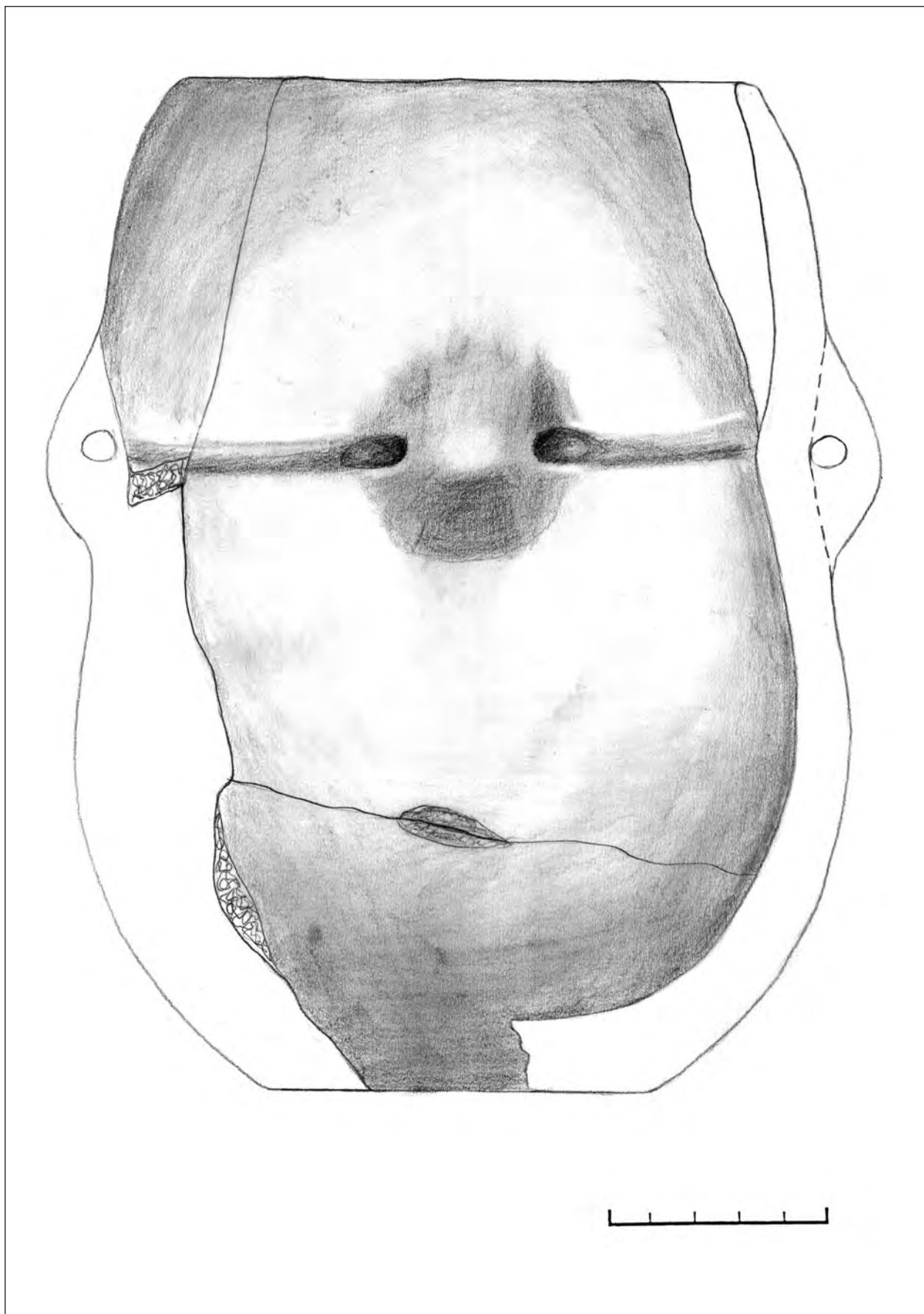
Pl. 19. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică.
Pl. 19. Porț „Corău”. C147/2012. Pottery.



Pl. 20. Porț „Corău”. Complexul C179/2012. Ceramică de tip Lumea Nouă (1–2), Pișcolt (3–4).
Pl. 20. Porț „Corău”. C179/2012. Lumea Nouă painted pottery (1–2), Pișcolt (3–4).



Pl. 21. Porț „Corău”. Complexul C179, fragment ceramic de tip Lumea Nouă (1); C147/2012 (2-3). Ceramică.
Pl. 21. Porț „Corău”. Complexul C179, Lumea Nouă painted pottery fragment (1); C147/2012 (2-3). Pottery.



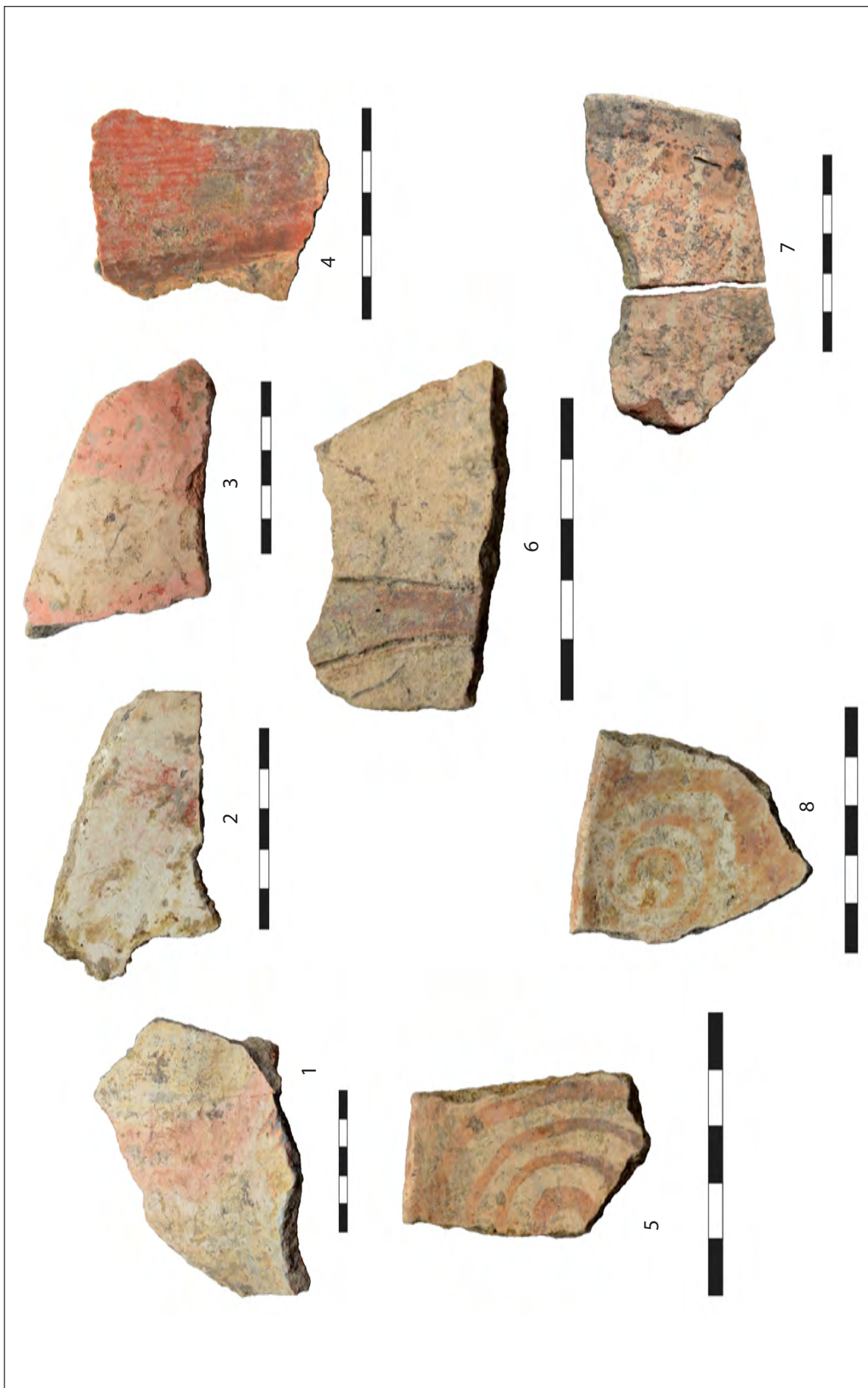
Pl. 22. Porț „Corău”. Complexul C179/2012. Amforă – Pișcolt III.
Pl. 22. Porț „Corău”. C179/2012. Pișcolt III – pot.



Pl. 23. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Ceramică pictată.
Pl. 23. Porț „Corău”. C138/2012. Painted pottery

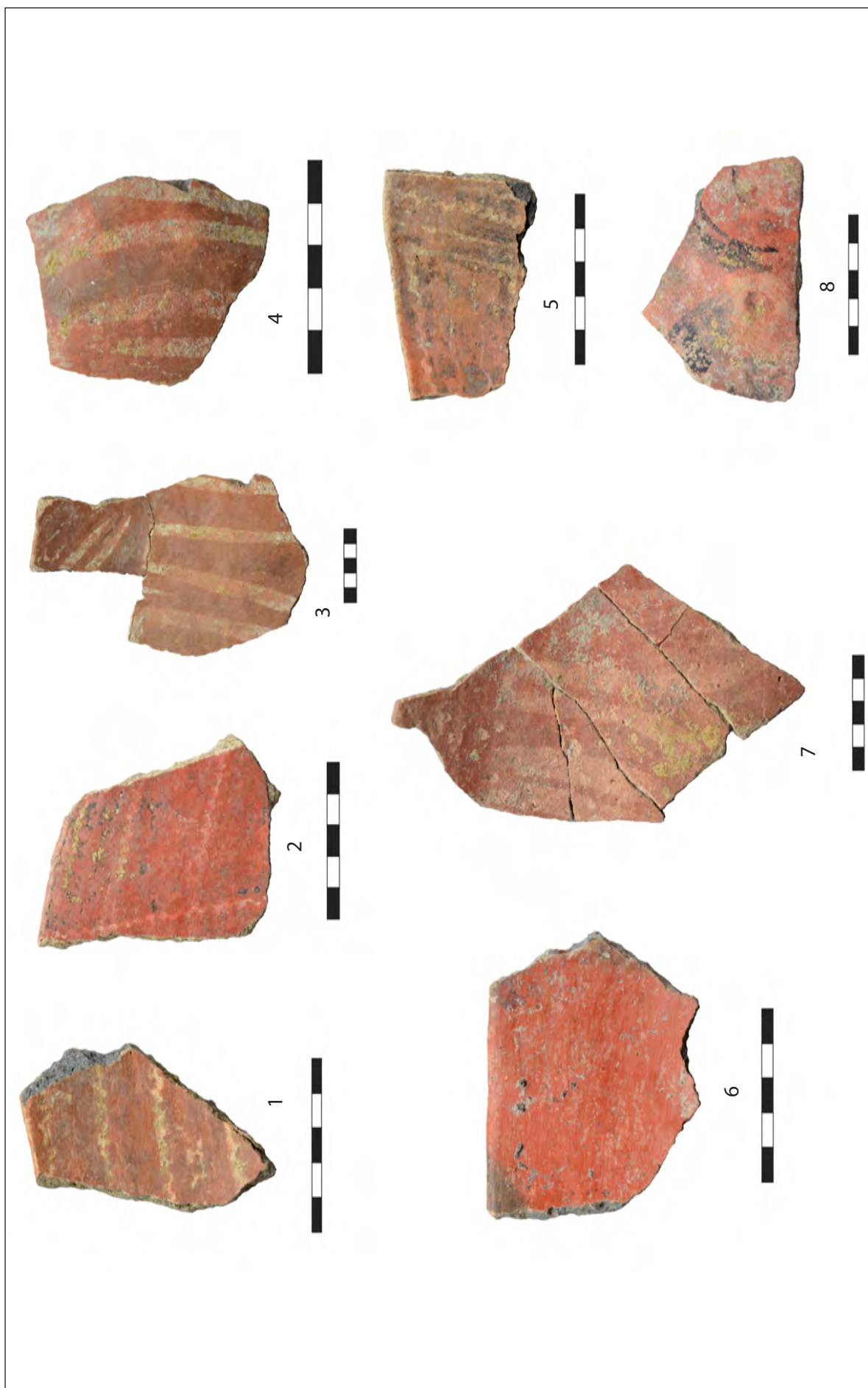


Pl. 24. Porț „Corău”. Complexul C138/2012. Ceramică pictată de tip Lumea Nouă (1-4, 7-9), fragment acoperit cu „bitum” (5). Complexul C179/2012 - vas cu tub de scurgere (6).
Pl. 24. Porț „Corău”. C138/2012. Lumea Nouă Painted pottery (1-4, 7-9), coated fragment (5). C179/2012 - pot (6).

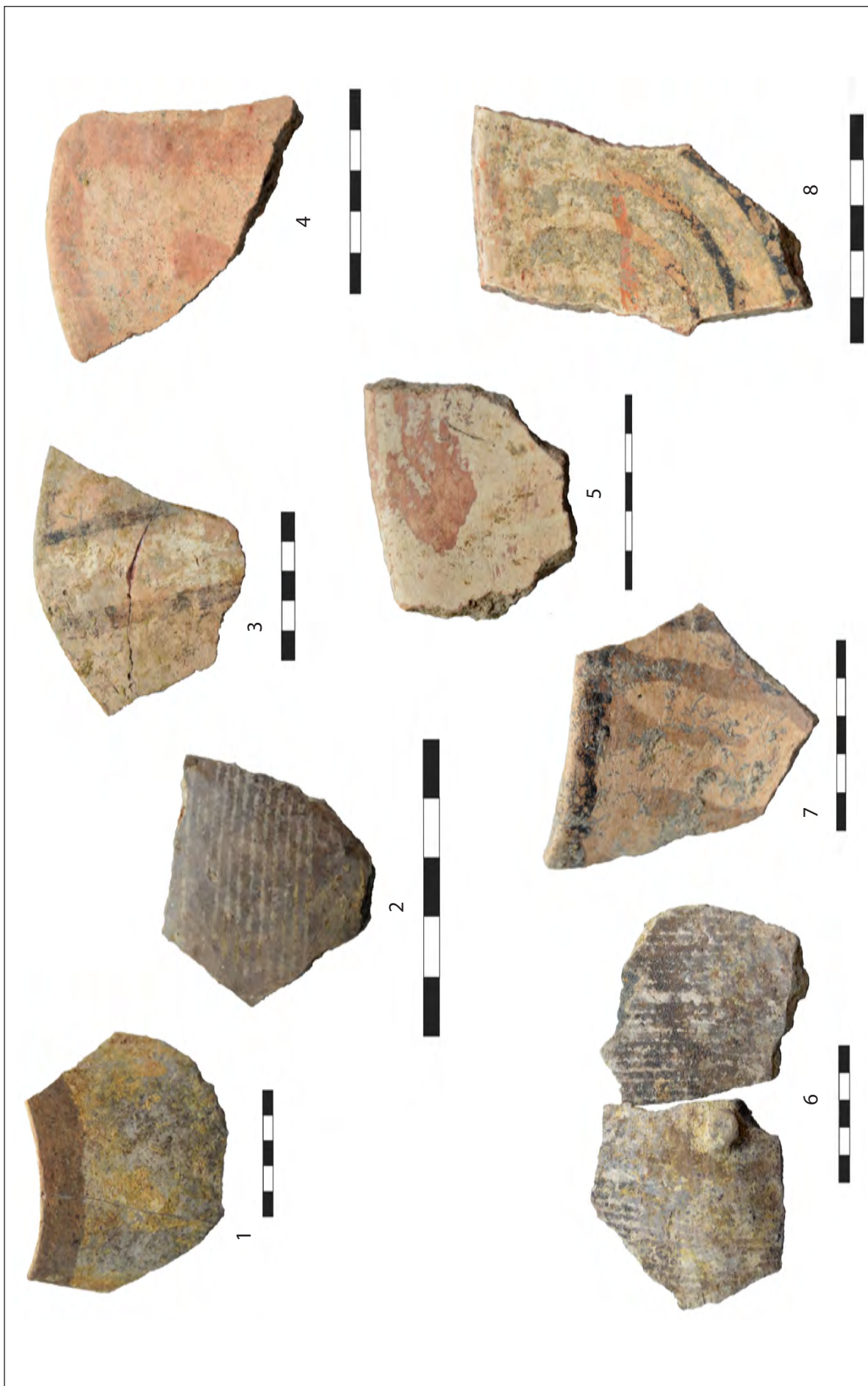


Pl. 25. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică de tip Lumea Nouă (1–5, 7–8); fragment ceramic Szakálhát (6).

Pl. 25. Porț „Corău”. C147/2012. Lumea Nouă Painted pottery (1–5, 7–8); Szakálhát pottery fragment (6).



Pl. 26. Porț „Corău”. Complexul C147/2012. Ceramică pictată.
Pl. 26. Porț „Corău”. 147/2012. Painted pottery.



PL. 27. Porț „Corău”. Complexul CI47/2012. Ceramică pictată.
Pl. 27. Porț „Corău”. Complexul CI47/2012. Painted pottery.

CONSIDERAȚII PRIVIND POZIȚIA CRONOLOGICĂ ABSOLUTĂ A CIMITIRELOR PREISTORICE DE LA ICLOD

DRAGOȘ DIACONESCU*

goshu_d@yahoo.com

GHEORGHE LAZAROVICI**

ghlazarovici@yahoo.com

SORIN TINCU***

sorin_tincu@yahoo.com

Summary: the Iclod group is considered one of the most representatives cultural groups of the Late Neolithic from Transylvania. In this paper are discussed the absolute chronological position of the Neolithic cemeteries from the eponymous site and also that one of the Iclod group. The absolute chronological frame established through a Bayesian approach, is between cca. 5000–4450 cal BC. Therewith are discussed certain connections and chronological synchronisms of the Iclod group with other two Late Neolithic cultural groups from Banat and Transylvania: Foeni and Turdaș.

Key-words: Iclod group, Late Neolithic, Transylvania, AMS data, Bayesian approach

REZUMAT: grupul Iclod este considerat unul dintre cele mai reprezentative manifestări ale Neoliticului Târziu din Transilvania. Prezentul studiu discută poziția cronologică absolută a cimitirelor neolitice din situl eponim dar și a grupului Iclod pe ansamblu. Intervalul cronologic absolut stabilit prin modelare bayesiană pentru grupul Iclod este cca. 5000–4450 cal BC. Totodată sunt re-discutate și anumite legături și sincronisme cronologice cu alte două grupuri culturale ale Neoliticului Târziu din Banat și Transilvania: Foeni și Turdaș.

CUVINTE-CHEIE: grupul Iclod, Neolitic Târziu, Transilvania, date AMS, abordare bayesiană

INTRODUCERE

Situl arheologic de la Iclod a devenit unul dintre reperele arheologiei preistorice din România o dată cu cercetările sistematice duse cu un ritm intensiv de către echipa de cercetare condusă de Gheorghe Lazarovici de la debutul deceniului al șaptelea al secolului XX¹. Rezultatele obținute au dus la definirea grupului cultural Iclod², plasat la un orizont cronologic legat de momentul Vinča B2/C, C1 și început de C2, în accepțiunea cronologiei schițate de Gheorghe Lazarovici³.

* Muzeul Național Brukenthal Sibiu.

** Universitatea Lucian Blaga Sibiu.

*** Muzeul Castelul Corvinilor Hunedoara.

¹ Pentru o privire mai amplă asupra istoricului cercetărilor din acest sit, în care sunt menționate și cercetările întreprinse aici de M. Roska, vezi Lazarovici 1991, pp. 5–7.

² Lazarovici 1977a, p. 227.

³ Ibidem, p. 222, fig. 10. Câtă vreme etapa B2/C la Lazarovici este paralelizată la Schier 1995 cu finalul C1 și începutul C2, este clar că etapa C1 la Lazarovici nu poate fi decât sincronă cu ceea ce Schier numește Vinča C2.

Mai recent grupul Iclod, alături de alte grupuri culturale neolitice târzii, a fost încorporat în conceptul de cultură Zau, mai exact în etapele III și IV ale acestui fenomen⁴.

Cercetările consistente, în campanii succesive, au dus pe lângă identificarea unui sistem de șanțuri complex (interpretat ca și fortificații)⁵ (vezi Planul 1), la descoperirea mai multor structuri de locuire și folosire⁶, precum și a două zone cu morminte de înhumăție numite generic cimitirul A și cimitirul B (vezi Planul 2 unde descoperirile funerare sunt marcate cu roșu). Aceste două zone cu descoperiri funerare, alături de alte descoperiri de același tip atribuite grupului Iclod, vor fi subiectul rândurilor ce urmează, toate referirile de ordin tipologic, cronologic sau eventual cultural fiind legate în mod direct de acestea.

ELEMENTE DE CRONOLOGIE RELATIVĂ ȘI ABSOLUTĂ

Din punctul de vedere al cronologiei relative cimitirele de la Iclod sunt încadrate în intervalul de sfârșit de Vinča B2/C și început de Vinča C2 (sistemul Lazarovici)⁷, ce ar corespunde cu intervalul sfârșit de Vinča C1–început de Vinča C3 (în sistemul Schier)⁸.

Dacă aceste elemente sunt comparate cu ceea ce se cunoaște din arealul Câmpiei Tisei avem un sincronism cu Tisza I/II, II și III precum și cu Herpály I-III⁹. Totodată putem menționa și contemporaneitatea afirmată a grupului Iclod cu ceea ce este definit în Transdanubia ca și cultura Lengyel, fazele I și II¹⁰.

Pe baza elementelor de cronologie absolută putem estima, luând în considerare rezultatele obținute de Wolfram Schier pentru fazele 6, 7 și 8a (faze ce acoperă intervalul de cronologie relativă sfârșit de Vinča C1–început de Vinča C3) ale sitului de la Vinča-Belo Brdo, că cimitirele de la Iclod ar acoperi palierul cronologic absolut cuprins între cca. 5000–4700 cal BC¹¹. Intervalul cronologic absolut pentru etapele Vinča C1 și Vinča C2 este confirmat și de datele modelate de Florin Drașovean¹². O altă propunere pentru poziția cronologică a grupului Iclod o găsim la Carsten Mischka (grupul Iclod este încorporat și aici în cultura Zau) care oferă intervalul cca. 5000–4500 cal BC¹³.

METODOLOGIA ȘI REZULTATELE ANALIZEI PREZENTE

Analiza prezentă vizează toate descoperirile funerare publicate până acum și atribuite grupului cultural Iclod¹⁴. Totodată au fost incluse și alte două morminte inedite la acest moment din cimitirul B de la

⁴ Lazarovici 2010, pp. 122–125. Deoarece dorința noastră este de a prezenta aici doar scurte aspecte ale istoricului cercetărilor privitoare la descoperirile de la Iclod, nu dorim să discutăm aspecte legate de definirea și cronologia acestei noi culturi arheologice (sau ale complexului cultural CCTLNI – vezi Maxim 1999, p. 69), unele fiind deja prezentate (vezi Lazarovici 2010). În consecință, lăsăm eventualele dezbateri pe tema justității conceptului de cultură Zau pe seama unor studii viitoare.

⁵ See Lazarovici 1991, pp. 6–7, Lazarovici-Maxim 1989–1993, p. 352, fig. 2 sau Lazarovici-Lazarovici 2006, pp. 633–639. Prospekțiile magnetometrice efectuate aici au demonstrat, în zonele B și D, prezența unui sistem de trei șanțuri concentrice de tip „rondel”, construcții frecvente mai ales în spațiul Lengyel (vezi Mischka 2012, p. 157, fig. 5, 6 și de asemenea Planul 1 din prezentul studiu).

⁶ Lazarovici-Lazarovici 2006, pp. 626–633.

⁷ Lazarovici 1977a, p. 222, fig. 10.

⁸ Vezi pentru acest aspect privirea comparativă din Lazarovici-Lazarovici 2006, p. 119 referitor la Schier 1995, p. 318, Abb. 146.

⁹ Raczky 1991, p. 340, fig. 8.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Schier 1995, p. 330, Abb. 149.

¹² Drașovean 2013, p. 34, Grafic 1

¹³ Mischka 2012, p. 154, fig. 2.

¹⁴ Prezentele rezultate sunt parte a proiectului post-doctoral „Neoliticul Târziu din Bazinul Carpatic”, titular Dragoș Diaconescu (2011–2013, Berlin, Institutul de Arheologie Preistorică, Freie Universität), proiect finanțat de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn, Germania).

Iclod¹⁵. Din totalul de 109 morminte semnalate până acum (40 în cimitirul A¹⁶ și 69 în cimitirul B¹⁷) doar 29 au fost publicate corespunzător pentru a putea fi luate în calcul din perspectiva unei reevaluări bazate pe analiza de corespondență (mormintele nr. 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 27 din cimitirul A¹⁸ și nr. 5¹⁹, 24²⁰, 32²¹, 35, 36, 37, 40²², 43²³, 51²⁴, 52, 53²⁵, 57²⁶, 67, 68²⁷ din cimitirul B). Pe lângă mormintele de la Iclod, alte 4 morminte considerate ca aparținând grupului Iclod au fost introduse în câmpul de analiză: mormintele 1 și 2 de la Halmeu-Vamă²⁸ și mormintele de la Cluj-Arhive și Cluj-Piața Victoriei²⁹.

În cadrul studiului de față au fost luate în calcul doar elementele morfologice ale inventarului ceramic al celor 33 de morminte. Vasele complete, pe lângă atribuirea lor unui tip anume, au fost „descompuse” în mai multe variabile, după cum urmează: tip de buză (sau parte superioară), tip de fund/picior (sau parte inferioară), tip toartă/buton, tipuri de ornamente³⁰ (grupate după tehnica de ornamentare – pictură, incizie, creștătură, tăietură, alveolare, lustruire, perforare, aplicare precum și după poziția lor pe fiecare parte componentă a vasului: pe partea superioară – exterior sau interior, pe corpul vasului – exterior sau interior, pe partea inferioară – exterior sau interior, pe toartă). Codurile ornamentelor sunt după cum urmează: PB – pictură buză, PBI – pictură buză la interior, PC – pictură corp vas, PCI – pictură corp vas la interior, PF – pictură fund/picior, PFI – pictură fund/picior la interior, PT – pictură toarta/buton. Codurile pentru celelalte tehnici de ornamentare sunt I pentru incizie, PE pentru perforare, L pentru lustruire, C pentru creștături, tăieturi, alveolare, A pentru aplicare, BT pentru black-topped. Asocierea pentru diversele zone ale vasului unde sunt aplicate a fost făcută similar cu exemplul oferit pentru ornamentele pictate. În cazul picturii, culoarea diferită folosită pentru decor a creat tipuri noi, chiar dacă motivul ornamental era identic și era poziționat în aceeași zonă a vasului.

Toate aceste variabile de lucru au fost folosite pentru efectuarea analizei de corespondență prin intermediul pachetului de programe WINBASP versiunea 5.43³¹. Tipul de analiză utilizată a fost absență/prezență³².

Rezultatele obținute reprezentate în Diagrama 1, se bazează pe 33 unități (morminte) și 44 de variabile (aspecte morfologice ceramică din inventar) și înfățișează un grafic de tip parabolă, reprezentare clasică pentru analiza de corespondență.

Pentru a putea verifica valoarea prezumtiv cronologică a acestui grafic au fost prelevate probe de os uman de la 19 schelete umane (corespunzătoare unui număr de 19 morminte) din cimitirele A și B de la

¹⁵ Este vorba de mormintele nr. 67 și 68. Accesul la imaginile inventarelor celor două morminte s-a făcut prin amabilitatea d-nei Zoia Maxim și a d-lui Gheorghe Lazarovici.

¹⁶ Lazarovici 1991, p. 8.

¹⁷ În Lazarovici 1991, p. 8 erau semnalate 47 de morminte, dar cele două morminte inedite deja precizate (vezi n. 15 supra) indică faptul că au fost descoperite 68 de morminte în această zonă. Al 69-lea mormânt provine din cercetările germano-române în acest sit, tot în zona B (vezi Mischka 2012, p. 157, fig. 10).

¹⁸ Lazarovici 1977a, fig. 5–9; Colesniuc 2008, fig. 143b (pentru m. 1).

¹⁹ Colesniuc 2008, fig. 150b.

²⁰ Ibidem, fig. 150a.

²¹ Lazarovici-Kalmar 1986, p. 32, n. 4, fig. 5; Lichter 2001, Abb. 97C.

²² Lazarovici-Kalmar 1988, p. 37, fig. 21; 24/4; Lichter 2001, Abb. 97D (pentru m. 36).

²³ Lazarovici-Maxim 1989–1993, fig. 19/1, 3; Lichter 2001, Abb. 98A.

²⁴ Lazarovici et alii 1995, fig. 3 și fig. 4/1; Lichter 2001, Abb. 98B.

²⁵ Lazarovici et alii 1996, fig. 8/1, 2, 6, 7 (pentru m. 52); fig. 7/4, 5 (pentru m. 53). La Lichter 2001, Abb. 102 găsim toate vasele citate din m. 52 și m. 53 atribuite la m. 53. Eroarea este preluată de la Lazarovici et alii 1996, unde la explicația fig. 8 găsim vasele de la pozițiile 1, 2, 6, 7 atribuite m. 53. În text la Lazarovici et alii 1996, p. 288 vasele de la fig. 8 sunt atribuite în mod clar m. 52.

²⁶ Colesniuc 2008, fig. 150c.

²⁷ Materiale inedite. Mulțumim d-nei Zoia Maxim pentru amabilitatea cu care ne-a oferit respectivele materiale.

²⁸ Astaloș-Virag 2006–2007, pl. IV–VII.

²⁹ Lazarovici 1977, fig. 1, 2.

³⁰ O abordare similară, de data aceasta pentru mormintele culturii Tiszapolgár, vezi la Diaconescu 2013.

³¹ Vezi <http://www.uni-koeln.de/~al001/>.

³² Pentru motivul alegerii acestui tip de analiză vezi Diaconescu 2013, p. 36, n. 13.

Iclod³³. Determinarea anatomică a acestora a fost făcută de dr. Beatrice Kelemen. Valorile datelor obținute și toate observațiile laboratorului de la Poznan (Polonia) sunt cuprinse în tabelul nr. 1 ce se regăsește mai jos (pentru conformitate, structura și conținutul tabelului sunt identice, cu excepția coloanei cu valorile calibrate, cu raportul primit de la laboratorul din Poznan).

Pentru cimitirul din zona A se observă, fără excepție, lipsa collagenului din os, fapt ce a dus la imposibilitatea obținerii datelor de tip AMS din respectivele șapte probe. Acest fapt poate fi explicat prin faptul că zona A a sitului de la Iclod a fost supusă în timp unor inundații repetate (un exemplu concludent este cel ilustrat în planul 2 unde este reprezentată poziția râului Someș în anul 1976, poziție ce suprapune în mod clar zona cimitirului A). Acest tip de fenomen duce și la antrenarea pe verticală a pânzei freatice din zonă, fapt ce provoacă un mediu hidrologic dinamic în acest areal. Toate aceste aspecte duc la o diminuare treptată (influențată de numărul acestor inundații/timp) a cantității de collagen din oasele prezente în depozitele pedologice afectate de respectivele fenomene hidrologice. Altfel spus, cu cât sunt mai vechi resturile osoase situate într-un depozit pedologic afectat de inundații frecvente, cu atât cantitatea de collagen păstrată va fi mai mică.

Pentru cimitirul B, doar proba din mormântul nr. 30 nu a fost viabilă și asta datorită dimensiunii prea mici a probei. Astfel, din 19 probe trimise spre analiză doar 11 au oferit rezultate. Toate datele obținute sunt de tip AMS.

Sample name	Lab. no.	Age BP	cal BC (2sigma)	Remarks
Iclod A, M2	Poz-0	>0 BP		0.2%N 3.6%C not suitable
Iclod A, M14	Poz-0	>0 BP		0.1%N 2.8%C not suitable
Iclod A, M18	Poz-0	>0 BP		0.3%N 3.6%C not suitable
Iclod A, M20	Poz-0	>0 BP		<0.1%N 2.8%C not suitable
Iclod A, M35	Poz-0	>0 BP		<0.1%N 2.7%C not suitable
Iclod A, M37	Poz-0	>0 BP		<0.1%N 2.8%C not suitable
Iclod A, M38	Poz-0	>0 BP		<0.1%N 2.9%C not suitable
Iclod B, M8	Poz-53754	5815 ± 30 BP	4729–4580 calBC	small 3.8%N 10.8%
Iclod B, M9	Poz-53755	5860 ± 30 BP	4800–4679 calBC	1.1%N 4.7%C REST
Iclod B, M20	Poz-53756	5890 ± 35 BP	4840–4692 calBC	4.5%N 11.3%C
Iclod B, M30	Poz-0	>0 BP		small! 0.3%N 2.7%C not suitable
Iclod B, M31	Poz-53758	5735 ± 30 BP	4685–4499 calBC	3.4%N 9.6%C
Iclod B, M32	Poz-53759	5850 ± 50 BP	4836–4591 calBC	1.8%N 6.6%C

³³ Prelevarea a fost făcută de dr. Sorin Tincu cu acceptul dr. Gheorghe Lazarovici și dr. Zoia Maxim.

Iclod B, M34	Poz– 53760	5900 ± 35 BP	4846– 4695 calBC	3.9%N 10.7%C REST
Iclod B, M43	Poz– 53761	5800 ± 30 BP	4721– 4552 calBC	1.2%N 4.9%C REST
Iclod B, M67	Poz– 53762	6015 ± 35 BP	5001– 4826 calBC	3.5%N 9.9%C
Iclod B, M68	Poz– 53763	5885 ± 35 BP	4837– 4690 calBC	2.9%N 8.9%C
Iclod, M27	Poz– 53764	5785 ± 35 BP	4716– 4546 calBC	2.2%N 7.6%C REST
Iclod, M28	Poz– 53765	5965 ± 35 BP	4945– 4766 calBC	3.6%N 10.1%C REST
Tabelul 1				

Patru dintre mormintele incluse în analiza de corespondență beneficiază și de date ^{14}C , iar plasarea lor în graficul obținut indică și o valoare cronologică a respectivei reprezentări, din partea dreaptă sus spre partea stângă sus (vezi Diagrama 2).

Acest fapt, precum și dispunerea unităților în cadrul graficului, ne permit să propunem o evoluție tripartită (fazele I–III)³⁴ a cronologiei descoperirilor funerare de tip Iclod (vezi Diagrama 3). Demnă de remarcat este poziția mai timpurie a descoperirilor din cimitirul A³⁵ (vezi Diagrama 5) precum și a celor două morminte de la Halmeu³⁶.

Datele ^{14}C existente, precum și graficul obținut prin analiza de corespondență, ne indică clar faptul că nu beneficiem de date absolute pentru etapa cea mai timpurie a descoperirilor funerare numite de noi aici **Ia** unde sunt dispuse mormântul nr. 1 de la Halmeu precum și mormintele nr. 3 și 1 de la Iclod A³⁷. În etapa **Ib** sunt încadrate mormintele nr. 13 de la Iclod A, nr. 24 de la Iclod B, nr. 2 de la Halmeu, nr. 9, 11, 17, nr. 57 Iclod B, 21, 27, 14, 15, 2, 20 de la Iclod A, nr., 67, 68 de la Iclod B, nr. 18 de la Iclod A, nr. 68 Iclod B și mormântul de la Cluj-Piața Victoriei. În faza **II** sunt incluse mormintele nr. 10 Iclod A, nr. 37 Iclod B, nr. 4 de la Iclod A, nr. 35, 32 de la Iclod B, mormântul de la Cluj-Arhive, mormintele nr. 43, 36, 51 de la Iclod B. În faza **III** sunt prezente mormintele nr. 52, 5, 53 și 40 de la Iclod B.

Toate cele 11 date AMS au fost folosite pentru modelarea lor bayesiană³⁸. Modelul debutează cu etapa Ib (așa cum deja am menționat etapa Ia nu beneficiază de date radiocarbon). Datele ce provin din morminte ce nu sunt prezente în analiza curentă sunt dispuse în funcție de valoarea lor, în strânsă corelație

³⁴ Dorința noastră este de a nu crea confuzii și tocmai de aceea păstrăm tipul de denominativ deja uzitat pentru fiecare etapă a grupului Iclod.

³⁵ Acest lucru este deja menționat în literatura de specialitate. Vezi Lazarovici 1991, pp. 8, 12–13; Maxim 1999, p. 88; Lazarovici-Lazarovici 2006, p. 626.

³⁶ Conform Astaloș-Virag 2006–2007, p. 78 aceste două complexe aparțin etapei Iclod I. Rezultatele obținute aici ridică o problemă teritorială, situl de la Halmeu fiind situat mai mult decât excentric vis-a-vis de aria descoperirilor de tip Iclod (vezi pentru teritoriul Iclod, Maxim 1999, p. 87, fig. 99 iar pentru comparație Harta 1 din acest studiu unde sunt dispuse cele trei situri ce oferă descoperirile funerare analizate în aceste rânduri). Întrebarea care se impune este: ce se petrece între aria Iclod și situl de la Halmeu-Vamă? Sau este momentul să începem să vorbim de mode și tendințe culturale în loc de grupuri culturale și culturi arheologice?

³⁷ Ordinea de menționare a mormintelor în cadrul fazelor și etapelor grupului Iclod este în funcție de poziția lor în cadrul graficului, fiind citite de la stânga sus spre dreapta sus și deasemenea în funcție de poziția lor în cadrul seriei efectuate pe baza analizei de corespondență (vezi Diagrama 4).

³⁸ Datele sunt calibrate folosind curba de calibrare IntCal09 (Reimer et alii 2009) și versiunea 4.2.2 a programului OxCal (Bronk Ramsey 2009).

cu datele ce corespund mormintelor analizate. Practic, elementele pe baza cărora a fost construit modelul cronologic (*prior-estimates*) sunt oferite de rezultatele analizei de corespondență.

Modelul obținut (vezi Imaginea 1) are un coeficient de compatibilitate (*agreement*) de 105%, această fiind o valoare ce conferă modelului în discuție o puternică consistență. Astfel, putem afirma că debutul etapei Ib se află cadrat în intervalul 4997–4777 cal BC (mean 4866 cal BC – vezi Imaginea 2)³⁹ valori ce trebuie considerate ca *terminus ante quem* pentru elementele de tip Iclod Ia, care ar trebui să se plaseze la cca. 5000 cal BC. Limita de sfârșit a fazei III obținută în cadrul modelului prezent se încadrează între 4697–4431 cal BC (mean 4581 cal BC – vezi Imaginea 5). Aceste valori nu trebuie privite ca și finalul absolut al cimitirelor grupului Iclod, vasele cu picior gol pe dinăuntru ce prezintă perforații triunghiulare, din cimitirul B (considerate faza III)⁴⁰, indicând cel mai probabil un orizont ceva mai târziu, de tendință sau influență Tiszapolgár (fază A și/sau început de B1)⁴¹, care poate tinde către cca. 4450 cal BC ca și limită maximă.

CONCLUZII

Rezultatele analizei de corespondență aplicată pe ceramica din inventarul mormintelor de tip Iclod ne arată că în etapele mai timpurii (I și II) ornamentele incizate predomină (aici incluzând și banda punctat-incizată) iar în etapa mai târzie (III) pictura cu negru devine elementul definitoriu din punct de vedere decorativ (vezi Diagrama 7 – tot aici se pot vedea și formele de vase specifice aspectului funerar al acestui grup cultural).

Se poate afirma în mod cert că mormintele din cimitirul A sunt mai timpurii decât cele din zona B (vezi Diagrama 5 pentru poziția mormintelor din zona A și Diagrama 6 pentru cele din zona B), prin aceasta reconfirmându-se opinii deja exprimate în această direcție⁴² privitoare la o translație teritorială a zonei dedicate depunerilor funerare dinspre zona A spre zona B.

În studiul dedicat celor două morminte neolitice din Cluj-Napoca, redactat în 1977, Gheorghe Lazarovici susține că mormântul din punctul *Arhive* ar aparține fazei timpurii a grupului Iclod (sau faza I) iar mormântul de la *Piața Victoriei* etapei mijlocii (faza II) menționând totodată ca principalul criteriu de diferențiere cronologică este cel al facturii ceramicii din cele două morminte⁴³. Rezultatele analizei de corespondență publicate aici ne prezintă o situație diferită: descoperirea de la *Piața Victoriei* aparține etapei Ib, iar cea de la *Arhive* etapei a II-a.

La nivel de cronologie absolută, este foarte clar că grupul Iclod, pe baza celor 11 date analizate aici se înscrie în intervalul cca. 4900–4550 cal BC (vezi Imaginea 6), cu amendamentele deja precizate mai sus conform cărora lipsesc date din etapa Ia și cel mai probabil și din finalul etapei a III-a, fapt ce oferă posibilitatea susținerii unui interval cronologic cuprins între cca. 5000–4450 cal BC pentru dezvoltarea grupului Iclod. Aceste valori reconfirmă încadrările cronologice relative de care vorbeam la începutul acestui studiu⁴⁴.

Realizarea sumelor datelor corespunzătoare fiecărei etape a grupului Iclod din modelul prezentat în Imaginea 1 ne oferă posibilitatea să estimăm că faza Ib este cuprinsă în intervalul cca. 4900–4720 cal BC, faza II între cca. 4780–4630 cal BC, iar faza a III-a între cca. 4700–4540 cal BC (vezi Imaginea 6).

La final, pentru a sublinia încă o dată importanța metodologiei aplicate în prezentul studiu, vom compara și rezultatele obținute pe baza modelării bayesiene a datelor ¹⁴C aparținând grupurilor culturale Foeni, Iclod și Turdaș și, totodată, vom rediscuta sincronismele culturale stabilite pentru aceste trei fenomene culturale.

³⁹ Toate valorile datelor BC prezente în acest studiu sunt calibrate 2σ (95,4% probabilitate).

⁴⁰ Vezi Lazarovici 1983, p. 6 și fig. 1/6, Lazarovici 1986, fig. 9/2 sau Colesniuc 2008, fig. 182b.

⁴¹ Pentru cronologia culturii Tiszapolgár vezi Diaconescu 2013.

⁴² Vezi supra n. 35.

⁴³ Lazarovici 1977, pp. 24–25.

⁴⁴ Vezi supra n. 8, 11, 12, 13.

În literatura de specialitate se afirmă și că geneza grupului Iclod are loc prin dislocarea comunităților Turdaș din valea Mureșului către zona actuală a Clujului de către comunitățile de tip Foeni⁴⁵. Altfel spus și grupul Turdaș și grupul Foeni ar fi mai timpurii din punct de vedere al momentului genezei decât grupul Iclod. Admițând ca și corectă existența unei faze Turdaș I în descoperirile din Banat, afirmație susținută și de data radiocarbon din complexul 370 de la Uivar⁴⁶ am realizat o repartitie pe fazele Turdaș I, II și III a sumelor datelor corespunzătoare fazelor menționate. Pentru grupul Foeni am preferat separarea în două grupe regionale care par a fi și cronologice (Foeni Banat⁴⁷ și Foeni Transilvania). Aceste etape cronologice și culturale au fost comparate între ele (vezi Imaginile 7, 8, 9).

Câtă vreme grupul Foeni este, din punctul de vedere al teoriei descrise mai sus, elementul declanșator al genezei grupului Iclod, prima comparație făcută este între fazele Iclod așa cum au fost modelate în acest studiu și etapele Foeni Banat și Foeni Transilvania. Se poate vedea extrem de clar în Imaginea 7 că faza Iclod Ib este mai timpurie decât etapa bănățeană a grupului Foeni. Astfel putem afirma că grupul Foeni nu are nici o legătură cu geneza grupului Iclod fiind un fenomen ce debutează la moment de Iclod II, varianta transilvăneană fiind chiar ușor mai târzie decât stagiul cronologic al Iclodului III⁴⁸.

Imaginea 8 ne permite să discutăm despre următoarele sincronisme: Turdaș I (Banat)=Iclod Ib, Turdaș II=Iclod II, Turdaș III=Iclod III⁴⁹. Aici ne permitem să atragem atenția că etapa Ia a grupului Iclod este, teoretic, mai timpurie decât Turdaș I⁵⁰. Ce este cert este că la acest moment și contribuția grupului Turdaș la geneza Iclodului este foarte greu de susținut⁵¹.

Ultimele sincronisme subliniate aici țin de relațiile Turdaș-Foeni, care arată, conform Imaginii 9 după cum urmează: Turdaș II=început Foeni Banat și Turdaș III=final Foeni Banat și început Foeni Transilvania.

MULȚUMIRI

Contribuția lui Dragoș Diaconescu la acest studiu a fost posibilă prin bursa post-doctorală oferită de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn, Germania). Datorăm mulțumiri doamnei dr. Zoia Maxim pentru amabilitatea de a ne oferi accesul la scheletele umane de la Iclod, precum și domnișoarei doctor Beatrice Kelemen pentru determinarea antropologică a probelor osoase prelevate din aceleași schelete. Mulțumim și dr. Tomasz Goslar pentru promptitudinea, profesionalismul și răbdarea de a care a dat dovadă în obținerea datelor prezentate aici precum și pentru încercările repetate de a obține rezultate și pentru probele din cimitirul A de la Iclod.

⁴⁵ Drașovean 1996, p. 99; Luca 2001, p. 128; Luca 2006, p. 356; Luca 2008, p. 31 (ultimul autor vede geneza grupului Iclod la nivel de Vinča C2, „aportul culturii Turdaș la originea grupului Iclod” fiind considerat ca și „incontestabil” – vezi Luca 2001, p. 128). Ca opinie diferită vezi Maxim 1999, p. 87 care vede originea grupului Iclod ca provenind din „fondul local al grupului Cluj-Cheile Turzii, din elementele grupului Turdaș, faza I și impulsuri sudice de tip Vinča C”.

⁴⁶ Drașovean 2013, p. 16 și fig. 8 cu întreaga discuție referitoare la lipsa unei etape tipologice Turdaș I din Transilvania.

⁴⁷ Pentru această entitate culturală au fost utilizate datele din Drașovean 2013, p. 20, Tabel 1.

⁴⁸ Dar etapa Foeni Transilvania nu depășește granița de 4450 cal BC considerată de noi ca și limită maximă pentru finalul grupului Iclod. Pentru datele AMS ale grupului Foeni din Transilvania vezi Gligor 2009, p. 141 și Gligor 2012, p. 286.

⁴⁹ Etapa Turdaș III este chiar un pic mai lungă în timp, dar aici se aplică cele spuse în nota 48 supra.

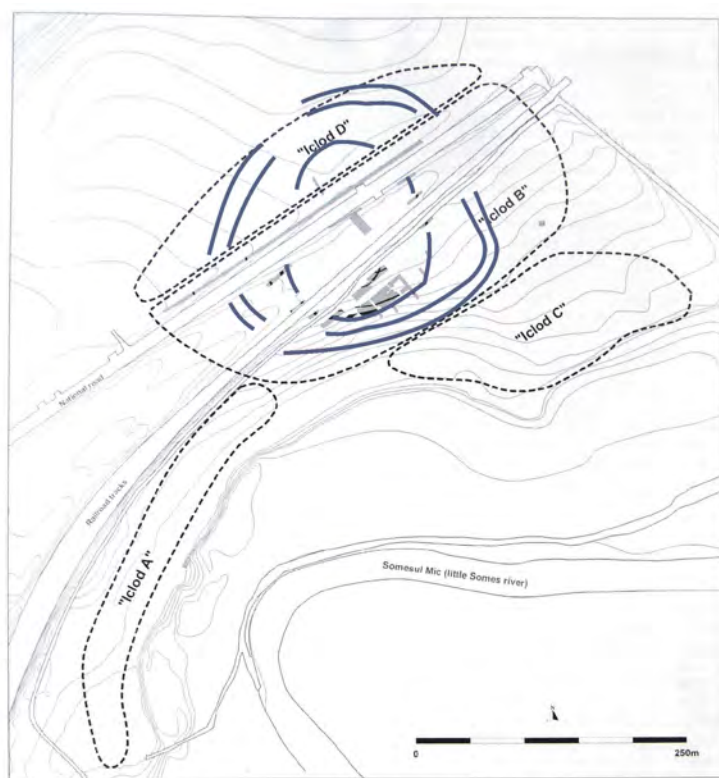
⁵⁰ Aici rezervele apar din cauza lipsei vreunei date radiocarbon pentru Iclod Ia precum și existența doar a unei date pentru etapa Turdaș I.

⁵¹ Chiar și cea a fazei Turdaș I (vezi Maxim 1999, p. 87) și n. 45 supra.

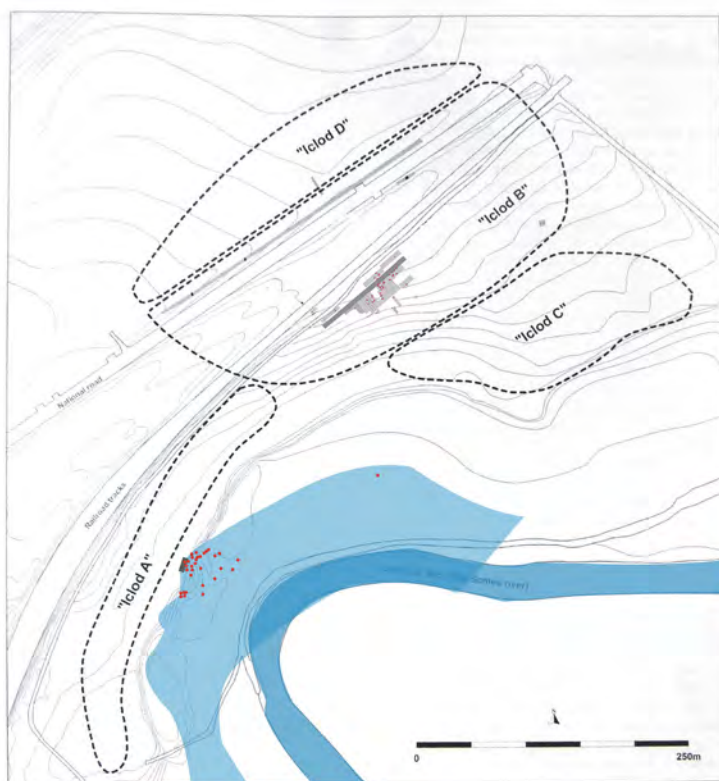
BIBLIOGRAFIE

- Astaloș-Virag 2006–2007 Astaloș, Ciprian; Virag, Cristian, *Descoperiri funerare neolitice din județul Satu Mare*, în *Studii și Comunicări Satu Mare. Seria Arheologie XXIII–XXIV/1*, 2006–2007, pp. 73–94.
- Bronk Ramsey 2009 Bronk Ramsey, Christopher, *Bayesian analysis of radiocarbon dates*, in *Radiocarbon* 51 (1), 2009, pp. 337–360.
- Colesniuc 2008 Colesniuc, Sorin, *Cultura Zau*, manuscris nepublicat teză doctorat, Sibiu, 2008.
- Diaconescu 2013 Diaconescu, Dragoș, *Considerații privind cronologia Epocii Timpurii a Cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgár)*, în *Analele Banatului (Serie Nouă) XXI*, 2013, pp. 35–60.
- Drașovean 1996 Drașovean, Florin, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996.
- Drașovean 2013 Drașovean, Florin, *Despre unele sincronisme de la sfârșitul Neoliticului Târziu și începutul Eneoliticului Timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent*, în *Analele Banatului (Serie Nouă) XXI*, 2013, pp. 11–34.
- Gligor 2009 Gligor, Mihai, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, 2009.
- Gligor 2012 Gligor, Mihai, *Contribuții la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date ¹⁴C AMS*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 16/I, 2012, pp. 283–292.
- Lazarovici 1977 Lazarovici, Gheorghe, *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca*, în *Acta Musei Napocensis XIV*, 1977, pp. 23–28.
- Lazarovici 1977a Lazarovici, Gheorghe, *Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei*, în *Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie Caransebeș II*, 1977, pp. 211–230.
- Lazarovici 1983 Lazarovici, Gheorghe, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, în *Acta Musei Napocensis XX*, 1983, pp. 3–31.
- Lazarovici 1986 Lazarovici, Gheorghe, *Neoliticul târziu în nord-vestul României (Sălajul, Clujul, Bihorul, Sătmarul) (Das Spätneolithikum in Nordwesten Rumäniens – Sălaj, Cluj, Bihor, Sătmar)*, în *Acta Musei Porolissensis X*, 1986, pp. 15–46.
- Lazarovici 1991 Lazarovici, Gheorghe, *Grupul și stațiunea Iclod (Die Gruppe und Station Iclod)*, Cluj-Napoca 1991.
- Lazarovici 2010 Lazarovici, Gheorghe, *Evolution, Absolute and Relative Chronology of the Zau Culture*, în *Panta Rhei. Studies in chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in earlier prehistory presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75th birthday* (eds. J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková, B. Kovár), Bratislava, 2010, pp. 95–109.
- Lazarovici-Kalmar 1986 Lazarovici, Gheorghe; Kalmar, Zoia, *Șantierul arheologic Iclod (1983–1984) (Die archäologische Grabungstelle Iclod 1983–1985)*, în *Apulum XXIII*, 1986, pp. 25–41.
- Lazarovici-Kalmar 1987 Lazarovici, Gheorghe; Kalmar, Zoia, *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985 (Die archäologische Grabungstelle Iclod. Kampagne 1985)*, în *Apulum XXVII*, 1987, pp. 9–39.
- Lazarovici-Kalmar 1988 Lazarovici, Gheorghe; Kalmar, Zoia, *Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania din 1986 (Die archäologischen Ausgrabungen von Iclod, Kampagne des Jahres 1986)*, în *Apulum XXV*, 1988, pp. 9–47.
- Lazarovici-Lazarovici 2006 Lazarovici, Cornelia Magda; Lazarovici, Gheorghe, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. Vol. I. Neoliticul*, Iași, 2006.
- Lazarovici-Maxim 1989–1993 Lazarovici, Gheorghe; Maxim, Zoia, *Șantierul arheologic Iclod (Campania 1989) (Die archäologische Ausgrabung von Iclod 1989)*, în *Acta Musei Napocensis XXVI–XXX*, 1989–1993, pp. 337–364.
- Lazarovici et alii 1995 Lazarovici, Gheorghe; Maxim, Zoia; Lazo, Crina; Meșter, Mihai, *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994 (Le chantier archéologique Iclod. Le campagne de 1994)*, în *Acta Musei Napocensis XXXII*, 1995, pp. 507–536.
- Lazarovici et alii 1996 Lazarovici, Gheorghe; Maxim, Zoia; Meșter, Mihai; Bulbuc, Aurel; Radu, Sorin, *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995 (The archaeological site Iclod. The campaign from 1995)*, în *Acta Musei Napocensis XXXIII*, 1996, pp. 267–299.
- Lichter 2001 Lichter, Clemens, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein, 2001.

- | | | |
|----------------|------|---|
| Luca | 2001 | Luca, Sabin Adrian, <i>Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995</i> , Alba-Iulia, 2001. |
| Luca | 2006 | Luca, Sabin Adrian, <i>Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania (II)</i> , în <i>Homage to Milutin Garašanin</i> (eds. N. Tasić, C. Grozdanov), Belgrad, 2006, pp. 341–366. |
| Luca | 2008 | Luca, Sabin Adrian, <i>The Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania</i> , în <i>The Danube Script: Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe</i> (ed. J. Marler), 2008, pp. 23–38. |
| Maxim | 1999 | Maxim, Zoia, Maxim, Zoia, <i>Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice</i> , Cluj-Napoca, 1999. |
| Mischka | 2012 | Mischka, Carsten, <i>Late Neolithic multiphased settlements in Central and southern Transylvania: a geophysical survey and test excavation</i> , in <i>Tells: Social and Environmental Space</i> (eds. R. Hofmann, F. Moetz, J. Müller), Bonn, 2012, pp. 153–166. |
| Raczky | 1991 | Raczky, Pál, <i>New data on the Southern connections and Relative Chronology of the „Bodrogheresztúr – Hunyadi halom” Complex</i> , în <i>Die Kupferzeit als Historische Epoche</i> (ed. J. Lichardus), Bonn, 1991, pp. 329–346. |
| Reimer et alii | 2009 | Reimer, P. J.; Baillie, M. G. L.; Bard, E.; Bayliss, A.; Beck, J. W.; Blackwell, P. G.; Bronk Ramsey, C.; Buck, C. E.; Burr, G. S.; Edwards, R. L.; Friedrich, M.; Grootes, P. M.; Guilderson, T. P.; Hajdas, I.; Heaton, T. J.; Hogg, A. G.; Hughen, K. A.; Kaiser, K. F.; Kromer, B.; McCormac, F. G.; Manning, S. W.; Reimer, R. W.; Richards, D. A.; Southon, J. R.; Talamo, S.; Turney, C. S. M.; van der Plicht, J.; Weyhenmeyer, C. E., <i>Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP</i> , în <i>Radiocarbon</i> 51 (4), 2009, pp. 1111–1150). |
| Schier | 1995 | Schier, Wolfram, <i>Vinča Studien. Tradition und Innovation im Späneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča-Belo Brdo</i> , Heidelberg, 1995, manuscris nepublicat teză habilitație. |



Planul 1: Planul sitului de la Iclod cu poziția șanțurilor (adaptat după Mischka 2012, fig. 3 și 5)



Planul 2: Planul sitului de la Iclod cu poziția cimitirelor A și B (prelucrat după Mischka 2012, fig. 3 și Lazarovici-Kalmar 1987, fig. 1 și fig. 2)

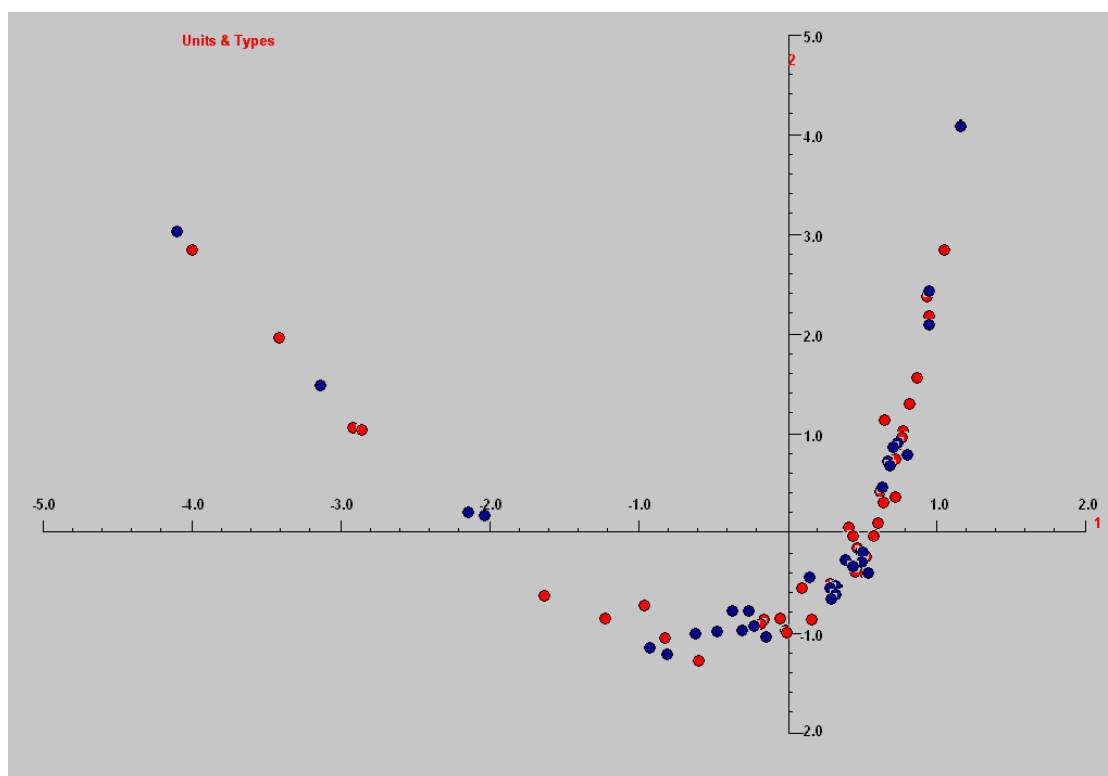


Diagrama 1: Rezultatele analizei de corespondență cu poziția unităților și tipurilor caracteristice

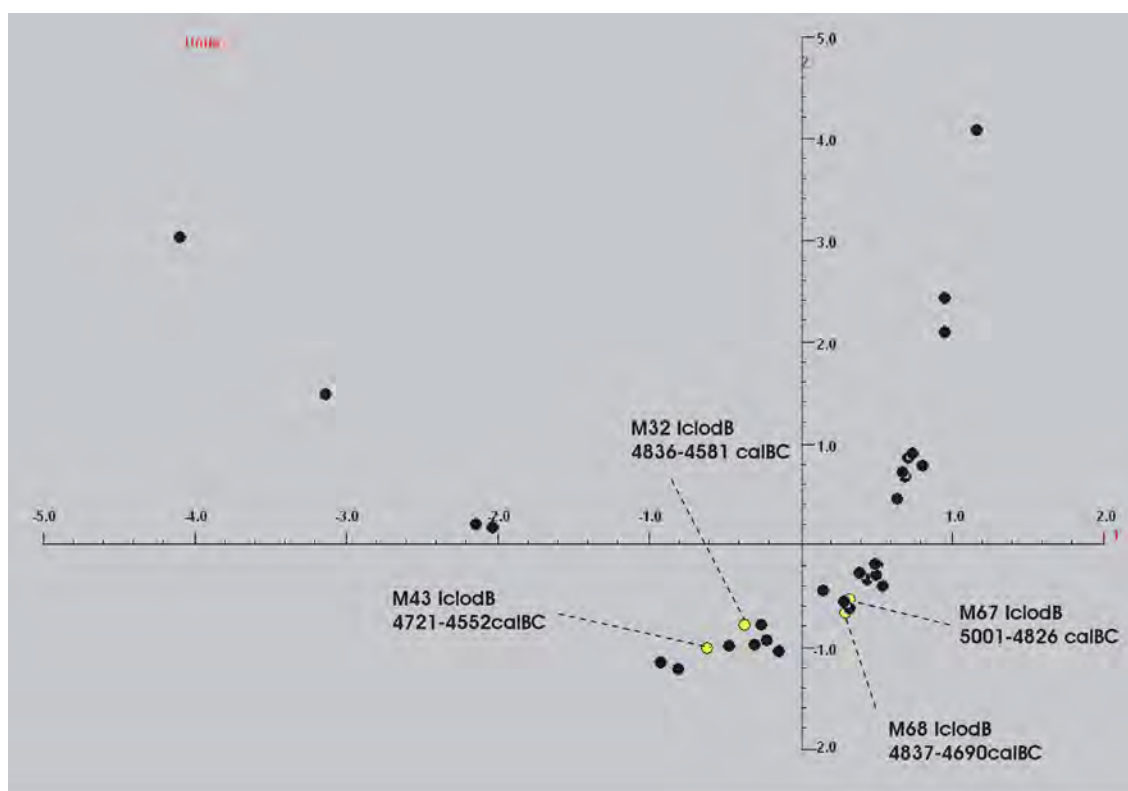


Diagrama 2: Rezultatele analizei de corespondență cu unitățile ce prezintă date AMS

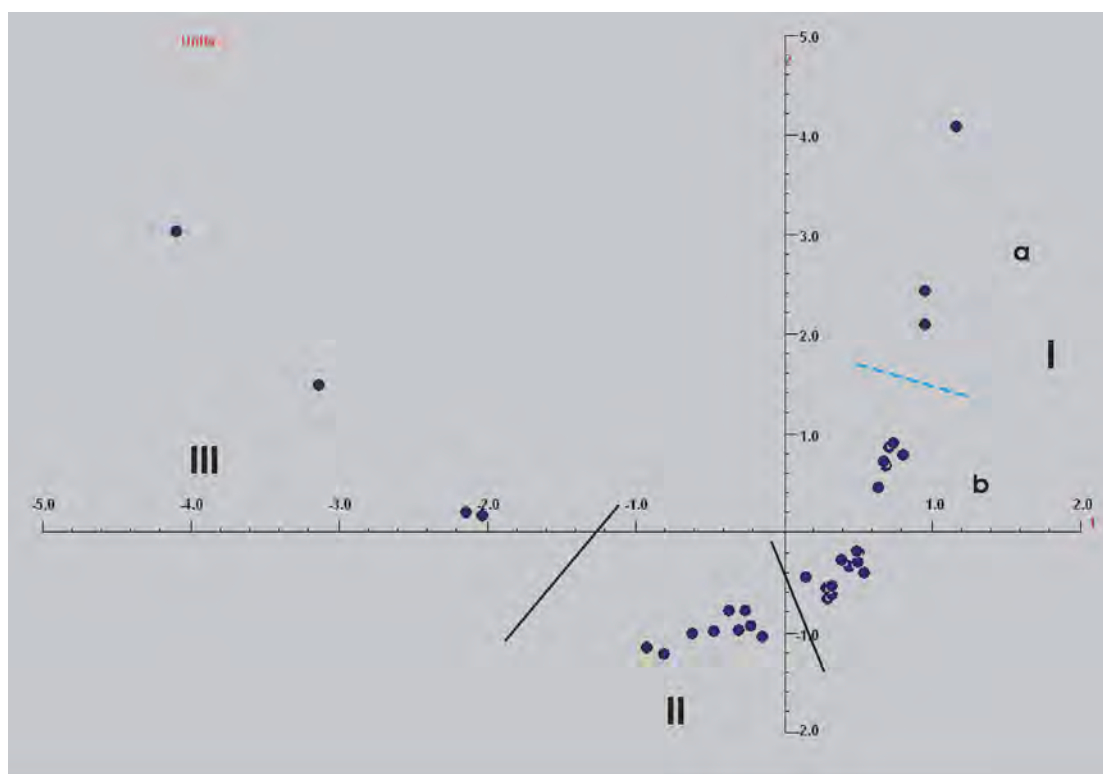


Diagrama 3: fazele grupului Iclod bazate pe rezultatele analizei de corespondență

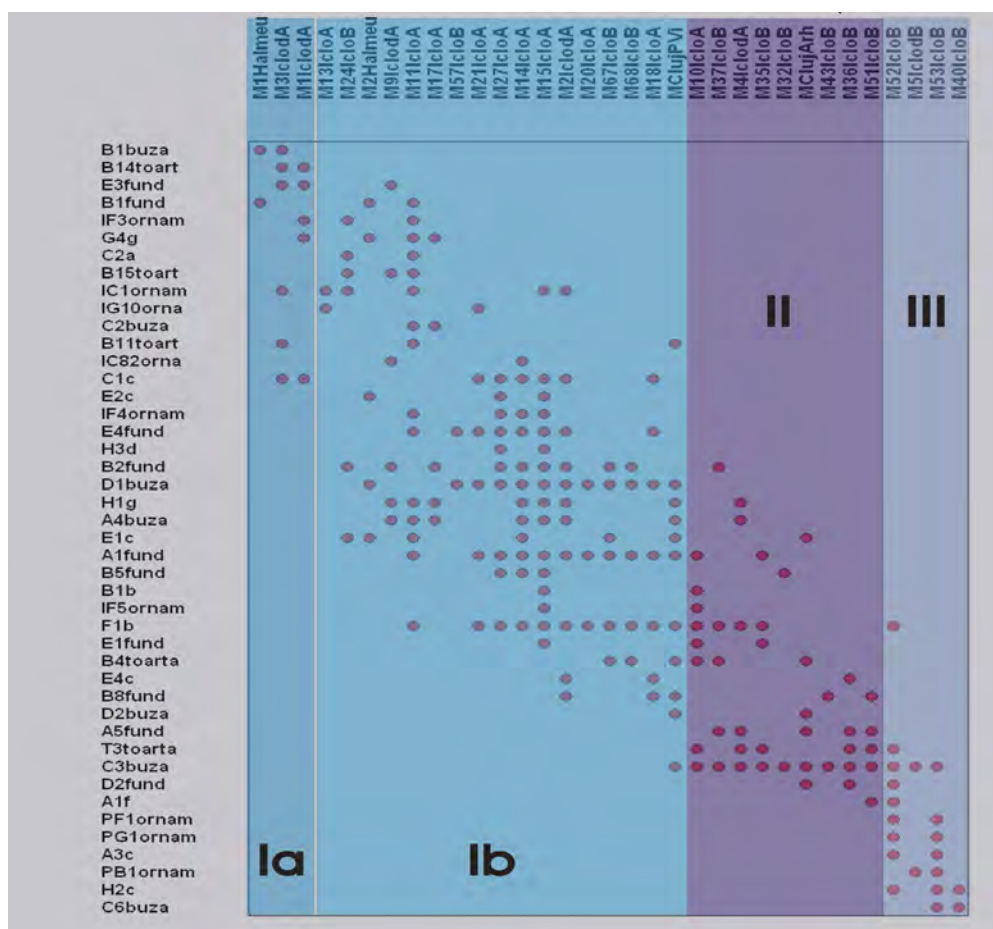


Diagrama 4: seriarea bazată pe analiza de corespondență și fazele grupului Iclod

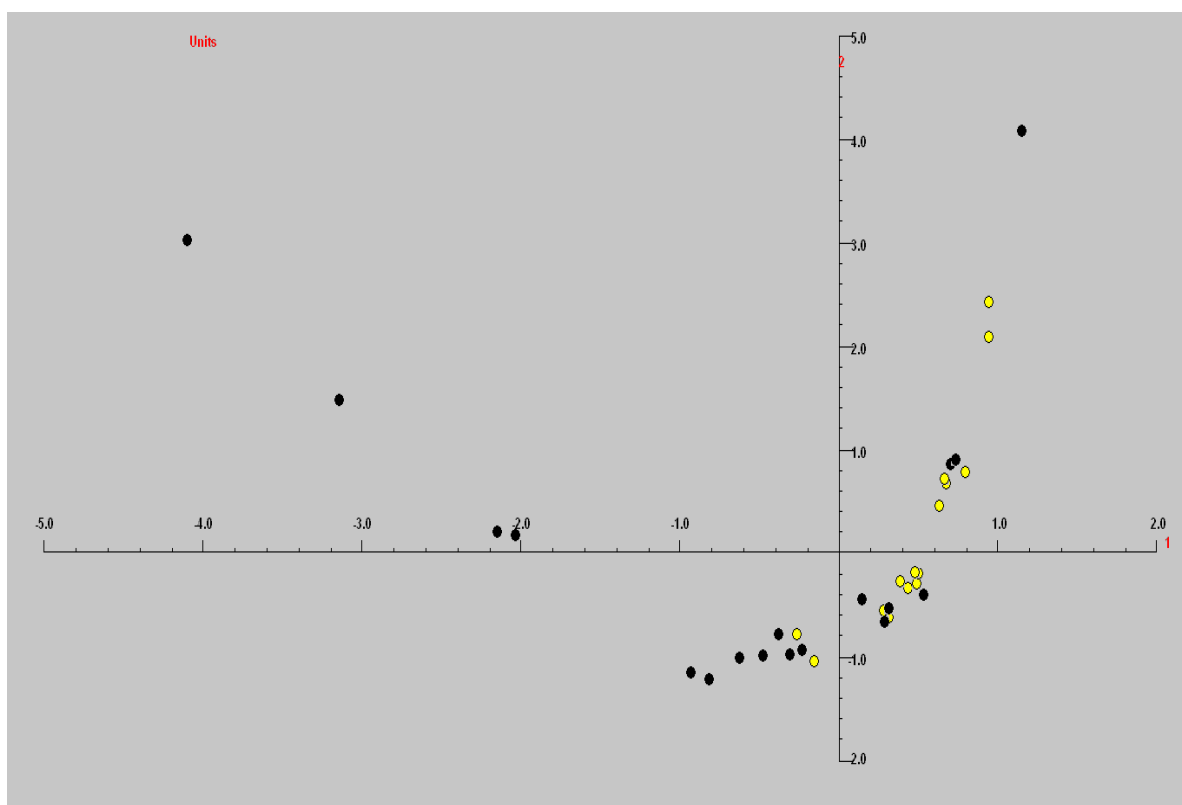


Diagrama 5: poziția mormintelor din cimitirul A în cadrul rezultatelor analizei de corespondență

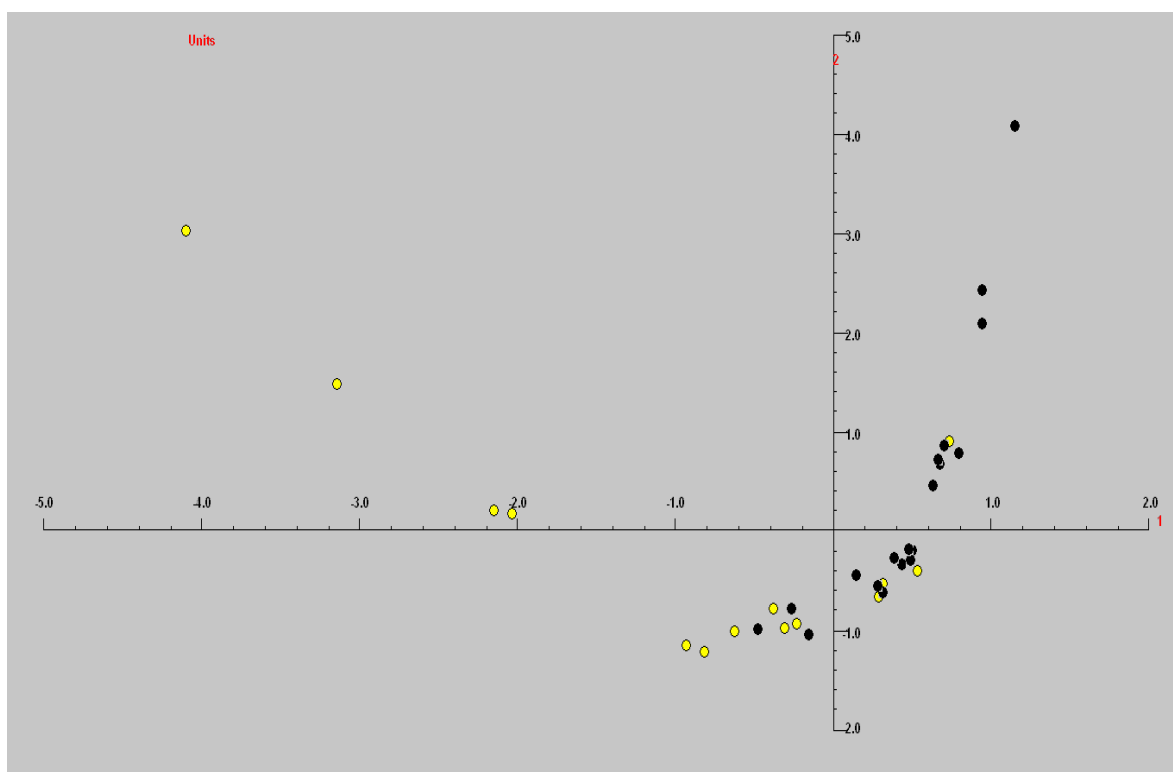


Diagrama 6: poziția mormintelor din cimitirul A în cadrul rezultatelor analizei de corespondență

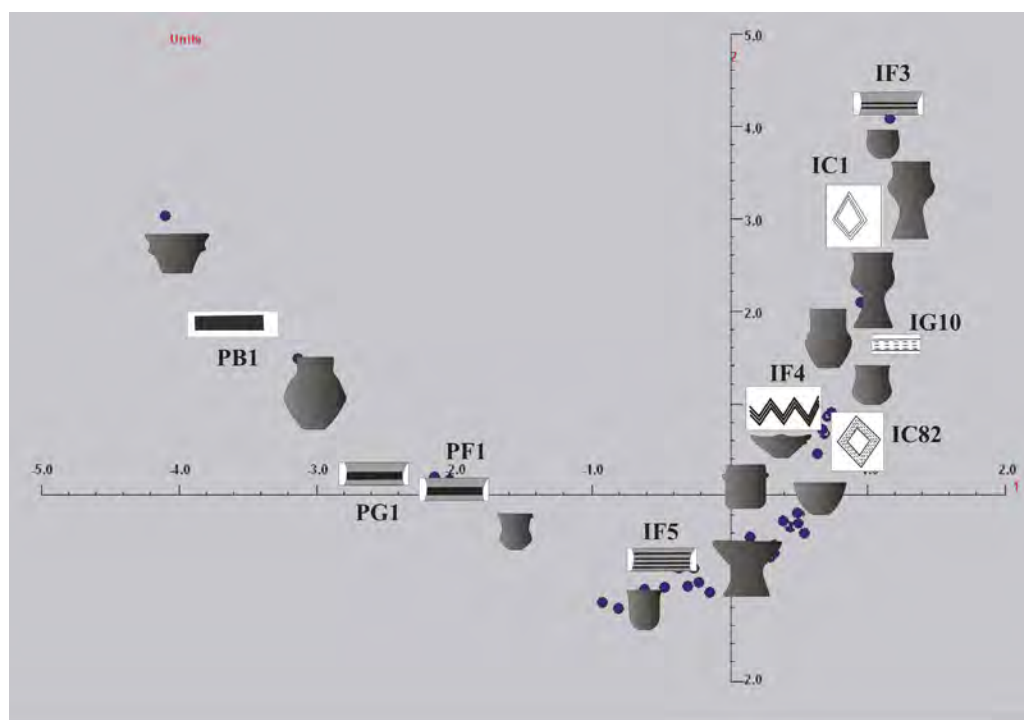
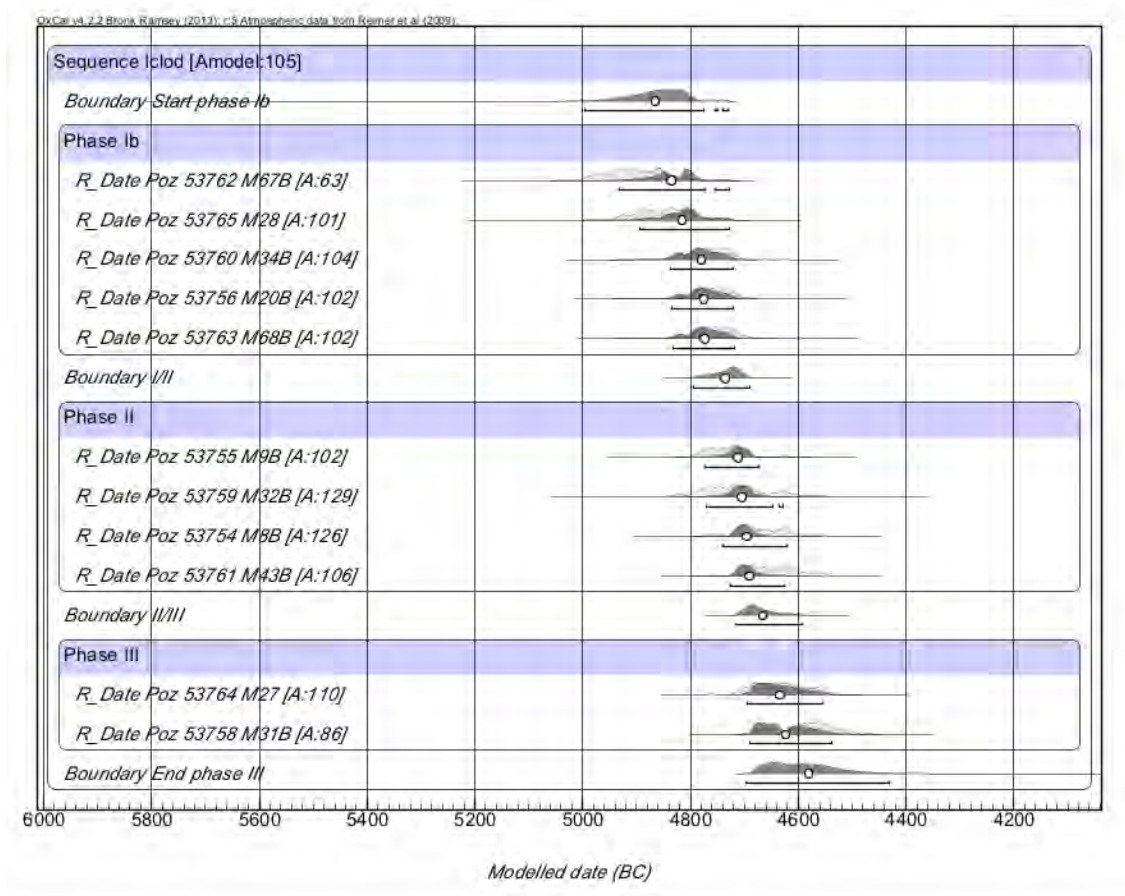
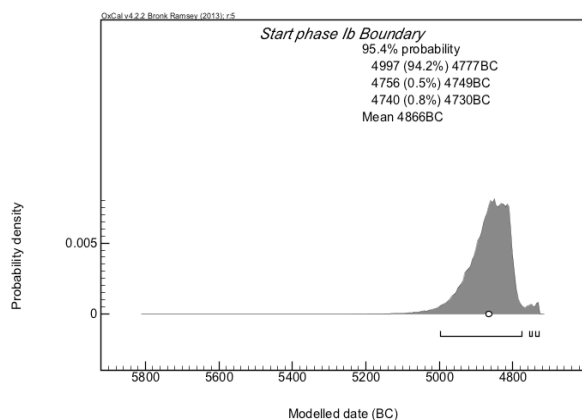


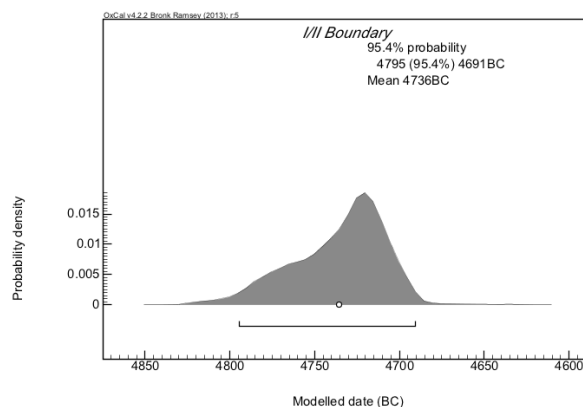
Diagrama 7: distribuția formelor de vas și tipurilor de ornament ca variabile ale analizei de corespondență



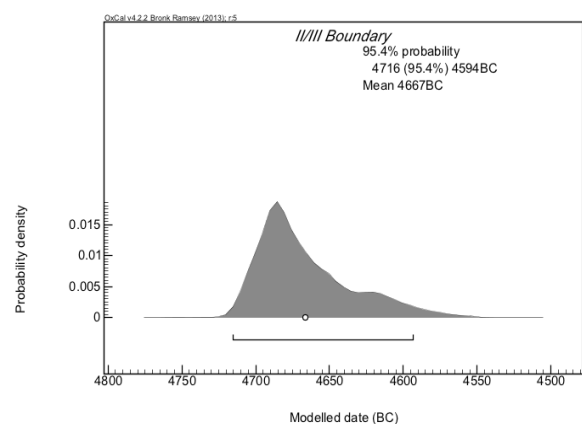
Imaginea 1: modelul cronologic absolut al grupului Iclod obținut prin modelarea bayesiană și bazat pe rezultatele analizei de corespondență



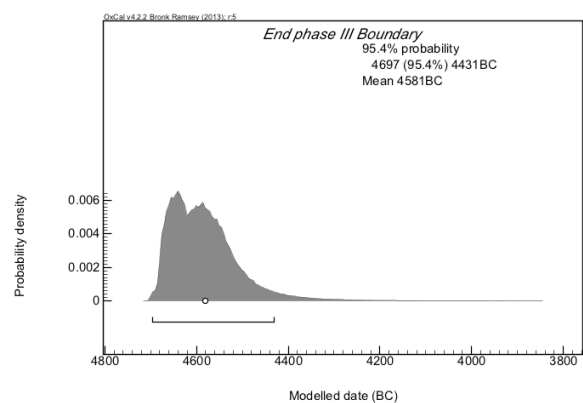
Imaginea 2: debutul etapei Ib



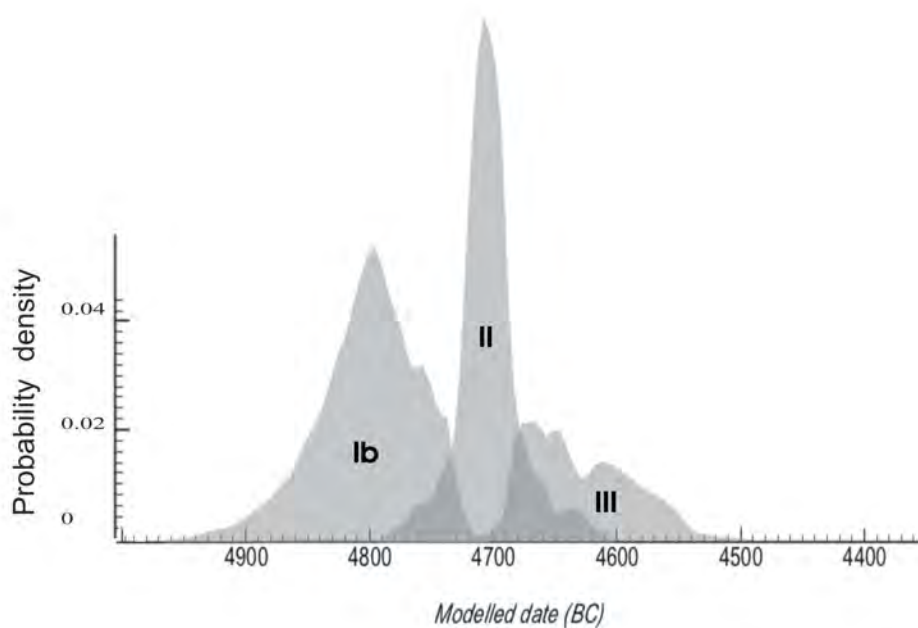
Imaginea 3: granița dintre etapele Ib și II



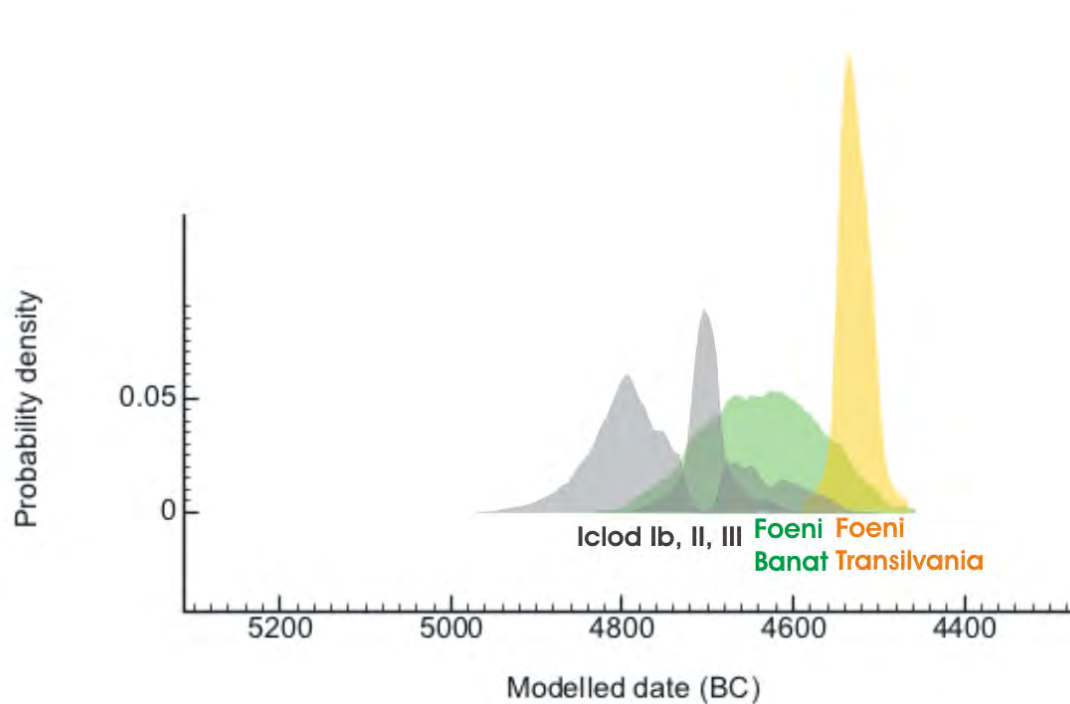
Imaginea 4: granița dintre etapele II și III



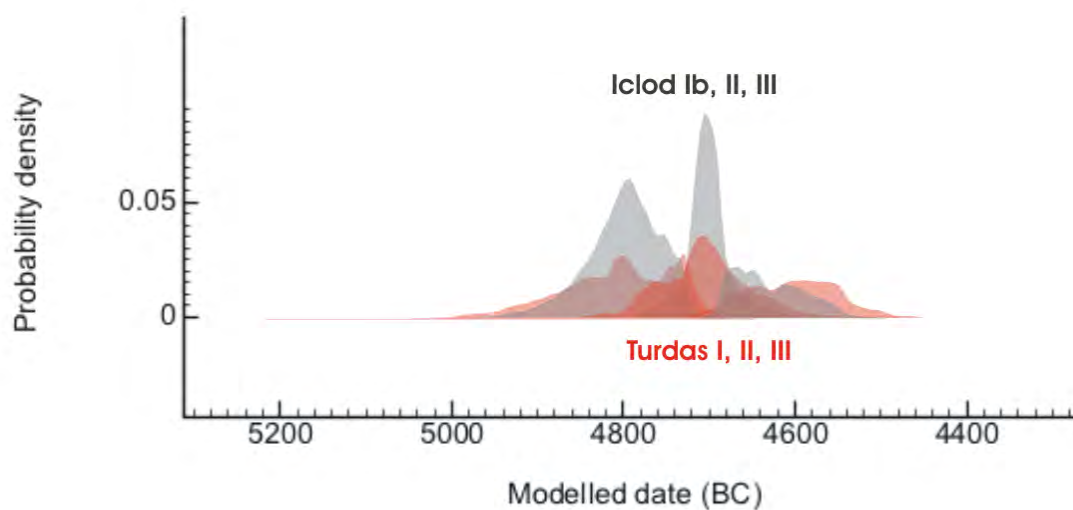
Imaginea 5: finalul etapei III



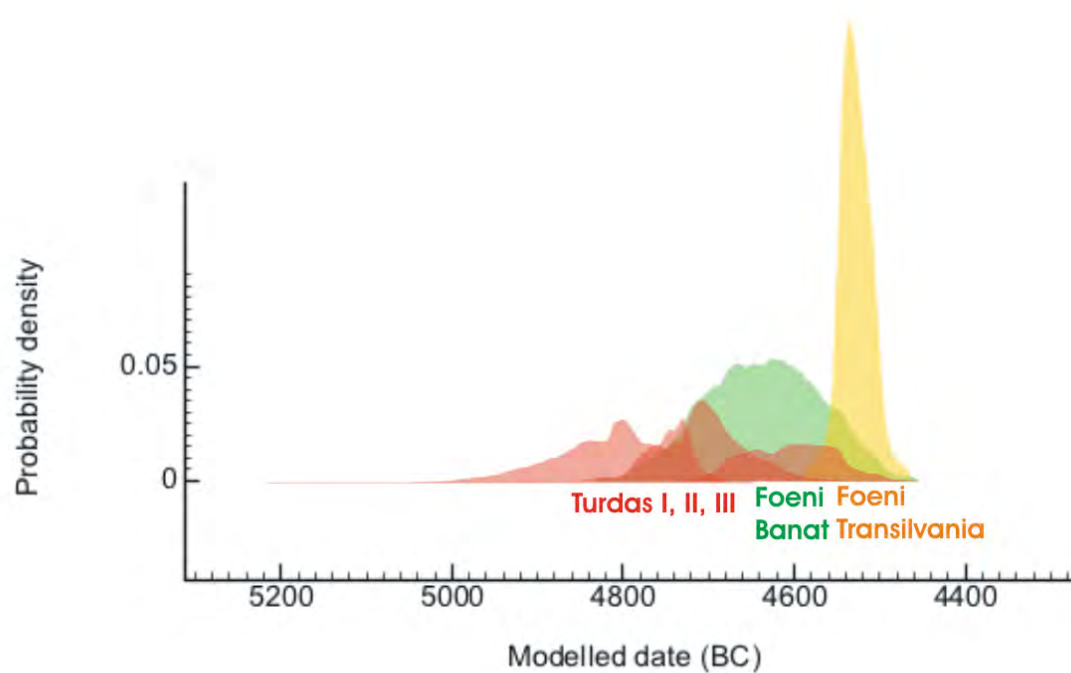
Imaginea 6: sumele mărginite ale celor trei etape Iclod, bazate pe modelul bayesian



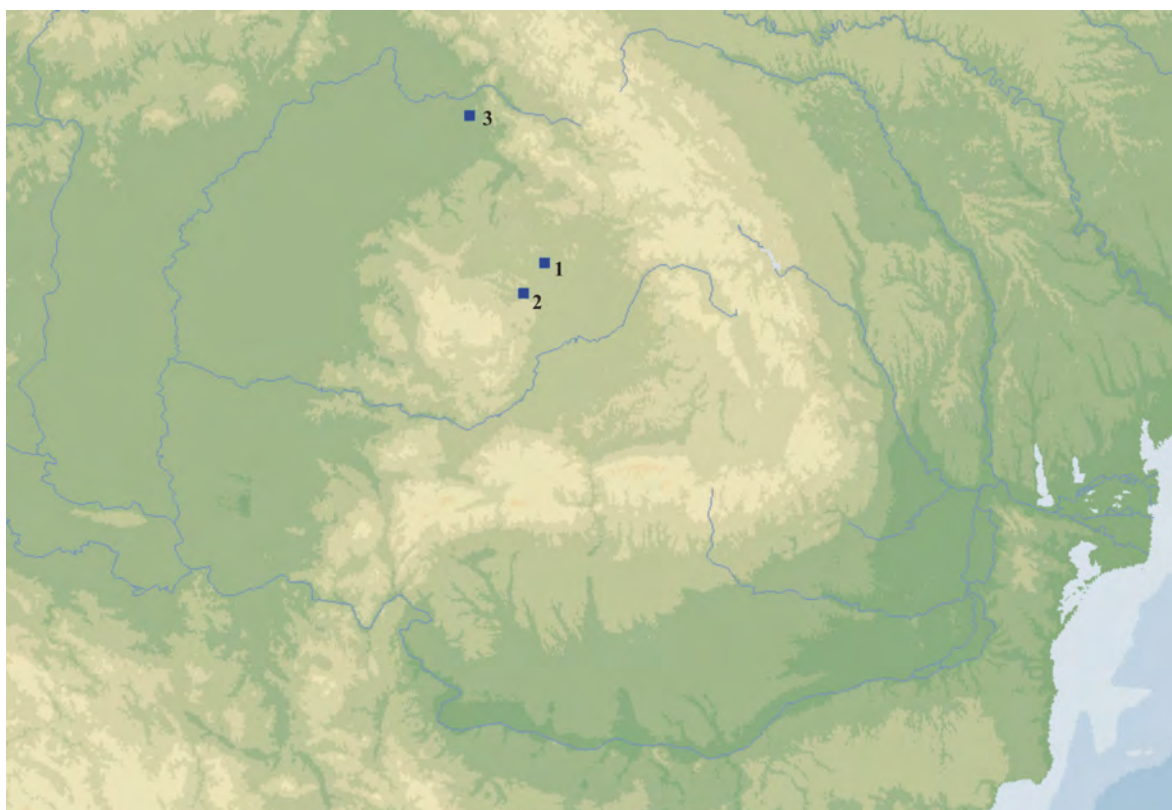
Imaginea 7: sincronismele cronologice absolute dintre sumele mărginite ale etapelor grupul Iclod și sumele mărginite ale celor două etape Foeni



Imaginea 8: sincronismele cronologice absolute dintre sumele mărginite ale etapelor grupul Iclod și sumele mărginite ale celor trei etape Turdas



Imaginea 9: sincronismele cronologice absolute dintre sumele mărginite ale etapelor grupul Turdaș și sumele mărginite ale celor două etape Foeni



Harta 1: Harta siturilor ce oferă descoperiri funerare de tip Iclod (1. Iclod, 2. Cluj-Napoca, 3. Halmeu)

DOVEZI ALE PRACTICĂRII AGRICULTURII ÎN SITUL DE LA PORȚ-„CORĂU” (JUD. SĂLAJ)

MIHAI DUNCA*

mihai_dunca@yahoo.com

PREUVE DE LA PRATIQUE DE L' AGRICULTURE DANS LE SITE DE PORȚ-„CORAU” (DEP. DE SALAJ)

REZUMÉ: Les pièces provenant du site de Porț qui peuvent être liées à l' agriculture sont : trois plantateurs, une hache-marteau, toutes travaillées en bois de cerf et plus de dix meules agglomérées au dessus d'un groupement des grandes pierres. Le tombe M2 de SO3/2002 avait parmi son inventaire deux meules et des graines brûlées. Les plantateurs en bois de cerf appartiennent au premier niveau d'habitation du group Suplac (qui fait partie de la culture Zau) et l'hache-marteau au seconde. Le groupement des pierres peut être un aménagement pour broyer les graines. En analysant les pièces présentées, on peut dire que l'agriculture de Porț a eu un caractère intensif, de type jardinage, comme c' était le cas pour la plus partie des sites néolithiques.

MOTS CLÉS : agriculture, plantateurs, meules, graines, jardinage

REZUMAT: Pieseile provenind din situl neolitic de la Porț care pot fi legate de agricultură sunt: trei plantatoare, un topor-ciocan, toate lucrate din corn și o aglomerare de peste zece râșnițe găsite deasupra unei grupări de pietre mari. Mormântul M2 din SO3/2002 avea în inventar și două râșnițe și semințe carbonizate. Plantatoarele au fost descoperite în primul nivel de locuire al grupului Suplac (care face parte din cultura Zau), toporul-ciocan din al doilea nivel. Gruparea de pietre poate fi o amenajare a unei zone destinate măcinării cerealelor. Analizând piesele prezentate, putem concluziona că agricultura din așezarea de la Porț a avut un caracter intensiv, de tip grădinărit ca și în cazul majorității siturilor neolitice.

CUVINTE-CHEIE: agricultură, plantatoare, râșnițe, semințe, grădinărit

Situl de la „Corău” se întinde atât în județul Sălaj (satul Porț) cât și în Bihor (comuna Suplacu de Barcău), aici fiind investigat mai întâi prin săpături sistematice de către D. Ignat începând cu anul 1973 și până la sfârșitul anilor 1990.¹ În 2002 au început săpături preventive în ambele județe, datorate construirii unui baraj care urma să acopere cea mai mare parte a sitului, întrerupte în 2003 și reluate în 2010 în zona sălăjeană. Descoperirile arheologice se eșalonează de la neoliticul timpuriu la evul mediu timpuriu, dar cele mai consistente aparțin neo-eneoliticului. Au fost identificate culturile și grupurile neolitice Starcevo-Criș², Pișcolt și Zau (grupul Suplac).³ Articolul de față va trata descoperiri aparținând ultimelor două, recoltate în campaniile de săpături preventive din anii 2011 și 2012 (piesele inedite) dar și din 2002, toate din partea sălăjeană a sitului.

Agricultura a apărut după 10000 î. Hr. în sud-vestul Asiei, răspândindu-se apoi spre sud-estul Europei, primele comunități de agricultori fiind atestate arheologic în Grecia la 7000 î. Hr., noul mod de

* Zalău, Sălaj.

¹ Băcuet-Crișan 2008, p. 13, Ignat 1998, p. 18–20

² Băcuet-Crișan 2008a, p. 24–26

³ Băcuet-Crișan 2008, p. 43–53

viață răspândindu-se pe diverse căi până în vestul și nordul Europei în următoarele trei milenii.⁴ Adoptarea agriculturii ca mijloc de subsistență pare să fi fost un proces treptat și destul de complex. Au fost considerați ca factori favorizanți ai acestei schimbări: existența plantelor potrivite în stare sălbatică, un nivel dezvoltat al tehnicilor culesului și absența teritoriilor neocupate care ar fi diminuat presiunea demografică și ar fi permis în continuare asigurarea hranei prin cules și vânătoare.⁵ În privința factorilor climatici este vorba despre răcirea și aridizarea climei în perioada denumită Younger Dryas (aprox. 11000–10000 B.P.) după ce anterior avusese loc o încălzire constantă. Deși schimbări climatice au mai avut loc anterior, pleistocenul per ansamblu a fost nefavorabil agriculturii din cauza aridității, a cantității mai mici de dioxid de carbon și a fluctuațiilor climatice multiple și pe termen scurt.⁶ Trecerea la agricultură a fost precedată de culesul selectiv și de vânatul selectiv, ambele cu scopul de a asigura reproducerea speciilor respective.⁷ Cel puțin în Orientul Apropiat, agricultura a fost adoptată după sedentarizarea comunităților respective. Mai multe așezări stabile au faze de locuire anterioare primelor descoperiri care indică practicarea agriculturii, ca de exemplu cea de la Jericho care la 8000 î.Hr. avea deja fortificație, șanț de apărare și turn.⁸

În Europa, plantele și animalele domestice nu au corespondenți sălbatici⁹, fapt ce indică răspândirea agriculturii dinspre Orientul Apropiat (unde se găsesc acele specii și în stare sălbatică) prin diverse căi, inclusiv, sau mai ales, migrația populațiilor agricole, întâi spre sud-estul Europei în Grecia. De aici se răspândesc spre nordul Peninsulei Balcanice, colonizarea venind probabil și dinspre Anatolia.¹⁰ În Europa centrală, coloniștii se așează în zone slab populate anterior, mai ales în cele cu soluri de tip loess probabil și datorită fertilității mari a acestora.¹¹ Principalele plante cultivate, („pachetul neolitic de cereale”) ale căror semințe au fost descoperite în majoritatea siturilor neolitice, în proporții variabile, sunt: *Triticum Monococcum* (alacul sau grâul *einkorn*), *Triticum dicocum* (grâul de tip *emmer*) și *Hordeum vulgare* (orzul).¹² Cele două tipuri de grâu erau cultivate împreună și în așezările neolitice de pe teritoriul României, fiind aduse de primii coloniști.¹³ Alacul era mai rezistent, dar grâul mai productiv, astfel erau diminuate pierderile prin cultivarea lor combinată.¹⁴ M. Cârciumaru a susținut ipoteza cultivării primitive a cerealelor autohtone – „gramineea” la Porțile de Fier, Balcanii putând fi una dintre zonele de apariție a agriculturii.¹⁵

Practicarea agriculturii este demonstrabilă prin descoperirile de semințe, de obicei carbonizate, oase de animale domestice, unelte agricole (plantatoare, săpăligi, brăzdare, prelucrate din corn). Rășnițele sunt și ele o dovadă a cultivării cerealelor. Printre descoperirile de la Porț se regăsesc toate categoriile enumerate. Oasele de animale sunt foarte rare din cauza solului acid. Cele recoltate nu au fost analizate încă, deci nu se cunosc speciile de animale domestice din această așezare.

Dintre uneltele care pot fi asociate mai sigur cultivării plantelor, au fost descoperite trei plantatoare din corn. Este vorba despre piesa cu nr. de inventar c.c. 538/2013, recoltată din secțiunea S21/2012, din caroul 59–60/0–3, între adâncimile 1–1,20 m (Pl. 1/1), cea de-a doua cu nr. de inventar c.c. 539/2013, recoltată din suprafața S23/2012, caroul 0–2/0–2, între 1–1,20 m adâncime (Pl. 1/2). O a treia piesă, mai puțin finisată decât primele două și cu vârful rupt pare să fi fost tot un plantator (Pl. 1/3) și provine din secțiunea S21/2012, caroul 59–60/4–6, între 0,70–0,90 m. adâncime. Folosind tipologia alcătuită de C. Beldiman și D.-M. Sztancs pentru piesele din os și corn (pentru cultura Starcev-Criș dar este cea mai

⁴ Colledge, Conolly, Shennan 2005, p. 137

⁵ Kabo 1985, p. 601

⁶ Wenke, Olszewski 2007, p. 241

⁷ Kabo 1985, p. 601–602; Moore 1982, p. 227

⁸ Flannery 1973, p. 276; Moore 1982, p. 227

⁹ Bogucki, Grygiel 1993, p. 402

¹⁰ Marinova 2009, p. 59

¹¹ Bogucki, Grygiel 1993, p. 403

¹² Bogucki, Grygiel 1993, p. 407; Colledge, Conolly, Shennan 2005, p. 143

¹³ Ciută 2012, p. 49

¹⁴ Marinova 2009, p. 59

¹⁵ Ciută 2012, p. 48–49

completă, iar aceste piese nu își schimbă morfologia de la o etapă a neoliticului la alta), plantatoarele pot fi atribuite tipului IA16.¹⁶ Cele trei plantatoare aparțin fazei Suplac I. Analogiile cele mai apropiate cronologic și geografic sunt în situl de la Pericei- „Keller tag” de unde provin două plantatoare. și o sapă din corn, unealtă frecvent folosită și aceasta de către cultivatorii neolitici.¹⁷ De la Turdaș-„Luncă” din nivelurile turdășene pot fi date ca analogii alte două plantatoare din corn.¹⁸ Tot două plantatoare din corn s-au găsit și la Zăuan-„Dâmbul Cimitirului”¹⁹ din situl aparținând culturii Starcevo-Criș. O unealtă din corn mai deosebită ca aspect (Pl. 2) găsită la Porț-„Corău” pare să fie un topor-ciocan din corn, cu nr. de inventar c.c. 2314/2011, găsită în secțiunea S10/2011, complexul C90, o groapă menajeră din faza Suplac II. Se încadrează în tipul IID după tipologia amintită mai sus²⁰, iar ca analogie se poate da o piesă de la Ocna Sibiului din așezarea starceveană.²¹ Luând în considerare forma și materia primă din care a fost lucrată, piesa este probabil să fi folosit și în agricultură, la fel ca și sapele. Dintre uneltele folosite în neoliticul târziu și eneoliticul timpuriu în agricultură mai pot fi menționate cele provenite din așezări ale culturii Petrești: două săpăligi de la Ocna Sibiului, respectiv Rahău și o posibilă seceră din os de la Mihalț.²²

Chiar dacă nu au rol direct în agricultură, râșnițele reprezintă un indiciu al practicării acestora prin folosirea lor la măcinatul cerealelor. La Porț au fost găsite câteva zeci de exemplare de dimensiuni variabile, întregi sau fragmentare mai ales în nivelurile de locuire. De obicei acestea apar destul de dispersate, excepție făcând situațiile din secțiunile S20/2012 și S15/2011. În prima, din carourile 18–19/0–2, între 0,30–0,50 m. adâncime au apărut patru râșnițe, iar în a doua secțiune avem de-a face cu o răspândire a peste zece râșnițe, unele fragmentare între 0,60–0,80 m. adâncime și între metrii 0–3/0–4. Pe aceeași suprafață, sub 0,80 m. adâncime, s-a conturat o aglomerare de pietre de dimensiuni mari (Pl. 3). Probabil acolo era o zonă destinată măcinatului, iar aglomerarea de pietre aparține unei amenajări inițiale a acestora, servind poate ca suport pentru râșnițe. O grupare de râșnițe s-a mai descoperit și la Șeușa- „La cărarea morii” în locuința L1/1997. Acolo dintre cele patru râșnițe, două aveau câte o concavitate pentru colectarea făinii.²³ Un complex mai deosebit este locuința L1/1996 de la Limba- „Șesu Orzii” pe a cărei suprafață erau răspândite peste 20 de râșnițe împreună cu un inventar special: un vas cu capac prosopomorf, trei idoli antropomorfi, un vas cu tub de scurgere, fragmente de brățări din scoica *Sponyllus*.²⁴ Complexul a fost interpretat ca unul în care se practica râșnitul ritual, un loc în care prin practici rituale se asigura protecția cerealelor, a recoltelor în fața forțelor malefice.²⁵ Considerând numărul foarte mare de râșnițe, nu este exclus și o utilizare profană a locuinței, adică pentru măcinarea grâului, în paralel cu cea rituală. Tot într-un complex ritual au fost descoperite două râșnițe la Porț-„Corău”, în mormântul M2 din SO3/2002. Cele două râșnițe împreună cu un vas de mari dimensiuni în care s-au aflat semințe carbonizate au fost așezate lângă ceafa defunctului.²⁶ Atât acest complex cât și locuința cu caracter ritual mai sus amintită indică importanța agriculturii pentru populațiile neolitice.

Agricultura din perioada neo-eneolitică a fost de două tipuri: intensivă, de tip grădinărit, combinată cu o creștere intensivă a animalelor pentru carne, și extensivă, prin folosirea animalelor pentru tracțiune, pe suprafețe mai extinse.²⁷ Practicarea agriculturii intensive a fost mai frecventă și mai timpurie decât cea extensivă. A fost identificată în siturile neoliticului aceric din Orientul Apropiat, în siturile neolitice timpurii

¹⁶ Beldiman, D.-M. Sztancs 2011, p. 61

¹⁷ Băcuet-Crișan 2008, pl. 203/1–3

¹⁸ Luca 2001, fig. 2/2,3

¹⁹ Băcuet-Crișan 2008a, pl. 12/4,5

²⁰ Beldiman, D.-M. Sztancs 2011, p. 62

²¹ Beldiman, D.-M. Sztancs 2011, p. 65, fig. 7/2

²² Paul 1992, p. 43–44; pl. XVII/17, 19–20

²³ Ciută 2005, p. 74

²⁴ Daisa 2001, p. 22–23

²⁵ Daisa 2001, p. 24–25

²⁶ Băcuet-Crișan 2008, p. 17; p. 106, pl. 7

²⁷ Bogaard 2005, p. 179; Bogaard 2004, p. 50

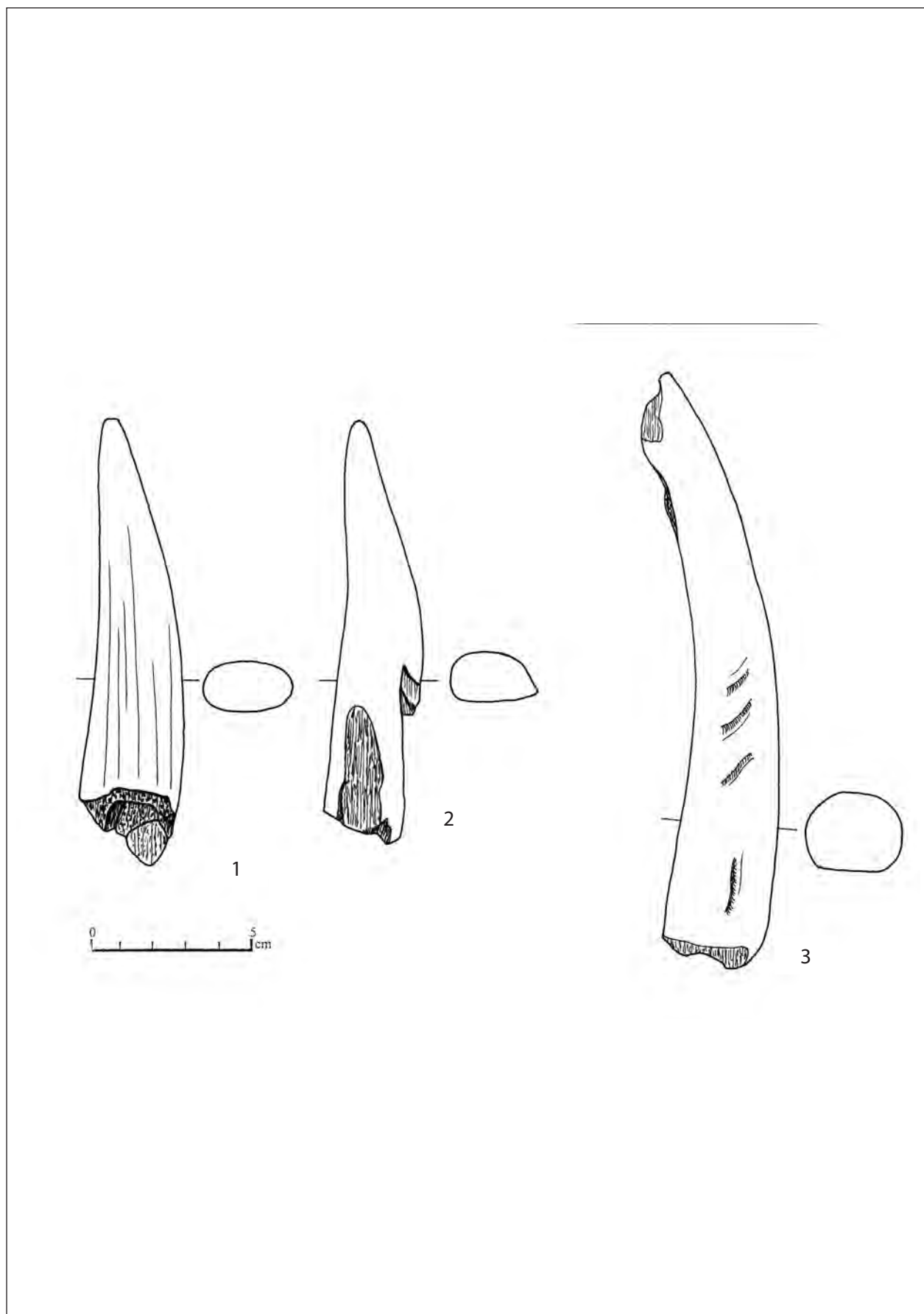
din Grecia, Ungaria, în zona culturii ceramicii liniare.²⁸ Pe baza descoperirilor de la Porț-„Corău” (mai ales plantatoarele) putem afirma că și în această așezare s-a practicat agricultura de tip grădinărit, lipsind brăzdarele care ar fi putut alcătui un plug. Agricultura extensivă a apărut la comunitățile eneolitice, de exemplu la cele vinciene indicată de descoperirea de rânoace la Rast și reprezentarea unei scene a aratului pe o plăcuță de la Tărtăria.²⁹

BIBLIOGRAFIE

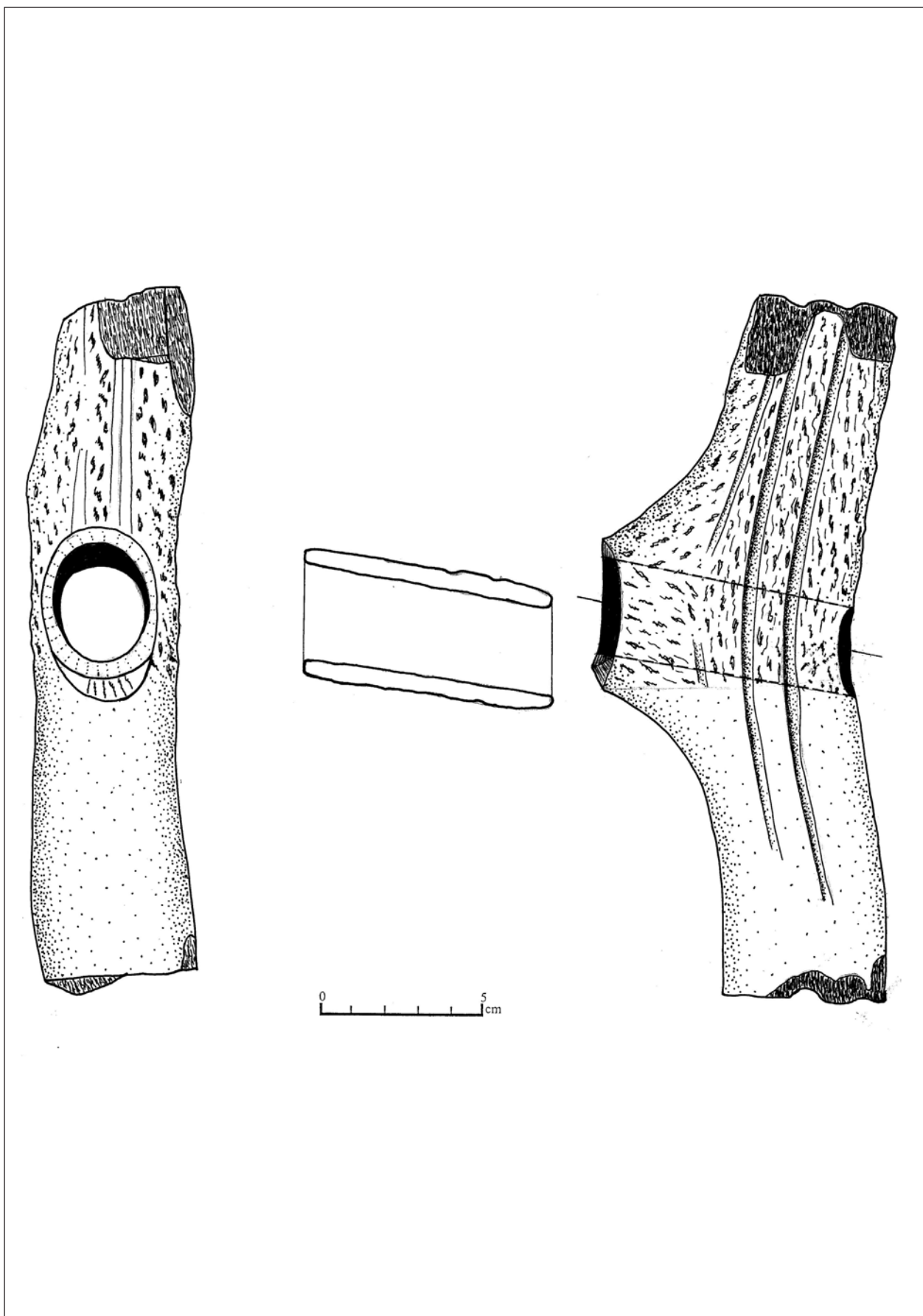
- Băcuet-Crișan 2008 S. Băcuet-Crișan- *Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului*, în *Bibliotheca Brukenthal XIII*, Sibiu, 2008
- Băcuet-Crișan 2008a S. Băcuet-Crișan- *Cultura Starčevo-Criș în Depresiunea Șimleului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008
- Beldiman, D.-M. Sztancs 2011 C. Beldiman, D.-M. Sztancs- *Technology of skeletal materials of the Starčevo-Criș Culture in Romania. Some considerations*, în S. A. Luca, C. Suciuc- *The first neolithic sites in Central/South-East European Transect, volume II, Early neolithic (Starčevo-Criș) sites on the territory of Romania*, 2011, p. 57–70
- Bogaard 2004 A. Bogaard- *The nature of early farming in Central and South-East Europe*, în *Documenta Praehistorica*, XXI, 2004, p. 49–58
- Bogaard 2005 A. Bogaard- „Garden agriculture” and the nature of early farming in Europe and the near East, în *World Archaeology*, vol 37(2), 2005, p. 177–196
- Bogucki, Grygiel 1993 P. Bogucki, R. Grygiel- *The first farmers of Central Europe: A survey article*, în *Journal of Field Archaeology*, vol. 20, nr. 4, 1993, p. 399–426
- Ciută 2005 M. M. Ciută- *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic*, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2005
- Ciută 2012 Beatrice Ciută- *Plant species within the diet of prehistoric communities from Transylvania*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2012
- Colledge, Conolly, Shennan 2005 S. Colledge, J. Conolly, S. Shennan- *The evolution of Neolithic farming from SW Asian origins to NW European limits*, în *European Journal of Archaeology*, 2005, p. 137–156
- Daisa 2001 B. Daisa- *Practici magico-rituale la comunitățile de agricultori din perioada neoliticului dezvoltat. Considerații asupra funcționalității unui complexu caracter special (L1/1996) descoperit la Limba- „Șesu Orzii”* în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, 7, Alba Iulia, 2001, p. 21–26
- Flannery 1973 K. Flannery- *The origins of agriculture*, în *Annual review of Anthropology*, vol 2, 1973, p. 271–310
- Ignat 1998 D. Ignat- *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Editura Mirton, Timișoara, 1998
- Kabo 1985 V. Kabo- *The origins of the food producing economy*, în *Current Anthropology*, vol. 26, nr. 5, 1985, p. 601–616
- Luca 2001 S.A. Luca- *Așezări neolitice pe Valea Mureșului II. Noi cercetări la Turdaș- Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, în *Bibliotheca Musei Apulensis XVII*, Editura Economică, 2001
- Marinova 2009 E. Marinova- *Plant economy and vegetation during the early neolithic of Bulgaria*, în I. Gatsov, Y. Boyadzhiev- *The first Neolithic sites in Central/South-East European Transect, volume I, Early neolithic sites on the territory of Bulgaria*, 2009, p. 59–62
- Moore 1982 A.M.T. Moore- *Agricultural origins in the Near East: a model for the 1980's* în *World Archaeology*, vol.14, nr. 2, 1982, p. 224–236
- Paul 1992 I. Paul- *Cultura Petrești*, Editura Museion, București, 1992
- Suciuc 2009 C. Suciuc- *Cultura Vinča în Transilvania*, în *Bibliotheca Brukenthal XLIV*, Editura Altip, Alba Iulia, 2009
- Wenke, Olszewski 2007 R. Wenke, J. Olszewski- *Patterns in Prehistory. Humankind's first three million years*, Oxford University Press, 2007

²⁸ Bogaard 2005, p. 182–186

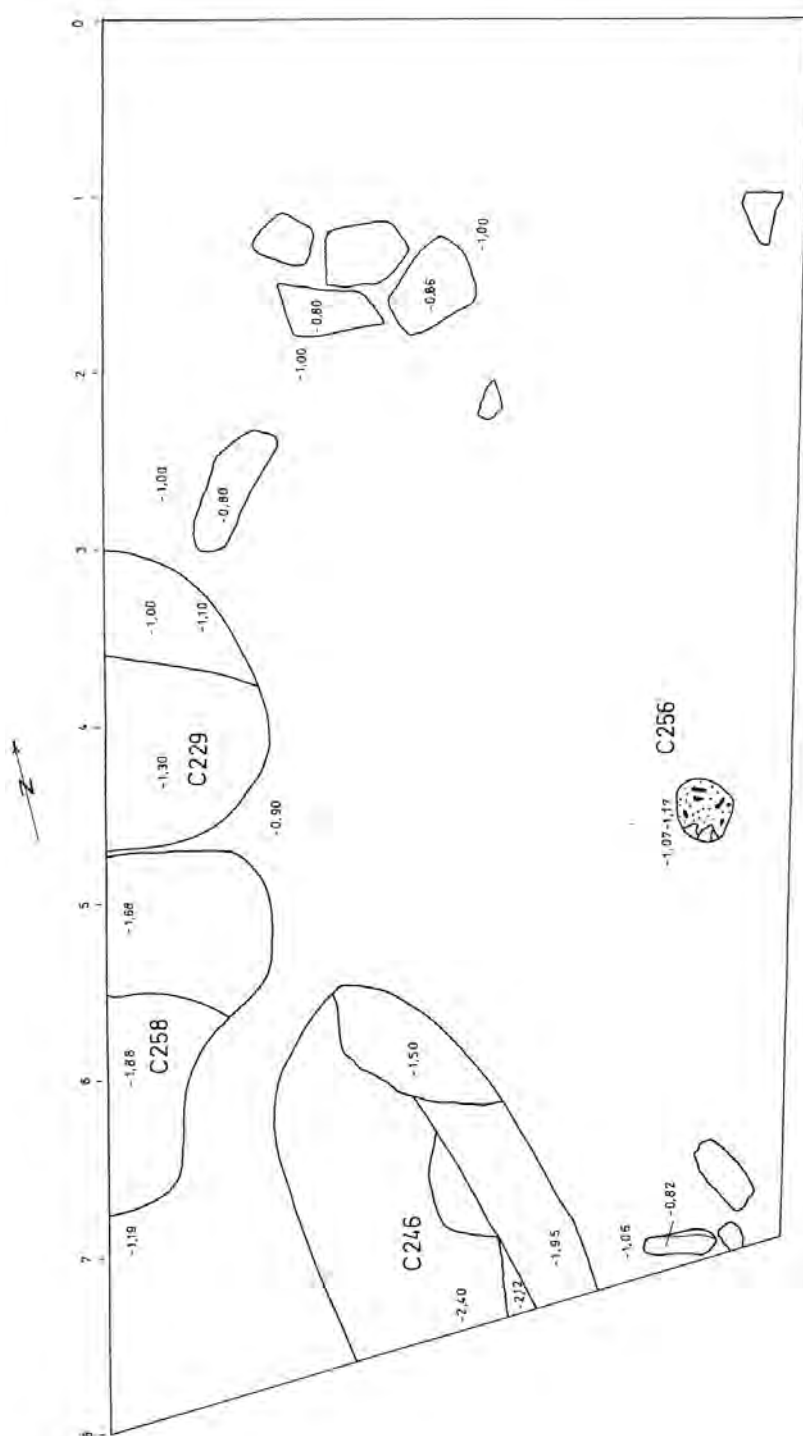
²⁹ Suciuc 2009, p. 205



Planșa 1 (Plate 1): Plantatoare din corn (Digging sticks made of antler).



Planşa 2 (Plate 2): Topor-ciocan din corn (Hammer-axe made of antler).



Planșa 3 (Plate 3): Zona aglomerării de râșnițe din S15/2011 (The area with grinding stones from S15/2011).

BIOARCHAEOLOGICAL STUDY OF A SKELETON BELONGING TO THE SUPLACU GROUP, DATED IN THE MIDDLE NEOLITHIC PERIOD

CLAUDIA RADU*

claudia.radu@ubbonline.ubbcluj.ro

IOANA MIHALACHE*

GRUIA FAZECAȘ**

gruia74@yahoo.com

FLORIN GOGĂLTAN***

gogaltan@yahoo.com

BEATRICE KELEMEN*

bkelemen@hasdeu.ubbcluj.ro

ABSTRACT: During the archaeological campaign of 2012 from the site of Suplacu de Barcău-“Corău”, one inhumated skeleton was discovered. The preliminary osteological analysis revealed that the skeleton belongs to an adult male. Moreover, the presence of certain pathological changes like osteolytic lesions on the calcanei, diffuse idiopathic skeletal hyperostosis, and other metabolic disorders argued for extending this analysis. In order to assess the etiology of these changes, their relationship to each other, and their consequences for this individual's life, we conducted paleopathological, radiological and molecular analyses.

KEYWORDS: neolithic, human osteology, osteomyelitis, DISH.

REZUMAT: În timpul campaniei arheologice din anul 2012, derulată pe teritoriul sitului Suplacu de Barcău-“Corău”, un schelet înhumat a fost descoperit. În urma analizei osteologice preliminare a rezultat că e vorba de un bărbat cu o vârstă cuprinsă între 33 și 45 de ani. Prezența anumitor schimbări patologice cum ar fi osteoliza suprafeței posterioare a calcaneului drept, hiperostoza scheletică difuză idiopatică, și alte defecte metabolice, a argumentat extinderea acestei analize. Pentru stabilirea etiologiei acestor schimbări, precum și a relațiilor dintre acestea și a consecințelor avute asupra individului, au fost derulate analize paleopatologice, radiologice și moleculare.

CUVINTE-CHEIE: neolitic, osteologie umană, osteomielită, DISH.

INTRODUCTION

Bioarchaeological research operates with a populational perspective for the skeletal assemblages, aiming at the identification of certain patterns of biological variation. If correlated with the archaeological

* Molecular Biology Center, Interdisciplinary Research Institute in Bio-Nano Sciences, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca

** Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Academia Română, Cluj-Napoca

context, these inferred models can offer cultural and social information regarding the population group under study¹. Although it is a fairly new academic domain, bioarchaeology experienced a rapid development. With a basis in physical anthropology, bioarchaeological studies incorporated more and more methodologies from different scientific domains, resulting in the strong expansion of the level at which research is conducted². At the moment, this new approach uses methods and analyses from sciences like human anatomy and osteology, physics, chemistry, molecular biology, and genetics. Moreover, starting with the last decade of the 20th century, bioarchaeology has also developed its theoretical inquiry, which is proving to be so important these days³. Therefore, this new scientific area encompasses methodological aspects both from social and biological sphere, offering archaeology the possibility of knowing the individuals whose artefacts it has been studying for so long.

In the present paper we apply a bioarchaeological approach to the study of one skeleton discovered in the Neolithic settlement from Suplacu de Barcău-“Corău” during the archaeological excavations conducted in the year 2012. The osteological analysis of the skeletal material revealed the presence of certain pathological changes very interesting from a biological point of view. Here we describe these data with the purpose of integrating them in the larger context regarding the anthropological information known for skeletal material belonging to the Neolithic period from the territory of Romania.

MATERIAL AND METHODS



Fig. 1. Left maxillary canine with abscess and unusual wear.

The archaeological site of Suplacu de Barcău-“Corău” has been excavated since the year of 1973 by D. Ignat, and, in the last ten years, by G. Fazecaș. The focus of the archaeological excavations has been the settlement from this site, belonging to the Suplacu group, dated in the Middle Neolithic period. The archaeological campaign from the year of 2012 made use of geophysical methods, which led to the identification of 60 archaeological complexes, of which 53 were investigated. Among these, one inhumated skeleton (M1) was identified. Based on the stratigraphy of the site, this complex was dated at approximately 5000 BC. This discovery takes its place in the context of other funerary and non-funerary Neolithic complexes from Transylvania⁴.

For the osteological analysis we used well-known guidelines described in *Standards*⁵ and *Data Collection Codebook*⁶. Moreover, several methods from other articles were incorporated⁷. Sex determination was based on the morphology of the skull and pelvic bone⁸. Age was estimated based on the morphology of the pubic symphysis, auricular surface and sternal ends of the ribs⁹. Pathological changes were analysed following the descriptions made by Ortner¹⁰, Aufderheide and Rodriguez-Martin¹¹, Waldron¹², and Pinhasi and Mays¹³.

¹ Larsen 1997, 3; Larsen 2002, 120–121.

² Armelagos, Van Gerven 2003, 29; Buikstra 2006, 201–205.

³ Agarwal, Glencross 2011, 3.

⁴ Ignat 1998; Roșu, Gligor 2011; Gligor et al. 2012.

⁵ Buikstra, Ubelaker 1994.

⁶ Steckel et al. 2011.

⁷ White et al. 2012, 381–412; Lovell 1997, 140–141;

⁸ Bruzek 2002; Phenice 1969; Walker 2008.

⁹ Boldsen et al. 2002; Buckberry, Chamberlain 2002; Meindl et al. 1985; Ișcan et al. 1984.

¹⁰ Ortner 2003.

¹¹ Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998.

¹² Waldron 2009.

¹³ Pinhasi, Mays 2008.

RESULTS

The very well preserved skeleton belongs to a male with an age at death of 33 to 45 years. The dentition lacks four teeth due to postmortem processes. From the 32 permanent erupted teeth, this individual has lost during his life eleven teeth. In what regards the dental pathology, we observed five abscesses and four carious lesions. Molar wear was moderate to severe (ranging from 4 to 8 according to the scoring guidelines provided in *Data Collection Codebook*¹⁴). Also, the left maxillary canine tooth showed an unusual wear on the lingual side, suggesting its possible use as a tool (Fig. 1). Linear enamel hypoplasia was either not present or could not be observed because the teeth were missing.

TABLE 1. Dental pathology.

Permanent erupted teeth	Teeth lost antemortem	Dental abscesses	Carious lesions	Molar wear	Unusual wear
32	11	5	4	Moderate to severe	Left maxillary canine

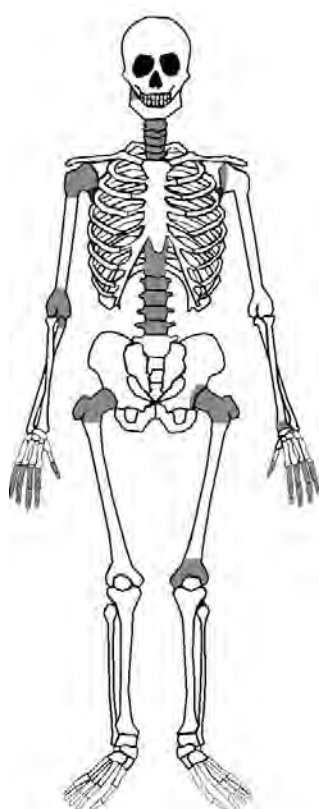


Fig. 2. Distribution of degenerative joint disease.

Furthermore, the skeleton was screened for several markers for occupational stress, nutritional deficiency and non-specific pathology.

Degenerative changes were identified on a high number of joints (Fig. 2.). For the upper limbs, the most affected side was the right one, with severe changes present on the humeral head (with eburnation) and the phalanges. As for the lower limbs, degenerative joint disease was identified on the left knee and on the pelvic girdle, affecting both the acetabulum and the femoral head.

All of the vertebral regions showed development of osteophytes of moderate dimensions. What's more, although the intervertebral space is not affected, the last two lumbar vertebrae together with the first sacral are fused by protruding bony bridges, specific for DISH (Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis). The position of the vertebral column would have been affected by this fusion¹⁵.

Porous lesions, specific for *cribra orbitalia*, were observed on the superior-lateral margin of the right orbital roof. Mild osteoperiostitis was present only on the shafts of the tibiae.

Four ribs, two from the right side and two from the left, displayed antemortem fractures. The poor state of preservation of the ribs did not allow us to assess the position of these ribs in the thoracic skeleton. The fractures are situated on the shaft of the ribs. Although the fractures were well-aligned, the process of healing resulted in the formation of bony callus around the point of injury.

The most interesting pathological changes present on this skeleton are bilateral lytic lesions on the calcanei. The lesions are situated on the calcaneal tuberosity, at the insertion point of the calcaneal tendon. The right calcaneus is by far more affected, with a lytic lesion measuring

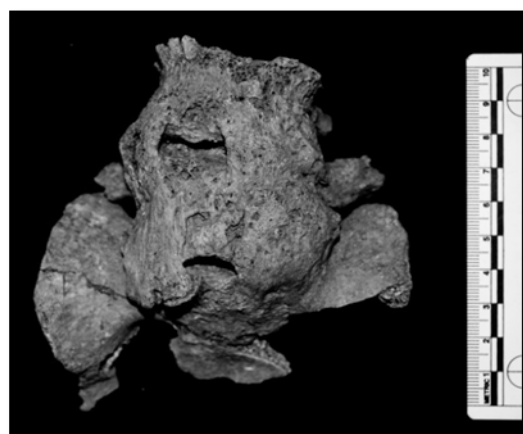


Fig. 3. DISH

¹⁴ Steckel et al. 2011, 18–19.

¹⁵ Waldron 2009, 73–77.

18.5 × 23.63 mm. Severe lipping and the formation of multiple exostoses around the edges of the lesion suggest that the foot has been used by this individual subsequent to the developing of infection. The morphological features indicate that the lesion was active when this individual died. The changes observed on the left calcaneus point to a similar condition but in a less advanced stage. The calcaneal tuberosity shows porosity and pitting, with four smaller cavities.

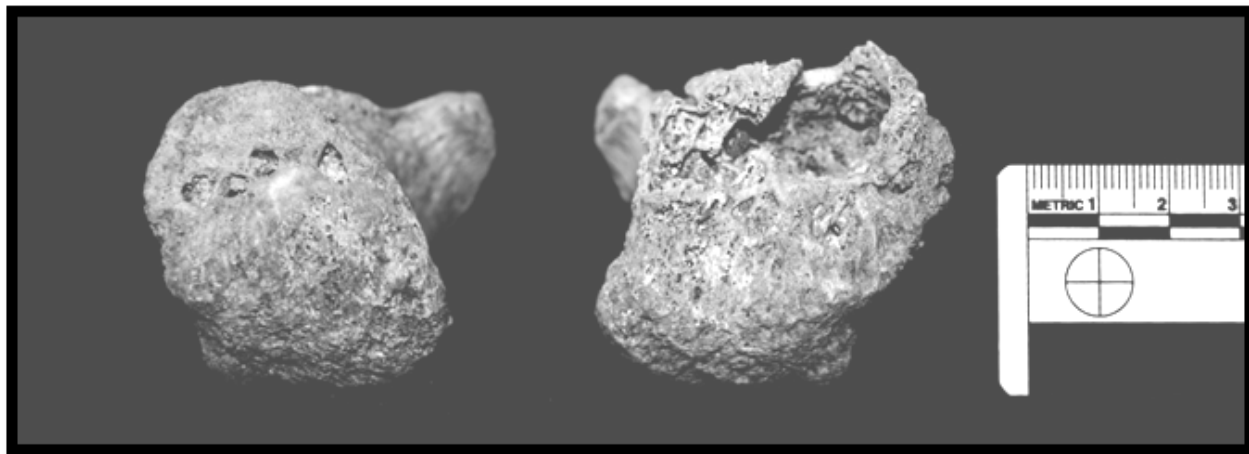


Fig. 4. The two calcanei

DISCUSSION

As described above, this adult male individual suffered from a series of pathological changes and trauma. In order to determine their etiology, multiple diagnostics were taken into consideration: osteomyelitis, tuberculosis, brucellosis and type II diabetes¹⁶. Our differential diagnostic had as a starting point the lesions from the calcanei, which suggest a chronic, prolonged infection. Together with the other known data regarding this individual, the lesions are highly suggestive of diabetic foot, a condition common in clinical patients suffering from Diabetes mellitus¹⁷. We hypothesize that the osteolytic changes seen on the right calcaneus are caused by osteomyelitis, which in turn would have been caused by chronic infection with *Staphylococcus* or *Streptococcus* species¹⁸. The initial superficial soft tissue infection to which this individual would have been exposed has evolved to a chronic, deep infection, with abscess formation and probably septic arthritis, the latter being a possible cause of death¹⁹. The underlying cause for this processes is diabetes, which reduces the host inflammatory response in case of injury or infection. Given the age at death of this individual (33–45 years), it is most likely that he suffered from late onset type II diabetes²⁰. This probability is also supported by the presence of DISH, which although it is an idiopathic disease, has been demonstrated in modern clinical studies to have a higher prevalence among diabetic patients²¹. Moreover, among the skeletal changes associated with diabetes mellitus, clinical studies list osteoarthritis, anemia, degenerative changes affecting the hands and the shoulders, and conditions affecting the muscles²². This individual exhibits all of these symptoms, with severe osteoarthritis of the phalanges and the humeral head, and calcification of the ligaments.

¹⁶ Ortner 2003, 179–227; Ortner 2008, 191–215.

¹⁷ Fierer et al. 1979, 215; Ledermann et al. 2002, 651–653; Jeffcoate, Lipsky 2004, 115–116; Ulbrecht et al. 2004, 74–77;

¹⁸ Ortner 2003, 181.

¹⁹ Williams et al. 2004, 84–86.

²⁰ Seino et al. 2010, 219.

²¹ Kim et al. 2001, 135.

²² Kim et al. 2001, 132.

CONCLUSIONS

Archaeological cases of diabetes are extremely rare²³. The oldest case dates back to ancient Egypt and the diagnostic relies solely on osteological evidence²⁴. We intend to further correlate our results with genetic and isotopic evidence in order to expand the differential diagnosis. In addition, ecological and environmental aspects will be taken into consideration in order to produce a detailed picture of the etiology of these pathological factors and to assess not only the life quality levels experienced by the individual but also the changes in behavior and subsistence that took place in the Neolithic period²⁵.

ACKNOWLEDGEMENTS

This work was supported by the project Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times, Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PCCA-1153/2011-P2.

BIBLIOGRAPHY

- Agarwal SC, Glencross BA. 2011. Building a Social Bioarchaeology. In SC Agarwal, BA Glencross (eds.), *Social Bioarchaeology*, Blackwell Publishing LTD, 1–11.
- Armstrong GJ, Van Gerven DP. 2003. A Century of Skeletal Biology and Paleopathology: Contrasts, Contradictions, and Conflicts. *American Anthropologist* 105 (1), 53–64.
- Aufderheide AC, Rodriguez-Martin C. 1998. *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology* (third edition), Cambridge University Press, Cambridge.
- Buikstra JE, Ubelaker DH (eds.). 1994. *Standards For Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44.
- Buikstra JE. 2006. Introduction. Emerging Specialties. In JE Buikstra, L Beck (eds.), *Bioarchaeology. The Contextual Analysis of Human Remains*. Academic Press, New York, 195–205.
- Boldsen JL, Milner GR, Konigsberg LW, Wood JW. 2002. Transition Analysis: A New Method for Estimating Age from Skeletons. In RD Hoppa and JW Vaupel (eds.), *Paleodemography: Age Distributions from Skeletal Samples*. Cambridge University Press, Cambridge, 73–106.
- Bruzek J. 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology* 117, 157–168.
- Buckberry JL, Chamberlain AT. 2002. Age Estimation From the Auricular Surface of the Ilium: A Revised Method. *American Journal of Physical Anthropology* 119, 231–239.
- Dupras TL, Williams LJ, Willems J, Peeters C. 2010. Pathological skeletal remains from ancient Egypt: the earliest case of diabetes mellitus?. *Practical Diabetes* 27 (8), 358–363.
- Fierer J, Daniel D, Davis Charles. 1979. The Fetid-Foot: Lower-Extremity Infections in Patients with Diabetes Mellitus. *Reviews of Infectious Diseases* 1 (1), 210–217.
- Gligor M, Roșu M, Panaitescu V. 2012. Bioarchaeological inferences from Neolithic human remains at Alba Iulia-Lumea Nouă (Transylvania, Romania). In R Kogălniceanu, R-G Curcă, M Gligor, S Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 5–8 June 2011, „1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia, Romania*. BAR International Series 2410, Oxford, Archaeopress, 57–70.
- Ignat D. 1998. *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Editura Mirton, Timișoara.
- Işcan MY, Loth SR, Wright RK. 1984. Metamorphosis at the Sternal Rib End: A New Method to Estimate Age at Death in White Males. *American Journal of Physical Anthropology* 65, 147–156.
- Jeffcoate WJ, Lipsky BA. 2004. Controversies in Diagnosing and Managing Osteomyelitis of the Foot in Diabetes. *Clinical Infectious Diseases* 39, Supplement 2, S115–S122.
- Kim RP, Edelman SV, Kim DD. 2001. Musculoskeletal Complications of Diabetes Mellitus. *Clinical Diabetes* 19 (3), 132–135.
- Larsen CS. 1997. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Larsen CS. 2002. Bioarchaeology: the lives and lifestyles of past people. *Journal of Archaeological Research* 10 (2), 119–166.

²³ Reinhard et al. 2012.

²⁴ Dupras et al. 2010.

²⁵ Larson et al. 2007; Orton 2012.

- Larson G, Albarella U, Dobney K, Rowley-Conwy P, Schibler J, Tresset A, Vigne J-D, Edwards C-J, Schlumbaum A, Dinu A, Bălășescu A, Dolman G, Tagliacozzo A, Manaseryan N, Miracle P, Van Wijngaarden-Bakker L, Masseti M, Bradley DG, Cooper A. 2007. Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe. *PNAS* 104 (39), 15276–15281.
- Ledermann HP, Morrison WB, Schweltzer ME. 2002. Pedal Abscesses in Patients Suspected of Having Pedal Osteomyelitis: Analysis with MR Imaging. *Radiology* 224, 649–655.
- Lovell NC. 1997. Trauma Analysis in Paleopathology. *Yearbook of Physical Anthropology* 40, 139–170.
- Meindl RS, Lovejoy CO, Mensforth RP, Walker RA. 1985. A Revised Method of Age Determination Using The Os Pubis, With a Review and Tests of Accuracy of Other Current Methods of Pubic Symphyseal Aging. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 29–45.
- Ortner DJ. 2003. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (second edition), Academic Press, London.
- Ortner, DJ. 2008. Differential Diagnosis of Skeletal Lesions in Infectious Disease. In R. Pinhasi, S. Mays (eds.), *Advances in Human Paleopathology*. John Wiley & Sons, 191–214.
- Orton D. 2012. Herding, Settlement, and Chronology in the Balkan Neolithic. *European Journal of Archaeology* 15 (1), 5–40.
- Phenice TW. 1969. A Newly Developed Visual Method of Sexing the Os Pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 30, 297–302.
- Pinhasi R, Mays S (eds.). 2008. *Advances in Human Paleopathology*, John Wiley & Sons.
- Reinhard KJ, Jonhson KL, LeRoy-Toren S, Wieseman K, Teixeira-Santos I, Vieira M. 2012. Understanding the Pathoecological Relationship between Ancient Diet and Modern Diabetes. *Current Anthropology* 53 (4), 506–512.
- Roșu M, Gligor M. 2011. Contribuții la studiul antropologic al comunităților neolitice din bazinul Mureșului mijlociu. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 15 (1), 345–350.
- Seino Y, Nanjo K, Tajima N, Kadowaki T, Kashiwagi A, Araki E, Ito C, Inagaki N, Iwamoto Y, Kasuga M, Hanafusa T, Haneda M, Ueki K. 2010. Report of the Committee on the Classification and Diagnostic Criteria of Diabetes Mellitus. *Journal of Diabetes Investigation* 1(5), 212–228.
- Steckel RH, Larsen CS, Sciulli PW, Walker PL. 2011. *Data Collection Codebook for the Global History of Health Project 2011* (http://global.sbs.ohio-state.edu/new_docs/Codebook-01-24-11-em.pdf)
- Ulbrecht JS, Cavanagh PR, Caputo GM. 2004. Foot Problems in Diabetes: An Overview. *Clinical Infectious Diseases* 39, Supplement 2, S73–S82.
- Waldron T. 2009. *Palaepathology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Walker PL. 2008. Sexing Skulls Using Discriminant Function Analysis of Visually Assessed traits. *American Journal of Physical Anthropology* 136, 39–50.
- White TD, Black MT, Folkens PA. 2012. *Human Osteology* (third edition), Academic Press, Oxford.
- Williams DT, Hilton JR, Harding KG. 2004. Diagnosing Foot Infection in Diabetes. *Clinical Infectious Diseases* 39, Supplement 2, S83–S86.

EPOCA METALELOR



CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA CULTURII COȚOFENI. DESCOPERIRILE DE LA LEȘMIR *DEALUL LUI KUN* (JUD. SĂLAJ)

IOAN BEJINARIU*

b-ion1867@yahoo.com

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS TO KNOWLEDGE OF COȚOFENI CULTURE. THE FINDINGS FROM LEȘMIR *DEALUL LUI KUN* (SĂLAJ COUNTY)

ABSTRACT: During the years 2010–2011 there were preventive archaeological research in the village Leșmir (south-west of Sălaj county), in the point called „Dealul lui Kun / Kun Hill”. The investigated place was inhabited in three stages of copper age: at the earliest during the phase B of Tiszapolgár culture, followed by Bodroghkeresztúr culture and Coțofeni culture. Our paper concerns only to the findings belonging to Coțofeni culture. The archaeological research has established that in the time corresponding to Coțofeni settlement the extreme promontory was separated from the rest by a ditch and a palisade. The ditch was followed over a length of about 25 m from south-east to north-west. The

ditch has a maximum width of 3 m, tapering towards the bottom, and the maximum depth is about 2.50 m. No other complexes of this culture were discovered, because the top of archaeological deposits was destroyed. Only sherds were discovered, the majority in the bottom of the ditch. A massive polished stone ax probably belong to Coțofeni culture, too. Based on the ceramics, the Coțofeni habitation can be assigned to the IInd phase or of the beginning of IIIrd phase.

CUVINTE-CHEIE: nord-vestul României, cultura Coțofeni, așezări fortificate, ceramică.

LOCALIZAREA SITULUI ȘI ISTORICUL DESCOPERIRILOR

Localitatea Leșmir (com. Marca) se află la marginea sud-vestică a Sălajului, la limita de județ cu Bihorul, pe valea Barcăului (Pl. I/1). După ce scapă din defileul de la Marca, cursul Barcăului se îndreaptă spre nord-nord-est într-o zonă cu o luncă largă, față de care se ridică spre est culmea Dealurilor Șumalului, mult mai abruptă către lunca râului, decât pe versantul opus unde panta este mai domoală. Din această culme, pornesc din loc în loc pînteni care înaintează adânc spre zona de luncă. Un astfel de promontoriu este și cel numit „Dealul lui Kun” (ung. *Kúnhegy*), aflat la ieșirea din satul Leșmir, între cele două localități, la o distanță de cel puțin 1 km de Șumal¹. Promontoriul se termină într-un mamelon, ceva mai înalt (alt. max. 210 m) și mai amplu, cu pante abrupte pe trei dintre laturi (nord-vest-sud) (Pl. I/2). Actualmente râul Barcău curge la circa 1,2 km spre vest de deal, dar probabil în preistorie cursul de apă era mai apropiat.

Din zona celor două localități învecinate (Leșmir și Șumal) sunt menționate o serie de descoperiri de materiale arheologice. Printre cele mai vechi mențiuni sunt cele datorate lui Fetzner J. Ferencz, profesor

* Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău.

¹ În mod eronat, în mai multe lucrări de specialitate situl arheologic de pe „Dealul lui Kuhn” este localizat în satul Șumal.

la Colegiul Minorit din Șimleu Silvaniei². Se menționează că este vorba despre unelte din piatră, piese din corn de cerb, vase întregi, dintre care unele cu picior. Totodată, autorul precizează că toate aceste descoperiri apar concentrate pe o suprafață de circa 25 m² în via lui Kún Sándor³. Informațiile sunt preluate și de către M. Roska în repertoriul întocmit în perioada interbelică⁴. Ulterior, materiale arheologice provenind de pe „Dealul lui Kun” ajung în colecția muzeului din Zaláu grație unor cercetări de teren ori prin achiziții sau donații de la persoane din zonă⁵.

DESCRIEREA DESCOPERIRILOR. 1. CONTEXTUL ARHEOLOGIC

Descoperirile arheologice care fac obiectul acestui studiu provin din cercetări cu caracter preventiv efectuate în două etape (2010–2011) în situl arheologic de pe „Dealul lui Kun”. Din varii motive, datorate beneficiarului investiției, din suprafața totală de circa 2500 m² cercetarea preventivă a vizat aproape 1000 m². În suprafața care a făcut obiectul cercetării am surprins urme de locuire din trei perioade ale eneoliticului. Cele mai vechi urme de locuire aparțin culturii Tiszapolgár, faza B⁶. Locuirea din această perioadă este urmată de cea aparținând culturii Bodrogkeresztúr, pentru ca ultima etapă de locuire documentată în suprafața cercetată, să aparțină culturii Coțofeni (Pl. II). Din păcate, datorită intervențiilor neavizate ale beneficiarului a fost afectat nivelul depunerilor arheologice din suprafața cercetată. Astfel, nivelul superior, cel aparținând locuirii Coțofeni a fost compromis practic în totalitate, iar într-o anumită măsură, această situație este valabilă și pentru cel al locuirii Bodrogkeresztúr.

Singurul complex arheologic de perioadă Coțofeni, care a scăpat relativ intact și din care provine de altfel majoritatea inventarului ceramic cu decor de acest tip este Cpx. 4. Este vorba despre un șanț, dispus aproximativ semicircular, ce a fost surprins pe un traseu de circa 25 m, de la sud-est spre nord-vest. Șanțul are o deschidere maximă la gură de 3 m, spre fund se îngustează, iar adâncimea maximă este de circa 2,50 m. Stratigrafic, se poate observa cum șanțul suprapune, pe alocuri, complexe mai vechi, ce aparțin nivelului de locuire Tiszapolgár. Acest aspect a putut fi surprins mai ales în suprafețele S2 – S4 (Pl. III–V). În profilul sudic al celor trei suprafețe se observă cum șanțul taie un strat cu chirpici între care se intercalează benzi negre de cărbune și cenușă. Masa de chirpici are o consistență maximă de 0,40 m, și se observă că spre est, către șanț, grosimea stratului cu chirpici scade. Pe alocuri, se observă că la baza acestei mase compacte de chirpici, apar lentile de lut, cu o grosime de 5–10 cm, probabil nivelul de amenajare a podelei construcției de la care a rămas masa de chirpici.

Pământul excavat din șanț trebuie să fi fost utilizat pentru înălțarea valului aferent acestuia. Resturile acestuia din urmă nu au putut fi evidențiate foarte bine, în primul rând datorită distrugerii părții superioare a depunerilor arheologice sau poate pentru că la un moment dat e posibil să fi fost nivelat. Există câteva indicii care sugerează că un asemenea element defensiv a existat. În profilul vestic al suprafeței S3, pe o lungime de circa 1,80 m, în partea superioară a stratului maroniu-deschis, cu aspect lutos, în care au apărut și fragmente Coțofeni alături de altele mai vechi, apare un nivel gros de chirpici, de 15–20 cm, care la bază are o lentilă de cenușă. Din păcate acest nivel nu a putut fi evidențiat mai departe, în paralel cu traseul șanțului. Alte indicii al existenței unei palisade aferente șanțului Coțofeni au fost surprinse în suprafețele S4 și S1. Se observă, mai ales în profilul sudic al S4 cum stratul gros de chirpici, cu lentile de cenușă și cărbune, reprezentând resturile construcției anterioare șanțului este străpuns de gropi de stâlp (Cpx. 4/2, 4/3, 4/4), respectiv de șanțul de amplasare a unei tălpi (Cpx. 4/1) lat de circa 0,50 m (Pl. VI). Atât acest șanț, cât și gropile de stâlp au o umplutură gri-cenușoasă, destul de afânată. Situația sugerează că

² Némethi 1999, 13.

³ Fetzner 1899, 260–261

⁴ Roska 1942, 249, nr. 75.

⁵ Lakó 1981, 72, nr. 83 menționează doar materialul Tisa II (Tiszapolgár);

⁶ Au fost publicate, dintre descoperirile acestei culturi, doar rezultatele analizei unui lot de semințe, foarte bine păstrate, descoperite în complexul Cpx.3 – Ciută-Bejinariu 2011, 101–108.

este vorba despre resturile incendiate ale palisadei de lemn, aferentă șanțului de apărare din perioada locuirii Coțofeni. Din păcate, observațiile asupra sistemului defensiv, atribuit locuirii de perioadă Coțofeni nu au putut fi verificate și mai departe, spre nord-vest, unde terenul mai înclinat a fost afectat atât de eroziunea din decursul timpului, dar și de nivelarea efectuată de beneficiar. În atribuirea șanțului (Cpx.4) perioadei locuirii Coțofeni, alături de observațiile stratigrafice menționate, relativ insuficiente și datorită nivelărilor neautorizate, un alt argument îl reprezintă observația că pe fundul șanțului, cele mai recente materiale ceramice care apar sunt cele cu decor Coțofeni. Alte complexe ale culturii Coțofeni nu au mai fost descoperite în suprafața cercetată, iar mai la vest de zona fortificației Coțofeni nu prea mai apar nici fragmente ceramice de această factură. În zona suprafețelor S7 – S8 stratul depunerilor arheologice a fost practic ras, păstrându-se doar complexele care se adâncesc în steril.

2. INVENTARUL ARHEOLOGIC

Dintre descoperirile Coțofeni apărute în suprafața care a făcut obiectul cercetărilor preventive, ceramica reprezintă categoria cea mai numeroasă. Ceramica Coțofeni din această așezare este lucrată, în general, din pastă omogenă, bogată în paiete de mică, în amestec cu cioburi pisate. Arderea este de bună calitate, în profunzimea secțiunii vaselor. În egală măsură sunt atât produse ceramice cu un colorit închis (negru-cenușiu) dar și cele cu aspect galben-cărămiziu. Puține fragmente ceramice provin de la vase de bună calitate, cu suprafața foarte bine lustruită. Din suprafața care a fost cercetată (circa 1000 m²) provin abia puțin peste 200 fragmente ceramice cu decor de tip Coțofeni, iar din această cantitate, cea mai mare parte a fost recoltată din complexul 4. Raritatea materialului ceramic Coțofeni se datorează însă, în primul rând, dislocării unui strat consistent de depuneri arheologice, astfel încât, alte complexe atribuite acestei culturi (cu excepția șanțului) să fie iremediabil distruse.

Ceramica descoperită se prezintă într-o stare extrem de fragmentară. Doar câteva vase au putut fi reconstituite parțial. A putut fi reconstituit integral profilul unei străchini (**tipul Ic** la Roman⁷), cu partea inferioară tronconică, reprezentând 2/3 din înălțimea vasului. „Etajul” superior este ușor înclinat spre exterior, iar diametrul maxim al vasului este la deschidere. Fundul vasului este drept. Dimensiuni: înălțimea = 16 cm, d = 24 cm (Pl. VIII/4). Au mai putut fi identificate fragmente ce provin de la vase pânțecoase, cu marginea lățită spre interior (Pl. X/7, **tipul II a2** Roman) sau dreaptă (pl. VII/6). Un alt fragment provine de la o strachină / castron, cu buza îngroșată, umărul ușor rotunjit, puțin înaltă (Pl. IX/5, **tipul II** Roman), iar un altul de la un vas, de un tip greu de determinat, cu marginea modelată cu lobi (Pl. X/3).

Fragmentele ceramice descoperite au fost decorate în cea mai mare parte prin intermediul *inciziilor*. Este vorba mai ales despre incizii late de până la 2 mm, iar mai rar apar și incizii superficiale. Inciziile grupate, dispuse paralel, în diverse registre, întruchipează așa numite triunghiuri „îngropate” (Pl. VII/4, VIII/4), un ornament cu o răspândire generală⁸, ce se regăsește pe produse ceramice din toată perioada de evoluție a culturii⁹. Ornamentul în forma „scheletului de pește” este realizat din incizii scurte și apare pe câteva fragmente ceramice, dispus într-un singur registru, pe orizontală (Pl. XIII/1–2). Este un alt motiv Coțofeni, foarte des întâlnit¹⁰ pe vastul areal pe care au fost documentate descoperirile acestei culturi, pe parcursul întregii sale etape de evoluție. Pe unele fragmente ceramice apar benzi liniare, umplute cu incizii oblice („*hașuri*”) dispuse fie vertical, cu spații libere între ele (Pl. XI/3,6), fie unghiular (Pl. XII/2). Primul tip de ornament se întâlnește ca și element decorativ pe întreaga perioadă a evoluției culturii¹¹, în schimb benzile hașurate, mai înguste sau mai late, dispuse unghiular sunt caracteristice fazei a doua a culturii de

⁷ Roman 1976, 20, pl. 12/23.

⁸ Roman *op.cit.*, 26.

⁹ Ciugudean 2000, 27; Bejinariu 2005, 54, pl. IV/1,VI/5.

¹⁰ Roman *op. cit.*, 27.

¹¹ *Idem op. cit.*, pl. 61/12, 82/12, etc.

pe teritoriul Transilvaniei.¹² Pe un fragment ceramic apare o bandă orizontală, umplută cu incizii verticale, mărginite la partea superioară de un registru de incizii scurte oblice (Pl. XII/9). Și acest motiv decorativ se întâlnește pe produse ale ceramicii fazei II a culturii Coțofeni din Transilvania.¹³ Apar și ornamente realizate prin incizii oblice scurte, sau în unele cazuri poate impresiuni, dispuse în șiruri verticale sau oblice. Uneori aceste incizii scurte sunt dispuse de-a lungul unei linii directe (Pl. XI/2). Sunt des întâlnite în așezări ale fazei a II a culturii din Transilvania: Cicău, Sântimbru, Aiud¹⁴, Tg. Mureș-Cetate¹⁵, Florești-Polus¹⁶. Inciziile scurte, dispuse în benzi orizontale, suprapuse, ce apar sub buza unor vase (Pl. XII/3, XIII/6) sunt un element decorativ întâlnit din etapa timpurie, până în cele mai târzii ale acestei culturi. Ornamentele în relief apar fie sub forma unor brăuri orizontale reliefate, plasate sub marginea vaselor¹⁷, uneori cu mici alveole (Pl. XII/4) sau cu alveole rotunde legate între ele (Pl. X/7). Mai apar mici proeminențe – apucători, uneori crestate, dispuse la partea superioară a unor recipiente (Pl. XI/1). Menționăm și crestele scurte reliefate, dispuse de obicei vertical, în grupuri de câte două sau trei¹⁸ (Pl. IX/5) uneori împodobite și ele cu creștături scurte. Tot în această categorie includem proeminențele ovale, bine reliefate, dispuse unul lângă altul pe buza unui vas (Pl. VII/1). Nu puține sunt cazurile în care marginea vaselor, ușor îngroșată este decorată și ea cu creștături sau mici alveole (Pl. X/3–5). Cel mai adesea, cele trei tehnici de ornamentare se asociază pe același recipient și formează diferite motive decorative. Pe un singur fragment, apărut tot în șanțul de apărare (Cpx. 4) apare un decor realizat în tehnica „împunsăturilor succesive”, prin intermediul cărora sunt redată linii care se întâlnesc aidoma unor unghiuri (Pl. XIII/4). Decorul realizat în această tehnică se regăsește masiv pe produse ceramice ale fazei Coțofeni III, mai ales din Transilvania și Banat, dar, după unele opinii, își face apariția încă în unele așezări atribuite finalului fazei anterioare¹⁹. Ornamentul de pe fragmentul menționat este realizat într-o manieră îngrijită, cu un vârf fin, iar împunsăturile sunt apropiat dispuse.

Din nivelul de umplere a șanțului (Cpx. 4) a apărut, în asociere cu ceramică Coțofeni, un topor masiv, din piatră șlefuită, cu orificiu de fixare. Piesa la care ne referim a fost confecționată dintr-o rocă dură, de culoare cenușiu – închis. Lama este prelungită, cu tăișul arcuit, iar orificiul este plasat spre ceafa ușor bombată. Se observă urme de folosire în zona cefei. Dimensiuni: lungimea – 19,7 cm; grosimea variază între 5,1 și 6,7 cm; greutatea – 1,690 kg. Diametrul orificiului de fixare este de 2,3 cm (Pl. XIV/1). Această piesă poate fi atribuită, ipotetic, perioadei locuirii Coțofeni²⁰ a sitului de pe „Dealul lui Kun”, dar nu excludem nici posibilitatea de a se afla în legătură cu etapele de locuire anterioare.

3. DATArea DESCOPERIRILOR COȚOFENI

Așa cum precizam anterior, cantitatea de ceramică Coțofeni ce provine din săpătura preventivă de pe „Dealul lui Kun” nu este foarte mare. Contextul descoperirilor nu a permis decât reconstituirea, și aceea parțială, a unor puține forme. În privința decorului, remarcăm prezența unor motive care se întâlnesc pe ceramica fazei a II a culturii Coțofeni din Transilvania. Este vorba despre benzile umplute cu hașuri, dispuse unghiular, precum și benzile orizontale, umplute cu incizii verticale sau inciziile scurte dispuse de-a lungul unei linii directe. Așa cum precizam a fost descoperit un singur fragment decorat în tehnica împunsăturilor succesive (*Furchenstich*), provenit din complexul Cpx.4 (șanțul de apărare). Atât P. I. Roman, cât și H.

¹² Kalmar 1983, 63, pl. VIII; Ciugudean *op. cit.*, 48.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Idem, op. cit.*, pl. 49/3, 55/7, 57/1–4.

¹⁵ Molnár – Petică 2001, pl. X/5,8, XI/1.

¹⁶ Gogăltan – Molnár-Kovács 2009, pl. XXVI/8; XXXVI/6.

¹⁷ Lipovan 1990–1993, pl. I/13.

¹⁸ Kalmar – Pop 1988, fig. 3/10, 12–13; Marinescu 1994, pl. XVIII/2, XIX/3.

¹⁹ Roman *op. cit.*, 42–47; Ciută – Gligor 1999, 62, pl. IX/4,6; Ciugudean *op. cit.*, 49–51.

²⁰ Topoare masive, similare celui descoperit în stațiunea arheologică de la Leșmir se cunosc în mediul Coțofeni: Roman *op. cit.*, pl. 9/2, 10/3; Lazăr 1980, 21; Ciugudean *op. cit.*, 31, pl. 120/10–11.

Ciugudean sunt de acord că această tehnică decorativă începe să se fie utilizată în cadrul ceramicii încă din așezări ale fazei Coțofeni II²¹, spre finalul acestei faze, ca și procedeu subordonat încrustației. Remarcăm însă că în estul Serbiei, în zona de contact nemijlocit a comunităților Coțofeni cu cele de tip Kostolac, decorul realizat în tehnica împunsăturilor succesive apare abia în faza Coțofeni III alături de alte elemente decorative preluate din decorul de tip Kostolac²². Ca atare luăm în considerare o plasare a descoperirilor Coțofeni de la Leșmir „Dealul lui Kun” la începutul etapei Coțofeni III.

În urmă cu aproape un deceniu, publicam un studiu referitor la descoperirile Coțofeni de la Giurtelecu Șimleului, „Coasta lui Damian”, iar în acest context analizam ansamblul descoperirilor de acest tip din Sălaj.²³ În zona depresionară creată de cursul superior al Barcăului, în sud-vestul Sălajului, descoperirile culturii Coțofeni sunt bine atestate, prin cel puțin 20 de puncte cu descoperiri (inclusiv cel de față) începând cu prima fază (Valcău de Jos „Biserica greco-catolică”) și până în faza târzie. Stațiunea de la Leșmir, „Dealul lui Kun” este însă singura mai amplu cercetată, deși, din păcate, nivelul de locuire Coțofeni a fost în mare parte distrus. Cu ocazia unor cercetări preventive, în zona învecinată acestei stațiuni au fost descoperite dovezi de locuire Coțofeni în localitățile Porț, în punctele „Corău”²⁴ și „Paliș”²⁵. O altă stațiune, atribuită fazei Coțofeni II este cea de la Șumal „Dealul Șumalului”²⁶. De la Marca, É. Lakó menționează, citând surse mai vechi, materiale Coțofeni (?) descoperite într-o peșteră din punctul „Cetate”²⁷. Din apropiere, de pe malul stâng al Barcăului sunt menționate descoperiri Coțofeni I la Suplacu de Barcău (j. BH)²⁸. Poate fi vorba despre așezarea din punctul „Dealul Roș” unde au fost cercetate parțial, în anul 2012 două complexe atribuite primei faze a culturii²⁹. Un alt complex (groapă) cu inventar ceramic Coțofeni a fost descoperit cu ocazia cercetărilor preventive de la Suplacu de Barcău „Lapiș 2”³⁰. În aval de această zonă, pe valea Barcăului sunt menționate descoperiri Coțofeni la Poiana (j. BH)³¹. De la Fegernic (j. BH), provin materiale Coțofeni apărute însă în contexte arheologice atribuite culturii Baden.³²

Șanțul de apărare surprins în cercetarea preventivă de pe „Dealul lui Kun” poate fi atribuit, pe baza indicilor menționate perioadei locuirii Coțofeni. Ca și amenajare suplimentară șanțul trebuie să fi fost dotat cu un val și palisadă aferentă. Urme ale acestei ultime amenajări au fost surprinse pe o porțiune restrânsă a zonei investigate. Deși așezarea era apărată natural, grație pantelor abrupte de pe trei dintre laturi, comunitatea Coțofeni a separat extremitatea vestică de restul promontoriului printr-un obstacol suplimentar, menit să bareze accesul dinspre răsărit. Nu știm dacă a existat o locuire Coțofeni *extravallum*, spre est sau dacă aceasta s-a concentrat doar pe o suprafață redusă, însă protejată de amenajările defensive. Extremitatea promontoriului, delimitată de șanțul de apărare are o suprafață de cel mult 0,3 ha. Pe panta nordică a dealului, către Șumal se observă cel puțin două terase, nu foarte întinse care se succed. În lipsa unor săpături nu putem ști dacă sunt terasări naturale sau au fost amenajate de către comunitățile ce au locuit zona cercetată.

Se cunosc numeroase stațiuni Coțofeni amplasate în asemenea poziții, pe boturi de deal, apărate natural, mai ales grație pantelor greu accesibile. Menționăm din zona Sălajului pe cele de la Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian”, Meseșeni de Sus „Osoiu Măcăului” și Agrij „La piatră”³³, iar din apropiere,

²¹ Roman *op. cit.*, 40–41; Ciugudean *op. cit.*, 49.

²² Spasić 2010, 161.

²³ Bejinariu *op. cit.*, 51–93.

²⁴ Matei et alii 2003, 248; Băcuet-Crișan S. et alii 2012, 246.

²⁵ Pop et alii 2007, 284.

²⁶ Lakó *op. cit.*, 72, pl. 21/4–8.

²⁷ *Idem op. cit.*, 58, nr. 50.

²⁸ Roman *op. cit.*, 85; Ciugudean *op. cit.*, 81.

²⁹ Fazecaș et alii 2013, 182–183.

³⁰ Material inedit.

³¹ Crișan et alii 2005, 283.

³² Ignat 1981, 121–129.

³³ Bejinariu *op. cit.*, 59.

din partea Bihorului, stațiunea de la Tășad „Cetățaua”³⁴ sau pe cele din zona Codru (j. MM) de la Oarța de Sus, punctul „Măgura”³⁵ și „Oul Făgetului”³⁶. Toate sunt amplasate în locuri greu accesibile, iar unele, la fel ca și stațiunea de la Leșmir, pe mameloane aflate la capătul unor promontorii. La Giurtelecu Șimleului cercetările au evidențiat că amenajările defensive descoperite aparțin unei perioade mai recente decât cea corespunzătoare prezenței comunității Coțofeni. În celelalte două cazuri, de pe cuprinsul Sălajului poate fi sesizată foarte bine, la suprafața terenului separarea extremității promontoriului prin intermediul unui șanț. În lipsa cercetărilor arheologice însă, nu putem atribui aceste amenajări perioadei locuirii Coțofeni, mai ales că ceramica descoperită la suprafață trădează și prezențe umane ulterioare. Încadrarea, în lipsa unor săpături arheologice, doar pe baza materialului arheologic provenit din periegeze, a unor stațiuni Coțofeni aflate în locuri apărate natural, în categoria așezărilor presupus fortificate, chiar dacă la suprafață se observă indicii ale unor amenajări defensive poate fi riscantă, mai ales atunci când există indicii ceramice și din alte epoci³⁷.

Cele trei așezări din Sălaj menționate mai sus se află toate în zona înaltă și aparțin etapelor târzii ale culturii Coțofeni. Acest fenomen, al încorporării în aria locuită a acestei culturi a etajelor înalte de altitudine este perfect sesizat mai ales în zona Transilvaniei, îndeosebi începând cu faza a III-a³⁸ și este pus în legătură cu anumite modificări structurale ale economiei de subzistență și anume cu amplificarea creșterii animalelor³⁹ în sistem transhumant⁴⁰. În această optică, probabil că unele dintre aceste stațiuni erau utilizate doar sezonier, însă pe parcursul unor perioade îndelungate de timp, ceea ce a permis acumularea consistentă a depunerilor arheologice. Fortificarea unora dintre aceste stațiuni conferea siguranță în plus poziției apărate natural, dar probabil era în măsură și să sublinieze prestigiul comunității, nu doar prin amplasarea așezării în locuri cu puternic impact vizual, cum sunt boturile de deal. Existența unor stațiuni arheologice fortificate, aparținând culturii Coțofeni este presupusă de către P. I. Roman,⁴¹ dar și de alți cercetători care au studiat tangențial sau în profunzime fenomenul Coțofeni⁴². Probabil, unele dintre aceste așezări, amplasate în locuri dominante au ocupat o poziție importantă în ierarhia habitatului purtătorilor acestei culturi dintr-o anumită microregiune⁴³. Din păcate, informația în acest sens, furnizată de cercetările arheologice este extrem de precară pentru zona Marca (Sălaj) – Suplacu de Barcău (Bihor).

BIBLIOGRAFIE

- | | |
|----------------------------|---|
| Băcuet-Crișan et alii 2012 | S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, D. Culic, D. Băcuet-Crișan, H. Pop, Șantierul arheologic Poț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău, în M. V. Angelescu (ed.) Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011 , Institutul Național al Patrimoniului 2012, 245–247. |
| Bejinariu 2005 | I. Bejinariu, <i>Cercetările arheologice de la Giurtelecu Șimleului – "Coasta lui Damian" (III). Descoperirile culturii Coțofeni</i> , în SARGETIA , XXXIII, 2005, 51–93. |
| Bindea 2005 | D. Bindea, <i>Fauna culturii Coțofeni din Transilvania</i> , în MARMATIA , 8/1, 2005, 57–70. |
| Ciugudean 2000 | H. Ciugudean, Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni , Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara 2000. |
| Crișan et alii 2005 | I. Crișan, G. Fazecaș, C. Ghemiș, R. Arcuș, A. Costescu, B. Bobănă, A. Iles, I. Muțiu, V. Sava, <i>Șantierul arheologic Poiana, com. Tăuteu, jud. Bihor. Punct: La Pădure</i> , în M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoaveanu, F. Vasilescu (ed.) Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004 , cIMEC – Institutul de Memorie Culturală 2005, 283–284. |

³⁴ Popa – Fazecaș 2013, 47.

³⁵ Pop 2000, 73–84.

³⁶ Kacsó 2004, 29–37; *Idem* 2011, 415–416.

³⁷ Marinescu *op.cit.*, 9–20.

³⁸ Ciugudean *op.cit.* 16.

³⁹ Bindea 2005, 57–67.

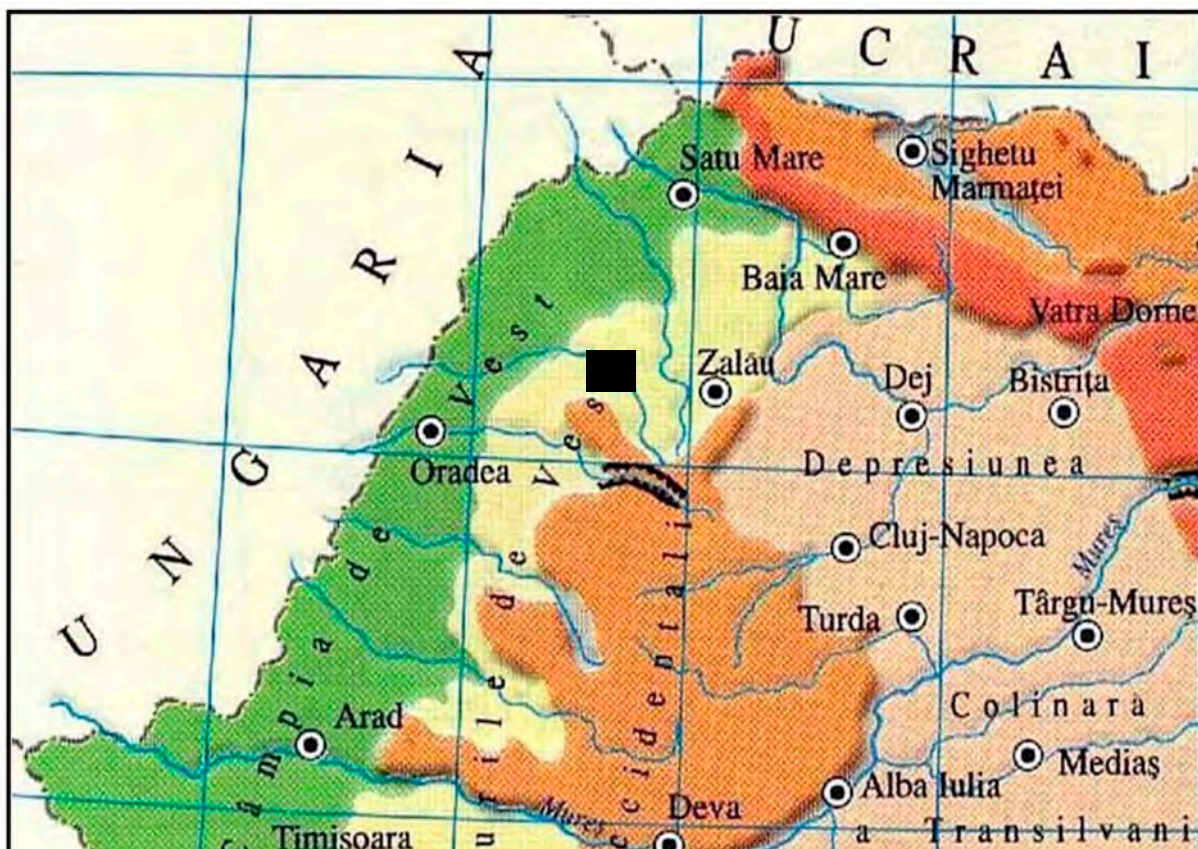
⁴⁰ Ciugudean *op. cit.*, 49.

⁴¹ Roman *op. cit.*, 14.

⁴² Winkler – Takács 1981, 324; Lazăr *op. cit.*, 11; Popa 1995, 37; Gogâltan et alii 2004, 69, pl. I, etc.

⁴³ Rișcuța – Țuțuianu 2003, 64–65.

- Ciută B. – Bejinariu 2011 E.B. Ciută, I. Bejinariu, *Un complex cu depunere rituală aparținând culturii Tiszapolgár descoperit la Leșmir – Dealul lui Kuhn / Kunhhégy*, în **TERRA SEBVS. Acta Mvsei Sabesiensis**, 3, 2011, 101–108.
- Ciută M. – Gligor 1999 M. Ciută, M. Gligor, *O descoperire aparținând culturii Coțofeni în situl arheologic de la Limba – În Coastă (jud. Alba)*, **APVLUM**, XXXVI, 1999, 58–80.
- Fazecaș et alii 2013 G. T. Fazecaș, D. Marta, A.L. Ignat, M.A. Lie, Șantierul arheologic Suplacu de Barcău, com. Suplacu de Barcău, jud. Bihor. *Punct: Dealul Roșu*, în R. Iosipescu, D. Mihai. R. Șerban (red.) **Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2012**, Institutul Național al Patrimoniului 2013, 182–183.
- Fetzer 1899 J. F. Fetzer, *Szilágysági leletekről*, în **AE**, 19, 1899, 260–264.
- Gogăltan et alii 2004 F. Gogăltan, I. Al. Aldea, A. Ursuțiu, *Raport preliminar asupra investigațiilor arheologice de la Gligorești – „Holoame”, com. Luna, jud. Cluj (1994–1996)*, în **APVLUM**, XLI, 2004, 61–101.
- Gogăltan – Molnár-Kovács 2009 F. Gogăltan, Zs. Molnár-Kovács, *Locuirea Coțofeni*, în S. Mustață, F. Gogăltan, S. Cociș, A. Ursuțiu (ed.) **Cercetări arheologice preventive la Florești – Polus Center, jud. Cluj (2007)**, Cluj Napoca 2009, 27–202.
- Ignat 1981 D. Ignat, *Așezarea aparținând culturii Baden de la Fegernic (jud. Bihor)*, în **Acta MP**, V, 1981, 121–123.
- Kacsó 2004 C. Kacsó, *Descoperiri Coțofeni la Oarța de Sus – Oul Făgetului*, în **Revista Bistriței**, XVIII, 2004, 29–37.
- Kacsó 2011 C. Kacsó, **Repertoriul arheologic al județului Maramureș**, volumul I, Baia Mare 2011.
- Kalmar 1983 Z. Kalmar, *Descoperiri Coțofeni în bazinul someșan (Someșuri, Crasna, Almaș)*, în **Acta MP**, VII, 1983, 61–68.
- Kalmar – Pop 1988 Z. Kalmar, P. Pop, *Descoperiri arheologice în comuna Agrij*, în **Acta MP**, XII, 1988, 71–83.
- Lakó 1981 É. Lakó, *Repertoriul topografic al epocii pietrei și a perioadei de tranziție spre epoca bronzului în județul Sălaj*, în **Acta MP**, V, 1981, 37–119.
- Lazăr 1980 V. Lazăr, *Așezări de înălțime cu terase Coțofeni în Transilvania (III). A. Considerații cu privire la aceste așezări și inventarul lor*, în **MARISIA**, X, 1980, 12–30.
- Lipovan 1990–1993 I.T. Lipovan, *Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (III)*, în **APVLUM**, XXVII–XXX, 1990–1993, 105–115.
- Marinescu 1994 Gh. Marinescu, *Cercetări și descoperiri arheologice aparținând Bronzului Timpuriu (Cultura Coțofeni) în nord-estul Transilvaniei*, în **Revista Bistriței**, VIII, 1994, 9–20.
- Matei et alii 2003 A. V. Matei, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Gh. Tamba, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău*, în M. V. Angelescu, C. Borș, F. Vasilescu (ed.) **Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002**, cIMeC – Institutul de Memorie Culturală, 2003, 246–248.
- Molnár – Petică 2001 Zs. Molnár, M. Petică, *Așezarea preistorică de la Târgu Mureș „Cetate” - II*, în **Revista Bistriței**, XV, 2001, 7–20.
- Németi 1999 J. Németi, **Repertoriul arheologic al zonei Careiului**, Bibliotheca Thracologica, XXVIII, București 1999.
- Pop 2000 D. Pop, *Die Coțofeni Siedlung von Oarța de Sus „Măgura”* în **ANGUSTIA**, 5, 2000, 73–84.
- Pop et alii 2007 H. Pop, A.V. Matei, I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Paliș*, în M. V. Angelescu, F. Vasilescu (ed.) **Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006**, cIMeC – Institutul de Memorie Culturală, 2007, 276–285.
- Popa 1995 C.I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe Valea Cugirului*, în **APVLUM**, XXXII, 1995, 33–58.
- Popa – Fazecaș 2013 C.I. Popa, G. T. Fazecaș, *Contribuții la cunoașterea etapei finale a culturii Coțofeni în Crișana. Așezarea de la Tășad (jud. Bihor)*, în **APVLUM**, L, 2013, 47–85.
- Rișcuța – Țuțuianu 2003 N. C. Rișcuța, *Câteva considerații privind habitatul, arhitectura și designul interior la comunitățile Coțofeni*, în **SARGETIA**, XXXI, 2003, 61–68.
- Roman 1976 P.I. Roman, **Cultura Coțofeni**, Biblioteca de Arheologie, XXVI, București 1976.
- Roska 1942 M. Roska, **Erdély régészeti repertórium. I Őskor**, Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica, Kolossvár / Cluj 1942.
- Spasić 2010 M. Spasić, *Coțofeni communities at their southwestern frontier and their relationship with Kostolac population in Serbia*, în **Dacia N.S.**, LIV, 2010, 157–175.
- Winkler – Takács 1981 J. Winkler, M. Takács, *Săpăturile arheologice de la Cicău – așezarea Coțofeni*, în **Acta MN**, XVIII, 1981, 321–340.

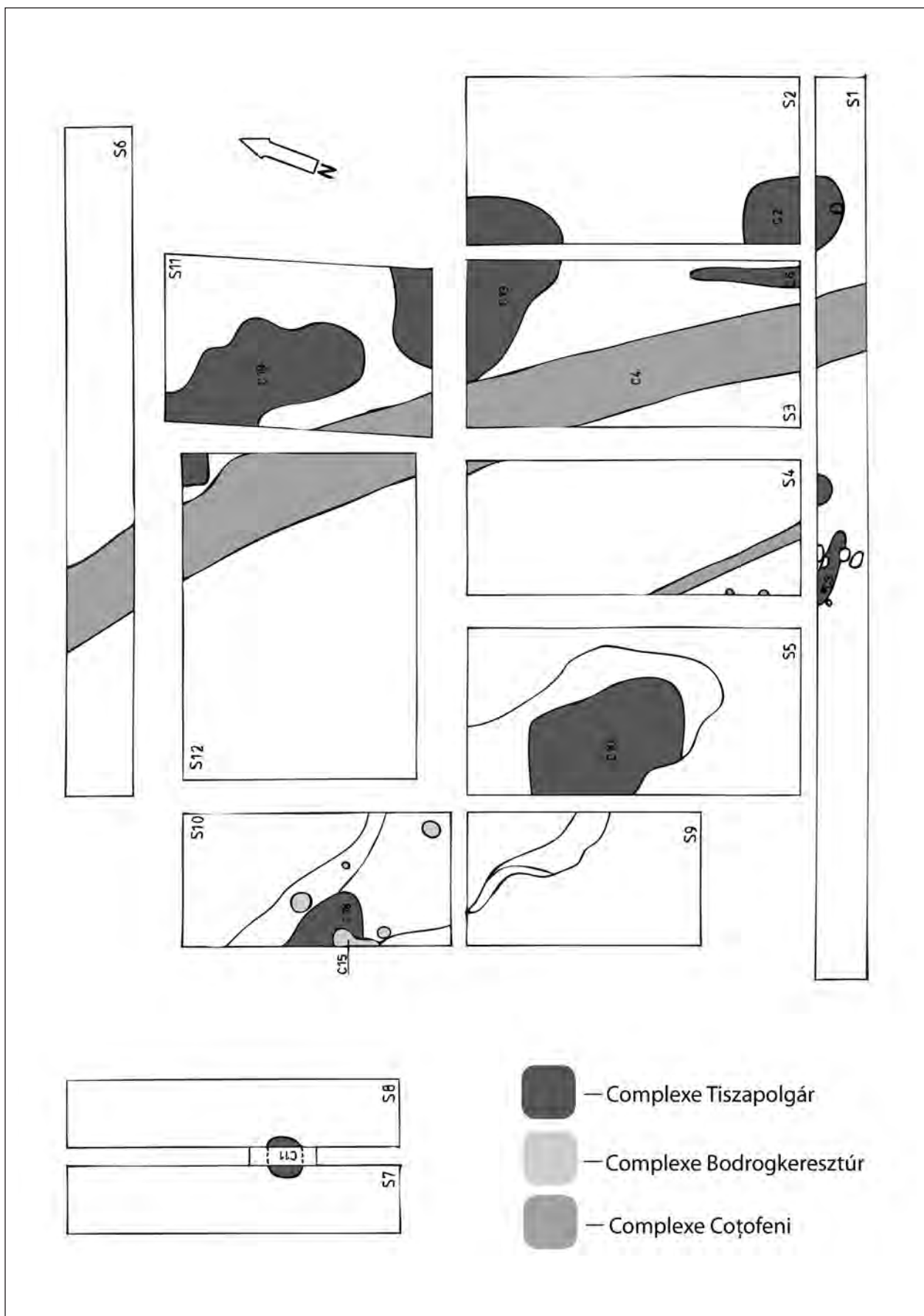


1



2

Planșa I. Amplasarea localității Leșmir (1); Amplasarea Dealului lui Kun și perimetrul cercetat (2).
Plate I. Leșmir village location on Romania' map (1); Kun's Hill location and investigated area (2).



Planșa II. Planul general al săpăturii.
Plate II. General plan of excavation.

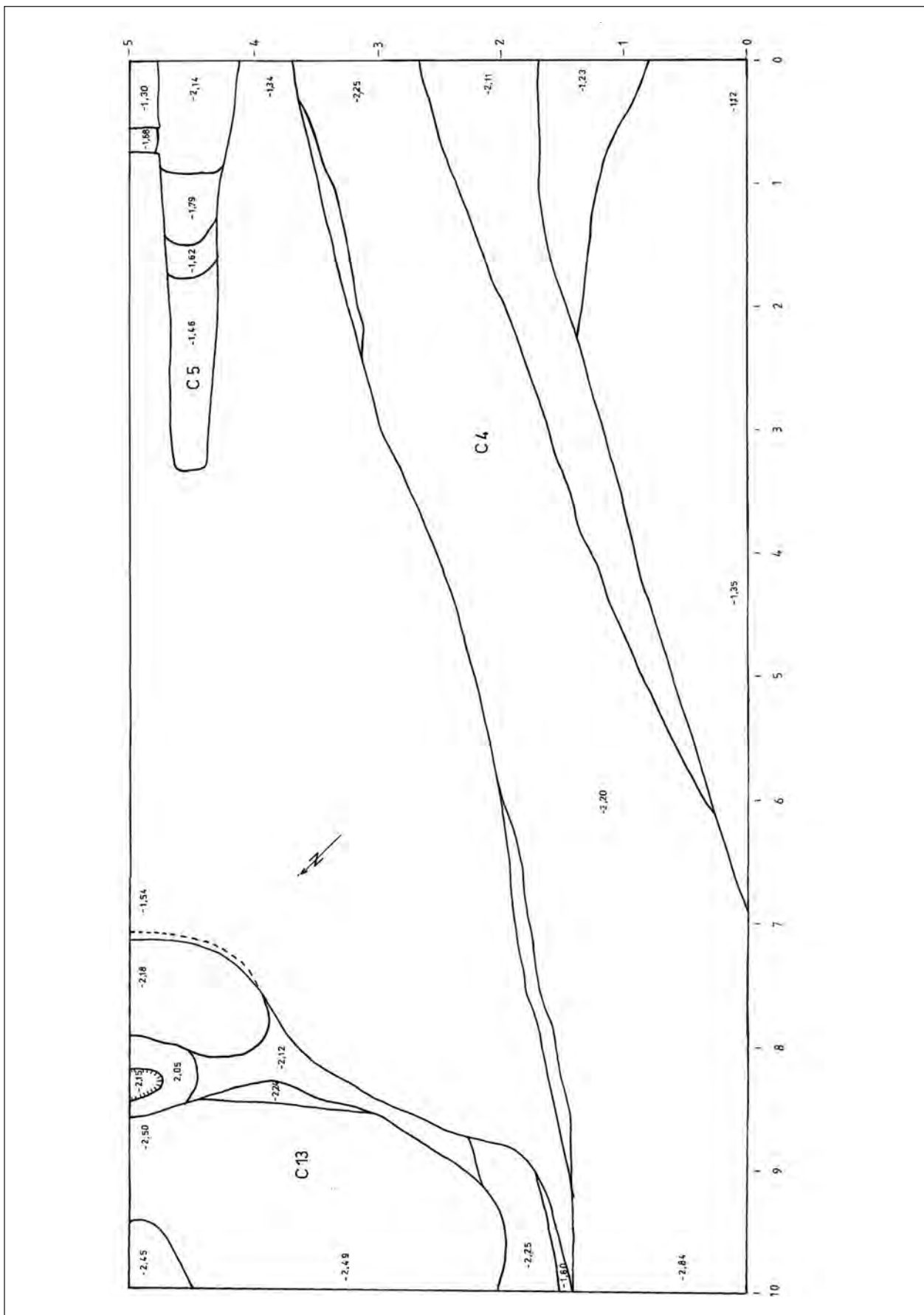


1

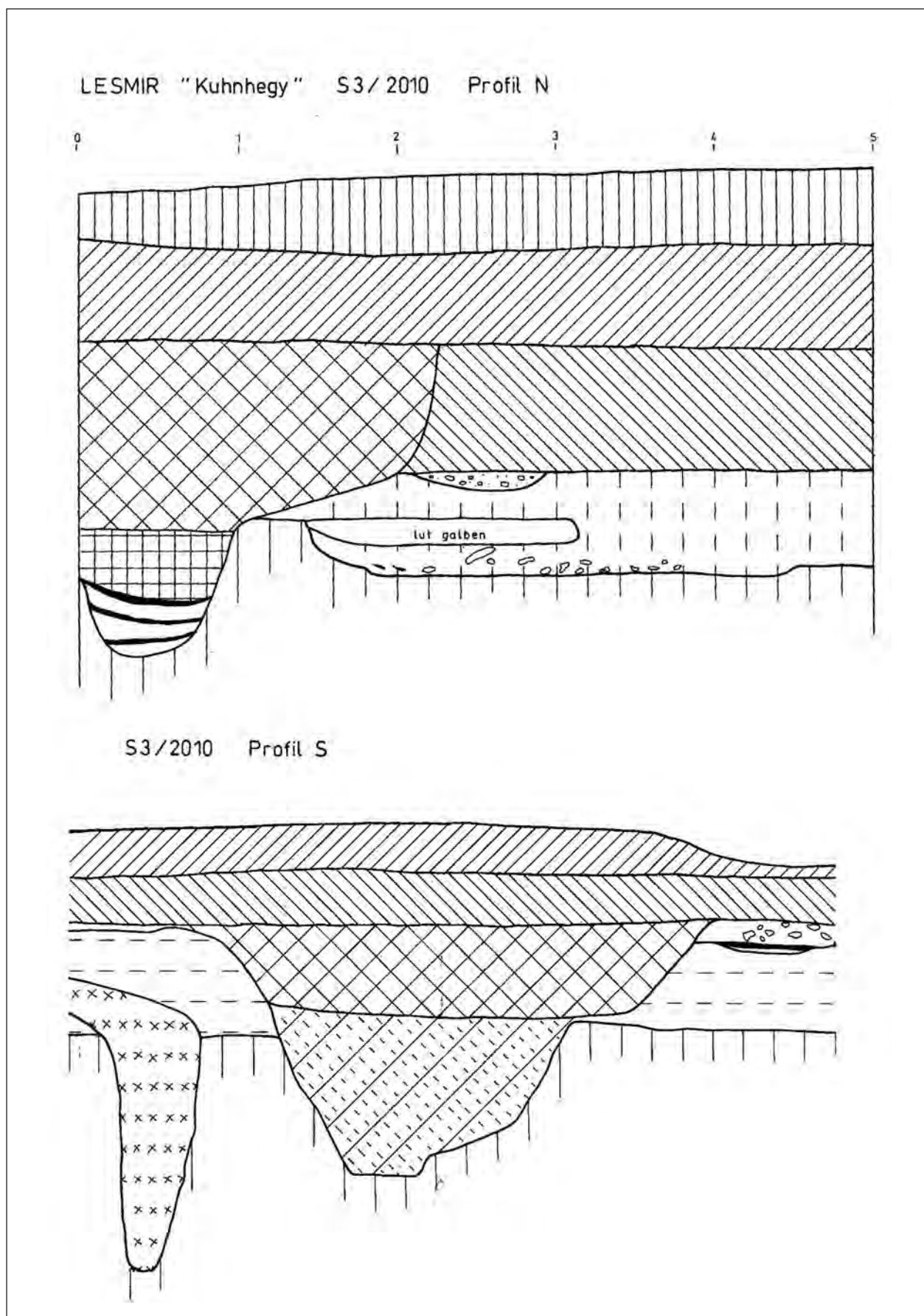


2

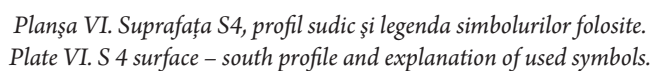
Planșa III. Complexul 4 (șanțul Coțofeni) la conturare (1) și golire (2).
Plate III. Feature 4 (Coțofeni ditch) contour image (1) and emptying (2).

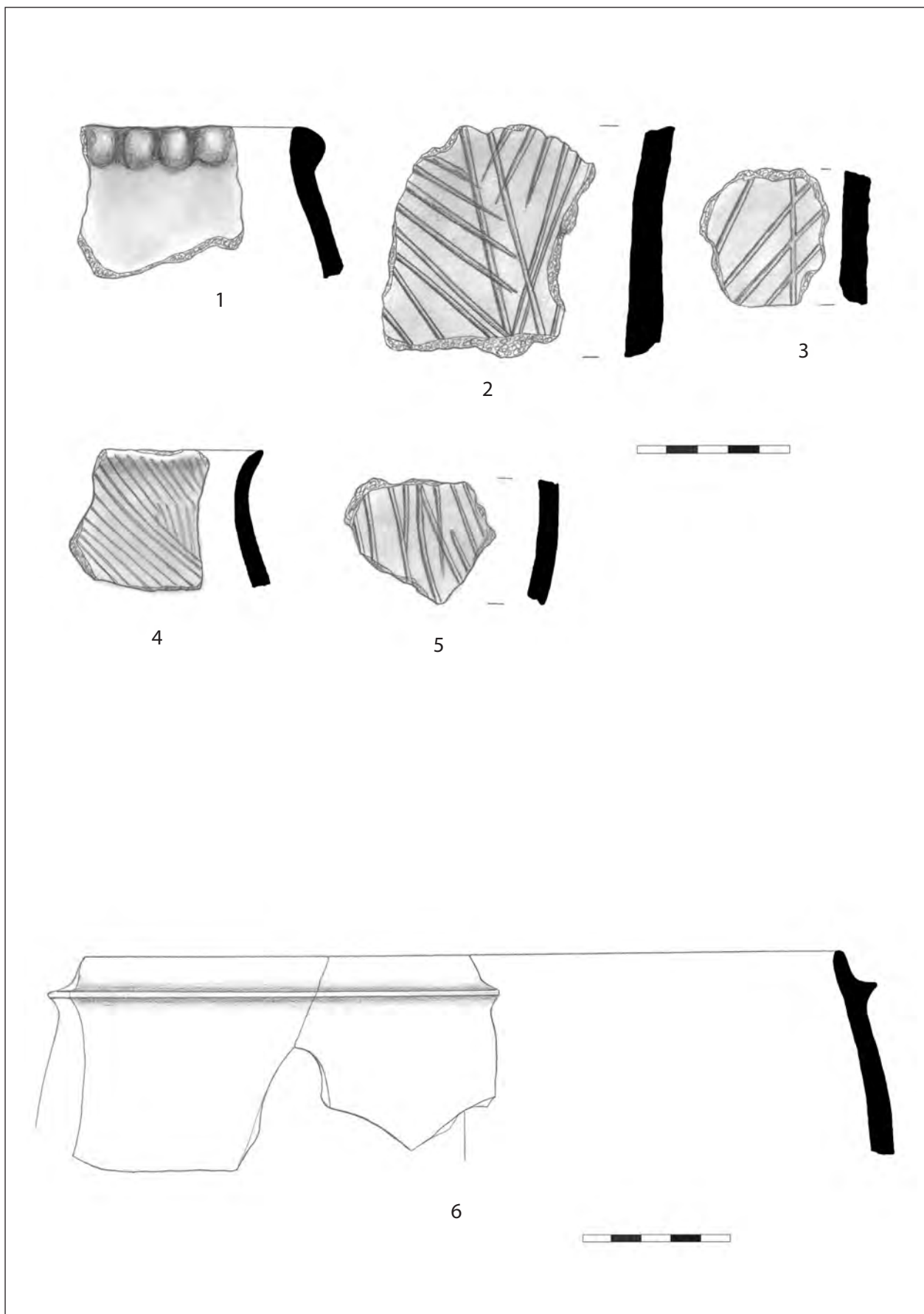


Planșa IV. Suprafața S3-plan.
Plate IV. S 3 surface – plan.

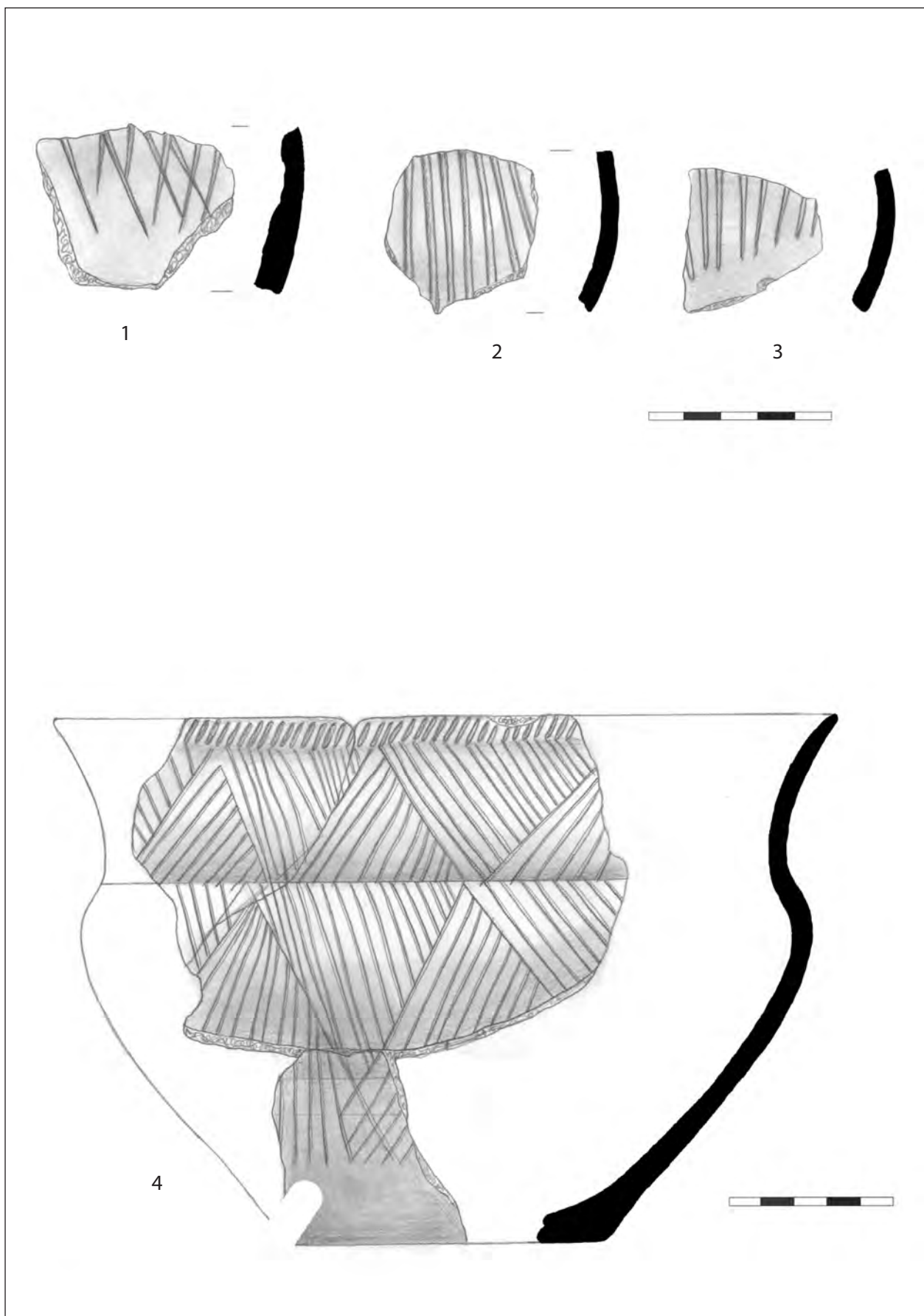


Planşa V. Complexul 4 (şanţul Coţofeni) – profile.
Plate V. Feature 4 (Coţofeni ditch) – profiles.

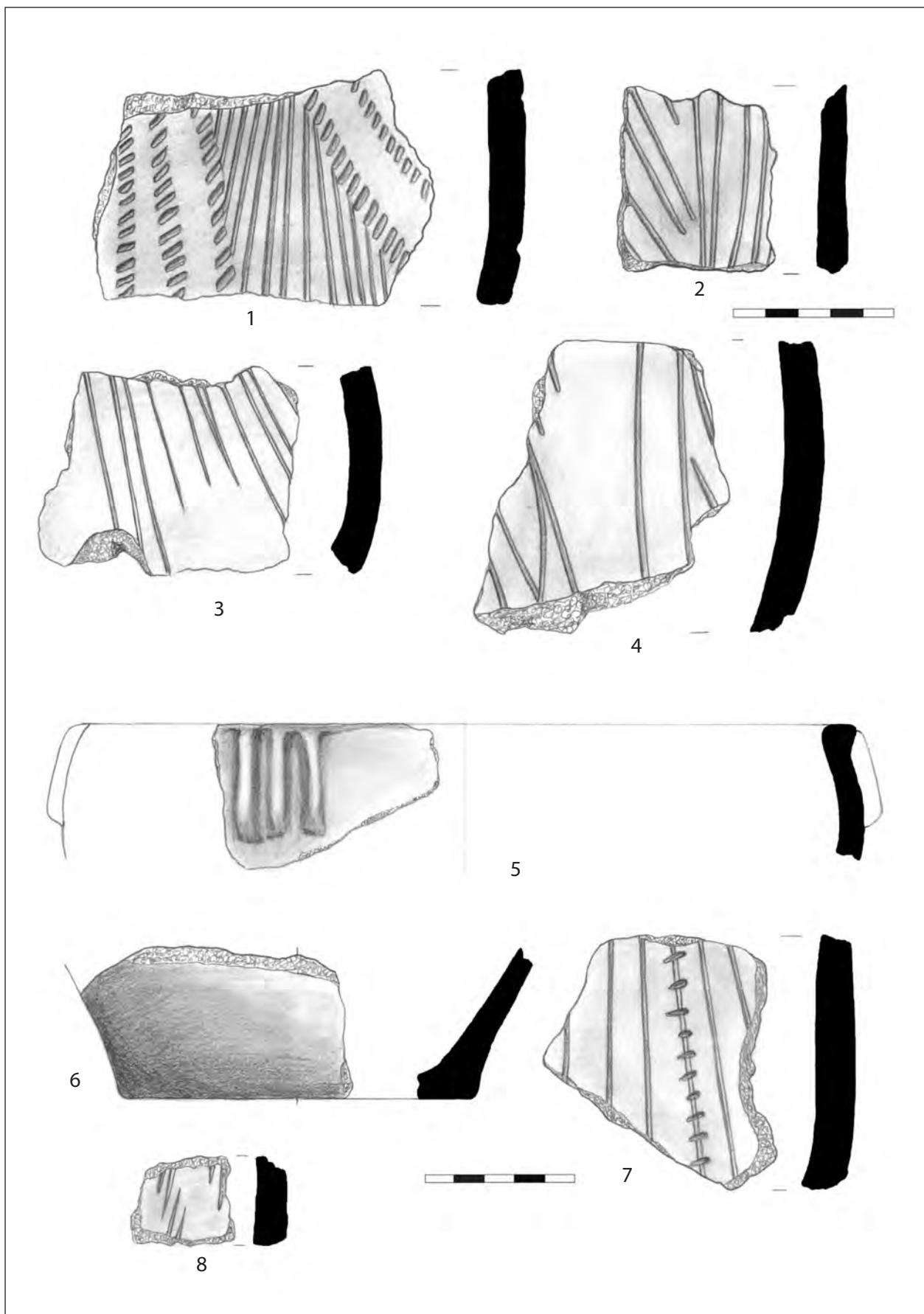




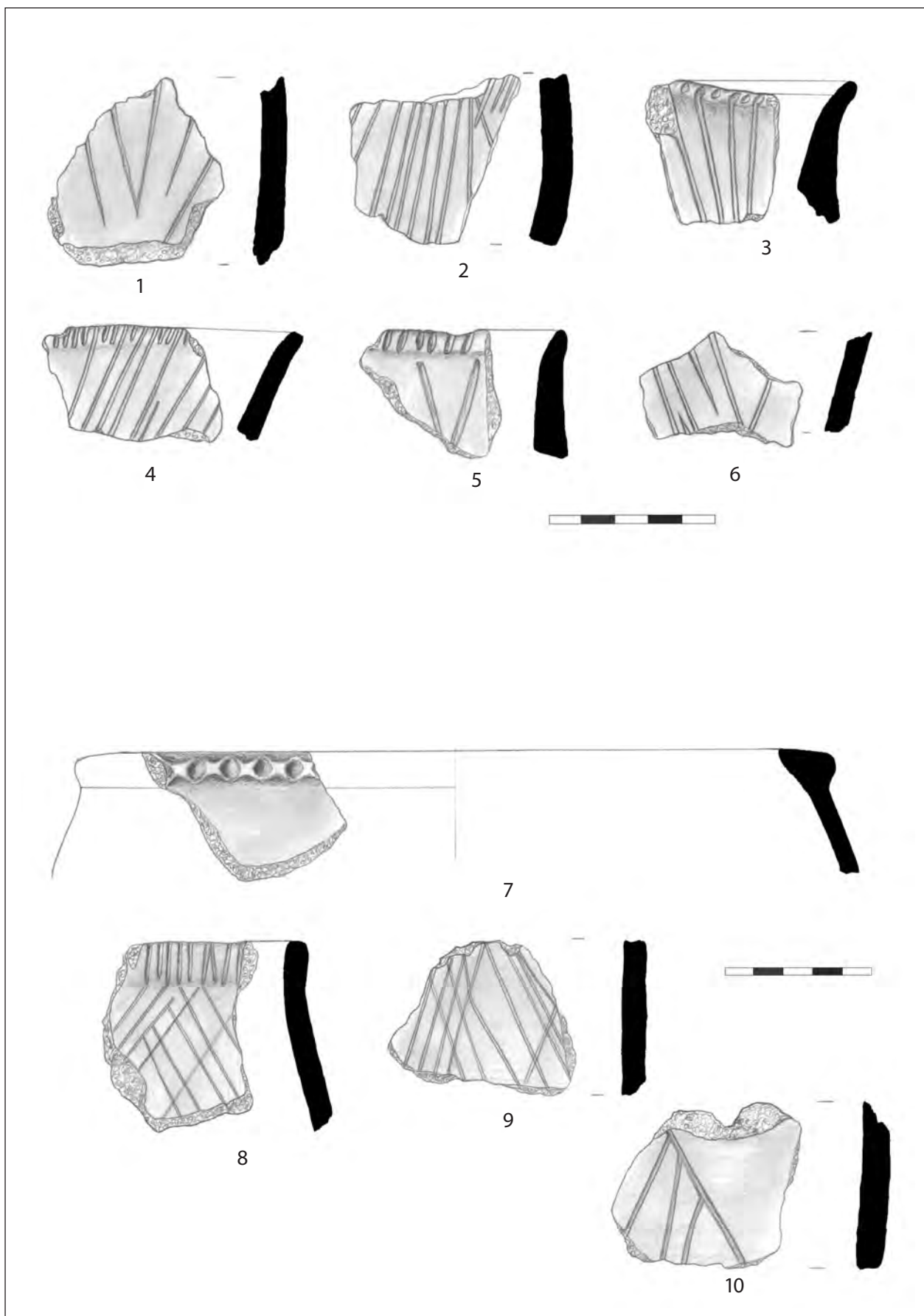
Planșa VII. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate VII. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



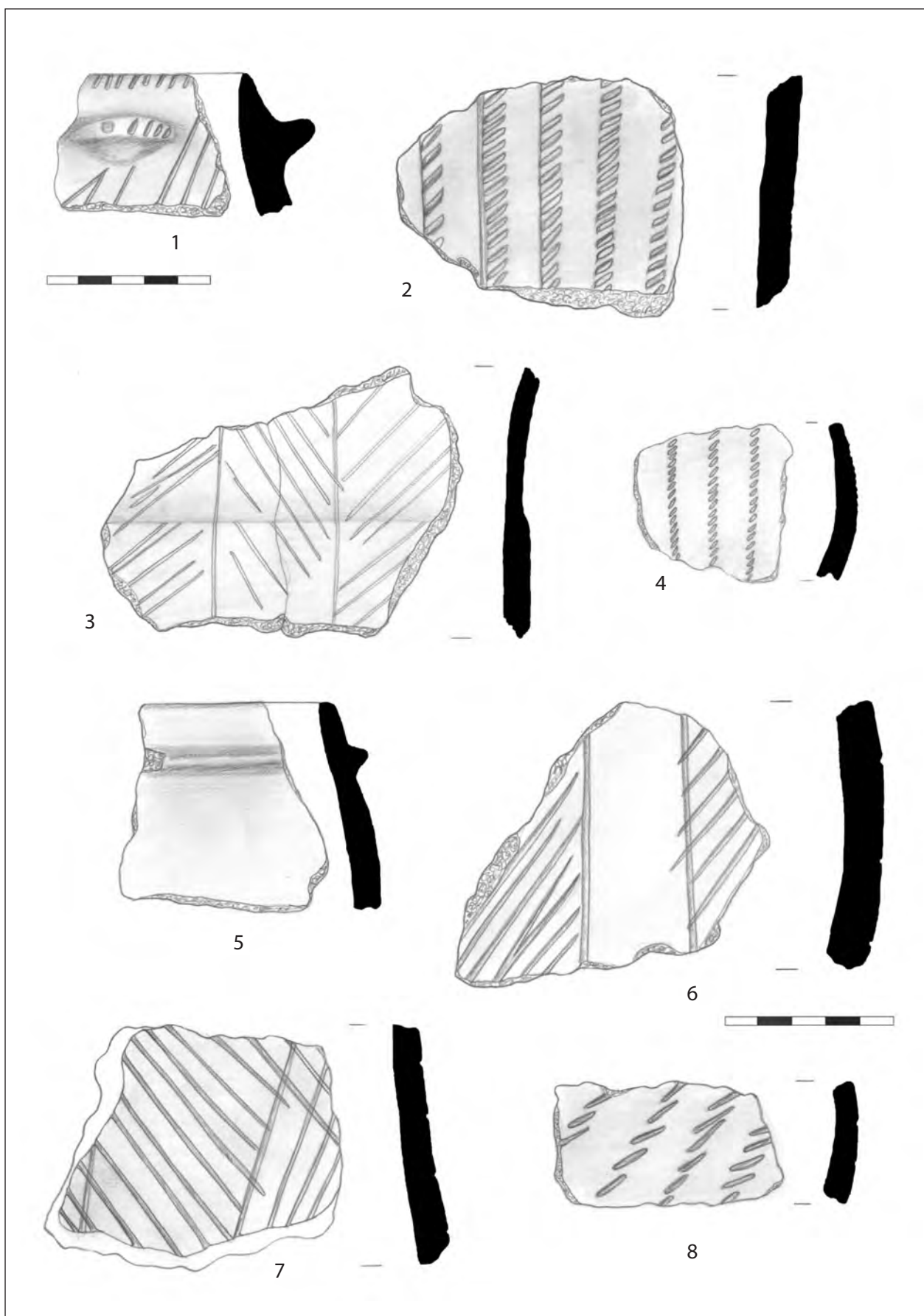
Planșa VIII. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate VIII. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun



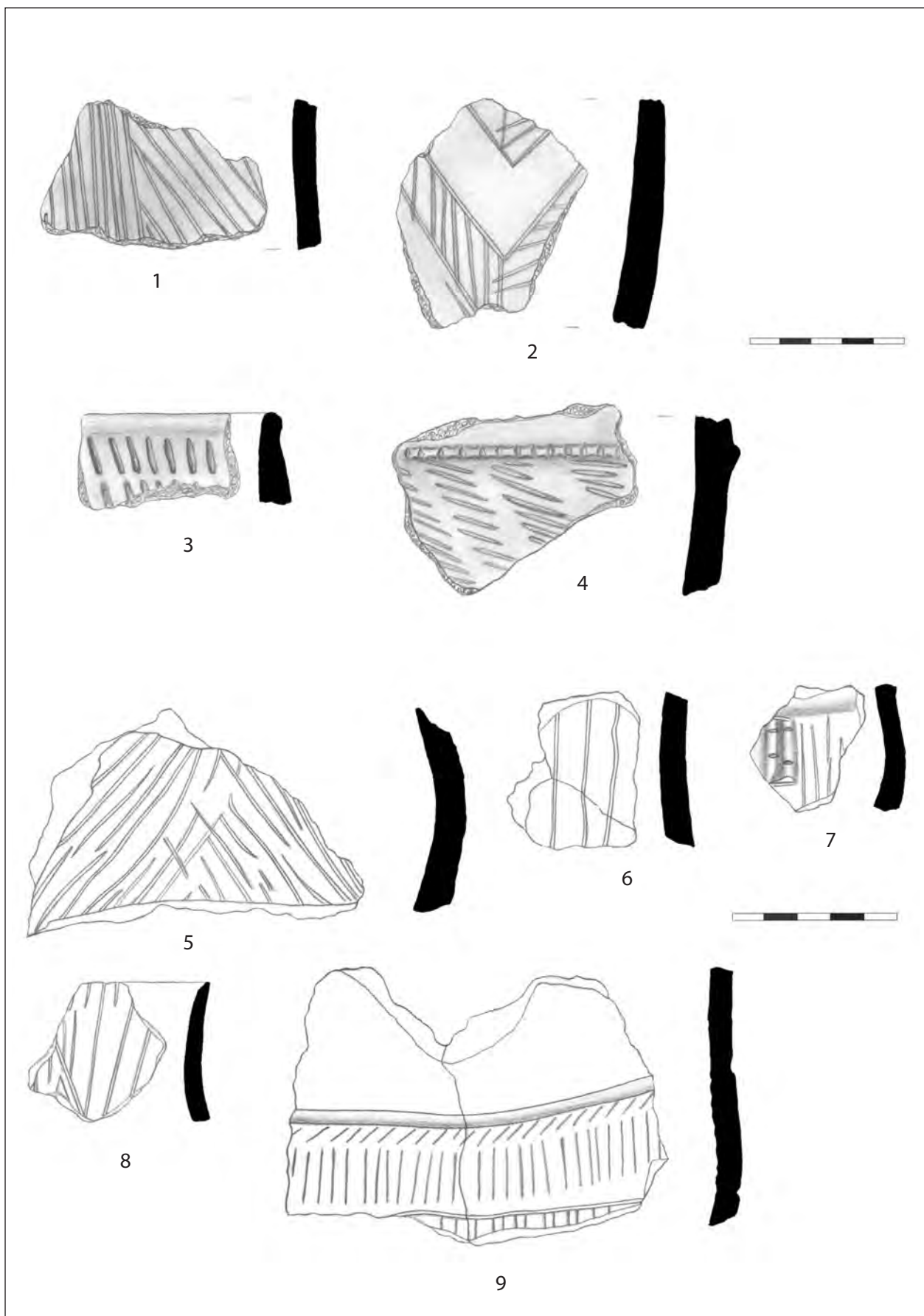
Planșa IX. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate IX. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



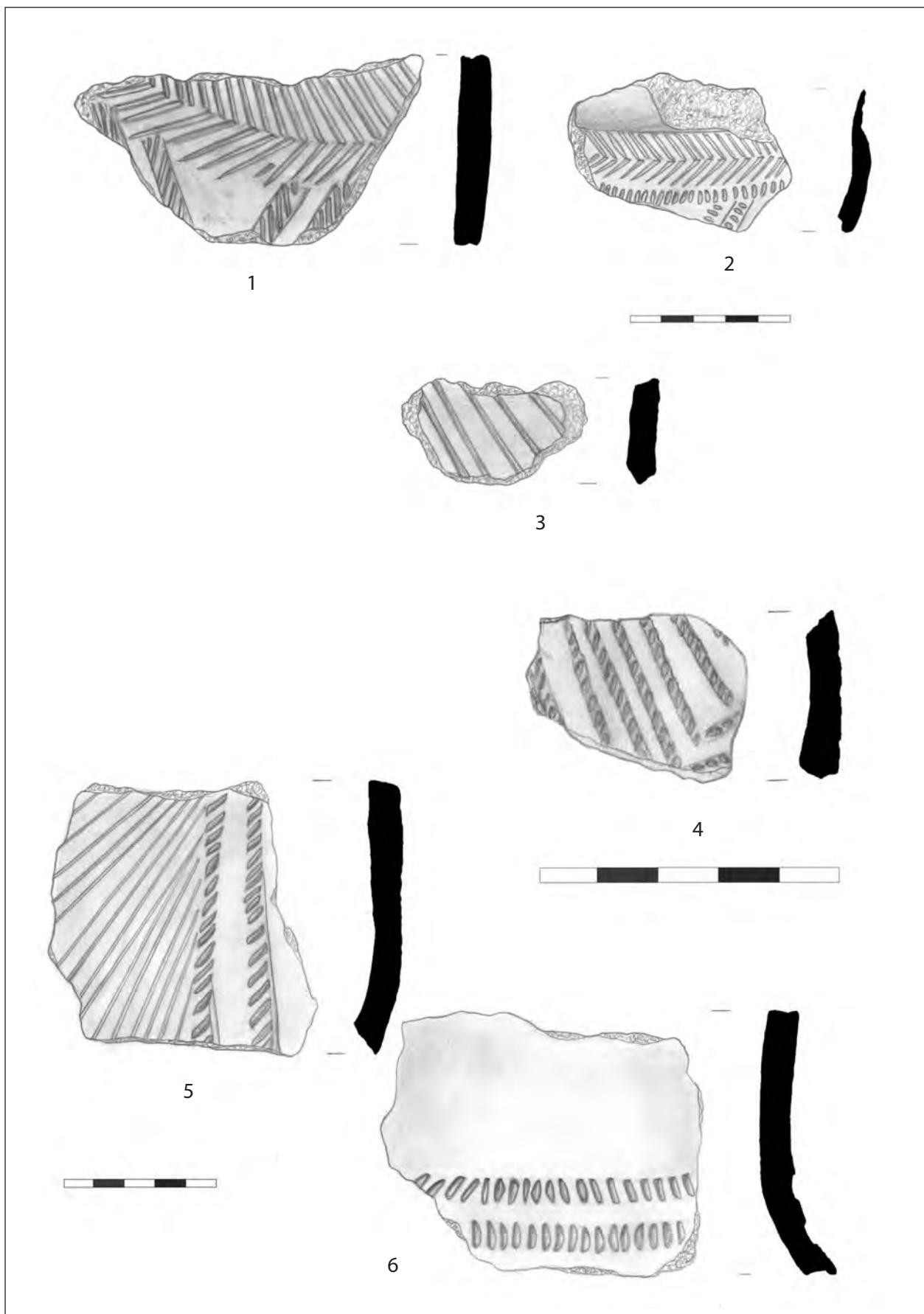
Planșa X. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate X. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



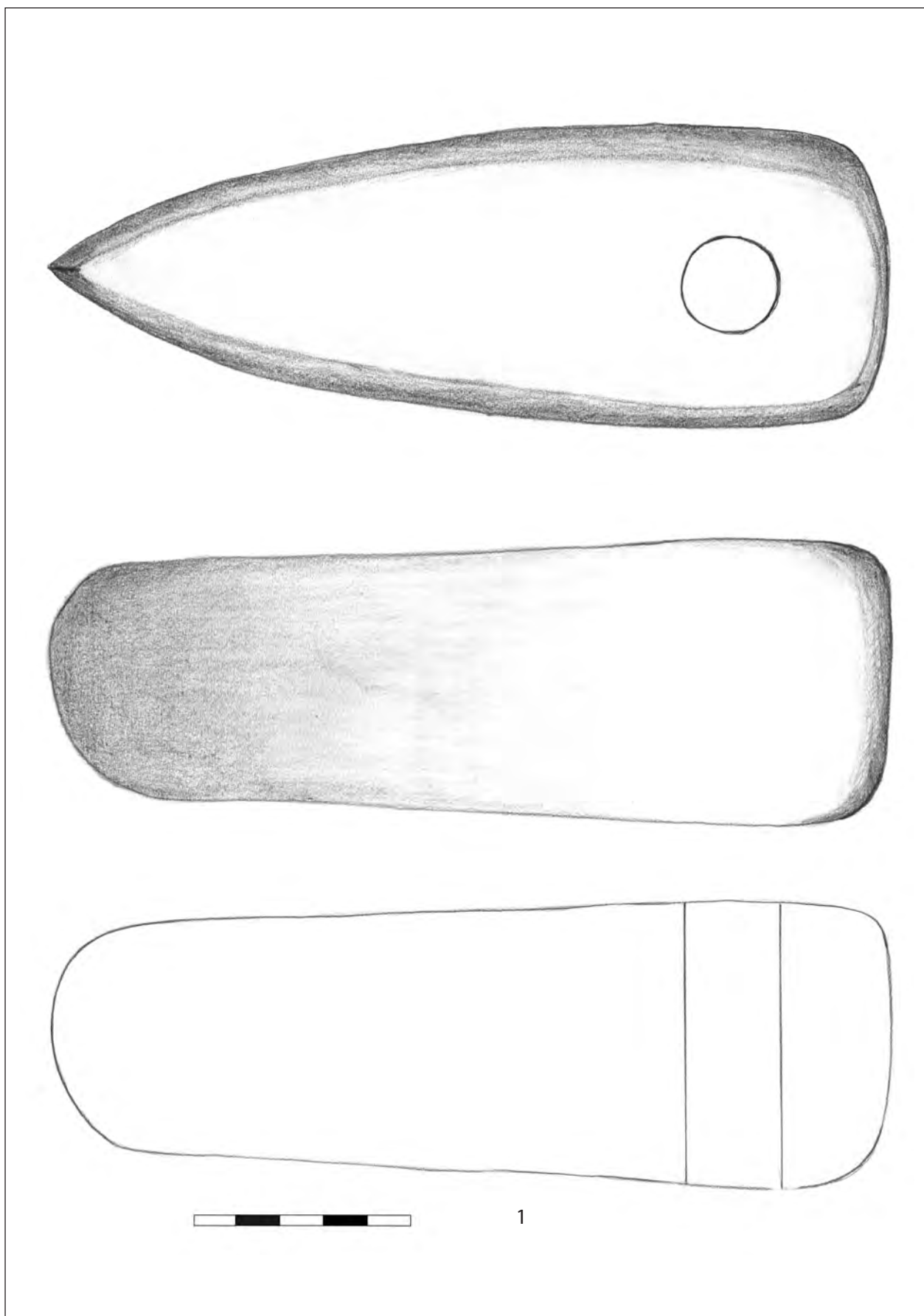
Planșa XI. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate XI. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



Planșa XII. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
Plate XII. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



Planșa XIII. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
 Plate XIII. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.



Planșa XIV. Materiale arheologice Coțofeni descoperite la Leșmir Dealul lui Kun.
Plate XIV. Coțofeni archaeological materials from Leșmir, Dealul lui Kun.

UN MORMÂNT SCITIC DESCOPERIT LA SÂNTION – KENDERFÖLD (CÂNEPIȘTE)

SORIN BULZAN*

sorinbulzan@gmail.com

CĂLIN GHEMIȘ*

ereshu@yahoo.com

A SCYTHIAN GRAVE DISCOVERED AT SÂNTION – KENDERFÖLD, BIHOR COUNTY, ROMANIA

ABSTRACT: During the rescue excavation from Sântion in the year 2007 at the place called „Kenderföld”, 8 km from Oradea, was found an inhumation grave with the deceased lying on his right in a crouched position. The head was oriented with the face down. The grave hole was measuring 1,56 m in length and between 68 and 72 cm. in width. The inventory of the grave consist just in a bronze temple ring and a small black polished ceramic fragment.

The inventory, the E–W orientation of the grave and the crouched position of the deceased, dated the grave in Hallstatt D period, also called scythian period. The inhumation graves are specific in the region between the Criș rivers and Mureș and belong to a scythian group known by discoveries from Salonta-Gyula area and Artand.

Contemporary discoveries in the neighbouring area from Oradea are reviewed. With the exception of funerary

findings from Artand „Zomlin”, a place situated close to the romanian-hungarian border, all seem to be close to the Sanislău – Nir. About this last group we must take in consideration the fact that in the eastern area of the Oradea town was found some incineration graves and also an isolated finding consisting in a temple ring. Others discoveries with close characteristics to the Sanislău-Nir group came from Livada de Bihor, or from settlements like Biharea or Oradea „Salca”. These facts suggest that Oradea’s area marked a zone of contact between the Criș-Mureș scythian group and probably the thracian group of Sanislău – Nir type.

KEYWORDS: Hallstatt D, scythian inhumation grave, Sanislău-Nir group.

CUVINTE-CHEIE: Hallstatt D, mormânt scitic de inhumatie, grupul Sanislău-Nir

În toamna anului 2007, cu ocazia săpăturilor arheologice preventive de la Sântion „Kenderföld (Cânepiște)”, a fost descoperit un mormânt de inhumatie în poziție chircită. Orientarea mormântului era NE-SV, cu capul spre nord¹. Acesta era suprapus de un complex gospodăresc din secolul al IV-lea p. Chr., denumit convențional C. 87. Ambele complexe au apărut în secțiunea S. 7. Scheletul era orientat spre dreapta având, probabil, brațele îndoite din cot în aceeași direcție, așa cum sugerează o parte păstrată din antebrațul drept. Brațul drept se afla sub corp. Capul se afla așezat cu fața în jos, iar picioarele erau chircite. Groapa de formă ovală, mai îngustă în zona capului, măsura 1,56 m în lungime și între 68 și 72 cm în lățime. Partea sudică

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

¹ Cercetările arheologice la acest sit au fost desfășurate în colaborare cu dr. Cristian Popa de la Universitatea « 1 Decembrie 1918 » din Alba Iulia, și cu dr. Radu Totoianu, directorul Muzeului Orășenesc din Sebeș, însoțiți de o echipă de studenți de la Universitatea din Alba Iulia.

a gropii s-a conturat greu, fiind parțial distrusă de complexul C. 87. Groapa sepulcrală se adâncea 23–24 cm de la podeaua complexului din epoca romană târzie și se afla la 1,08 cm de la actualul nivel de călcare.

Inventarul mormântului a fost sărac, fiind reprezentat de un inel de tâmplă din bronz cu capul îngroșat, provenit, probabil, din zona craniului și un fragment ceramic atipic confecționat din pastă neagră fină lustruită pe exterior și ars secundar în interior unde pasta avea culoare cenușie spre cafenie². Degresantul consta în șamotă. Inelul de tâmplă, *Schläfenringe*, face parte din tipul spiralic terminat într-un buton, fiind decorat cu striuri, pe două porțiuni din corp, cu excepția capetelor îngroșate. Probabil că în tehnica caracteristică epocii, piesa a fost aurită, acoperită cu o folie (peliculă) din aur. Exemplarele confecționate numai din bronz sunt mai rare³.

Orientarea NE-SV, poziția chircită a scheletului precum și inventarul încadrează mormântul în Hallstattul D, denumit și epoca scitică. Caracteristicile ritualului funerar, împreună cu inventarul, îl deosebesc de alte două morminte descoperite în aceeași secțiune, la o distanță de aproximativ 80 de metri spre est care pot fi atribuite sarmaților. Orientarea scheletului se regăsește în cazuri mai rare în necropolele atribuite sciților agatârși din Transilvania la Ozd (M. 14)⁴, precum și în mormântul descoperit de către Z. Székely la Sfântu Gheorghe. Mormintele cu schelete chircite sunt și ele mai rare față de cele cu schelete întinse pe spate, cel puțin în Transilvania⁵. Janos Nemeti și Valentin Vasiliev precizau însă că populația scitică din Transilvania se deosebea de purtătorii culturii Vekerzug, astfel încât analogiile trebuie căutate mai ales în Câmpia Tisei și regiunile învecinate⁶.

Descoperirea singulară, deocamdată, nu ne permite formularea unei concluzii privind caracterul izolat al înmormântării sau, dimpotrivă, a unei necropole nu prea numeroase cu dispunerea întâmplătoare și distanța mare între morminte caracteristică, spre exemplu, celor transilvănene⁷.

Este de observat că în zona de câmpie de la vest și sud-vest de Oradea apar mai multe descoperiri scitice. Cele mai importante sunt cele de la Artand „Zomlin” unde a fost identificată o necropolă princiară⁸, apoi sunt de menționat și descoperirile din zona Salonta – Gyula. De la Salonta provine o aplică de tolă⁹, iar pe teritoriul ungar sunt cunoscute descoperirile de la Doboz „Maröi erdo” – necropolă¹⁰ sau Gyula – Var¹¹. Mormintele de inhumatie sunt specifice arealului discutat, fiind de atribuit grupului scitic din zona dintre Crișuri și Mureș, legat de cel din sudul Alföldului. Acest grup distinct din cadrul culturii Szentes – Vekerzug este deosebit de grupul nord-estic ilustrat pe teritoriul României de necropola de la Sanislău „Nisipărie” al cărui rit funerar este cel al incinerăției în urne sau în gropi¹². Chiar și în grupul sudic, având ca specific ritul inhumatiei, există deosebiri precum așezarea defuncțiilor în poziție chircită, mai frecventă spre

² Piesa din metal a fost scoasă din complex înaintea înregistrării grafice a acestuia. Din acest motiv nu apare în desen.

³ J. Chochorowski, *Die Vekerzug – Kultur. Charakteristik der Funde*, Warszawa-Krakow, 1985, p. 62 (în continuare Chochorowski 1985)

⁴ V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 47 (în continuare Vasiliev 1980); Z. Székely, în SCIV 11, 2, 1960, p. 373 sq, vezi Vasiliev 1980, loc. cit.

⁵ Vasiliev, *op. cit.*, p. 44 sqq. Concluzia la care ajunge profesorul clujean este că acestea nu se deosebesc cu nimic de cele cu scheletele întinse pe spate.

⁶ I. Nemeti, *Nord-vestul României de la Hallstattul târziu până la La Tène-ul mijlociu*, Cluj-Napoca, 1979, p. 4–10; Vasiliev 1980, p. 134–140; J. Nemeti, *Tracii și celții*, în A. Chiriac, L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa (coord.), *In Memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, p. 161–175, (în continuare abreviat Nemeti 2003), vezi p. 161.

⁷ Vasiliev 1980, p. 34 și 37.

⁸ Parducz M., *Graves from Scythian Age at Artand*, în *ActaArchHung* 17 1965, p. 137–232.

⁹ V. Vasiliev, N. Chidioșan, *O aplică scitică de tolă descoperită la Salonta*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 3, 23, 1972, p. 453–457.

¹⁰ Chochorowski 1985, p. 160, nr. 84

¹¹ T. Kemenczei, T. Kovács, M. Szabó, *Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn. Kunst im Karpatenbecken im 1. Jahrtausend vor Christus*, Hochdorf/Enz, 1999, harta 1, nr. 36.

¹² Nemeti I., *Das spathallstatzeitliche Graberfeld von Sanislău*, în *Dacia N. S.*, XXVI, 1982, p. 132 sqq (în continuare prescurtat Nemeti 1982); Chochorowski 1985, p. 156. Pentru acest grup vezi Parducz M., *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken*, în *Acta Arch. Hung.* 25 1973, p. 40 cu harta 5.

dreapta decât spre stânga, sau întinși pe spate. Cea mai apropiată din acest punct de vedere de mormântul de la Sântion ar fi necropola eponimă de la Szentes – Vekerzug unde predomină inhumarea în poziție chir-cită¹³. După opinia lui J. Chochorowski, ritul inhumării în poziție chir-cită, adesea cu depuneri de carne, amintește de orizontul numit prescitic din zona câmpiei ungare. Acest specific funerar a fost pus în legătură cu spațiul grupului Mezöcsát care începe să se manifeste în acest areal începând cu Hallstattul B 3, etapa mijlocie a primei epoci a fierului, în cronologie absolută secolul VIII a. Chr., reprezentând o populație venită din nordul Mării Negre¹⁴.

Singura piesă de inventar ilustrativă pentru mormântul de la Sântion este specifică descoperirilor aparținând culturii Szentes-Vekerzug din câmpia Tisei și zonele învecinate, în contrast cu grupul de descoperiri scitice din Transilvania intracarpatică unde acest tip de artefacte nu este caracteristic¹⁵. Piese de acest tip sunt specifice perioadei de dominație scitică în arealul de nord-vest a României și estul Ungariei. Descoperirile atribuite acestui interval cronologic au fost datate începând cu trecerea dintre secolul al VI-lea a. Chr. și secolul al V-lea a. Chr. și până pe la jumătatea secolului al IV a. Chr, așa cum a fost precizată cel mai recent de către Janos Nemeti¹⁶ și Eszter Istvanovits¹⁷.

În teritoriul orașului Oradea și împrejurimi există descoperiri atribuite culturii Szentes – Vekerzug care sunt însă mai apropiate grupului Sanislău – Nir prin faptul că unele dintre acestea aparțin unor descoperiri funerare legate de ritul incinerării. Este cazul celor câteva morminte de la Oradea – Salca descoperite în zona pepinierei de arbuști a orașului¹⁸. Două vase descoperite la Livada de Bihor dintre care unul lucrat la roată și altul cu mâna nu ar trebui puse după Janos Nemeti cu mediul celtic, ci cu cel specific intervalului cronologic anterior¹⁹.

La Biharea, Sever Dumitrașcu a identificat două locuințe adâncite în incinta cetății medievale al căror inventar ar putea depăși hallstattul mijlociu, continuând pe parcursul celui târziu și perpetuându-se până în Latene²⁰. Poate și mai clar din acest punct de vedere este un orizont cultural de sine stătător datat de către același autor în Ha D și La Tene timpuriu A-B, surprins în 1977 tot la Biharea, la punctul „Insulă”. Alături de vasele mari cu pereții drepți sau arcuiți lucrate din pastă poroasă existau cele bitronconice lucrate din pastă fină maronie-negricioasă și ornamentate cu butoni, străchini cu buza invazată, oale-borcan cu pereții drepți sau ușor arcuiți având decor plastic, împreună cu cești cu toarte supraînălțate și ceramică cenușie lucrată la roată²¹. În ceea ce privește ceramica lucrată la roată de tradiție hallstatiiană târzie, ceștile cu torți supraînălțate specifice culturii Vekerzug apar și în repertoriul vaselor din Latene-ul mijlociu surprins în așezarea de la Oradea-Sere²².

Un indicator cronologic important în cadrul ceramicii hallstatiene târzii îl reprezintă tocmai ceramica lucrată la roată, categorie specifică Hallstattului D. Din acest motiv am evitat discutarea până acum a descoperirilor hallstatiene de la Oradea-Salca „Ghețarie” constând numai în ceramică lucrată cu mâna descoperită în stratul de depuneri ulterioare eneoliticului răvășit succesiv până în evul mediu. În acest ultim caz între formele descoperite sunt frecvente străchinile cu buzele fațetate și cămile cu torți supraînălțate lucrate

¹³ Chochorowski 1985, p. 148

¹⁴ Chochorowski 1985, p. 148–154.

¹⁵ Chochorowski 1985, p. 62. Pentru inelele de buclă caracteristice grupului scitic transilvănean vezi Vasiliev 1980, p. 105, pl. 19/1–5.

¹⁶ Nemeti 2003, 163. Grupul Sanislău-Nir/Nyrség reprezintă etapa evoluată a Hallstattului târziu, HA D2.

¹⁷ Istvánovits, E., *Nyíregyháza – Manda-bokor. Kora vaskori település a Kr. E VI–IV. századból, Nyíregyháza – Manda-bokor. Iron Age Settlement from 5th–4th century B. C.* în *Utak a Múltba. Paths into the Past*, Budapest, 1997, p. 79 sq.

¹⁸ Nemeti 1982, p. 130. Un inel de buclă cu capătul conic specific grupului scitic din Transilvania a fost descoperit întâmplător în aceeași stațiune.

¹⁹ Nemeti, *loc. cit.*, Abb. 19/13,14, nr. de inventar MTC, 6684,6685.

²⁰ S. Dumitrașcu, *Biharea I. Săpături arheologice (1973–1980)*, Oradea, 1994, p. 121.

²¹ *op.cit.* p. 121 sq.

²² A fost publicată doar o scurtă prezentare a cercetărilor, vezi, S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Oradea, jud. Bihor. Punct: Sere în CCA, campania 2000. A XXXV-a Sesiune națională de rapoarte arheologice*, Suceava, 2001, nr. 128.

cu mâna din pastă fină negricioasă. Lipsa ceramicii lucrate la roată specifică grupului Sanislău-Nir, precum ceștile cu torți supraînălțate, indică mai degrabă o încadrare cronologică în Hallstattul mijlociu.

Din datele disponibile până acum, arealul orașului Oradea, pare a constitui în Hallstattul târziu o zonă de contact între orizontul reprezentat de frecvența mai mare a inhumăției, grupul scitic dintre Mureș și Crișuri și cel al cărui caracteristică este utilizarea cu preponderență a incinerăției, grupul tracic asemănător cu cel de tip Sanislău-Nir. În aceeași epocă se conturează o zonă cu o densitate de locuire semnificativă ale cărei secvențe cronologice urmează să fie mai clar delimitate în cercetările viitoare.

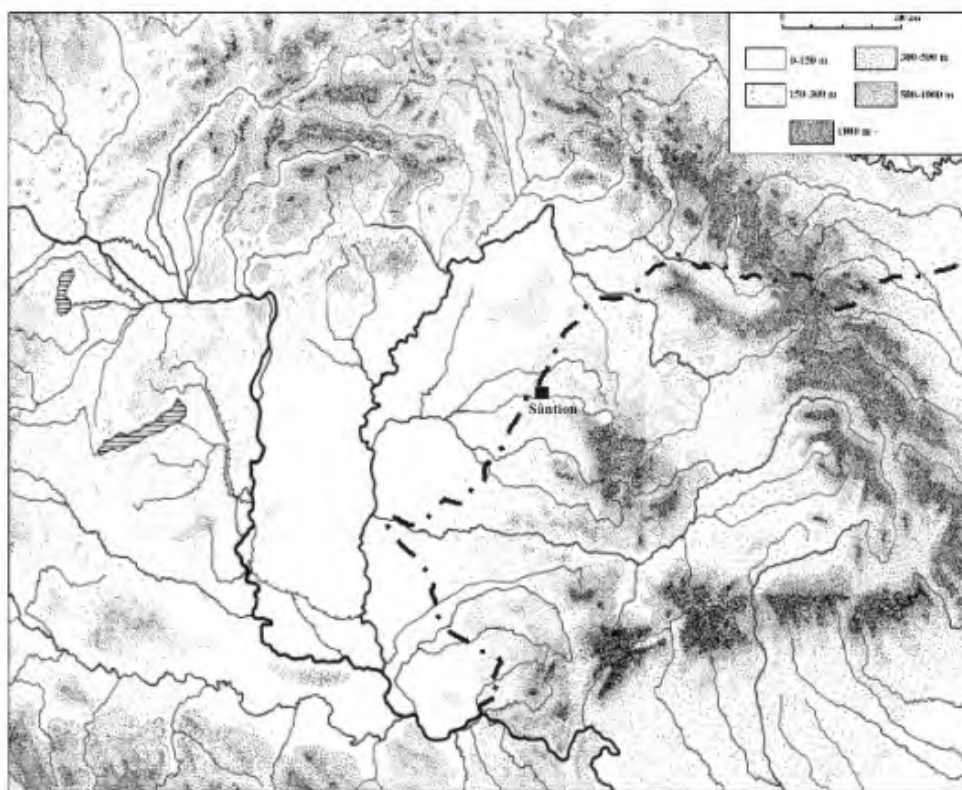


Fig. 1. 1. Sântion, „Kenderföld”, mormânt de înhumare în poziție chirscită.
1. Sântion, „Kenderföld”, inhumation grave in shrinked position.

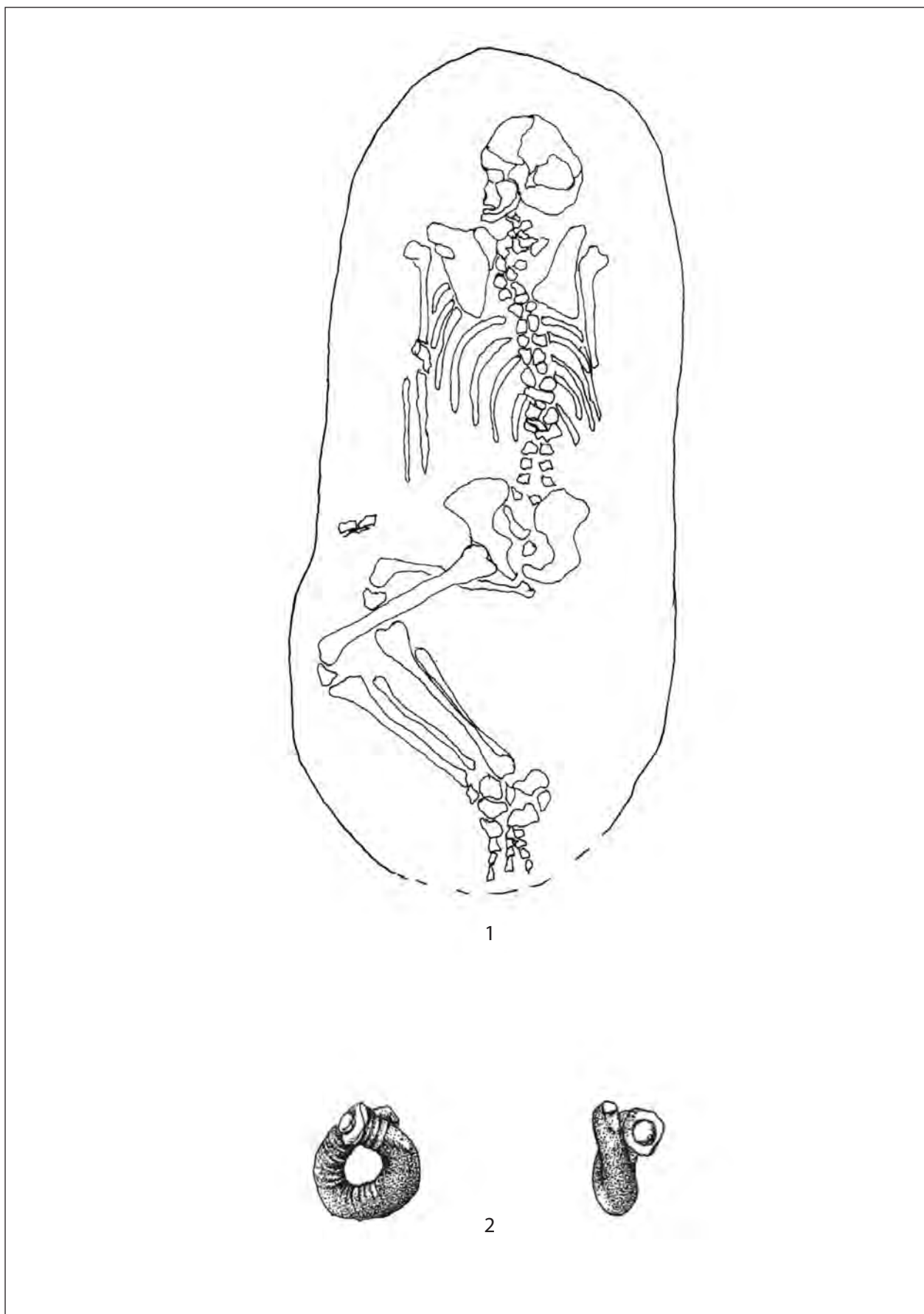


Fig. 2. 1. Sântion, „Kenderföld”, mormânt de înhumăție în poziție chircită; 2. inel de buclă, bronz, din mormânt.
1. Sântion, „Kenderföld”, inhumation grave in shrunk position; 2. ring from bronze from the grave.



Legenda / Legend:

- Descoperiri funerare / Funerary discovery
- Așezări / Settlement
- Descoperiri izolate / Isolated findings

*Harta 1. Descoperiri din Hallstattul târziu (Ha D) în jurul orașului Oradea.
Map 1. Late Hallstatt (HA D) period discoveries in the neighbouring area from Oradea.*

PAINTED POTTERY FROM THE LATE IRON AGE SETTLEMENT AT DIVICI – GRAD, ROMANIA. AN INSIGHT INTO ITS DISTRIBUTION AND THE INTERACTION IN THE IRON GATES OF THE DANUBE*

ANDREEA DRĂGAN**

andreea.dragan@yahoo.com

CERAMICA PICTATĂ DIN AȘEZAREA DE A DOUA EPOCĂ A FIERULUI DE LA DIVICI – GRAD, ROMÂNIA. O PRIVIRE ASUPRA INTERACȚIUNII ÎN ZONA PORȚILOR DE FIER ALE DUNĂRII

REZUMAT: Cercetările arheologice care s-au desfășurat mai bine de un deceniu în așezarea fortificată de pe dealul Grad din localitatea Divici, jud. Caraș-Severin, au adus o contribuție semnificativă pentru cunoașterea celei de a doua epoci a fierului în defileul Dunării din zona Porților de Fier. Descoperirile din așezare au un aspect variat care ilustrează legături cu diferite medii culturale și zone geografice, precum Dacia, spațiul scordisc și mediul La Tène, și cel roman. În acest context, ceramica pictată reprezintă un aspect special al producției ceramice. Cu toate că prezența sa în așezarea de la Divici-Grad a fost semnalată anterior, piesele nu s-au bucurat de o descriere detaliată în literatura de specialitate. Majoritatea fragmentelor au fost găsite într-un turn-locuință datat în secolul I p.Chr. Aici vasele formează un lot unitar din punct de vedere al tehnicii de realizare și al decorului. Pe baza acestor caracteristici ele au putut fi cu asociate producției ceramice din mediul La Tène, mai exact cu stilul decorativ dezvoltat la est de așezarea de la Manching, inclusiv.

CUVINTE-CHEIE: ceramică pictată, Porțile de Fier, finalul epocii fierului, interacțiune, Dacia

ABSTRACT: The archaeological research of the fortified settlement from Divici-Grad has significantly contributed to the understanding of the Iron Gates area of the Danube in the Late Iron Age. The finds are characterized by variety, being associated with different geographical and cultural milieus, such as Dacia, Scordiscan and La Tène, as well as Roman. Among these the painted pottery represents a special aspect of the ceramic production. Although its presence at Divici-Grad was previously mentioned, none has been published so far. An important number of finds were discovered in a tower-house dated in the 1st century AD. They form a unitary lot according to their production and decoration characteristics. At the same time, by their features they can be easily ascribed to the La Tène style painted pottery, particularly from the Eastern part of its distribution.

KEYWORDS: painted pottery, Iron Gates, Late Iron Age, interaction, Dacia

* The material was made available for study with the support of A. Rustoiu, member of the research team of the Dacian fortification from Divici, with the collaboration of the Mountainous Banat Museum (Muzeul Banatului Montan), Reșița, where the finds are deposited.

This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, under the project number POSDRU/107/1.5/S/77946 with the title „Doctorate: an Attractive Research Career”.

** Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

ARCHAEOLOGICAL BACKGROUND

The archaeological excavations on the Grad hill from the village of Divici, jud. Caraș-Severin, set on the bank of the Danube, began in 1985 following the identification of an important number of vestiges belonging to the second half of the Late Iron Age (Pl. 1). The research, which continued for over a decade, led to the documentation of a large settlement structure comprising a fortified area on the hill-top and other inhabitancy on the neighboring hill and on the Danube riverside.

So far only the hill-top has been extensively excavated, mainly on the North-Western part of its upper plateau. Here stand two rectangular structures built in stone with a brick storey from the second (second half of the 1st century BC – beginning of the 1st century AD), and respectively the third inhabitancy level (1st century AD). This type of building has numerous analogies in the fortified structures from pre-Roman Dacia where, based on their particular architecture, position and finds, they have been interpreted as elite houses¹. The fact that the tower-houses from Divici-Grad were inhabited is documented through a considerable amount of pottery and other metal implements. At the same time the materials have a particular aspect compared to other houses on the hill-top, especially visible in the more recent structure, where the number of painted pottery and storage vessels was considerably larger. These were found in a determined area inside the building, in and close to the so called “hearth with *dolia*”² (Pl. 2).

DESCRIPTION OF FINDS (PL. II–III)

The painted pottery from the tower-house of the last inhabitancy level from Divici-Grad is uniform in its technique and it can be established that it's the result of the same production process. The pottery was wheel-thrown using refined clay. The firing was mostly made in a reducing atmosphere, but changed at one point to an oxidizing environment, thus generating a gray core and light brown outer rims in the wall section. The painted decoration was applied, as far as the finds allow the reconstruction, on a limited array of pottery forms. Most of those that could be determined are pots of a globular shape and flaring rim (Pl. 3/3; 4/4, 8, 9). The form generally characterizes the La Tène ceramic development and was at the same time the most frequently painted type, as it could be observed at Manching³, Gellérthegey-Taban⁴, in Southern Poland⁵, Bohemia⁶ or Serbia⁷.

A large part of a bowl has also been recovered, allowing a rather accurate reconstruction of its shape (Pl. 3/1). The closest analogies come from the Roman provincial pottery production from Moesia Superior and Pannonia. The painting of bowls is rather frequent, their varied types being chosen from the daily used forms. However, a certain preference can be discerned locally, as well as superregional, such as the almost exclusive use of hemispheric bowls in Gomolava⁸. Otherwise, most often the paint was applied on Roanne bowls, a Roman provincial product of globular shape developed at the end of the 1st century BC in Gaul. This type was commonly painted on large areas from Gaul to Budapest⁹. Although the piece from Divici-Grad resembles the general shape of Roanne bowls, to which it could be connected from the point of view

¹ Glodariu 1983, 26–29.

² Gumă, Luca, Săcărin 1987, 208.

³ Maier 1970, 15–18.

⁴ Bónis 1969, Abb. 6/10, 7/1, 2, 6, 13/19, 30/1–3, 64/4.

⁵ Woźniak 1990, 118–119; Poleska 2011, fig. 2/17–19.

⁶ Břeň 1973, Tab. II–IV, VII–VIII.

⁷ In general, other types of pots were painted in the Scordiscian area, with wider opening, similar shapes to those from Divici-Grad being more rarely decorated: Gavela 1952, Sl. 42/2; Filip 1956, T. XIX/4 (Osijek); Todorović 1972, T. XXIX/Grob 96–1, XXXVIII/Grob 203–2 (Beograd-Karaburma); Stalio 1986; Jovanović, Jovanović 1988, T. IV/2, XXXVIII/7, XL/1 (Gomolava).

⁸ Jovanović, Jovanović 1988, T. IV/4, 6, XIV/7, 9, XV/1–3, XXXII/3.

⁹ Bónis 1969, Abb. 30/15–17, 99/1, 4; Břeň 1973, Tab. III/5–7, IV/6, 7, 9–14, VI; Woźniak 1990, 118–119; Grand 1995, 179–180.

of ceramic development, its shoulder is angular, with few parallels in the repertoire of painted pottery, similar vessels coming from Kraków¹⁰ and Roman Gomolava¹¹. It is unclear whether another fragmentary vessel is to be connected to the bowl above, given their similar decoration. It was here reconstructed as part of a lid (Pl. 3/2). Although not frequent, lids were also painted in the Eastern La Tène area, some examples being known in Manching¹² and Bohemia¹³.

The ornamentation style is uniform, using different shades of red and white, thus resulting in consecutive strips painted in polished orange red, red or dark red and sepia applied on a white coating. Only in one case brown was used as coating (Pl. 3/2). The decoration either covered the entire surface, with thin strips of clay left undecorated, or only the upper part. Additionally, undecorated clay areas have also been polished (Pl. 3/1). A large amount of the finds from Divici-Grad displays a more complex decorative system, using red and white strips as background for geometrical patterns. These always had the same base color as their background (Pl. 3/1, 2; 4/1, 2, 3, 6). The patterns were painted in lighter or darker sepia on a white background. Other thin horizontal, vertical or diagonal strips were used alone or in combination to demarcate the main decorative field or the recurrent metopes of ornamentation. These are either grouped lines or ladder-like patterns. Zigzags were used as an isolated decoration or within the metopes, which they diagonally separate. Along with these, more complex geometric grid rhombs appear, some with stylized elements that could be interpreted as wings or flippers. Also, recurrent vertical triglyphs of darker red were applied on red strips.

The integrity of the ornamentation system preserved on the bowl deserves a closer look in the following lines (Pl. 3/1). The ware is decorated on almost its entire surface, except for the upper part of the lip. The background for the painted motifs is a sequence of larger strips of polished red and white nuances, intertwined with thinner sepia strips. The upper part is decorated with grid sepia rhombs arranged in a horizontal series that runs the entire circumference of the bowl, painted on a white coating. Dark red strips are framing this field above and below. The latter is decorated in its turn with repeated triglyphs of darker shade. This, together with a sepia strip, marks the beginning of the main decorative field, which is formed by repeated metopes that run horizontally in the lower part of the bowl, separated by a sepia ladder-like motif. Within each metop three diagonal sepia lines organize two grid rhombs, to which are attached stylized pairs of what appears to resemble wings or flippers. All the elements listed above have been widely employed in the painted decoration of the Eastern La Tène style. Their isolation to certain areas is difficult when each motif is taken separately, but more could be said about the combinations of patterns. Series of grid rhombs are characteristic to Manching¹⁴, Bohemia¹⁵ and Southern Poland¹⁶, while this particular arrangement is missing in Budapest¹⁷ or Gomolava¹⁸. However, nothing special can be said about the organization of painted motifs in metopes, given that this is very frequent in the Eastern La Tène style with more complex ornamentation. The use of ladder-like separations or triglyphs is again very common in La Tène painted pottery.

THE FINDS FROM DIVICI-GRAD IN THE CONTEXT OF EASTERN LA TÈNE PAINTED POTTERY

It's been about four decades since Ferdinand Maier published his book on the painted pottery from the oppidum of Manching¹⁹. Apart from being the first exhaustive monograph on painted pottery from

¹⁰ Poleska 2011, fig. 2/18.

¹¹ Dautova-Ruševljan, Brukner 1992, T. 15/99.

¹² Maier 1970, T. 19/427–429, 92/1253.

¹³ Břeň 1973, T. V/8, 9, 15.

¹⁴ Maier 1970, T. 83.

¹⁵ Břeň 1973, T. VI/7, VIII/1–3, XI/6, 7.

¹⁶ Poleska 2011, fig. 2/21.

¹⁷ See Bónis 1969.

¹⁸ See Jovanović, Jovanović 1988.

¹⁹ Maier 1970.

a site, F. Maier was also the first to give a relatively fair image of the distribution of painted pottery from France to as far as Romania. Although much can be added to his catalog in the light of ulterior discoveries, it is the latest synthetic round-up. Otherwise, finds were published within site presentations or in articles focusing on a specific site or region. The most recent effort to gain a general perspective on this special category of material was made at the International Symposium of Hautvillers (9–11 October 1987), later published in 1991, exclusively dedicated to painted pottery from all across Europe²⁰. The Eastern part of the La Tène world is presented in two articles, one concerning the Scordiscian territory²¹, the other offering an overall view on the painted pottery in the Carpathian Basin, which provide an updated list of sites from Slovakia to as far as Romania²². A more extensive perspective has been given by Ch. G. Cumberpatch in his PhD Thesis on production and circulation of painted ceramic from Central Europe²³. This picture can be completed with finds from Hungary (Budaörs, Pátyi)²⁴, Poland (region of Krakow)²⁵, Ukraine (Malaja Kopanja²⁶, Solotvino-Cetate²⁷), Serbia²⁸, Romania²⁹, and Bulgaria (Krivina)³⁰. Early Roman production of painted pottery hasn't enjoyed the same attention, but was nevertheless presented for individual sites (e.g. Budaörs, Pátyi, Gomolava). The technological aspects of the manufacture of painted ware were additionally explored by some scholars, both for Late La Tène³¹ and Roman times³². To this list the finds from Divici-Grad are now added.

During the 2nd century BC, namely the La Tène C2 chronological phase (or even earlier³³), painted pottery reappears in Western Europe and soon spreads towards east, in the areas defined by the La Tène cultural aspect, becoming one of the 'trademarks' of this world. This happened in a relatively short time, already during the La Tène C2³⁴. Its characteristics are not uniform everywhere, but some general developments can be inferred. The painting was done mainly on elongated or globular forms of pots and jars, but also on a larger variety of shapes³⁵. The general decorative concept has at its basis the combination of lighter and darker nuances derived from white and red color. The simplest ornamentation is constructed through alternate strips of these contrasting nuances, where one of them, usually lighter shades, can serve as coating. This background is sometimes decorated on the most visible part of the ware with geometric and vegetal or animal stylized representations using darker nuances of the coating (grey/sepia on white, brown on red).

Although most of the decorative models are common to the entire area where the La Tène painted pottery is found, several stylistic differences can be distinguished owing to preference towards certain motives, combinations, arrangement on the support ware and particular ornament, but manifested also in the types of ware decorated. It is noticed so the frequent use of vegetal and animal stylized representations in the Western La Tène areal, whereas towards east these become very rare or absent³⁶. The Eastern La Tène

²⁰ Hautvillers 1991.

²¹ Jovanović 1991.

²² Szabó 1991.

²³ Cumberpatch 1991; later published as articles: Cumberpatch 1993a; 1993b.

²⁴ Ottományi 2005.

²⁵ Poleska 2011.

²⁶ Kotigoroško 1991, 122, fig. 3.

²⁷ Vasiliev *et alli* 2002, 69, fig. 111/6–8.

²⁸ Sladić 2009.

²⁹ Florea 1998, 54–62.

³⁰ Vagalinski 2011, 224–225, fig. 5/11–14, 16–17; 7.

³¹ Wirska-Parachoniak 1980; Cumberpatch 1991; 1993a; 1993b.

³² Čremošnik 1984.

³³ Loughton 2005, 156.

³⁴ Maier 1970, 145–163; Hautvillers 1991, 289–294.

³⁵ See Maier 1970, 15–41; Chossenot 1991; Cliquet *et alli* 1991, 200–209; Guichard, Picon, Vaginay 1991, 214–218, fig. 8; Périchon 1991; Soyer 1991; Miron 1991, 268.

³⁶ Maier 1970, 60–62, T. 86–91: a small number compared to the amount of painted ceramic; Břeň 1973, 150, T. IX/3 (Stradonice).

area is characterized, on a general perspective, by the almost exclusive use of geometric patterns³⁷. Regarding the support, the variety of ware types is larger here, using also forms particular to the local background. The tall and ovoid pottery shapes are preferred though³⁸. The structure of the decoration follows the principle of main decorative field³⁹ that occupies the upper part of the ware, between the shoulder and below the maximum diameter of the vessel, framed by horizontal zones of color. Red tryglyphs or series of triangles and ladder-like patterns often decorate these zones. The main decorative field depicts geometric motives arranged in repetitive and symmetrical metopes, separated by vertical geometric patterns. For decoration the most popular are grid elements, zigzags of simple or multiple lines and ladder-like motifs.

Some regional or local developments can be observed, yet not very marked. This is the case of wavy lines painted on a lighter background, mostly produced on the territory identified with the tribe of Eravisci⁴⁰, rarely elsewhere⁴¹. Full circles haven't reached these areas, being limited to Manching, Austria, Bohemia and Moravia⁴². Other patterns were used on a larger geographical scale, such as zigzags⁴³ (very often in Gomolava⁴⁴) and grid rhombs⁴⁵, sometimes arranged in horizontal sequence in Bohemia⁴⁶ and Southern Poland⁴⁷. Animal and human figures begin to be painted during the Roman times in the continuation of the local tradition of pottery painting.

REGIONAL PRODUCTION CENTERS OR LOCALLY PRODUCED?

It was shown above that the painted pottery from Divici-Grad can be connected in general lines with the production from the Eastern La Tène areal. Although some elements point to the areas of Budapest, Bohemia and Southern Poland, a complete identification is difficult. One of the causes is the variety of painted decoration, particularly when it comes to geometric motifs, which are commonly used for the elaboration of patterns, but rarely in the exact same model. The finds from Divici-Grad are until now not very numerous, thus can be considered as imported into the settlement. At the same time, the open settlement, where the ceramic production could have taken place, is not researched. To the question about the origin of painted pottery in Divici-Grad adds the apparent chronological difference with the last products of the La Tène style in painted pottery, already replaced in imperial times by a markedly different ornamentation style.

The concerns around the production of Eastern La Tène painted pottery are not limited to Divici-Grad. Beside the uniform artistic concept with only some stylistic variations, the technology of production is very similar and petrography gives limited results on a regional level due to the high refinement of the clay. The information available today is strongly biased towards sites that have enjoyed particular archaeological interest. Unavoidably, production was associated with these sites. However, physical proof of production is rather scarce⁴⁸. On some sites this is indicated by production waste⁴⁹. In the settlement from Tabán three

³⁷ See Bónis 1969, Abb. 6/12 (Tabán); 30/1 (Gellérthegey): where an animal and one vegetal depiction can be interpreted.

³⁸ Bónis 1969, 169–170, with decoration: Abb. 64/3 (Gellérthegey); Břeň 1973, T. I–XII; Jovanović, Jovanović 1988, 105, with decoration: T. XIV/7, 9, XXIV/7, XXXI/5a-b; Poleska 2011, fig. 2, 7, 8/3.

³⁹ Maier 1970, 42–43.

⁴⁰ Hunyady 1942, 147, T. XCV/3, XCVIII/5 (Békásmegyer); Bónis 1969, 170 (Budapest/Tabán, Gellérthegey); Szabó 1991, 276, fig. 1 (Százhalombatta).

⁴¹ Filip 1956, CIII/3 (Devín), CXXIX/21 (Polepy); Točík 1959, 848, Obr. 323/2 (Nitrianski Hrádok); Vagalinski 2011, 223–224, fig. 5/11–14, 16–17; 7 (Krivina).

⁴² Břeň 1973, 150

⁴³ Bónis 1969, Abb. 6/10, 12, 7/2, 23/32, 57/2,3 ; Poleska 2006, 2011.

⁴⁴ Jovanović, Jovanović 1988, T. IV/3, XIII, XIV/1–3, XXII, XXX/11, XXXI/5.

⁴⁵ Bónis 1969, Abb. 5/20, 6/10, 12, 28/2, 30/1, 57/1, 64/3.

⁴⁶ Břeň 1973, T. VI/7, VIII/1–3, XI/6, 7.

⁴⁷ Poleska 2011, fig. 2/21.

⁴⁸ Břeň 1973, 150.

⁴⁹ Poleska 2011, 49 (Kraków-Krzesławice, Kraków-Pleszów).

painted wares have been stamped with a Victoria *gemma*, probably a potter's mark, fact confirmed by their markedly better quality and more complex geometric decoration⁵⁰.

The data about production is supplemented by petrographic analyses, which additionally contributed to the understanding of the mechanisms of distribution. At present comparative studies are available for Moravia and Bohemia⁵¹, Slovakia, Southern Poland and Transdanubia⁵². Their results suggest a mainly local and regional distribution. Distinctive exotic types of ware that appear on several sites have not revealed petrographic particularity, indicating that they should be regarded as results of imitation and not import⁵³. This illustrates that it is more plausible that people, carrying with them knowledge about technology and ideas, circulated rather than fragile ceramic products, at least not in a regular conduct, although limited distribution shouldn't be dismissed.

The interpretation of the painted pottery from Divici-Grad is difficult to assess in this direction given the small number of finds and their fragmentation, allowing only limited determination of forms and more complex decoration. The chronological issue adds to these questions, the finds corresponding to a time when painted pottery has already transformed in stylistic aspects and the concepts represented. Petrographic analysis, as well as the complete evaluation of the material excavated at Divici-Grad, will allow more conclusions about the painted pottery finds. However, it is already obvious that they are the result of long distance interaction on the Danube, particularly with the Middle Danube. Finally, to the same production area correspond also the few finds of painted pottery found on the territory ascribed to Dacian and Getic populations⁵⁴.

BIBLIOGRAPHY

- Bónis 1969
E. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthege-Tabán in Budapest, Budapest (1969).
- Břeň 1973
J. Břeň, Pozdnělaténská malovaná keramika v Čechách. IN: Sborník Národního Muzea Praze 27, 4–5, rada A-Historie (1973), 105–155.
- Chossenot 1991
M. Chossenot, La céramique peinte champenoise de La Tène finale. IN: Hautvillers 1991, 173–189.
- Cliquet *et alli* 1991
D. Cliquet, B. Lambot, G. Leman-Deliverie, T. Lepert, M. Remy-Watté, La céramique peinte dans la partie occidentale de la Gaule Belgique. IN: Hautvillers 1991, 191–210.
- Čremošník 1984
I. Čremošník, Poreklo rimske slikane keramike. IN: Arheološki Vestnik 35 (1984), 260–274.
- Cumberpatch 1991
Ch. G. Cumberpatch, The production and circulation of Late Iron Age slip decorated pottery in Central Europe, *PhD Thesis presented at the University of Sheffield in 1991*.
- Cumberpatch 1993a
Ch. G. Cumberpatch, The circulation of Late La Tène slip decorated pottery in Slovakia, Southern Poland and Transdanubian Hungary. IN: Slovenská Arheologia 41, 1 (1993), 59–81.
- Cumberpatch 1993b
Ch. G. Cumberpatch, The circulation and exchange of Late Iron Age slip decorated pottery in Bohemia and Moravia. IN: Památky Arheologické 84, 1 (1993), 60–85.
- Dautova-Ruševljan, Brukner 1992
V. Dautova-Ruševljan, O. Brukner, Gomolava. Rimski period (Novi Sad 1992).
- Filip 1956
J. Filip, Keltové ve střední Evropě (Praha 1956).

⁵⁰ Bónis 1969, 173–174.

⁵¹ Cumberpatch 1993b.

⁵² Wirska-Parachoniak 1980; Cumberpatch 1993a.

⁵³ Cumberpatch 1993a, 70: refers to a miniature storage jar from Gellérthege that belongs to a typological group used in Northern Slovakia and Poland and a chalice rim jar from Esztergom, form characteristic for Northern and Eastern Slovakia and Poland.

⁵⁴ Florea 1998, 56–62.

- Florea 1998
G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I.a.Chr. – I.p.Chr.)* (Cluj-Napoca 1998).
- Gavela 1952
B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar: prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba* (Beograd 1952).
- Glodariu 1983
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, București (1983).
- Grand 1995
K. Grand, *Le répertoire décorative de la céramique peinte gallo-romaine de Roanne (Loire)*. IN : *Revue Archéologique du Centre de la France* 34 (1995), 177–194.
- Guichard, Picon, Vaginay 1991
V. Guichard, M. Picon, M. Vaginay, *La céramique peinte gauloise en pays séguisave aux II^e et I^{er} siècle avant notre ère*. IN: *Hautvillers* 1991, 211–227.
- Gumă, Luca, Săcărin 1987
M. Gumă, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985–1987*. *Banatica* 9 (1987), 199–238.
- Hautvillers 1991
La céramique peinte celtique dans son contexte européen. Actes du symposium international d'Hautvillers (9–11 octobre 1987). *Mémoire de la Société Archéologique Champenoise* 5. Suppl. 1 (1987).
- Hunyady 1942
I. von Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken, Dissertationes Pannonicae* II. 18, Budapest (1942).
- Jovanović 1991
B. Jovanović, *La céramique peinte des Scordisques*. IN: *Hautvillers* 1991, 285–287.
- Jovanović, Jovanović 1988
B. Jovanović, M. Jovanović, *Gomolava. Naselje Mlađeg Gvozdenog Doba*, Novi Sad- Beograd (1988).
- Kotigoroško 1991
V. G. Kotigoroško, *Antichități dacice pe Tisa superioară*. IN: *Thraco-Dacica* 13, 1–2 (1991), 115–132.
- Loughton 2005
M. Loughton, *Late La Tène painted pottery: use and deposition*. IN: R. Karl, J. Leskovar (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 1. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* 18 (Linz 2005), 155–170. vergriffen
- Maier 1970
F. Maier, *Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching* (1970).
- Miron 1991
A. Miron, *La céramique peinte de l'Age du Fer dans la région de la Sarre et de la Moselle*. IN: *Hautvillers* 1991, 265–272.
- Ottományi 2005
K. Ottományi, *Mintásan festett kora római kerámia a Budaörsi és a Pátyi telepről*. IN: *Archaeologiai Értesítő* 130, 1–2 (2005), 53–103.
- Périchon 1991
R. Périchon, *La céramique peinte du deuxième Age du Fer dans le Massif Central*. IN: *Hautvillers* 1991, 229–236.
- Poleska 2011
P. Poleska, *The latest Celtic pottery workshops in Poland*. IN: J. Bemmman, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*. *Bonn Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, Bonn (2011), 45–54.
- Sladić 2009
M.B. Sladić, *Бојена керамика културама млађет гвозденог дова Европе [Painted pottery in the Late Iron Age cultures of Europe]*. IN: *Archaea* 2 (2009), 77–101.
- Soyer 1991
C. Soyer, *La céramique peinte de Levroux (Indre)*. IN: *Hautvillers* 1991, 237–239.
- Stalio 1986
B. Stalio, *Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*. IN: *Cahiers des Portes de Fer* III (1986), 27–50.
- Szabó 1991
M. Szabó, *La céramique peinte laténienne de la cuvette karpatique*. IN: *Hautvillers* 1991, 273–284.
- Točík 1959
A. Točík, *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*. IN: *Archeologické Rozhľady* 11 (1959), 841–874.

Todorović 1972

J. Todorović, Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba, Beograd (1972).

Vagalinski 2011

L. Vagalinski, A new Late La Tène pottery kiln with a bread oven on the Lower Danube (northern Bulgaria). IN: M. Guštin, M. Jevtić (eds.), The eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea (Koper-Beograd 2011), 219–226.

Vasiliev *et alii* 2002

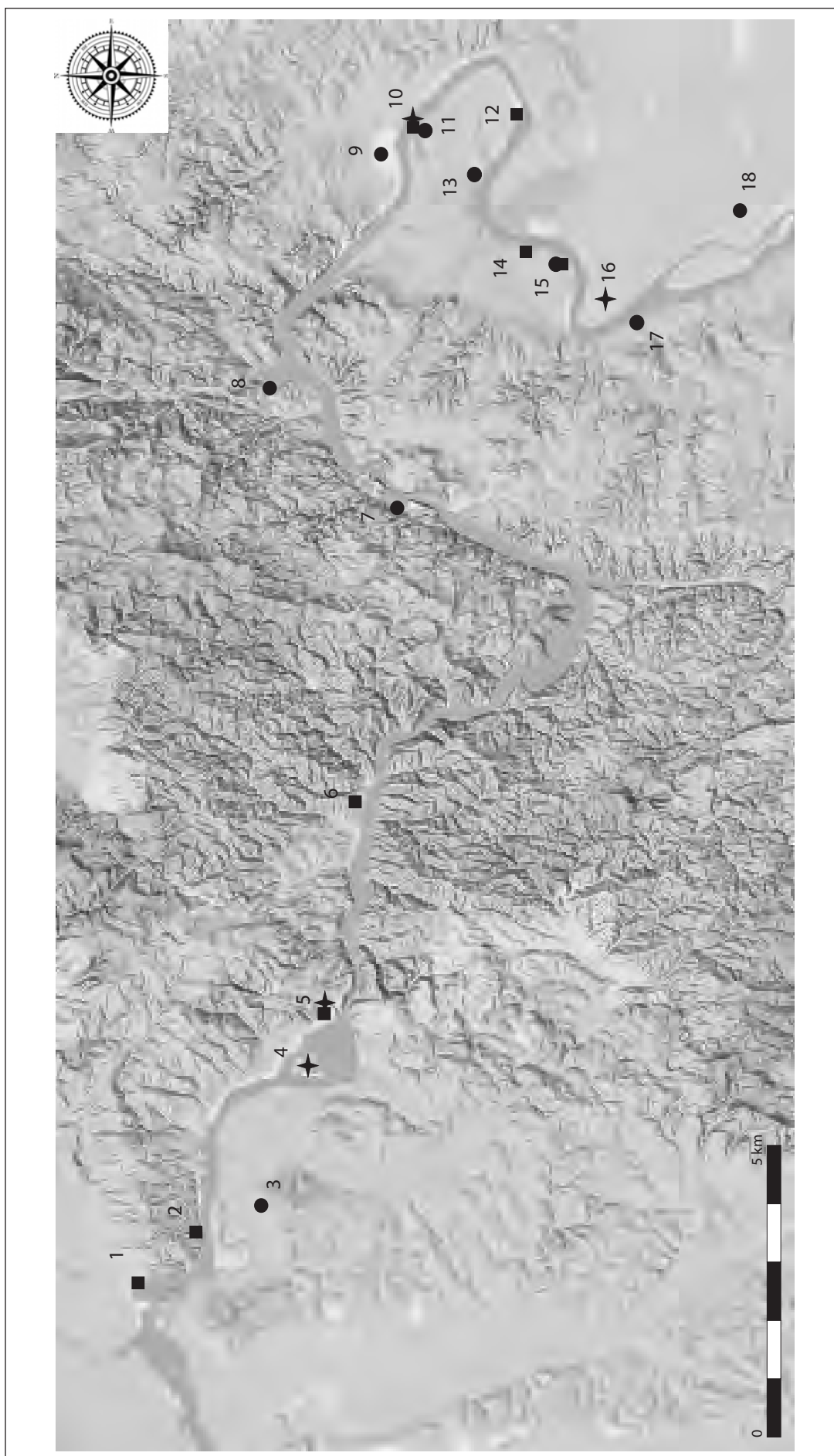
V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, Solotvino-“Cetate” (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu (Cluj-Napoca 2002).

Wirska-Parachoniak 1980

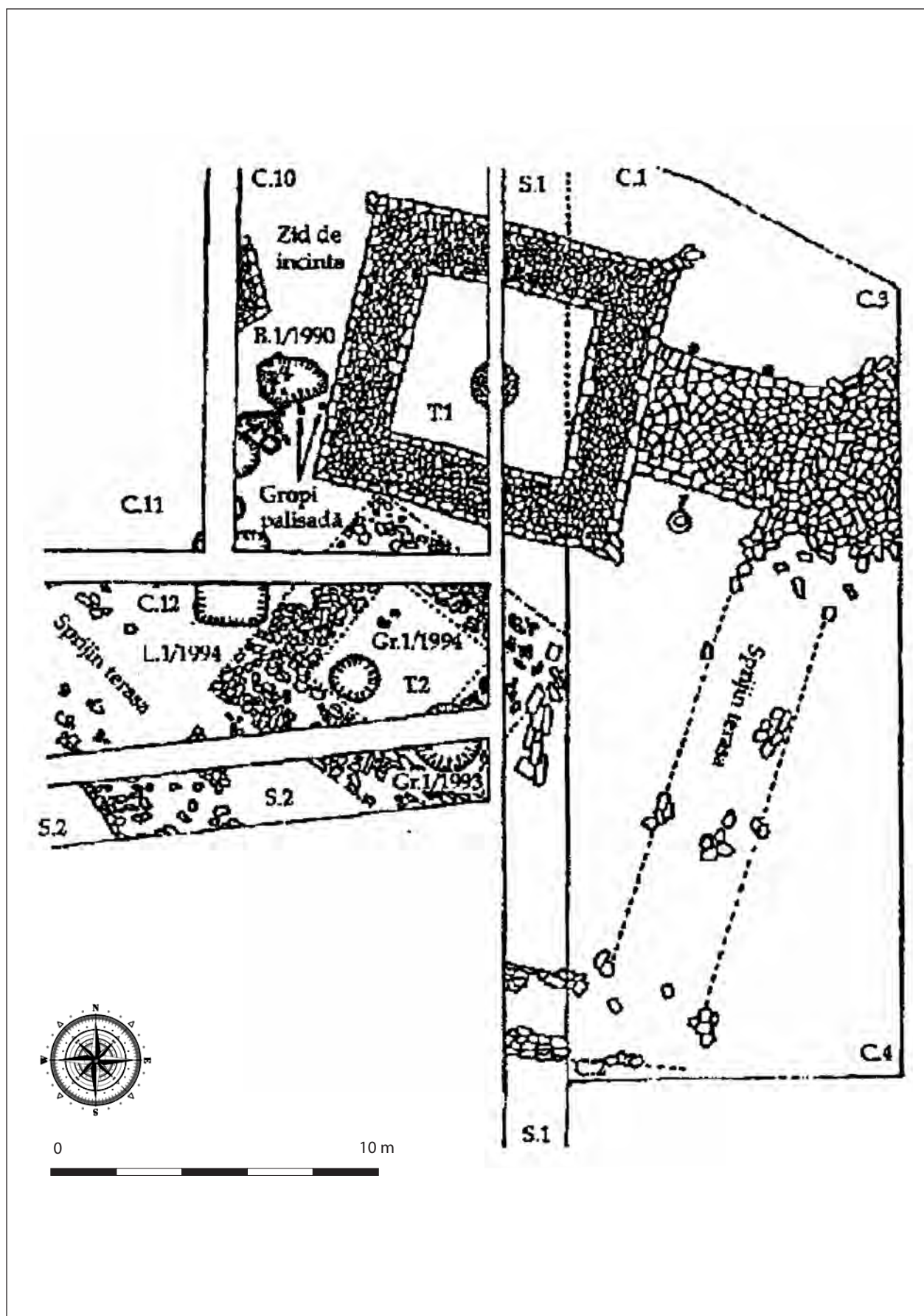
M. Wirska-Parachoniak, Produkcja ceramiczna Celtów na terenach Polski południowej. IN: Materiały Archeologiczne Nowej Huty 6 (1980), 29–158.

Woźniak 1990

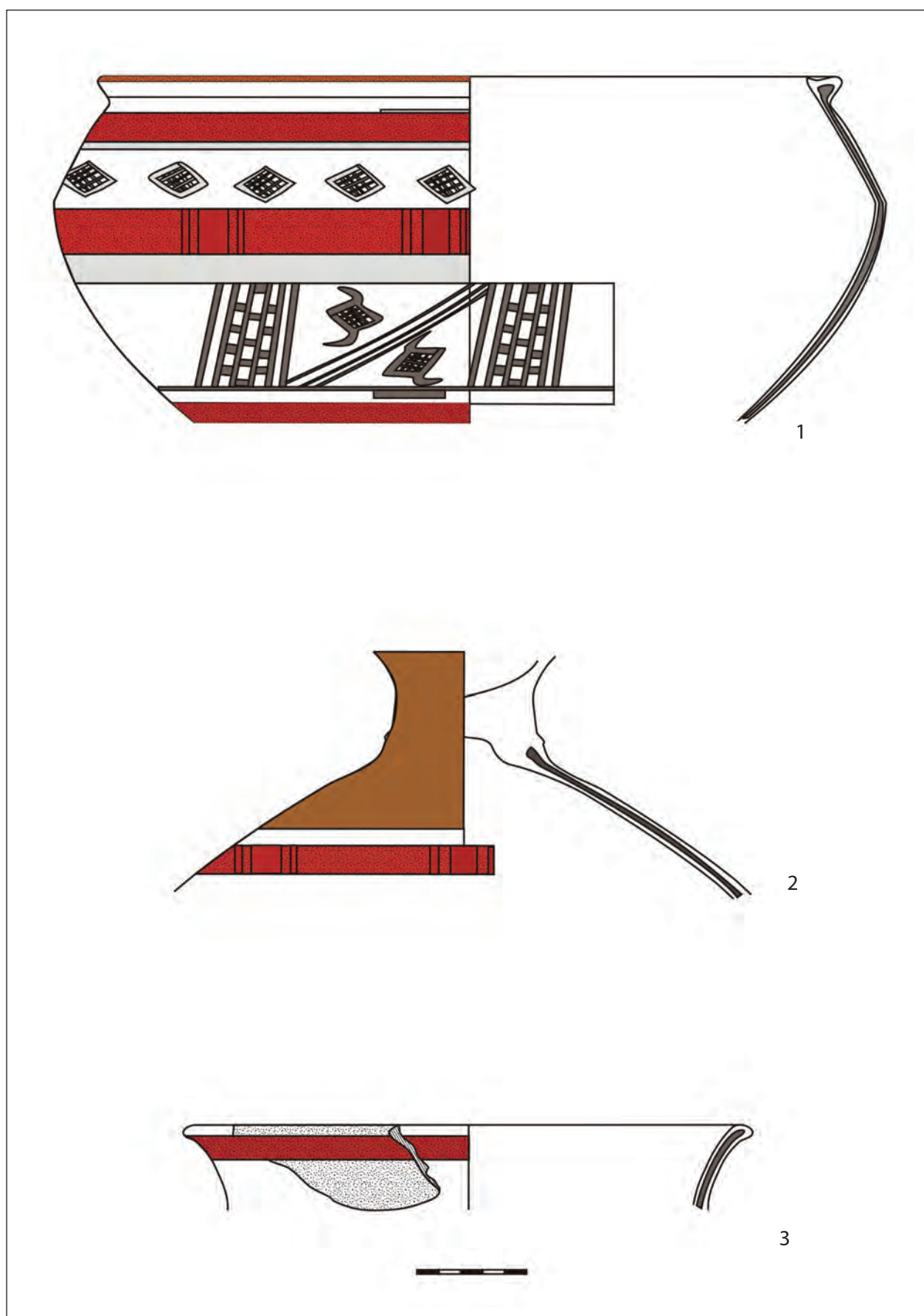
Z. Woźniak, Osada grupy Tynieckiel w. Podłężu, woj. Krakowskie, Wrocław, Warszawa, Kraków (1990).



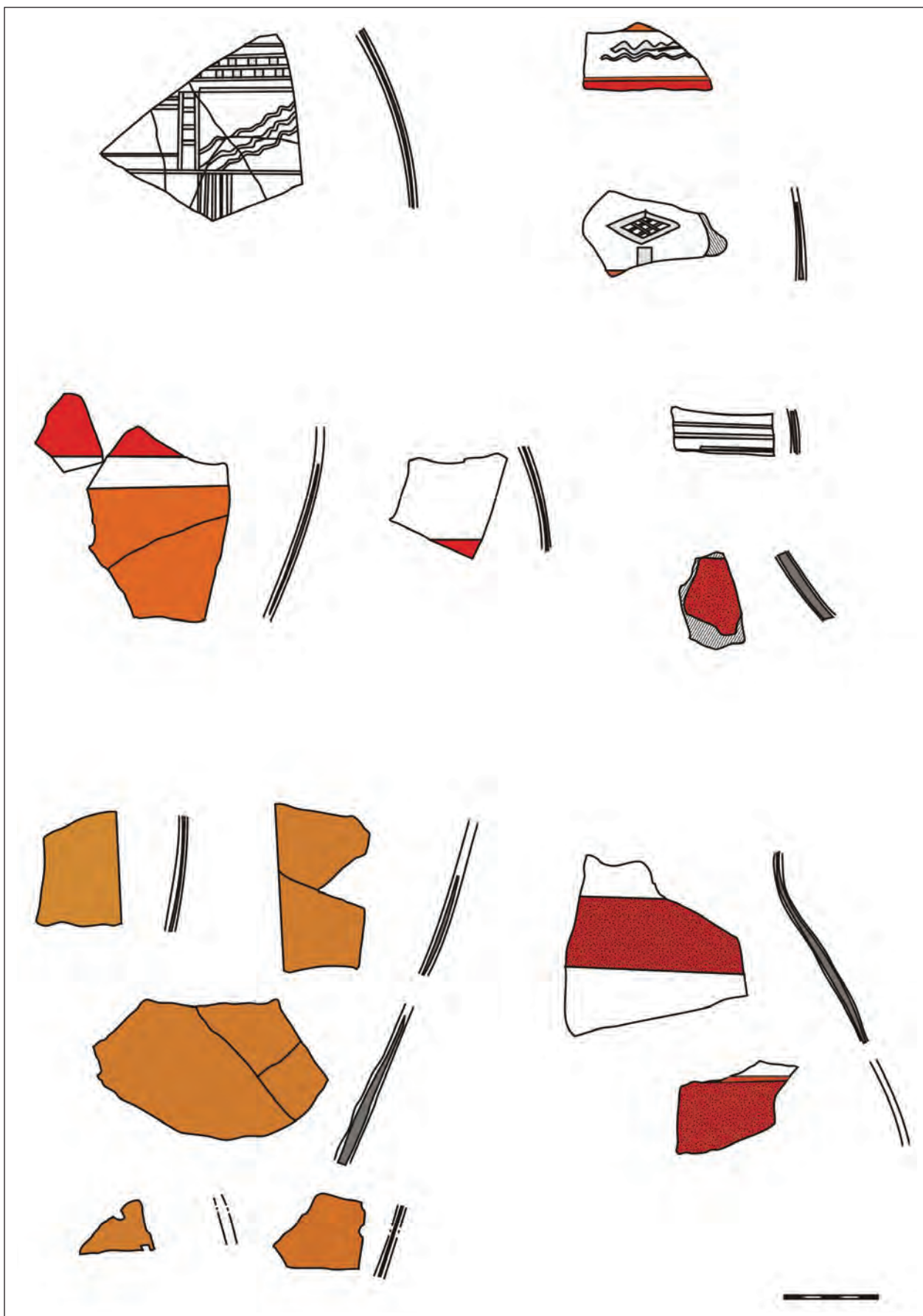
Pl. 1. Late Iron Age in the Iron Gates area. 1. Socol-Palanački Breg, Caraș-Severin; 2. Divici-Grad, Caraș-Severin; 3. Kumane-Prevod, Novi Becevi; 4. Moldova Veche-Insula Decebal, Caraș-Severin; 5. Pescari-Cula, Caraș-Severin; 6. Liubcova-Stenca, Caraș-Severin; 7. Dubova, Mehedinți; 8. Orsova, Mehedinți; 9. Drobeta-Turnu Severin, Mehedinți; 10. Ostrovul Șimian, Mehedinți; 11. Mala Vrbica, Kladovo; 12. Zbradila-Korbovo, Kladovo; 13. Vajuga-Pesak, Kladovo; 14. Velesnica, Kladovo; 15. Ljubicevac, Kladovo; 16. Izvorul Frumos, Mehedinți; 17. Mouth of the river Slatinska; 18. Balta Verde, Mehedinți; (rectangles – settlements; circles – funerary finds; stars – hoards).



Pl. 2. Fortified settlement from Divici-Grad. Archaeological research in the north-western part of the fortified area (after Rustoiu 2006/2007).



Pl. 3. Painted pottery from the tower-house of the 3rd inhabitancy level of Divici-Grad.



Pl. 4. Painted pottery from the tower-house of the 3rd inhabitancy level of Divici-Grad.

OBSERVAȚII ASUPRA UNEI VARIANTE DE *FALX DACICA*

BORANGIC CĂTĂLIN*

dada@enciclopedia-dacica.ro

ABSTRACT: *The discovery from the Dacian fortress of Divici of a version of falx dacica, identified until now only in the representations of Dacian weapons in Roman art, has allowed a more consistent match between this type of sword and a particular category of Dacian warriors, namely the capillati-comati mentioned in the historical sources whereof we can say that although they were directly subordinated to the royalty but inferior to the warrior aristocracy, the so-called tarabostes, they were the core of the Dacian armies. This military elite, made of free owners had war as its main profession and its main offensive weapon was the fierce curved sword.*

The connection between this weapon and the military elite to whom we assumed had belonged had been previously

expressed with care, based solely on the representations from the Roman art because of the lack of an archaeological document which could strengthen this hypothesis. The discovery of such a sword has allowed its exact reconstruction and a test of its capacities in real combat situations.

The end results have allowed observations about its durability and efficiency as well as the establishment of the proper fighting tactics of this sword. The conclusions allow the connections between it and a specialized category of professional warriors, whose traces begin to emerge.

CUVINTE-CHEIE: *falx dacica, comati, militari, reenactment*

KEYWORDS: *falx dacica, comati, military, reenactment*

Între manifestările specifice fenomenului militar, armele ocupă, fără doar și poate, un loc de frunte, ele fiind una dintre expresiile sale fizice cele mai evidente. Vectori ai unor mesaje de ordin social și ideologic, armelor li se confereau adeseori reale valențe identitare și spirituale, tipul și specificul lor asociindu-se aproape invariabil războinicilor cărora le-au aparținut. Așa s-a întâmplat și în cazul armelor curbe cu tăișul pe partea concavă, puse în strânsă legătură de artiștii și autorii Antichității, cu populațiile războinice nord-balcanice, tracice, dar mai ales geto-dacice.

Edificarea regalității dacice, în intervalul secolelor I a. Chr. – I p. Chr., făcută prin integrarea mai mult sau mai puțin pașnică a diverselor entități social-politice pre-existente, nu s-ar fi putut realiza fără o solidă infrastructură politico-militară, caracterizată între altele și de existența unor nuclee de războinici profesioniști, cu o identitate bine conturată, constructori și stăpâni ai unor fortărețe impresionante, capabile să asigure și să proiecteze în teritoriu puterea și autoritatea centrală a regilor de la Sarmizegetusa.

Palierul superior al acestei elite era format din așa-numiții *tarabostes*. Bine înarmați, echipați cu un arsenal eficient și eterogen ce cuprindea lănci, spade, pumnale curbe de tip *sica*, scuturi, arcuri, armuri de zale și coifuri, călărind cai de luptă, acești nobili au constituit nucleul dur al organizării militare dacice, ce furniza atât comandanții militari, cât și unități speciale, compuse din rudele lor apropiate, clienți, gărzii personale, la care se adăugau, probabil, și mercenari. Dacă despre acești puternici „lorzi ai războiului” există un minim de informații, despre straturile inferioare ale ierarhiei militare pe care o conduceau datele sunt extrem de puține și discutabile. Cu toate acestea merită să mai aruncăm o privire asupra lor.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.

Considerați multă vreme ca fiind de fapt masa poporului de rând¹, o altă categorie de războinici erau *kometaii*, *războinicii pletosi*, de fapt *oșteni ai regelui*, proveniți din straturile inferioare ale societății. Ei constituiau nucleul profesionist al armatelor regale compact și disciplinat. Această ipoteză presupune existența unor proprietari liberi, care erau chemați periodic să se alăture aristocrației războinice, în diverse campanii militare. Conflictele endemice au dus la permanentizarea prezenței lor în fenomenul militar local. Într-o societate în care tradiția morții pe câmpul de luptă, ca rit inițiat de nemurire, reclamă un imaginar complex al funcției războinice, ar fi de neconceput ca sensul simbolic original al pletelor să fi fost distorsionat, transformând podoaba capilară, dintr-un element de distincție socială și de superioritate, într-un stigmat al inferiorității, așa cum până acum a fost interpretat. În contrast cu aristocrația legată prioritar de funcția de suveranitate sacră, *kometaii* par să fi reprezentat inițial tagma nobilă a războinicilor, mandatarii celei de-a doua funcții indo-europene, o categorie militară puternic specializată, a cărei datorie și ocupație principală era războiul².

Existența acestei elite este susținută și de calitățile combative ale săbiilor curbe, arme care cereau o îndelungată practică, fiind nevoie de profesioniști ai armelor, special instruiți să lupte cu acest gen de armă și în contexte tactice diferite de cele obișnuite în lumea barbară. Eficacitatea sabiei în înfruntarea cu echipamentele defensive ale oponentilor, în special cele ale legionarilor romani, pare să se fi datorat nu numai calităților săbiilor de tip *falx*, ci și elementului uman din această relație. Izvoarele scrise vorbesc de un mare impact psihologic al armelor curbe ale dacilor, cele artistice și numismatice confirmă utilizarea lor pe scară largă, în vreme ce descoperirile arheologice sunt rarissime, limitându-se la câteva exemplare. Explicația rezidă atât în faptul că aceste săbii erau trofee răvnite, figurarea lor pe diferite suporturi conținând un mesaj evident, cât și în faptul că aceste unități de elită constituie doar o parte, nu cea mai numeroasă, a unei armate, iar o a treia posibilitate ar fi tocmai statutul social inferior al acestor războinici, ale cărui rituri funerare nu ne sunt, deocamdată, cunoscute.

Faptul că această etaj social nu era unul aristocratic ci, foarte probabil, doar o clasă specializată de războinici (*capillati* menționați de sursele antice, oameni născuți liberi având obligații cu caracter militar și aflați într-o relație de subordonare față de *pilleati*) o demonstrează și absența sabiei încovoiate din contextele funerare³. Dimpotrivă, în toate contextele arheologice sigure, *falx dacica* apare ca o armă ascunsă parcă pentru a evita confiscarea ei sau, și mai probabil, pentru a nu da de gol statutul proprietarului⁴.

Eficiența acestor luptători a fost rezultatul combinării a două elemente inteligent asociate. Primul dintre acestea rezidă în forma specială a lamei, care era capabilă să pricinuiască răni grave, chiar dacă oponentul era protejat de armură. Al doilea element care a stat la baza binomului de succes om-armă a fost instrucția psihică specială⁵ a mânuitorilor de *falx*. Utilizarea acestui tip de sabie presupune, pe lângă antrenamentele riguroase, specifice, un grad de eroism care, combinat cu calitățile de excepție ale armeei, poate justifica asocierea aproape exclusivă a dacilor – iar pe monede și a Daciei – cu teribila *falx dacica*. Atașamentul acestor războinici pentru o asemenea armă, trebuie pus în legătură cu lipsa *thanatofobiei* la geto-daci și, foarte probabil, cu semnificațiile magico-religioase pe care armele curbe le-au avut în mai toate culturile, legătura dintre ele și moarte fiind o constantă culturală identificată până astăzi⁶. Secera, sursa primară de inspirație a

¹ Identificarea acestor *kometai* cu țărănimea dacică a pornit de la interpretarea forțată a unei informații oferite de către Dio Cassius (LXVIII, 9, 1. Cf. Petros Patricius, 5), reluată apoi de către Iordanes (*Getica*, 71). În fapt această imagine a structurii duale a societății dacice a fost o proiectare în trecut a imaginii țărânului român (participant la diverse conflicte militare, în special în cadrul mobilizării generale), utilizată ca informație subliminală pentru a crea o mai puternică legătură între daci și români, dar și pentru a nivela convenabil stratificarea claselor sociale dacice, rezumate de istoriografia de dinainte de 1989 la antonimia nobili-țărani.

² Petre 2004, p. 257.

³ Singura sabie de tip *falx dacica*, descoperită într-un context funerar evident, este exemplarul descoperit la Viscri, jud. Brașov, asupra căruia însă planează o serie de incertitudini. Cf. Borangic 2009, p. 50.

⁴ Borangic 2009, p. 47; cu bibliografia subiectului.

⁵ Iulian, *Împărații*, 22.

⁶ Borangic 2009, p. 48.

armelor curbe, a fost asociată în miturile primordiale cu timpul, dar și cu schimbarea și renașterea, pe aceste considerente devenind ulterior un atribut al Morții⁷.

Revenind asupra exemplificării concrete, se pune întrebarea dacă, dincolo de asocierile ilustrate în arta romană, acest tandem sabie-curbă/*comati* are acoperire? După cum am arătat anterior, datele disponibile sunt puține, multe predispușe la interpretări sau pur și simplu indirecte (și deci la fel de volatile). Izvoarele istorice și artistice care fac referire la aceste săbii curbe și la această categorie de războinici sunt, din păcate, extrem de statice. Reevaluarea acestora și conectarea la metode pluridisciplinare de studiu, în acest caz arheologia experimentală, oferă șansa de a completa golurile lipsă în ce privește cunoașterea și înțelegerea legăturilor dintre războinicii daci și arma lor predilectă.

Dincolo de incontestabilul set de valori spirituale și culturale cu care dacii au pătruns în conștiința Antichității, istoria scrisă s-a lăsat mai ușor impresionată de caracterul războinic și virtuțile militare de care aceștia au dat dovadă în tumultuoasa lor existență. Războaiele daco-romane din anii 101–102 și 105–106 p. Chr., au scos în evidență nu numai însușirile marțiale devoalate de către sursele scrise, ci și o adaptare locală a unei specii de sabie curbă cunoscută în Antichitate sub numele de *falx*, ale cărei urme arheologice ies încet la iveală. Armele curbe au avut o lungă evoluție în mediul tracic și, apoi, în cel dacic. Sursele antice scrise, reprezentările artistice și descoperirile arheologice atestă acest lung proces⁸.

P. Papinius Statius, poet latin protejat de Domițian, în timpul căruia putem presupune că îi cunoscuse bine pe daci, remarcă sinistra faimă a armelor lor, cu care îi asociază: *Quo Paeones arma rotatu, quo Macetae sua gaessa citent, quo turbine contum Sauromates falcemque Getes arcumque Gelonus tenderet et flexae Balearicus actor habenae [...]*⁹.

Despre această teribilă sabie, cu care dacii s-au opus expansiunii romane, vorbește și M. Cornelius Fronto: [...] *in bellum profectus est cum cognitis militibus hostem Parthum contemnentes, sagittarum ictus post ingentia Dacorum falcibus inlata volnera despiciunt habentibus*¹⁰. Așa își începe acesta descrierea faptelor vitejești ale împăratului L. Verus în războiul cu parții, în încercarea de a masca slaba prestație a fostului său elev, în timpul desfășurării conflictului. Introducerea aceasta este foarte importantă prin faptul că aduce în discuție, la peste jumătate de secol după războaiele daco-romane, generalizarea săbiilor curbe în mediul dacic. Denumindu-le generic seceri, autorul arată că este vorba de niște arme curbe, incluzând în sintagma *Dacorum falcibus* coasele, cângile, cosoarele, cuțitele, folosite de către daci în scopuri marțiale, alături de pumnale și săbii curbate.

În ciuda reputației acestor arme, exemplificarea cu artefacte suferă o serie de neajunsuri, datorate în parte rarității lor în contextele arheologice, iar pe de altă parte, din cauza relativei lor standardizări. Deși prezente pe monumente arhitecturale, emisiuni monetare sau piese votive, ambiguitățile artistice nu lasă să răzbată întotdeauna caracteristicile reale ale acestor săbii¹¹, autorii mulțumindu-se aproape invariabil să redea ideea de *falx* și foarte rar imaginea obiectivă a acesteia.

Cum spuneam, descoperirile de *falx dacica* sunt rare, comparativ cu faima lor în epocă, până în prezent fiind descoperite un număr relativ mic de astfel de săbii încovoiate, subsumate, cu mici excepții, unui singur tip de sabie, denumit *Sarmizegetusa*¹², după locul de proveniență a mai multor astfel de piese, despre care aveam certitudinea că sunt autentice și care și-au păstrat aproape integral toate caracteristicile. Sintagma *falx dacica*, prin asocierea între cei doi termeni latini, permite identificarea exactă a armei în

⁷ Dobre-Bogdan 2003, p. 16–31.

⁸ Rustoiu 2007, p. 67.

⁹ [Am învățat] *cum peonii își mișcă armele rotindu-le, cum maceții își învârt lăncile, cum sauromatul își întinde țepușă cu mișcări circulare și getul falx-ul și gelonul arcul și cum balearicul mânuitor al praștiei...* Statius, *Achilleis*, II, p. 51, versurile 131–134 ale părții a II-a.

¹⁰ [Traian] *a plecat la război cu soldați încercați, care disprețuiau pe parți, dușmanii noștri, și nu se sinchiseau de loviturile de săgeată ale acestora, după grozavele răni ce le-au fost pricinuite de săbiile încovoiate ale dacilor.* Fronto, *Principia Historiae*, II, p. 204.

¹¹ Borangic 2006, p. 47–101.

¹² Borangic 2006, p. 97.

diverse contexte istorice și arheologice. Acest tip de sabie a fost multă vreme singurul model asupra căruia nu planează nici un dubiu în ceea ce privește autenticitatea. Tipul acesta de „gladius curbat” a fost presupus ca fiind probabil deoarece, chiar dacă ilustrările artistice nu au fost dublate de descoperiri concrete, nu era exclus ca astfel de arme să apară în viitor, căci tehnica manuală prin care erau produse lăsa loc pentru existența lor în epocă, iar prezența lor consistentă în arta romană părea mai mult decât un canon artistic.

Presupunerea s-a dovedit corectă, căci, așa cum am admis provizoriu¹³, cercetări ulterioare, efectuate în cetatea de la Divici, județul Caraș-Severin (**Pl. I**), au confirmat arheologic existența acestui alt tip de sabie curbă¹⁴, pe care l-am numit atunci „gladius curbat”, tipul III, înregistrat ca A2B3 – sabie cu lama de dimensiuni medii, având doar vârful încovoiat. Combinația de termeni este numai aparent contradictorie, căci ea a circulat în Antichitate, cel puțin ca licență poetică. O întâlnim, spre exemplu, sub forma *falcatus ensis* – *ensis* fiind un sinonim pentru *gladius*¹⁵ – și în două dintre poemele *Metamorfozelor* lui Ovidiu¹⁶.

Modificările aduse tipului de sabie curbă dominant *Sarmizegetusa*, care pare să fi fost arma predilectă a unei categorii distincte de războinici daci, din considerentele noilor tactici aplicate în fața legiunilor romane și lipsa lor din orizonturile cronologice anterioare, permit ipoteza că acest tip de armă a fost o interesantă simbioză între *falx dacica* și *gladius*, în fapt o variantă hibridizată a temutei săbii încovoiate. Această armă curbă are lama scurtă și încovoiată brusc doar în vârf și era folosită, cel mai probabil, cu o singură mână.

Pe Columna lui Traian, monument cu evident mesaj de propagandă imperială, în scenele de luptă, războinicii *comati* mânuiesc, invariabil, săbii curbe scurte și scut (**Pl. II**). Tot aici, în scena LXXVIII, la baza trofeului, din grămada de scuturi iese partea superioară a unei săbii curbate puternic (**Pl. IV/5**), într-un unghi foarte asemănător cu piesa de la Divici. Trebuie menționat că săbiile curbe de tip *Sarmizegetusa* au de regulă un mâner de două mâini și sunt mai greu de utilizat simultan cu scutul. Eficacitatea maximă a acestui tip de sabie este dată de amplitudinea loviturilor aplicate cu maxim de forță, situație ce reclamă priza cu ambele mâini.

O redare mai explicită a unei astfel de arme există pe friza cu arme a trofeului de la Adamclisi (**Pl. II/1**), unde sabia redată are dimensiunile comparabile cu cele ale *gladius*-urilor de lângă ea. Complet diferită de celelalte arme reprezentate pe monument, aceasta are o lamă dreaptă până aproape de vârf, care este scurt și se înconvoaie brusc, iar mânerul, ușor supradimensionat, este despărțit de lamă printr-un manșon de gardă vizibil doar pe partea inferioară a lamei¹⁷.

Din toate categoriile de reprezentări artistice, monedele sunt, de departe, cele mai răspândite, și în același timp, cele care au reflectat cel mai intens evenimentele care i-au avut în centrul atenției pe războinicii daci. Siluetele acestui tip de sabie curbă se regăsesc și pe unele monede romane, în special începând cu domnia lui Hadrian, a cărui politică legată de provincia Dacia se reflectă și în emisiunile monetare din timpul său. Repercutarea noului context politic pe imagistica monetară s-a făcut prin reprezentarea sabiei, nu în cadrul trofeelor sau al armelor capturate, însoțind dacul învins, ci purtată în mână de către un personaj întruchipând Dacia, într-o atitudine maiestuoasă care lasă să se vadă întreaga armă (**Pl. III/2–9**). Deosebit de importantă este evoluția pe care a avut-o percepția sabiei curbe ca element definitoriu pentru dacii înglobați în Imperiu în anul 106. Căci dacă după victoria lui Traian arma-simbol devenise inutilă, fiind strivită de superioritatea armamentului și disciplinei legionarilor romani, sub Hadrian ea recuperează o parte din gloria anterioară, imaginea Daciei captive răpusă de jale fiind înlocuită de cea a unei provincii integrate în Imperiul pe care este chemată să-l apere tocmai cu teribila sabie cu care înainte își apărase independența¹⁸.

¹³ Borangic 2006, p. 97.

¹⁴ Săcărin et alii, 2013, mss.

¹⁵ Borangic 2006, p. 97. Cu bibliografia.

¹⁶ Partea I, versurile 717–718: *Nec mora, falcato nutantem vulnerat ense, qua collo est confine caput [...]*; partea IV, versul 727: *Desinit inpisem falcato vulnerat ense [...]* și partea V, versul 80).

¹⁷ Bobu Florescu 1960, Pl. X (C-D).

¹⁸ Winkler 1965, p. 229–230.

Reprezentările de arme curbe ale dacilor, numeroase și complexe în emisiunile numismatice, deși trebuie privite cu prudență, lasă să se întrevadă, dincolo de mesajul transmis, modificarea operată în arsenalul dacic. Suma de astfel de dovezi, directe și indirecte, permit conturarea ipotezei potrivit căreia acest tip de sabie, la care au apelat dacii, a fost singurul care a supraviețuit cuceririi regatului dac, fie doar și numai în imaginarul colectiv. Este potrivit de amintit că sabia încovoiată, în toate formele ei, nu a fost identificată în mediul dacic ulterior cuceririi romane. Acesta este un argument în favoarea ipotezei că această armă redutabilă a fost proprie doar elitei armatelor dacice, concentrate în jurul Sarmizegetusei.

Calitățile marțiale ale dacilor nu au fost exploatate doar pentru distracția plebei, în arenele unde au fost duși ca gladiatori după epilogul războaielor daco-romane, căci administrația imperială, al cărei pragmatism a fost politică de stat, a folosit cu pricepere aceste calități ale noilor supuși ai Imperiului și a încorporat un mare număr de soldați proveniți din Dacia în unitățile auxiliare romane.

Între aceste unități, dislocate la mari distanțe față de locul natal al recruților, se numără și *Cohors I Aelia Dacorum*, aflată sub conducerea tribunului M. Claudius Menander, cantonată la (C)Amblogana (azi Birdoswald, GB), în Britannia, menționată într-o serie de izvoare epigrafice¹⁹. Databilă între anii 198–209 p.Chr., lespede de piatră „dezvelită” cu ocazia construirii unui *horeum* de către soldații cohortei dacice amintite, conține, în relief, o sabie curbă, cu lama îndoită doar spre vârful (PI.4/3).

O altă sabie curbă, a fost incizată pe un bloc de piatră încastrat în zidul unui alt depozit de cereale, ridicat de către *Cohors I Thracum civium Romanorum* și datată în jurul anului 219 p.Chr. Pe relieful monumentului, păstrat la Muzeul Carlisle, textul inscripției este încadrat în dreapta de ramura de palmier, iar în stânga de o sabie curbă cu lama dreaptă până aproape de vârf (PI. 6/3), unde se înconvoaie rezultând un vârf ascuțit²⁰. Ambele săbii sculptate, atestă originea unităților staționate aici, cel puțin a militarilor din primele contingente și chiar dacă, foarte probabil, ele nu reflectă arme curbe în uzul unității, ele rămân ca veritabile simboluri asociate cu etnosul dac.

O asociere similară putem remarca și pe un altar onorific (PI.4/1–2) ridicat în cinstea unui ofițer roman, *Sextus Vibius Gallus, praefectus castrorum legionis XIII Geminae*, găsit la Amastris (azi Amasra, TR) și care îl înfățișează pe titularul monumentului călare, luptând cu doi barbari. Unul dintre aceștia, pare-se rănit, aruncă din mâini o sabie curbă lungă, iar al doilea are și el o sabie încovoiată, dar de mai mici dimensiuni²¹. Este improbabil ca libertul care a comandat și a plătit monumentul să fi cunoscut îndeaproape armele curbe ale dacilor pe care le-a dorit reliefate în amintirea vitejiei patronului său – exceptând cazul în care a ajuns în serviciul ofițerului ca prizonier dac – dar este sigur că etnicitatea dușmanilor ofițerului era pusă în legătură cu sabia încovoiată. Atrage atenția faptul că pe altar apar două tipuri de astfel de arme, de dimensiuni net diferite. Dacă săbiile mari mai apar doar pe monumentul de la Adamclisi – oferind un indiciu privind una dintre bătăliile unde Sextus Gallus a luptat? – sabia scurtă se adaugă celorlalte astfel de reprezentări din arta romană.

Toate săbiile ilustrate, atât pe monumente, cât și în numismatică, prezintă, chiar dacă uneori stângaci sau tributar îndemănărilor artiștilor, acest tip de sabie, curbată doar în treimea superioară, cu mâner de o singură mână. Numărul mare de săbii reprezentate, atât de arme izolate, cât și în asociere cu războinici *capillati*, poate justifica ipoteza că acest tip de sabie era utilizat intens în armatele dacice, iar cele de tip *Sarmizegetusa*, oricum mai elaborate, să fi fost în uzul unui alt grup de războinici, cantonați în preajma capitalei.

Dosarul istoric al acestui tip de sabie încovoiată ar fi fost, desigur, cantonat în zona presupunerilor, dacă cercetări recente nu ar fi dus la descoperirea unui exemplar întreg, bine conservat, într-un context

¹⁹ Petolescu 2002, p. 148–151.

²⁰ Russu 1980, p. 31; Petolescu 1980, p. 1049.

²¹ Inițial datarea acestui monument a fost pusă în legătură de pătrunderea în Dacia romană a unor populații barbare, cu ocazia războaielor marcomanice din anii 166–169 p.Chr., împotriva cărora Legiunea a XIII Gemina, cantonată la Apulum, în corpul de comandă al căreia se afla și Sextus Vibius, a purtat o serie de bătălii (Cf. Russu 1971 p. 535–536). Cercetări ulterioare (Maxfield 1981, p. 77; Dobson 1978, p. 223–224) repoziționează apogeul carierei militare a ofițerului în timpul împăraților Domițian și Traian. Aduc pe această cale mulțumiri colegului Coatu Cosmin, pentru semnalare și bibliografie.

arheologic indubitabil. Arma a fost descoperită în cetatea dacică de la Divici (jud. Caraș-Severin), în ruinele unui turn-locuință. Este vorba despre o sabie curbă scurtă, obținută prin forjare la cald, puternic curbată în zona vârfului, asemeni unui cioc și cu tăișul pe partea concavă (**Pl.5/1**). Mânerul nu prezintă urme vizibile de nituri, orificiul fiind fie obturat cu compuși de descompunere ai fierului, fie fixarea era asigurată prin înfigerea spinului terminal în coada de lemn. Mânerul trebuia să fi fost destul de masiv, pentru a asigura un balans adecvat armei și o priză eficientă în timpul luptei.

Arma a aparținut, cel mai probabil, unui infanterist, lungimea relativ medie fiind un impediment pentru un călăreț, astfel că ea era utilizată în lupta de aproape – curbura accentuată și forma vârfului oferindu-i avantajul unei puteri mari de penetrare, fiind foarte probabil, capabilă să străpungă armuri ușoare. Datorită formei specifice, întreaga forță se concentrează în vârful armei – unghiul de curbură nu permite acțiuni de înjunghiere – eficacitatea sa fiind maximă doar prin lovirea în forță și prin retezare. Această particularitate o făcea deosebit de periculoasă, chiar și în cazul în care inamicul era protejat de echipament defensiv. Leziunile potențiale (lovituri penetrante, tăieturi, despicături) depindeau, în mare măsură, de puterea loviturii, de experiența celui care folosea arma, de unghiul de incidență precum și de porțiunea de corp afectată. În cazul loviturilor cu amplitudine mare, intervenea și forța de inerție conferită de greutatea armei și a brațului, agravate de acțiunea de agățare și tragere.

Pentru a verifica aceste considerații am realizat o replică a acestei săbii și am testat-o în condiții similare cu cele pe care le-am presupus ca fiind posibile și probabile într-o luptă reală. Sabia a fost făurită într-un atelier de fierărie tradițională, cu metodele tehnologice simple, similare celor din epoca dacică²² (**Pl.5/2–3**). Contextul arheologic nu a relevat componente ale mânerului, dar pe baza testelor și experimentelor efectuate, s-a desprins concluzia că fixarea mânerului și implicit rezistența la impact depind capital de ranforsarea cu ajutorul unui inel metalic. Pe aceste considerente am fixat lama cu ajutorul unui inel de fier, astfel că arma-replică nu a avut de suferit nici o stricăciune în timpul testărilor, după ce, anterior, două mânere cedaseră la impact, în ciuda lemnului de esență tare folosit.

Pentru testarea caracteristicilor armei am simulat o ciocnire între două grupe de militari, una de romani și o subunitate similară ca efectiv dacică înarmată cu mai multe tipuri de săbii încovoiate²³. În timpul experimentelor, care au avut ca mod de desfășurare acțiuni de contact în diverse faze și de la distanțe diferite, executate cu forță și viteză variabilă, am putut constata că acest tip de armă devenea extrem de eficient din momentul contactului direct. În lupta corp la corp săbiile mari, mânuite cu două mâini, sunt dezavantajate căci necesită o rază de acțiune și implicit un spațiu de manevră mai mari, iar folosirea lor cu o singură mână le scade eficiența.

În aceeași secvență de reconstituire istorică am aplicat mai multe tactici și strategii de atac asupra unității compacte de romani. Cea mai potrivită s-a dovedit a fi cea în care lupta a fost deschisă de un număr mic de războinici daci înarmați cu săbii mari, care au scos din luptă aproape integral prima linie romană (**Pl. VI/1**). Schimbarea liniei de atac a adus în fața dacilor legionari odihniți, cu armamentul intact, astfel că am fost obligați să operăm aceeași tactică și în „armată” dacică. De această dată în prima linie au intrat războinicii înarmați cu săbii scurte, iar „supraviețuitorii” au intrat în linia doua. În această secvență s-a putut observa că în înghesuiala creată, avantajul spadelor scurte romane a fost echilibrat de către daci, protejați și ei de scuturi, armuri diverse și coifuri, lupta devenind una de uzură (**Pl. VI/2**).

Tot în acest moment s-a conturat o altă realitate tactică importantă. Săbiile dacice agățau scuturile mari romane și prin tragere lăsaus legionarul descoperit. Singura acțiune posibilă a fost atacul asupra romanilor deposezați de scut, al celor din linia a doua dacică, ale căror arme mai lungi (*falx dacica*, cosoare) permiteau cu ușurință acest lucru. În unele momente, chiar războinicii din prima linie se ajutau reciproc,

²² Replica a fost realizată de către dr. Marius Barbu, arheolog și reenactor, în atelierul lui de fierărie tradițională. Pe această cale îi aduc cuvenitele mulțumiri.

²³ Reconstituirea a fost posibilă cu ajutorul membrilor Asociației Culturale Apulum Reenactment din Alba Iulia, cărora le mulțumesc.

tandemul astfel creat dovedindu-se eficace (Pl. VI/3–4). Neprotejați de scuturile imense, liniile romane au început să cedeze teren și să „piardă” oameni, în timp ce pierderile dacilor s-au stabilizat. La fel de periculoase s-au dovedit săbiile scurte și în contracararea acțiunilor de înjunghiere încercate de către colegii „romani”. Fără a fi nevoie de lovituri puternice, săbiile curbate scurte agățau rapid mâna legionarului, fiind suficientă o tragere înapoi pentru a răni serios brațul neprotejat. Doar legionarul cu mâna protejată de *manica* de fier s-a putut apăra eficient împotriva agățării.

Desigur, reproducerea unei bătălii la o scară așa de mică nu poate fi o reconstituire exactă a unei lupte reale, unde mișcările de trupe sunt ample, iar raporturile de forțe variabile, dar experimentul a permis observarea în teren a comportamentului unei astfel de arme. Se confirmă, în acest registru, ipotezele privind tehnica de mânăuire a acestei săbii scurte, ea dovedindu-se eficace predilect în lupta corp la corp și în colaborare cu alte categorii de războinici.

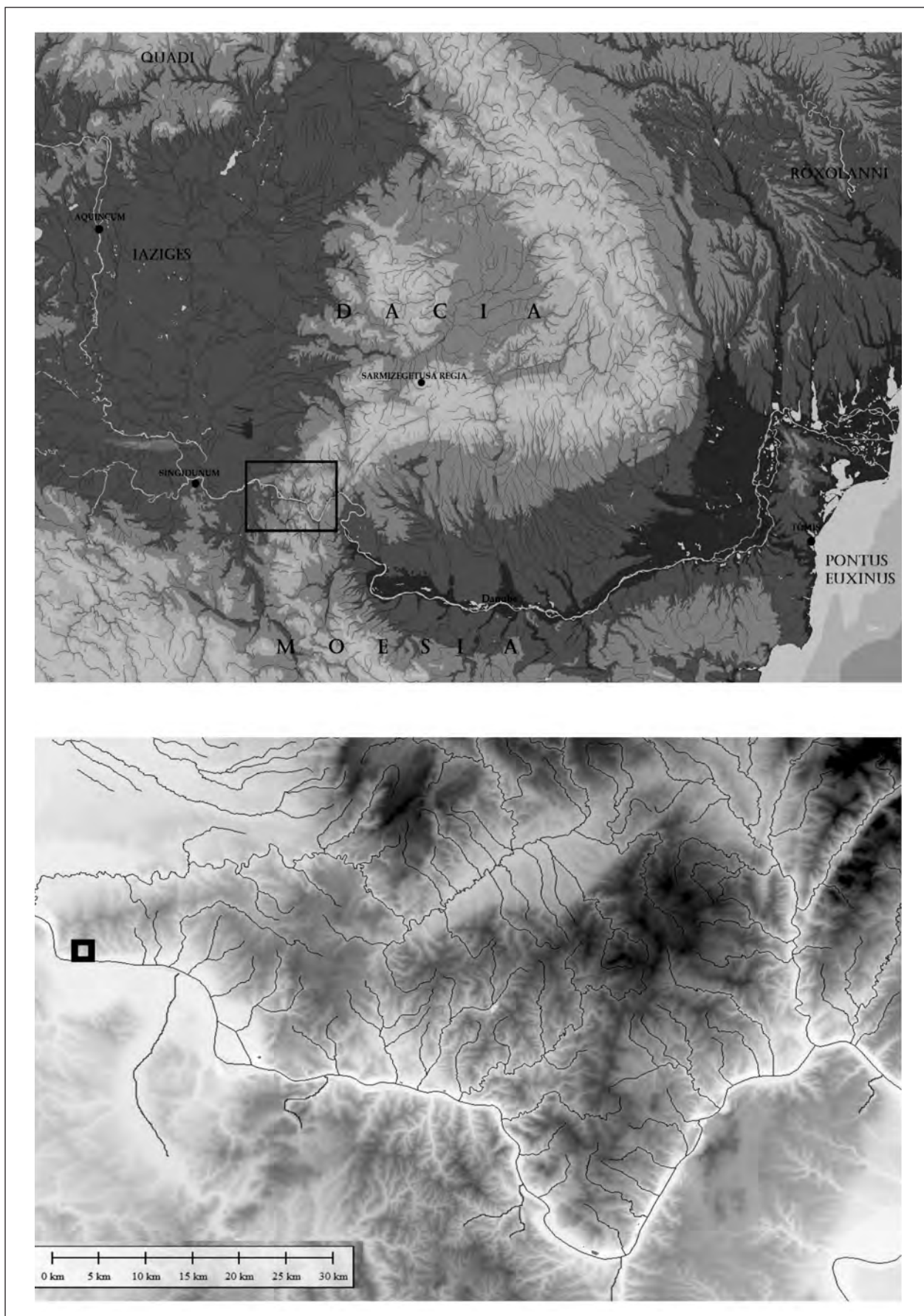
Am fi tentați să spunem că, dincolo de particularitățile remarcabile ale acestui tip de sabie, ea a fost în uzul general al armatelor dacice, dar am cădea în clișee istoriografice evidente. Peisajul istoric al ultimei perioade de existență a regatului geto-dac a relevat existența unui corp de armată profesionist²⁴, ierarhizat la rândul lui, iar săbiile curbe erau, de regulă, folosite doar de o categorie distinctă de războinici.

Datele prezentate permit concluzia că acei enigmatici *capillati-comati* erau mânăuitorii de săbii încovoiate, iar în arsenalul acestora se găseau diverse tipuri, fiecare cu un rol bine determinat în luptă. Această specie de *falx dacica* descoperită în ruinele cetății dacice de la Divici, un important fort de graniță, aruncă o lumină puternică asupra importanței acestui punct de frontieră. Este probabil că garnizoana cantonată aici, aflată în evidentă relație cu centrul de putere din Munții Orăștiei, era alcătuită din militari de elită, armamentul, tipul de fortificație, turnul în sine – enigmaticele turnuri-locuință să fi fost de fapt sediile acestor războinici? – și poziția geografică convergând spre această ipoteză.

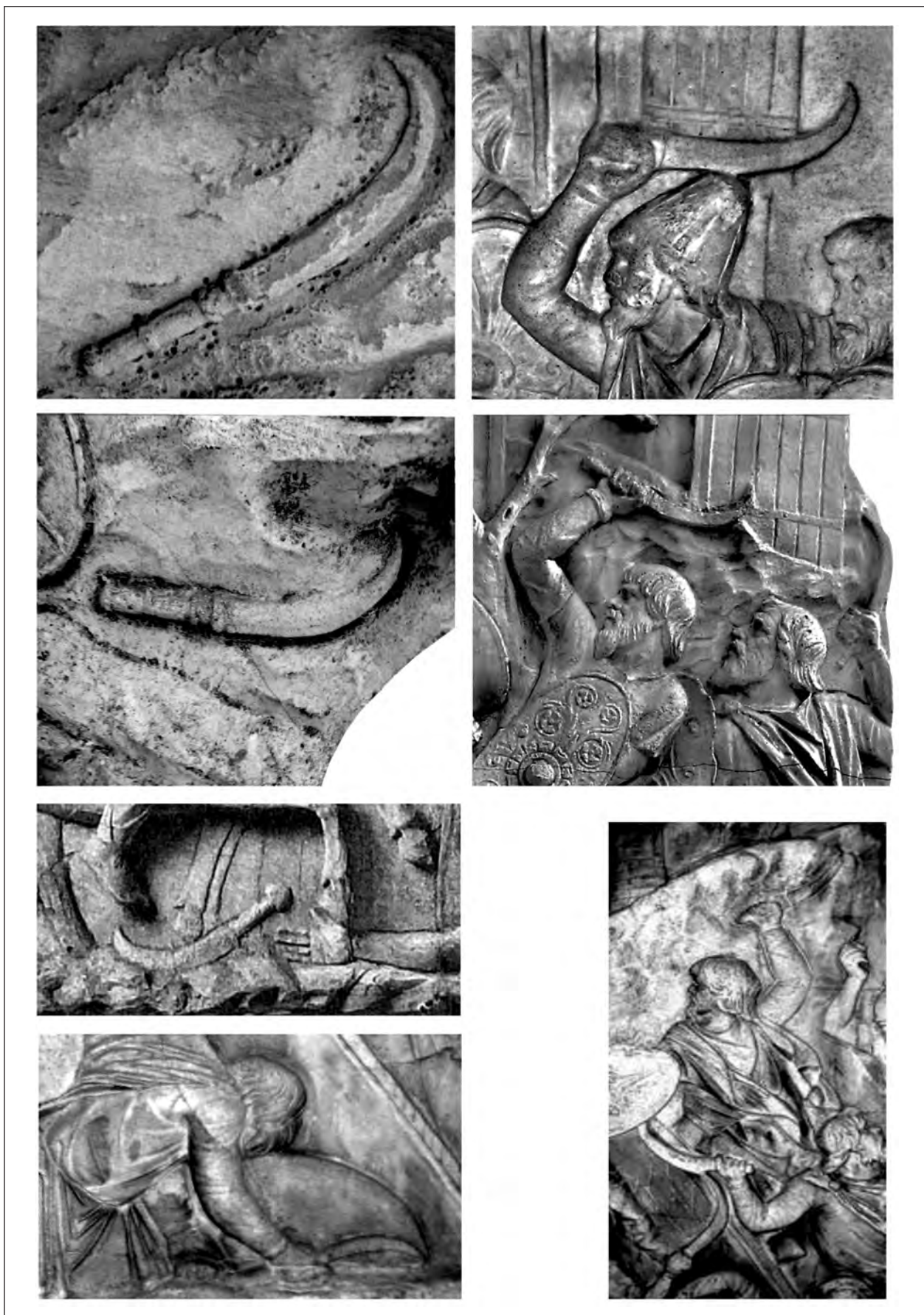
BIBLIOGRAFIE

- Bobu Florescu 1960 – Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi Tropaeum Traiani*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, [1960].
- Borangic 2006 – *Falx dacica. I. Propunere pentru o tipologie a armelor curbe dacice*, în *NEMVS*, I, 1–2, 2006, p. 47–84.
- Borangic 2007–2008 – *Falx dacica. II. Tentativă de reconstituire*, în *NEMVS*, II–III, 3–6, 2007–2008, p. 44–62.
- Borangic 2009 – *Incursiune în arsenalul armelor curbe tracice. Falx dacica*, în *Terra Sebus*, I, 2009, p. 43–61.
- Dobre-Bogdan 2003 – Cristina Dobre-Bogdan, *Imago mortis în cultura română veche (secolele XVII–XIX)*, București, 2003.
- Dobson 1978 – Brian Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziers* (Beihefte der Bonner Jahrbücher 37), Köln-Bonn, 1978.
- Maxfield 1981 – Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981.
- Petre 2004 – Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004.
- Petolescu 1980 – Constantin C. Petolescu, *Dacii în armata romană*, în *Revista de istorie*, tom 33, nr. 6, 1980, p. 1043–1061.
- Petolescu 2002 – Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Editura Ars Docenti, București, 2002.
- Russu 1971 – I. I. Russu, *Sextus Vibius Gallus*, în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 531–537.
- Russu 1980 – I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman (în afara Provinciei Dacia Traiană)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980.
- Săcărin et alii – Caius Săcărin, Alexandru Berzovan, Cătălin Borangic, *A fort at the edge of the Empire. Observations enabled by the discovery of two curved weapons at the Dacian fortress of Divici*, în *Annales d'Université „Valahia” Târgoviște Section d'Archéologie et d'Histoire*, XV, 2013, p. 55–75.
- Winkler 1965 – Iudita Winkler, *Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale*, în *Studii Clasice*, II, 1965, p. 225–234.

²⁴ Petre 2004, p. 256–260; Borangic 2007–2008, p. 58.



Planșa I. 1. Harta Daciei antice și a împrejurimilor cu localizarea cetății dacice de la Divici.



Planșa II. 1. Războinici capillati, figurați pe Columna traiană, mânuind săbii încovoiate scurte.
Fotografii după copii ale scenelor Columnii aflată la MNIR.



1



2



3



4



5



6



7



8



9

Planșa III. 1. Falx dacica, Adamclisi, friza cu arme. După Bobu Florescu 1960, Pl. X (C-D): 2-9. Monede imperiale emise în timpul lui Hadrian (2 – RIC 850; 3 -variantă la RIC 850; 4 – RIC II 849; 5 – variantă la RIC 850; 6 – RIC 580; 7 – RIC 849; 8 – RIC II 849; 9 – RIC 849). sursa imaginilor: www.coinarchives.com; www.wildwinds.com.



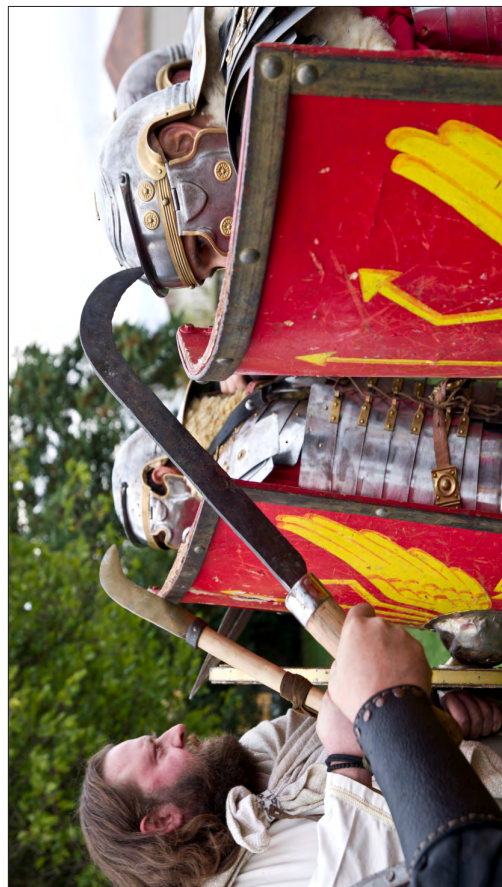
Planșa IV. 1. Altar votiv ridicat în cinstea lui Sextus Gallus (După Russu 1971); 2. Detaliu; 3. Birdoswald (după www.roman-britain.org); 4. Birdoswald (după Russu, 1980); 5. Columna lui Traian. Scena LXXVIII.



Planșa V. 1. Falx dacica de la Divici; 2. Reconstituirea sabiei.



1



2



3



4

Planșa VI. 1-4. Reconstituire tactică a utilizării tipurilor de săbii curbe. (Foto A. D. Gugoasă).

O UNEALTĂ DIN FIER DESCOPERITĂ LA ARDEU, JUD. HUNEDOARA

IOSIF VASILE FERENCZ*

fiosifvasile@yahoo.com

AN IRON TOOL DISCOVERED IN ARDEU, HUNEDOARA COUNTY

ABSTRACT: *In the last decade the researches on the archaeological site Cetățuie from Ardeu were increase. A lot of artifacts were unearth and the main parts of the site were investigated. The site is composed by the hill named Cetățuie, the plateau placed on the foothill, on the East, named Judele and the lower land placed on the South, on the base of the hill, named Gura Cheilor.*

The site was inhabited during many epochs, but the most important habitation look to been in the Dacian Kingdom times when, the higher part of the hill was fortified and some buildings were build up inside the walls. One of them was a workshop were an artisan used to made artifacts of iron, bronze and bone and antlers.

The piece presented by us it is a tool used in the process of riveting.

KEYWORDS: *Dacian, tool, riveting, Ardeu, Transylvania*

REZUMAT: *Pe parcursul ultimului deceniu au fost intensificate cercetările arheologice în situl Ardeu Cetățuie. În acest interval de timp au fost descoperite numeroase artefacte și au fost cercetate cele mai importante zone ale sitului. Situl este compus din dealul numit Cetățuie, platoul numit Dealul Judelei, situat la baza Cetățuiei, spre est și din terenul aflat spre sud, la baya dealului, teren numit Gura Cheilor.*

Situl a fost locuit pe parcursul mai multor epoci istorice, însă cea mai mare intensitate a locuirii pare să fi fost înregistrată în epoca regatului dac. În acea perioadă a fost fortificată partea superioară a dealului și au fost construite mai multe clădiri în interiorul zidurilor. Una dintre ele era un atelier în care un meșter confecționa obiecte din fier, din bronz și din materii dure animale.

Piesa pe care o prezentăm cu acest prilej este o unealtă folosită pentru realizarea capetelor de nituri.

CUVINTE-CHEIE: *daci, unealtă, nituire, Ardeu, Transylvania*

Pe parcursul ultimului deceniu cercetările arheologice vizând cetatea de la Ardeu s-au intensificat¹. În urma eforturilor depuse, a putut să fie schițată imaginea de ansamblu a sitului și au fost identificate principalele elemente constitutive ale sale. Toate acestea s-au adăugat informațiilor furnizate de cercetări mai vechi². În același interval de timp numeroase comunicări în cadrul unor manifestări științifice și studii publicate în reviste și volume de specialitate au pus în valoare patrimoniul mobil descoperit de arheologi³.

Pe dealul „Cetățuie”, format din calcare jurasice au fost identificate urme de locuire din mai multe epoci istorice⁴, însă perioada din care s-au păstrat cele mai intense urme este cea a Regatului Dac. În

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, fiosifvasile@yahoo.com.

¹ Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva, cu forțe proprii și în colaborare cu alte instituții de profil a organizat mai multe campanii de cercetări preventive și sistematice în perioada 2001–2013: Pescaru et al 2002, Ferencz et al 2003; Ferencz et al 2004; Ferencz et al 2005; Ferencz et al 2010; Ferencz et al 2011.

² Téglás 1885, p.299–307; Téglás 1888 p. 134–138; Nemoianu, Andrițoiu 1975.

³ Vezi Ferencz 2012, p. 70–71, notele 3 și 4.

⁴ Vezi Ferencz, Roman 2010, p. 173.

Campania din anul 2004 au fost descoperite urmele unui atelier de fierărie, în care erau realizate și obiecte din bronz precum și din materii dure animale⁵. Situația stratigrafică în acel areal al sitului este descrisă de profilul secțiunii magistrale S5B/2004, care a tăiat complexul în extremitatea sa vestică (Pl. II/1, 3).

În ultimii ani cercetările noastre au vizat cu precădere cercetarea acestui complex, care a furnizat un inventar bogat și diversificat. Pentru aceasta au fost trasate două unități de cercetare denumite de noi SP4 și SP5 (Pl. I/1), cu dimensiunile de 5x4 m și respectiv 5x5 m. Menționăm că SP5 suprapune și o unitate de cercetare mai veche, realizată foarte probabil de către Larisa Nemoianu⁶. O altă secțiune având aceleași dimensiuni (cca 5x1 m) și aceeași orientare (E-V) se poate vedea la suprafața solului la numai câțiva metri spre nord.

Între obiectele descoperite se numără și piesa pe care o vom prezenta în rândurile care urmează. Piesa a fost descoperită în momentul cernerii prin sită a pământului excavat în suprafața SP5, mai exact din curățarea nivelului brun, dens, cu multă piatră, aflat imediat sub stratul vegetal. Menționăm că în este vorba de suprafața de contact între straturile 2 și 3 (Pl. II, 3), iar piesa în cauză provine cel mai probabil din pământul excavat din secțiunea mai veche, pe care am descris-o anterior. Poziția stratigrafică și localizarea în aceeași arie a atelierului de fierărie sunt argumente care pledează pentru datarea în epoca dacică a obiectului descris.

DESCRIEREA PIESEI

Obiectul (Pl. I/5-6) are aspectul unui dorn de formă cilindrică. La unul dintre capete este prezentă „floarea” și este ușor îndoit, ca dovadă că piesa a fost lovită în repetate rânduri. Celălalt capăt este prevăzut cu o alveolă ca o calotă, cu pereții subțiați de la interior spre extremități.

În momentul de față se găsește în colecțiile MCDR-Deva (N.R. Inv 50686), a fost restaurat și are următoarele dimensiuni: H: 3,23 cm; D: 0,91 cm; D floare: 1,38; Adâncime scobitură: 0,19; Masa: 13,16-13,17 g.

DISCUȚII

În literatura arheologică cu referire la epoca dacică au fost prezentate mai multe dornuri de diferite dimensiuni. Ele au fost descoperite în număr mare în Munții Orăștiei, dar și într-o serie de așezări și cetăți răspândite într-o arie geografică largă. Au dimensiuni care diverse, cuprinse între 6 și 20 cm lungime⁷ și o morfologie simplă, fapt pentru care au putut fi distinse trei tipuri principale: I, cu corp cu secțiune circulară și extremitatea activă dreptunghiulară, Tipul II, cu secțiunea corpului circulară și capătul circular și III, cu secțiune corpului și a extremității de formă dreptunghiulară⁸. Ele sunt considerate ca fiind unelte componente ale instrumentarului fierarilor⁹ sau bronzierilor¹⁰, necesare pentru realizarea operațiunilor de nituire, aplatizare sau sudare la cald¹¹.

⁵ Ferencz et al 2005.

⁶ Cercetările efectuate de către Larisa Nemoianu în anul 1973 au rămas în cea mai mare parte inedite până astăzi. În cele câteva pagini în care este descris „Sondajul arheologic” de la Ardeu se precizează un număr de patru secțiuni și patru casete de verificare: Nemoianu, Andrișoiu 1974, p. 181, însă lipsește un plan care să ne edifice în legătură cu poziția lor. Pe culmea dealului Cetățuie au fost identificate urme ale mai multor intervenții umane. Unele dintre ele pot să reprezinte rezultatele cercetărilor efectuate la sfârșitul secolului al XIX-lea de către Téglas Gábor.

⁷ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54. Deși sunt întâlnite și exemplare cu lungimea mai mare de 20 cm, cele mai numeroase au între 12 și 16 cm: vezi Iaroslavschi 1997, p. 74.

⁸ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54; Rustoiu 1996, p. 73, Iaroslavschi 1997, p. 74.

⁹ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54.

¹⁰ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 102; Rustoiu 1996, p. 73, fig. 25/7-10.

¹¹ Iaroslavschi 1997, p. 74.

Niturile din fier sau din bronz sunt frecvente în descoperiri, fiind utilizate la îmbinarea unor elemente componente ale unor obiecte¹². Ele se regăsesc la mânerele unor arme¹³, dar și pentru a îmbina componente ale unor obiecte cu utilitate diversă¹⁴.

Meșteșugul fierarilor din antichitate a evoluat constant până în zilele noastre, fiind create noi utilaje, scule și dispozitive. În cadrul operațiunilor tehnologice de lăcătușerie se numără și nituirea. Rolul acestei operațiuni este și astăzi acela de a asambla două sau mai multe piese cu ajutorul niturilor¹⁵. Astăzi nituirea manuală este considerată o operațiune costisitoare care presupune un volum de muncă mare și ca urmare, o productivitate scăzută¹⁶. În antichitate însă procedeul era larg răspândit, ca dovadă că alte considerente erau luate în calculul randamentului acestei metode de asamblare.

În ceea ce privește uneltele utilizate pentru efectuarea nituirii manual, ele nu sunt numeroase, dar fiecare dintre ele are un rol important în procesul tehnologic. Este nevoie de un ciocan, de un contracăpuitor, de un trăgător și de un căpuitor¹⁷. Contracăpuitorul protejează capul inițial al nitului împotriva deformării în timpul nituirii și este utilizat ca o nicovală. Apăsarea pieselor una asupra celeilalte se realizează cu ajutorul „trăgătorului”, care astăzi are formă de bară scurtă, cu un orificiu cilindric la unul dintre capete. Iar căpuitorul, unealta cu ajutorul căruia se formează cel de al doilea cap al nitului este confecționat și el, dintră bară de oțel, având în capăt un orificiu sub forma unei calote sferice¹⁸.

Până în prezent uneltele utilizate pentru nituire în epoca regatului dac nu sunt foarte bine cunoscute. Dacă ciocane, utilizate pentru diferite operațiuni sunt cunoscute în număr destul de mare¹⁹, celelalte unelte par să lipsească din instrumentarul fierarilor sau bronzierilor. În ceea ce privește contracăpuitorul, ne putem închipui că el putea să fi fost realizat din lemn. În acest fel el proteja capul inițial și era realizat dintr-un material aflat la îndemână, dar care datorită naturii sale perisabile nu s-a păstrat. Operațiunea de apăsare a pieselor, una peste alta, care astăzi se execută cu trăgătorul, putea, probabil să fi fost efectuată cu un dorn, sau poate tot cu ajutorul unei unelte din lemn. Pentru cea mai importantă etapă a acestui proces tehnologic, aceea de formare a capului de închidere a nitului era nevoie de o unealtă din fier, de un căpuitor. Iar unealta descrisă de noi corespunde descrierii uneltelor din ziua de astăzi a unor asemenea obiecte. Mai mult, dimensiunile sale foarte reduse în comparație cu dornurile cunoscute până în prezent (3, 23 cm, în comparație cu lungimea de 6 cm a celor mai mici dornuri cunoscute) indică o altfel de utilitate. De aceea credem că piesa descoperită la Ardeu este de fapt un căpuitor utilizat în procesul nituirii.

CONCLUZII

Nituirea este un procedeu etnic utilizat frecvent în antichitate. Nu sunt puține obiectele care au fost prevăzute cu nituri. În literatura arheologică cu privire la epoca regatului dac s-a considerat că nituirea era

¹² Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 116.

¹³ Chiar dacă nu se păstrează nitul, limba de înmănușare a sabiei curbe (falx) de la Grădiștea Muncelului are practică o gaură din care lipsește nitul prin intermediul căruia era fixată coada: Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 137, fig. 71/1. De curând, în satul Ursici, com. Boșorod, jud. Hunedoara a fost descoperită o armă de același fel, dar care păstrează nitul în orificiul de la baza limbii de înmănușare. Tot prin nituri au fost fixate plăselele unor pumnale curbe cum sunt cele descoperite la Orodul – Plopșor 1945–1947, Pl. III/S; Blandiana: Ciugudean 1980, p. 26, Fig. 15/1.; Călan: Rustoiu et al 2001–2002, p. 112, Fig. 6/2, ori Hunedoara-Grădina Castelului: Sirbu et al. 2007, p. 195, Fig. 74/1. Și lista poate continua cu numeroase alte piese.

La Ardeu a fost descoperit un fragment al unui astfel de pumnal prevăzut cu limbă de înmănușare, în care a fost practică o gaură pentru nit. De asemenea, o plăcuță din corn de cerb ornamentată era prevăzută cu orificii pentru fixare cu nituri pe un suport, probabil ca plăsea pentru un pumnal: Ferencz, Dima 2009, p. 20, nota 9; Ferencz 2010, p. 79, nr. 1. Este posibil ca piesa în cauză să fi avut și altă utilitate: Ferencz, Beldiman 2012, p. 76.

¹⁴ Au fost utilizate pentru a asigura îmbinarea pieselor componente ale unor vase din fier: Ferencz, Dima 2009, p. 28–29; Ferencz, Dima 2011, p. 157, ori pentru fixarea unor piese vestimentare: Rustoiu 1996, p. 117.

¹⁵ Tănase 2012, T14, p. 1.

¹⁶ Tănase 2012, T14, p. 2.

¹⁷ Tănase 2012, T14, p. 6.

¹⁸ Tănase 2012, T14, p. 6.

¹⁹ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 46–48; Rustoiu 1996, p. 70–72; Iaroslavschi 1997, p. 72.

realizată cu ajutorul dornurilor și al ciocanelor, însă piesa descrisă de noi dovedește că această operațiune era realizată cu unelte specializate. Asemănarea elementelor constitutive ale sale cu acelea ale unor unelte modern face ca interpretarea sa ca fiind un căpuitor să nu lase loc îndoielilor. Cu toate că are un context de descoperire aparent nesigur, el trebuie interpretat în legătură cu atelierul care a funcționat în a doua jumătate a secolului I d. Chr, chiar în arealul în care a fost descoperit. Piesa are urme de utilizare, dovadă că și-a îndeplinit menirea. Și tot o dovadă în acest sens sunt și obiectele nituite sau cu urme de nituire descoperite la Ardeu.

Unelte și chiar seturi de unelte utilizate de fierari și bronzieri au fost descoperite în așezări, sau cetăți dacice, ilustrând prezența unor ateliere²⁰. Și nici chiar dornurile nu sunt rare în cetăți, (precum cele de la Blidaru sau Bâta Doamnei)²¹, sau în așezări (cum sunt cele de la Popești ori Răcățau)²² și se datează I î. Chr–I d. Chr²³. În ceea ce privește căpuitorul, el este atestat doar la Ardeu, însă ele probabil că erau nelipsite în instrumentarul artizanilor, iar cercetările viitoare probabil că vor documenta prezența lor și în alte situri.

Credem că poate să fie util ca obiectele interpretate ca fiind dornuri să fie observate cu mai multă atenție, în acest fel se va dovedi, poate, că unele dintre ele au avut utilități bine precizate.

BIBLIOGRAFIE

- Ciugudean 1980 H. Ciugudean, *Mormântul dacic de la Blandiana (jud. Alba)*, în *ActaMN* 17/1980, p. 425–432.
- Ferencz 2012 Ferencz I. V., *Aproape un secol de uitare. Unele repere istoriografice privind cetatea dacică de la Ardeu*, în Drăgan C., Barna C. (eds.) *Studii de istorie a Transilvaniei. Volum dedicat istoricului Ioachim Lazăr la 70 de ani*, Cluj-Napoca/Deva, p. 70–84.
- Ferencz et all 2003 Ferencz I. V., Căstăian M., Bodó C., Popa C. I., Andrei Șt., Stăncescu R., *Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara, punct Cetățea*, în *CCA, Campania 2002*, Covasna, p. 40–42.
- Ferencz et all 2004 Ferencz I. V., Căstăian M., Bodó C., Popa C. I., Andrei Șt., Stăncescu R., *Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara, punct Cetățuie (Cetățea)*, în *CCA, Campania 2003*, Cluj-Napoca, p. 43–45.
- Ferencz et all 2005 Ferencz I. V., Bodó C., Căstăian M., *Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara, punct Cetățuie* în *CCA, Campania 2004*, Jupiter-Mangalia, p. 56–57.
- Ferencz, Dima 2009 I. V. Ferencz, Dima *About an iron vessel found at Sarmizegetusa Regia (Grădiștea Muncelului-Hunedoara County)*, în *Instrumentum* 30, decembrie 2009, p. 28–29
- Ferencz et all 2010 Ferencz I. V., Roman C. C., Căstăian C. M., Dima C., Popa C. I., *Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara)*, în *CCA, Campania 2009*, Suceava, p. 28–29.
- Ferencz 2010a I. V. Ferencz, *Obiecte de os și corn descoperite la Ardeu (jud. Hunedoara)*, în vol. *Studii de Istorie și Arheologie* – editori Ioan Glodariu, Gabriela Gheorghiu, Editura Argonaut, 2010, p. 79–90.
- Ferencz 2010b I. V. Ferencz, *Chei Romane descoperite la Ardeu*, în Pop H., Bejinariu I., Băcuet-Crișan Sanda, Băcuet-Crișan D. (eds.) *Identități culturale locale și regionale în context European. In memoriam Alexandri V. Matei, Bibliotheca Musei Porolissensis* 13, Zalău, p. 287–292.
- Ferencz, Roman 2010 I. V. Ferencz, C. C. Roman, *The Dacian fortress from Ardeu – research directions*, în *ActaTerraeSeptemcastrensis*, 9, 2010, p. 173–184.
- Ferencz, Dima 2011 I. V. Ferencz, C. Dima, *About an iron vessel found at Sarmizegetusa Regia*, în *Marisia* 31, 2011, p. 157–160.
- Ferencz et all 2011 I. V. Ferencz, C. C. Roman, C. M. Căstăian, C. Dima, C. I. Popa, *Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara)*, în *CCA, Campania 2010*, Sibiu, p. 28–29.
- Ferencz 2012 I. V. Ferencz, *Aproape un secol de uitare. Unele repere istoriografice privind cetatea dacică de la Ardeu*, în vol. C. Drăgan, C. Barna (ed.) *Studii de istorie a Transilvaniei. Volum dedicat istoricului Ioachim Lazăr la 70 de ani*, Cluj Napoca/Deva 2012, p. 70–84.
- Ferencz Beldiman 2012 I. V. Ferencz, C. Beldiman (coord), *Artă și meșteșug în epoca Regatului Dac. Artefacte de os și corn. Catalog*, Cluj Napoca.
- Glodariu, Iaroslavschi 1979 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj Napoca 1979.

²⁰ Glodariu, Iaroslavschi 1979, 36–41; Rustoiu 1996, p. 53–61; Iaroslavschi 1997, p. 120.

²¹ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54.

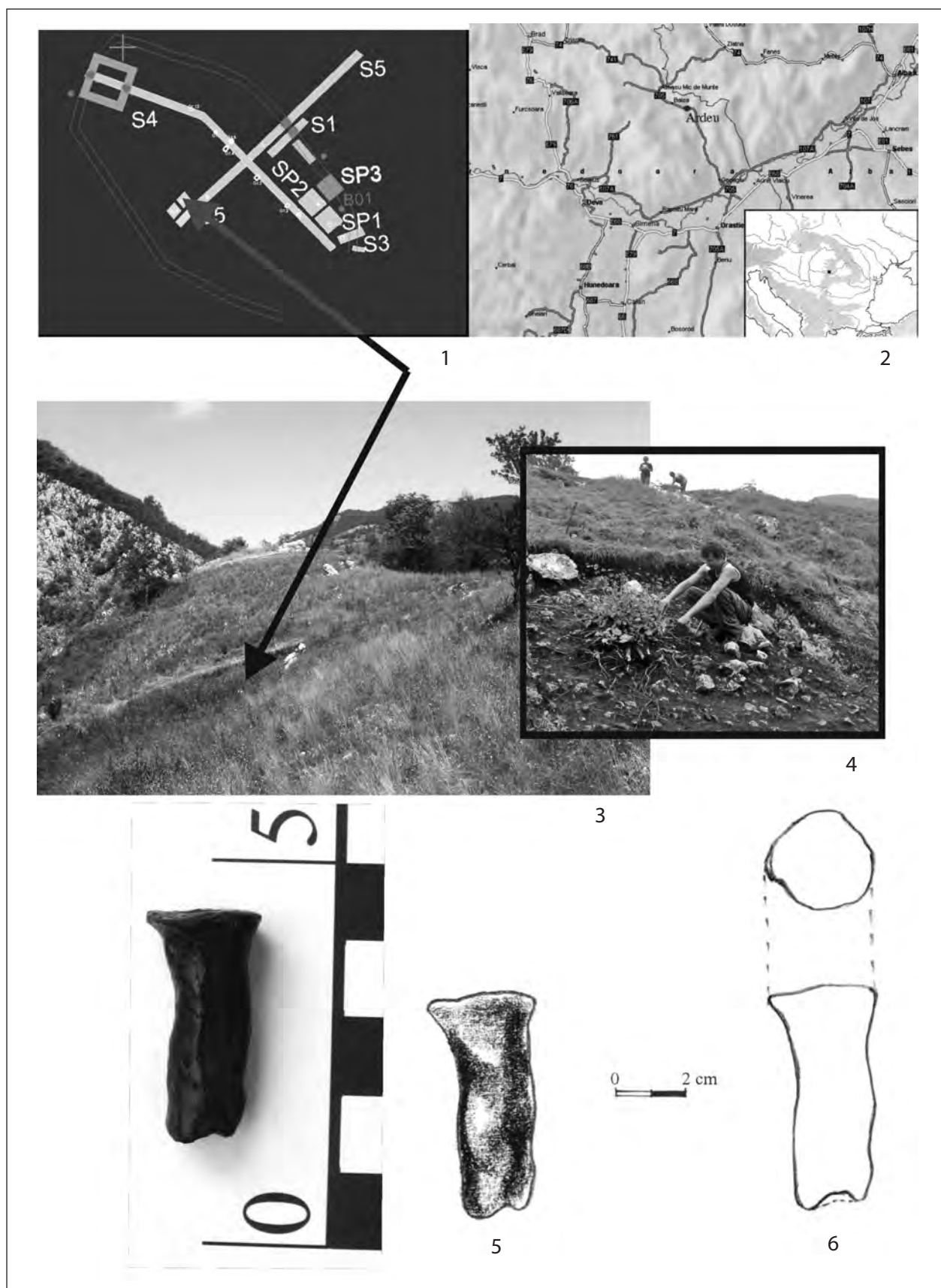
²² Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54.

²³ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 54.

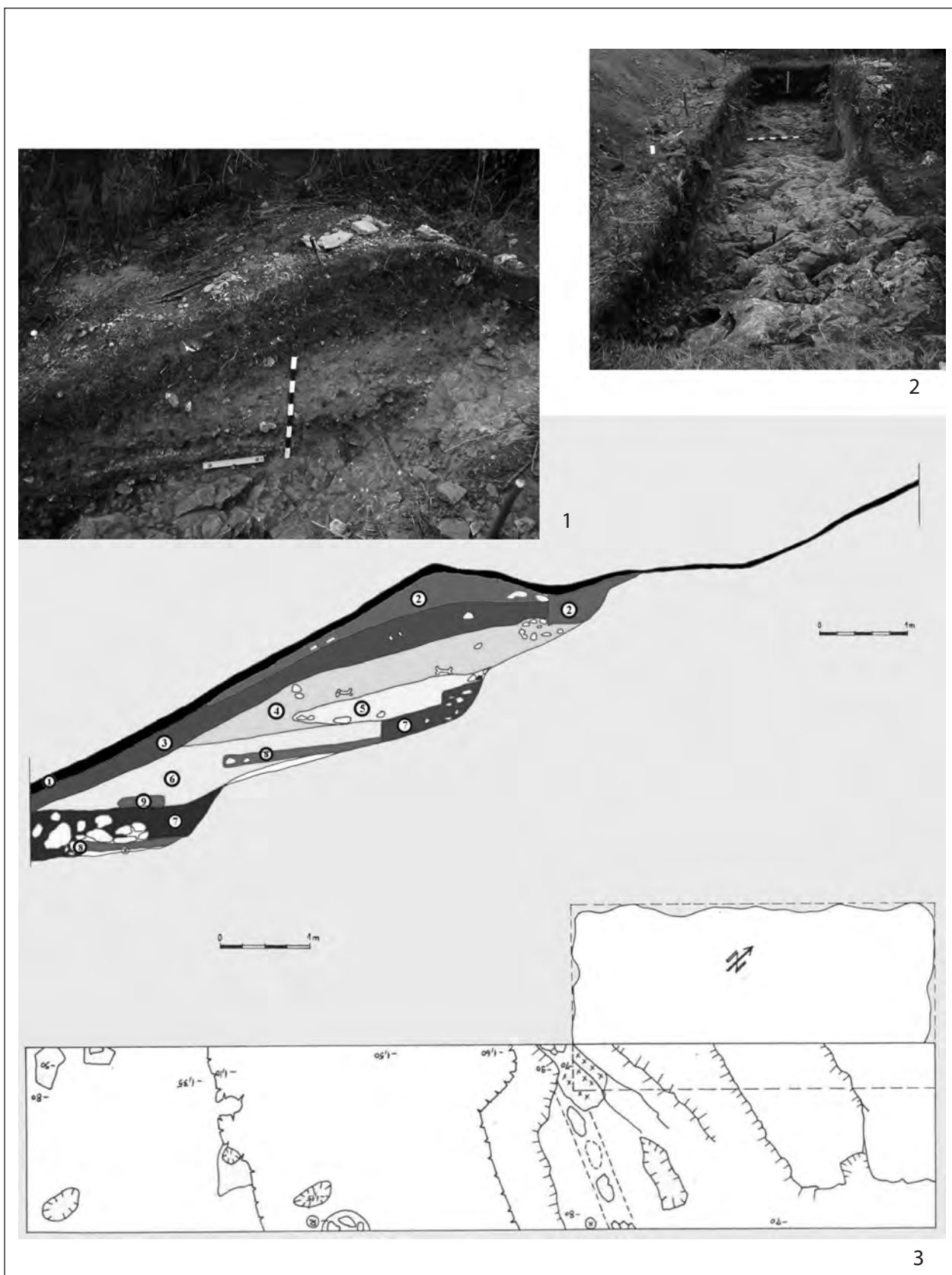
- Iaroslavschi 1997 E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*. Bibliotheca Musei Napocensis XV, Cluj-Napoca
- Nemoianu, Andrițoiu 1975 L. Nemoianu, I. Andrițoiu, *Sondajul arheologic de la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, 1, p. 181–190.
- Pescaru et al 2002 A. Pescaru, C. Bodó, M. Căstăian, I. V. Ferencz, *Ardeu, com Balșa, jud. Hunedoara, punct Cetățea* in CCA, *Campania 2001, Buziaș*, p. 41–43.
- Plopșor 1945–1947 C.S.Nicolaescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia*, XI–XII, 1945–1947, p. 17–33.
- Rustoiu 1996 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î. Chr – I d. Chr)*. *Tehnici, ateliere și produse de bronz*, București.
- Rustoiu et al 2001–2002 A. Rustoiu, V. Sîrbu, I.V.Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia* 30, p. 111–132.
- Rustoiu 2002 A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca
- Sîrbu et al 2007 V. Sîrbu, S. A. Luca, C. Roman, S. Purece, D. Diaconescu, N. Ceriser, *Vestigiile dacice de la Hunedoara (The Dacian Vestiges in Hunedoara)*, Alba Iulia–Sibiu.
- Tănase 2012 V. Tănase, *Lăcătușerie generală mecanică*, <http://www.scribd.com/doc/100804185/LACATUSERIE-GENERALA-MECANICA>, vizualizat în 28.11.2013.
- Téglas 1885 G. Téglas, *Emlékek és leletek. Az Erdőfalvi barlangok*, în *ArchÉrt.*, 5, p. 299–307.
- Téglas 1888 G. Téglas, *Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből*, în *Matematikai és természettudományi Közlemények*, XIII., Budapest, p. 134–138.

EXPLANATION OF THE PLATES

- Pl. I. 1. Plan of the excavations of the summit of “Cetățuie” hill, made by Maria Magdalena Ștefan, from Digital Domain Bucharest, 2004 completed; 2. The location of Ardeu village, after Ferencz 2010; The amplacement of the site Ardeu, after Ferencz 2010; 3. The upper plateau of the Cetățuie hill, photo I. V. Ferencz 2013 – the arrows point the place of the discovery; 4. Image of the square SP5 in the moment when the piece was discovered, photo I.V.Ferencz 10.09.2010; 5. Tool used for riveting, sketch by Otilia Bocănciu.
- Pl. II. 1. Profile of section S5B/2004, photo I. V. Ferencz 2004; Eastern view of the section S5B/2004, foto I. V. Ferencz 2004; 3. Northern profile of the section S5B/2004: 1. Vegetal layer– black earth; 2. Layer of dark-grey earth from a trench probably excavated by Larisa Nemoianu and earth from this trench; 3. Layer of dark earth with artifacts (Bronze Age, Dacian, Roman, Migration Period and medieval); 4. Layer of grey earth with Dacian artifacts from the first century A.D.; 5. Layer of reddish clay; 6. Layer of light–grey earth with Dacian artifacts; 7. Layer of dark-brown earth mixed with limestone, Dacian and prehistoric artifacts; 8. Layer containing traces of a wall made of clay; 9. Hearth.



Pl. I. 1. Planul unităților de cercetare pe platoul superior al dealului Cetățuie realizat de Maria Magdalena Ștefan, Digital Domain București 2004, actualizat. 2. Localizarea satului Ardeu, după Ferencz 2010b; 3. Platoul superior al dealului Cetățuie de la Ardeu, foto I.V.Ferencz 2013 – săgețile indică locul descoperirii; 4. Imagine a suprafeței SP5 în momentul descoperirii piesei, foto I.V.Ferencz 10.09.2010; 5. Unelată pentru nituire, foto I. V. Ferencz 2013; 6. Unealtă pentru nituire, desen Otilia Bocănciu 2013.



Pl. II 1. Profilul secțiunii SSB/2004, foto I. V. Ferencz 2004; 2. SSB/ 2004, vedere dinspre est, foto I. V. Ferencz 2004; 3. Profilul Nordic al secțiunii SSB/2004: Strat vegetal de culoare neagră; Strat de culoare cenușiu închis aparținând unei săpături mai vechi, probabil realizate de Larisa Nemoianu și pământ provenind din această săpătură; 3. Strat de culoare neagră, conținând material arheologic amestecat (Epoca Bronzului, Dacice, Romane, Epoca Migrațiilor și Evul Mediu); 4. Strat de culoare cenușiu cu material dacice din secolul I d. Chr.; 5. Strat de lut de culoare roșie; 6. Strat de culoare cenușiu deschis cu material dacice; 7. Strat de culoare maroniu închis conținând piatră măruntă și material arheologic preistoric și dacic; 8. Strat conținând bucăți de lipitură de perete; 9. Vatră.

ON THE SECRETS OF THE DACIAN FRUIT BOWL

HOREA POP*

horeapopd@yahoo.com

DIN SECRETELE FRUCTIEREI DACICE

REZUMAT: În anul 2010 a fost cercetat integral complexul C28, o locuință dacică patrulateră. În inventarul acesteia a fost descoperită o fructieră dacică întregibilă, modelată la roată, cu buza ornamentată cu linii lustruite oblice. Buza s-a păstrat pe alocuri fisurată longitudinal, pe jumătatea grosimii acesteia. Astfel s-au putut observa detalii ale confecționării acesteia. Lutul din partea superioară a buzei a fost aplicat peste partea inferioară după ce în prealabil aceasta a fost crestată pentru o aderență mai bună. Un fragment de fructieră cu tehnică de realizare asemănătoare, a fost descoperit în anul 2013, în același sit, doar că în periegează pe versantul nordic. Acesta confirmă faptul că această tehnică era relativ răspândită în sec. I î.Chr., cel puțin la Șimleu Silvaniei.

CUVINTE-CHEIE: Șimleul Silvaniei, Uliu cel Mic, tezaur dacice, fructieră, atelier

ABSTRACT: Known in the historical literature, due to the discovery of a silver Dacian jewelry and Roman coin hoard, the point called Uliul cel Mic is situated to the western part on the superior plateau of Măgura Șimleului hill, placed on the northern part of Șimleu Silvaniei town. After certain field researches made at the beginning of the year 2003, it

was discovered a very rich Dacian special materials (made by iron, bronze, silver).

The beginning of a systematical research plan of the complex situated on the Măgura Șimleului Hill-Uliul cel Mic, in 2007, solve the chronological problems and the character of the site. Campaigns (2007–2011) aimed the northern sector of the hill where we discovered the rest of a Dacian metallurgical workshop.

During 2010 the entire complex C28 was investigated, a quadrangular Dacian dwelling. In its inventory, an entire Dacian fruit bowl was discovered, wheel modeled with polished rim decorated with oblique lines. The edge was kept in places cracked longitudinally in half its thickness. Thus, it was possible to see the details of its manufacture. The clay from the top of the edge was applied over the bottom after it has been pre-slit for better grip. A piece of fruit bowl with similar technical achievement, was discovered in 2013 at the same site, only on field research, on the northern slope. This confirms that this technique was relatively widespread during the 1st century at Șimleu Silvaniei.

KEYWORDS: Șimleul Silvaniei, Uliu cel Mic, Dacian hoards, fruit bowls, workshop

In 1951, Zoltan Szekely published his studies about a collection of Dacian archaeological materials, from the Sfântu Gheorghe Museum's inventory, under a generic title (*Tezaurul dacic de la Șimleul Silvaniei*), these objects – of great historical-archaeological significance, however, didn't reveal much about the nature of the discovery¹. The book provides conflicting information, probably due to the difficulties the well-reputed researcher encountered by having a written dialogue with the original discoverer of the published material. The purpose of these discussions, between Z. Szekely and Iosif Bede (mentioned as I.B.), the original discoverer, was to shed light on the conditions and context of these finds. The absence of

* County Museum of History and Art Zalău

¹ Szekely, 1951

professional knowledge from the latter, however, caused inaccuracies in the initial study, which in turn led to confusion in the specialty literature.

In the first sentence the year of discovery is specified (1948) after which it is reported that a student found numerous silver bracelets (5, one of which were in fragments) and coins (16 denarii), a bronze bracelet, a silver *torques*, 7 fragments of a silver necklace, 3 bronze fibulae, weapons and tools made out of iron, fragmented ceramics, spindles and 2 clay beads. In the same context there are 17 silver denarii mentioned. The final count of objects Z. Szekely worked with during this study is: 33 coins, wheel modeled Dacian pottery (17 fragments), hand modeled Dacian pottery (25 fragments), iron weapons (2 spear heads), a harness, a bridle chain, tools, utensils (23 pieces) from which 7 spindles, 2 so-called pottery modeling tools, 3 sharpening stones, a flint blade, an iron spit, 3 knives, a brace, 2 pieces of bronze sheets, 3 undistinguishable objects, 2 glass beads, bronze jewelry (3 fibulae, a ring, a bracelet, a bar), silver jewelry (5 bracelets, a *torques*, 7 fragments of a necklace)².

Of particular importance is the spatial and contextual information which the author provides, coming from the owner of the land and the late I.B. We are thus informed that the location of the discovery is "located east of Șimleul Silvaniei, at a distance of ½ km on one of the peaks of *Măgura* (*Munte de Frasin-Korishegy*). This ground, until 1946 a forest, was covered with trees. In 1946, when locals started vineyard cultivation with water drainage, some graves in mounds of round and oval shape have been found. When the mounds were uncovered the aforementioned objects were found at the depth of 1–1.5m in the rounded tombs and 2–2.5m in the oval ones. At one burial the bottom hasn't been found even at 3m depth. The bracelets were uncovered in two round mounds, in one of them the bracelets being situated near the lower part of a large pot, containing human bones and charcoal. The coins (16 pieces) were in a small cup, in a large pot near which human bones and a bronze bracelet have been found. The rest, 17 coins and a fibula were in the other round mound, in a pot; on a fragment of pottery human bones have been found. The other fragments of ceramics³ were found around the graves. Even though osteological analysis didn't take place (what happened to the calcinated bones is unspecified), we are well informed of the funerary complexes, although their inventory doesn't necessarily point to such an interpretation. Moreover, the author of the discovery, after a brief introduction to the professional literature, identifies a series of complexes disturbed by him with overlapping graves of burial mounds, misinforming the author of the study about the so-called hoard.

From the total of 50 coins I.B. found on the spot, only 33 were sold to the Sf. Gheorghe Museum, their dating being irrelevant to the dating of the other objects found underground. The discovery of three other coins⁴, found later in the soil, disturbed by vineyard cultivation, didn't change the established date⁵ proposed by Z.Szekely, II B.C- I A.D. It is not certain, however, that the other coins, which found way to other museum's collections, are dated from later.

The first systematic excavations at the location of the original discoveries were made on the initiative of the Institute of History and Philosophy of R.P.R. Academy in July of 1949 following information received from Z. Szekely after he had acquired the pieces. The head of the project (Marius Moga) correctly located the spot (with the help of I.B., the original discoverer), without mentioning his name in the archaeological journal. In the copies of the original documentation of the dig site, which we acquired with the help of the late Florin Medeț, M.Moga mentioned 1945 as the year of discovery, most of the objects from the site having been sold by then to the Sf.Gheorghe museum for the total sum of 20.000 lei.

A part of the pottery, which has been found by chance, was in the possession of various locals. The surveys conducted by the research team took place close to I.B.'s vineyard, covering 90 m. No archaeological

² Pop 2008, p. 71–79. Giving my thanks to the management of Muzeul Secuiesc from Sfântu Gheorghe, for setting to my disposal photo material on the finds from Șimleu Silvaniei.

³ Szekely, 1951, p. 43–44

⁴ Matei, 1979, p. 18, 29

⁵ Sășianu, 1980, p. 168–170

complex has been found, only fragmented Dacian ceramics. The rain, washing down the mud from the vineyard, helped the archaeologists realize that in fact on that spot “no proper settlement existed, but a single home and near it two cremation burials and two pits from which the material”, now at the Muzeul Secuiesc, was extracted from.

On a list from the same archaeological documentation, M.Moga describes 22 objects acquisitioned from I.B. (9 containers and bits of ceramics, 3 spindles, a cute, the upper part of an iron sickle, the lower part of an arrowhead, a spur or buckle, an unidentifiable object, both made out of iron, a *meta* broken in two, 3 roman denarii, 2 released in 90 B.C, one in 67 B.C). Furthermore, the list contains pottery collected during the systematic surveys, and an iron chisel found with bone fragments nearby, not specifying whether they were burned or not. The pieces seemingly are in the possession of the National History Museum of Transylvania, under inventory numbers V.21.601 – V.21.746. The coins are missing, but there are two knives and some Dacian pottery, numbering 145 pieces in total.

Later, with the publishing of the results obtained in relation to the problems of *Studiul graniței de Vest a Daciei și al traiului populației daco-romane și barbare*, M.Moga states that “we are not in front of a settlement, but only an isolated dwelling surrounded by two graves and two pits⁶”.

D. Protase contemplated in his first monograph dedicated to the funeral rites of Dacians and Daco-Romans, M.Moga “he doesn’t speak of burial mound, unlike Szekely, even though it could be named under the generic term of *grave*. He makes a clear distinction between the *two graves* and *two pits* found near a dwelling. Without lingering on the contradictory and unclear information given by the two researchers, we find that, unfortunately, today we can’t even tell the exact number of graves discovered on *Măgura* (two?), or their type (both sepulchral mound and burial mound, or only burial mound, or only pits) nor the distribution of items by graves, etc. The situation at Șimleul Silvaniei is very unclear, that is why there is a need for new excavations and precise observations at this archaeological complex.⁷”

New excavations took place only in the year 1978, when the County Museum of History and Art from Zalău (M.J.I.A.Z.) conducted six verification surveys (by the late Al. V. Matei), in the space renamed to *Kiskeselyu-Uliul cel Mic*. Previously (1975) with the occasion of an archaeological surface survey undertaken at *Măgura Șimleului*, the discoverer of the hoard, publicized by Z. Szekely, was identified, whom pointed the researchers to the exact spot of the find. Publishing the results of his surveys and discussions with Iosif Bede immediately, Al.V. Matei underlined, complicating the situation unwittingly, that „some of the objects transferred to Sf. Gheorghe were uncovered at shallow depth, approximatively 0.2 to 0.25 m, and the rest of the material was found in the approx. 5–7 pits identified and emptied which were discovered when the terrain was regulated. The Dacian silver ornaments haven’t been found in one place, but separately, not forming a proper hoard. The Roman coins, approx. 50 pieces, were collected in springtime, from the surface after constant raining washed the mud off them, hence they were easily spotted⁸”.

In 1975 M.J.I.A.Z purchased several pieces discovered by I.B. in the same area. Namely a whole cup worked with handle, two heavily shaped fibulas⁹, a cute, (rod?), and numerous Dacian pottery shaped with hand or by wheel.

Excavations by six research sections (Fig. 1) were conducted in 1978, leading to the discovery of complexes. The author of the research states that „[...] have been discovered, relatively clustered, 4 holes, unburned, with a circular diameter of approx. 0.4 m to 0.6 m, going to a depth of 0.6–0.8 m, penetrating approx. 0.2–0.3 m into the local rock. Found in these pits were fragments of Dacian ceramics modeled with wheel and by hand, numerous animal bones, and a few burned human bones, relocated towards the

⁶ Moga, 1950, p. 131–135

⁷ Protase, 1971, p. 48–49

⁸ Matei, 1979, p. 17

⁹ Rustoiu, 1997, p. 111

bottom of the pit. We consider these pits to be Dacian incineration burials”¹⁰. The surveys further revealed the remains of two dwellings (?) of Dacian origin, poorly preserved due to the sharp slope of the versant (30–45° inclination) and three Roman coins, from the area where the approx. 50 coins were found in 1948. The conclusion drawn by Al. V. Matei was that “[...] at *Uliul cel Mic* on Măgura Șimleului there was a small Dacian settlement, in the same zone having found pit incineration burials. There weren’t any mound burials found in this area”.¹¹ The chronological range proposed by the author was the end of II B.C (judging from the dating of the pottery) and the end of I A.D., at the time of the Roman conquest, dating vaguely on the basis of the strongly shaped bronze fibulae. The brief publishment of the 1978 survey results and its finds, the absence of osteological analysis at the time, preserved the confusion surrounding the *Uliul cel Mic* discovery. The contradictory information provided by the pioneer of the excavations here (I.B.) made a clean scientific approach nearly impossible.

Moreover, this thought was validated during a discussion I had (in 1990) with the author of the “misinformation”, who at the time was approx. 75 years old. He sustained that the works tied to the vineyard, which made the discovery possible, had begun between the years 1945–1946, when there was still snow on the ground. He also said that soil there never freezes, because of sun exposure. At his home he still had a piece of iron, supposedly from a mill, a spindle and fragments of Dacian ceramics. He remembered how he found 5 pits, arranged in approx. two parallel rows, with a distance of approx. 2.5–3 m between them, but also the burial mound flattened by the works on the vineyard. The pits, which had the forms of cylinders, were approx. 1.2m deep penetrating approx. 0.4–0.5m into the rock. The diameter of the mouth of these complexes was below one meter (approx. 0.8m). The coins they found, were scattered in the bottom of the pit, in a thick, black soil. The holes also contained burnt bones and ashes. The pits were found between calcinated bones, in one of which I.B. discovered a whole pot, found upside down. Besides the already known museum pieces, he remembered a bronze needle 10 cm long, a bronze ring, 7–8 bronze bracelets, a ring of stone (sic!), decorated with three blue stones arranged in a circle, with a triangular shape (probably pearl from glass paste, with an eye?), approx. 7–8 fibulae made out of bronze. The coins were found in two stages, first 18 pieces, two of which were stolen, then 17, all sent to Sf. Gheorghe. The other coins, found later, were sold to a medic from Zalău (6), Baia Mare (5), 5 more spread through sale, 3 also sold to a person from Șimleu, probably from M. Moga’s team.

There are, therefore, a total of 54 silver Roman coins and with the three found during the 1978 surveys, all in all 57 pieces. I.B. didn’t sell the coins personally, the transaction being made by a nun from Șimleu. Knowing how to read and write, he conversed by letters with Z. Szekely, thus having the opportunity to learn more about history and archaeology. The payment for the museum pieces came in two installments, first 15.000, then 8.000 lei in 1948. He was convinced that similar findings could be dug up on the opposite, northern slope, unexposed to sunlight, arguing that a local peasant found silver coins there which he gave to him.

Indeed, following the surface examination conducted in recent years, the presence of Dacian pottery was proven on both sides of the hill, the northern part having two access routes. From the west, approach is possible by climbing to the westernmost point of Măgura Șimleului, following the trail and passing by another peak located in front of the discussed one. The second route is the pass connecting the hill to the rest of Măgura, 2–5 m wide. Above Uliului cel Mic there is another hill, which hasn’t got a clear way of access, where more pottery has been found, dating identically to the ones found on Uliu. So far we’re unsure about the nature of this discovery, even though it can be linked to a possible surveillance point, with the scope of watching over the territory on *Uliul cel Mic*. This spot, however, not having good visibility towards the river gorge Crasna, couldn’t have had military purpose. The steep slopes do not encourage the settling of this area, nor does the lack of a close-by water source. Moreover, contemporary Dacian settlements were

¹⁰ Matei, 1979, p. 18

¹¹ Matei 1979, p. 18

identified at the base of Măgura Șimleului and the fortified residential areas were located on the highest plateaus of Măgura, dominating the entire Depresiunea Șimleului. And yet, in the wake of new archaeological research, opinions about the nature of the site were about to take an incredible turn.

In an article preceding the resumption of archaeological research on *Uliul cel Mic*, I was questioning¹² the existence of dwellings due to the lack of clear arguments and observations regarding this aspect. A fire place, discovered in 1978, doesn't necessarily imply the presence of a home, likewise, it can mean an *ustrium*. The analysis¹³ of the batch of 127 bones discovered by Al. V. Matei in 1978, states that 15 are animal bones, 2/3s being domesticated animals, most of them, by 33.3% pigs, followed by cattle, sheep and goats with 20%, the situation being different compared to the statistics from the contemporary fortified acropolis, located on the central superior plateaus at *Observator*¹⁴, where cattle predominate.

The dating of these older finds is partially supplied by Dacian ceramics found here, which in turn are dated with the help of the unearthed fibulae from the same area. The typology established by A. Rustoiu¹⁵ includes parts discovered in Șimleul Silvaniei, at the point mentioned earlier. Its timeframe ranges from middle of I B.C. to the middle of I A.D. The middle of I B.C. marks the start of settled living in the aforementioned location, although an earlier date could be possible. Just like the coins, the fibulae found confirms the first half of I A.D. to be the final date for dwelling in the area. These three precisely shaped fibulae¹⁶, with Western characteristics, types 19 a, 19 c, according to A. Rustoiu¹⁷ are chronologically between the second half of I. B.C. and the first half of I A.D. The fourth fibula, rather belongs to the Nauheim typology, than the filiform one, having a bilateral, short handle and interior chords¹⁸, "soldier-like"-type 9a, according to A. Rustoiu's classification¹⁹. The Nauheim model's Dacian timeframe extends from the middle of I. B.C. to the start of I A.D.²⁰, in this case, perfectly reaffirming the chronological frame provided by the other pieces. The fifth fibula from *Uliul cel Mic* was published by Z. Szekely and it belongs to the type 22 b "with broken arc", bilateral short handle and interior chord. According to A. Rustoiu's analogies²¹, the piece can be dated between the end of the I B.C. and first quarter of I A.D.²², again confirming the proposed timeframe for the discussed site²³.

Ornaments of bronze and silver do not really help with dating, but the chronology provided by the fibulae completes the picture suggested by the ceramic material, contemporary with the acropolis at *Observator*²⁴, discussed earlier, which in turn ceases to exist somewhere in the first of half of I A.D.²⁵.

Starting with the year 2007 archaeological research was restarted at Șimleul Silvaniei, *Uliul cel Mic*, and continued, uninterrupted, up to 2011. The research was focused on the northern slope, which was steeper, but untouched by archaeologist's tools.

The dig sites drawn in 2007, were numbered in compliance with the ones from 1978 (VII–VIII Fig. 1). The research in 2007 led to the recovery of 28 more denarii and two Dacian silver ornaments in

¹² Pop 2002, p. 41

¹³ Analysis performed by bone specialist researcher dr. Georgeta El Susi, to whom we thank again for the provided time and results.

¹⁴ Analysis performed by bone specialist researcher dr. Georgeta El Susi.

¹⁵ Rustoiu 1997

¹⁶ One first item was published by Z. Szekely (*Szekely 1950*, 48, fig. 4/16). The same fibula has been published by V. Crișan (*Crișan 2000*, pl. 114/4), as being from Comolău, probably due to some defects linked to the archives of Muzeul Secuiesc. The other two pieces of the same kind have been published by Al.V.Matei (*Matei 1979*, pl. VI/1–2).

¹⁷ Rustoiu 1997, p. 52–53

¹⁸ Szekely 1951, p. 48, fig. 4/13

¹⁹ Rustoiu 1997, p. 42–111

²⁰ Rustoiu, 1997, p. 46

²¹ Szekely 1951, 48, fig. 4/15. Due to same causes, V. Crișan publishes this item too as being from Comolău, (*Crișan 2000*, pl. 114/1).

²² Rustoiu 1997, p. 56

²³ A resumption of the fibulas at Pop 2007, Pop 2008

²⁴ Rustoiu 1996, p. 89–128

²⁵ Pop, Bejinariu 2000, p. 243–245

close proximity of the S IV²⁶, surveyed in 1978, and on the northern slope, uninvestigated, traces of anthropogenic terraces were found which hosted Dacian metal workshops (numbered upwards to the maximum altitude of the hill). The excavation units drawn in 2008 were a continuation of the ones from 1978 and 2007 (S IX–XI) and investigated only the northern slope of the hill. The archaeological complexes likewise followed the patterns from 1978 and 2007, in 2008 having discovered 5 such facilities (waste pits, post holes and fire places). The discovered archaeological inventory contains mostly classical Dacian era pottery, especially the I. B.C. The unearthed ceramics is usually fragmented, but on the T3 terrace whole containers have been found. Generally they are hand-shaped, only about 15% was made using the wheel. The handmade pottery inventory contains (most commonly) bowls, cups and mugs. The wheel modeled ceramics, on the other hand, are of a larger variety: fruit bowls, kantharoi, mugs, jugs, bowls and cups. From a numerical point of view, however, the prevailing materials are the metallic ones (iron, bronze, lead, silver), some discovered by field research on the northern slope. The variety and big quantity (mirror fragments, peaks of silver and bronze, iron and bronze fibulae, knives, arrowheads, building materials, waste pieces of iron and bronze etc.), unusual for a Dacian settlement in the given timeframe, the unfavourable conditions for human dwelling, forms a distinct image of the character of the surveyed site. 12 denarii come from the fill of the T3 terrace scattered on the slope and anthropogenic setting. These pieces can be seen as the raw material utilized in the workshops for the crafting of the silver ornaments, or maybe monetary replicas.

The zone labeled S XI (23 × 4m, Fig. 1) was drawn on the northern slope, in the area of the pass linking the hill to the Măgura Șimleului, because of a Roman denarii found during a field survey. No traces of habitation have been found in this area. The research led to the discovery of a small hoards spread on the steep northern slope of the hill. The hoard, consisting of 20 coins (the last one found in August) is the third discovered on this site and it's the subject of this study. Regarding find of its kind from Șimleul Silvaniei's territory, this collection is the 11th discovered here.

In the year 2009–2011 the research again focused on the northern part of the hill with the scope of conducting a thorough investigation regarding the anthropogenic²⁷ terraces. Directly on top of rock a fire place was detected, without any additional facilities. The hearth (complex C27) has an approx. circular shape with a diameter of 0.6m. On the T3 terrace only pile holes have been discovered (complexes C23–26) with shallow penetration into the rock (max 0.25 m) probably part of the sheds protecting the metal workshops observed with the help of specific parts earlier. The density of the materials recovered suggests that we are probably on the western outskirts of a landscaped area inhabited in antiquity.

Furthermore, lasts, spindles, cute, miniature pots, cute, nails, clasps and a fragmented iron knife have been found. From the category of special materials remarkable is a splendid whole fibula with Neuheim characteristics made out of bronze (S XIII, T3) and a bronze ring decorated with the image of a pony. The ring is unfortunately poorly preserved, lacking a big part of its link and presenting marks of strong corrosion. Other unearthed pieces are chips, iron tools (needles, chisels, screw taps, and an arrowhead). From the special material containing pieces a resort with a bronze fibula needle (S 19, T3) stands out.

Since the resumption of research an area of 504.7 square meters was investigated, by the 26 research units, having found 28 complexes on the 4 anthropogenic terraces identified on the northern slope (Fig. 1). The first hoard has been supplemented with 28 more coins and 2 more ornaments and a new hoard has been found (hoard 10 from Șimleul Silvaniei), out of 12 coins spread out on the terraces on which metal-working activity²⁸ took place. It is increasingly apparent that we are in front of a profane discovery, more precisely a settlement of Dacian craftsmen, probably serving the tastes of the aristocracy from the fortified settlement from *Observator*, situated at an approx. 500 m distance on the superior plateaus of Măgura Șimleului. Very likely, the dwellings of the master craftsmen were located on the terrace leaning off the

²⁶ Pop 2008, fig. 67–70

²⁷ Pop et alii 2007; Pop, Pripon 2009; Pop, Marchiș 2010; Pop 2011; Pop 2012

²⁸ Pop 2008, p. 94–95

southern slope, while the working space was located on the opposite slope, the northern one, with an opening, but subjected to cold drafts.

With the continuance of the research and its resumption on the southern slope, where the actual settlement seems to have been located, it will hopefully complete the image about a unique and unusual discovery in the north-western part of pre-Roman, Dacian Transylvania.

The 11th hoard from Șimleul Silvaniei (nr. 3 from *Uliul cel Mic*) is new proof of the prosperity of the Dacians living in the Depresiunea Șimleului, benefiting from the strategic location of the fortifications established here that controlled all trade routes, probably taxing trade, specifically salt trade, leading to the prosperity of the local aristocracy.

The accumulation of tribute provided the beneficiaries with both currency to exchange and raw material for the fabrication of ornaments, enhancing their prestige. We thus explain the large count of hoards found on the territory of Șimleu and workshops always present at sites throughout the Măgura Șimleului.

During the campaign of 2010 a house (C28) and a storage pit for provisions (C29) were discovered. The house has a rounded polygonal layout with rounded corners, oriented towards approx. E- W, like the landscaped terraces. The short sides, western and eastern, have a length of 2 m. The long sides have a length of 4 m. The construction was achieved by leveling the northern slope, by a maximum depth of 0.5m. Towards the slope traces of pillars, which reinforced the roof and walls, were found. In the same zone the leveling of the ground on a width of 1 m could signify the existence of a porch, aimed towards north, of the dwelling described above. A possible annex or another room to the east has been discovered by S20 tracing. This space has the same width, but greater length, probably 5m. In the C28 sector fragmented, but also unbroken pottery has been unearthed. There is a fruit bowl (Fig. 2/2, 3/2), and a jug with a handle, decorated with polished vertical lines and in patterns. At the bottom of the complex denarius from the time of Augustus has been found. So far only one such complex can be observed on the northern slope, even far into the narrow ridge of the hill. The fruit bowl discovered on the territory of the dwelling has an elegant shape, a height of 34 cm and a mouth diameter of 40 cm. The base of the footing, with a diameter of 9.5cm, is modeled, and likely, like the rest of the bowl, polished. The conditions of conservation of gray pottery, at this point, doesn't allow the preservation of this polished slip, apart from rare cases. In the same way, the polished ornament of the fruit bowl, was conserved only on a few spots, and consists of seven polished lines, which meet at the interior and exterior of the lips, alternated with other patterns of lines (Fig 2/2b). The container was crafted at the wheel out of a fine, stainlessly burned paste, thus coming to a gray colour. Most interesting is the peeling of fragments at the core of the lip, exactly where the artisan tethered the clay when crafting the piece. The lip is 7cm wide and 2cm thick. In this particular case, the degradation of clay fragments provided insight into the process of manufacturing this object. On the fragments with the lower part of the lip peeled down, carved oblique lines (Fig. 2/2a, 3/2) can be seen, which represent lines incised on the lower part of the lip (Fig. 3/2). These details help the reconstruction of the process of fabrication of the lip of the bowl, specifically its top, which was applied only after, previously, the bottom part, in raw state, was incised so that the clay, which was to be applied, adhered better to the already formed part of the bowl itself. This technique is widespread in construction, plastering and finishing works even today.

This case could be considered isolated if during the campaign of 2013, at the same spot, other ceramics with similar characteristics wouldn't have been found. The fragment (Fig. 2/1, 3/1), likewise, belongs to the lip of a fruit bowl and was spotted by a field research on the steep western slope of the hill. The other technical characteristics are identical to the piece described earlier. Again, the lip fragment peeled at the middle. The discovered part constitutes the superior part of the lip with marks of the incision on the inferior half. Unlike the previous case, the one found in 2013 has a network of lines which assured the maximal contact between the pieces of clay applied. However, the conditions of preservation and over 2000 years manufacture, spoke and allowed us to realize detailed observations regarding the making of this emblematic Dacian dish known under the term fruit bowl. Without knowing with certainty the use of this type of

container, we can assume that it was used in table service. Vessels of this type were found in large numbers in secular contexts, probably being used in household activities. The presence of a footing compensated the lack of furniture, a table inside the house. It is possible that the smaller bowls had individual use, when serving a table. The fruit bowl was probably the collective container at the table. The observation of repeated repairs suggest that this type of vessel was an expensive one at the time. The hardship of crafting such an object is reaffirmed by the technical data, described earlier for the pottery found at Șimleu. Because of this, the high number of repairs were needed, the possessor not having the money required for the purchase of the new one.

This find from Șimleul Silvaniei, is probably not an isolated one. Exfoliation of the fragments from here allowed the observation of details presented in this study. Since this discovery falls chronologically between the middle of the centuries I B.C. and I A.D., during the period of maximum development of the classical Dacian civilization, we have serious arguments suggesting the innovative spirit and the ability to adapt to complex situations of the Dacian potters. We do not know exactly where the fruit bowls, studied here, were made, but certainly not far from the place of discovery. In any case, they are either successful ceramic experiments or exceptions to the rules of manufacturing this type of containers. Even so, following the intent to shape this elegant design with rich material composition, the master potter invented a technique designed to increase the resistance and homogeneity of the final product, provided that it was to be burned at over 850° C and then transported, sold and used frequently in the everyday life of the buyer.

BIBLIOGRAPHY

- Crisan 2000 Crișan, V., *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000
- Matei 1979 Matei, Al. V., *Repertoriul de așezări și descoperiri dacice pe teritoriul județului Sălaj*, în *Acta MP*, 3, 1979, 11–40.
- Moga 1950 Moga M., *Traiul populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei. Activitatea șantierului arheologic Porolissum*, în *SCIV*, 1, 1950, 131–135
- Pop, Bejinariu 2000 Pop, H., Bejinariu, I., Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj. Punct: Observator, în ***Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2000***, Suceava 2001, nr. 199, 243–245.
- Pop 2002 Pop, H., *Despre un tezaur dacic din nord-vestul României în colecțiile Muzeului secuiesc din Sfântu Gheorghe*, în *Ephemeris Napocensis*, XII, 2002, 36–44
- Pop 2007 Pop, H., *Fibule romane în mediu dacic din Depresiunea Șimleului*, în volumul **STVDIA in honorem Florea Costea**, Brașov, 2007, Ed. C2 Design, Brașov, p. 198–207
- Pop et alii 2008 Pop, H., Duțescu, M. M., Ștefan, D., Pripon, E., Culic, D., Marchiș, I., Ardeleanu, M., *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic*, ***Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2007***, 301–302, 416–419
- Pop, Pripon 2009 Pop, H., Pripon, E., *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic*, ***Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2008***, 212–213
- Pop 2008 Pop, H., *Roman Fibulae in the Dacian Environment from the Depression of Șimleu*, în *Dacian Studies. Contributions for La Tène Period Researches*. In Memoriam Dr. Mircea Rusu, Editor H. Pop, Editura Mega, Cluj Napoca, 2008, 127–140
- Pop, Marchiș 2010 Pop, H., Marchiș, I., *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic*, ***Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2009***, 181–182
- Pop 2011 Pop, H., *Raport de cercetare arheologică sistematică Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic. Campania 2010*, ***Cronica Cercetărilor Arheologice***, Sibiu 2011, 130–132
- Pop 2012 Pop, H., *Raport de cercetare arheologică sistematică Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic. Campania 2011*, ***Cronica Cercetărilor Arheologice***, Târgu Mureș, 2012, 138
- Protase 1971 Protase, D., *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971
- Rustoiu 1996 Rustoiu, A., *Metallurgia bronzului la daci*, București, 1996.
- Rustoiu 1997 Rustoiu, A., *Fibulele din dacia preromană (sec. II î.e.n.–I e.n.)*, București, 1997
- Sășianu 1980 Sășianu, Al., *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980
- Szekely 1951 Szekely, Z., *Materiale din campania de săpături arheologice din 1949*, București, 1940

ABBREVIATIONS

- c.c = collection increase
D = diameter
G = weight
MIAZ = County Museum of History and Art Zalău, Sălaj county
Nr. Inv. = inventory number



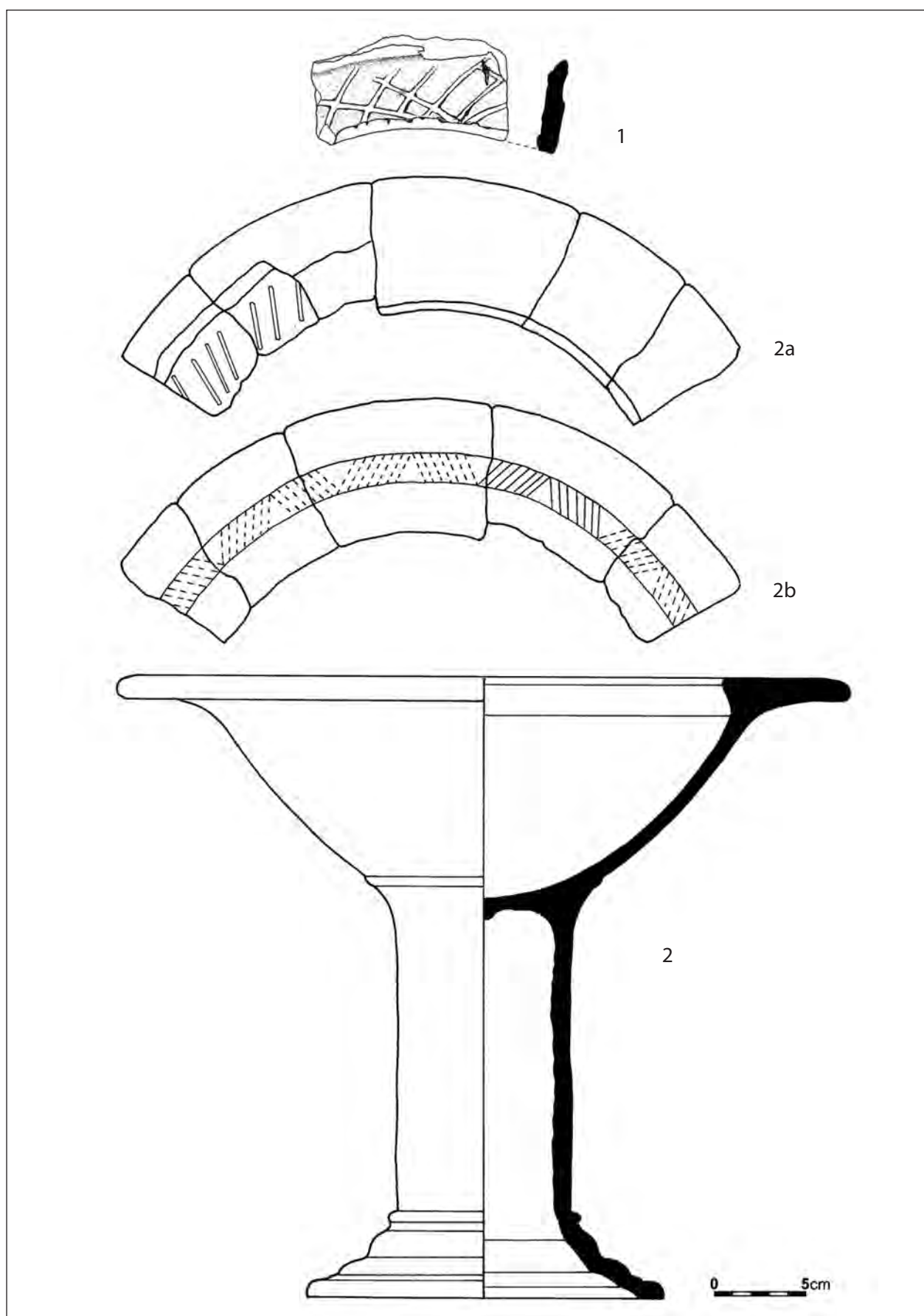


Fig. 2. 2/2. Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic, restorable fruit bowl found in complex C28.
Inferior part (2/2a) and superior (2/2b) of the rim.

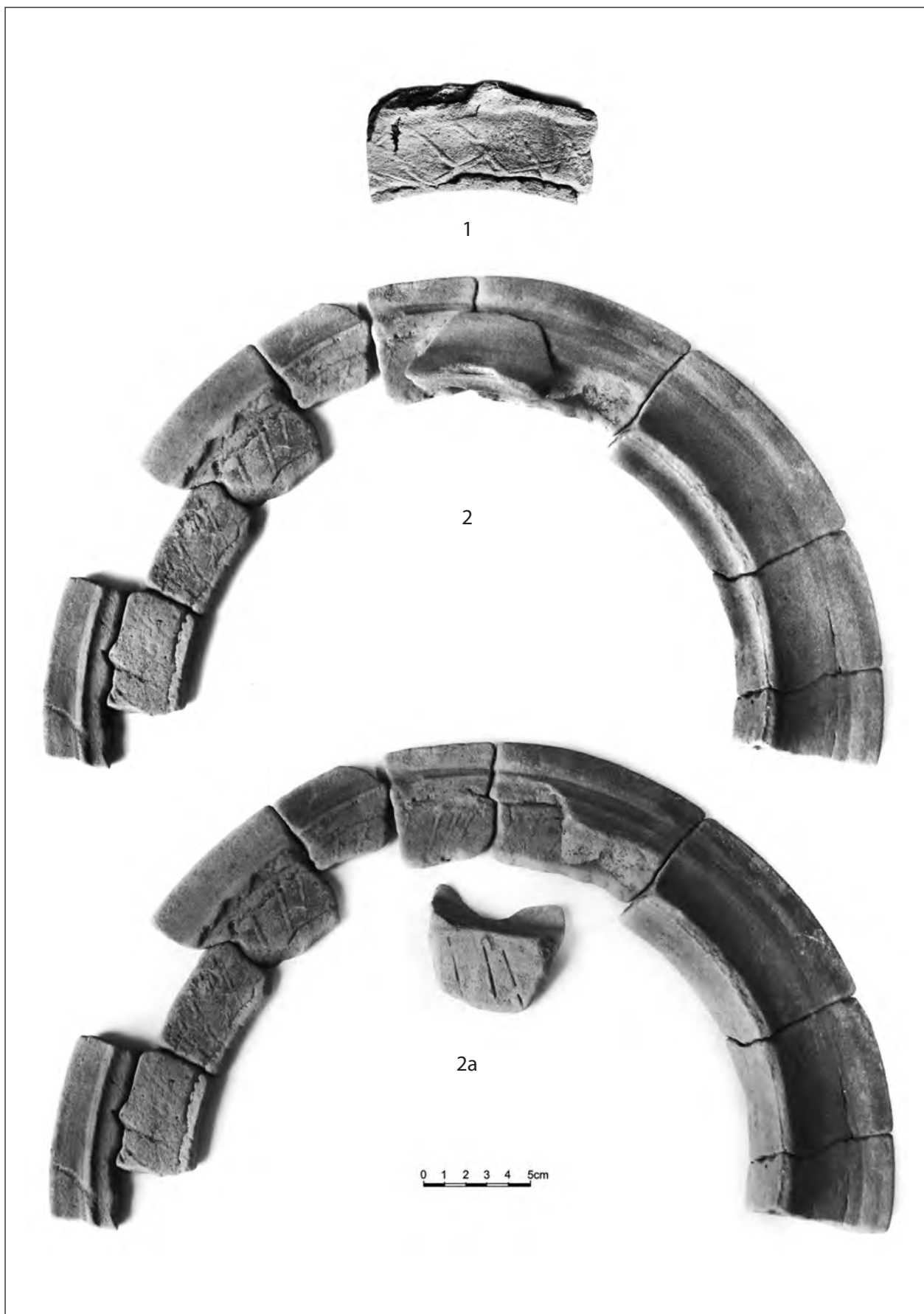


Fig. 3. 3/1. Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic, fruit bowl rim, inferior part 3/2 și 3/2a: Șimleu Silvaniei-Uliul cel Mic, restorable fruit bowl discovered in complex 28. The inferior part of the rim, with the incision prints.

EPOCA ROMANĂ



STUDIA POROLISSENSIA (III)*

IOAN PISO

piso_ioan@yahoo.com

ABSTRACT: The paper contains commentaries on eight inscriptions or situations met in the northern province of Dacia Porolissensis. 1. Fragmentary inscriptions (AE 1979, 489–490) discovered in 1943 by A. Radnóti prove that the camp of Pomet (Porolissum) has been reconstructed in stone under the emperor Hadrian. 2. The existence of a *cohors III Dacorum* on the base of some brick stamps (AE 1978, 693 ; 1979, 501 e) of Porolissum is rejected. 3. A new reading is suggested for AE 1976, 576 from Napoca ; the two main results are the name of a new financial procurator of Dacia Porolissensis and the location of the seat of these high officials. 4. Two of the members of a *spira Asianorum* from Napoca (CIL III 870) have been recognized on a marble slate (CIL III 7668). 5. The nomen of a tribune of the *cohors III Campestris* on an altar from Napoca (AE 1977, 700) has been corrected into *Scarvius*. 6. The reading of a new monument for Mithras from Napoca has been emended. 7. An altar dedicated to Hercules for the safety of a governor (CIL III 832) has been rediscovered in Gherla ; the nomen of the *praefectus equitum* reads *Tannonius* and not *Pannonius*. 8. Apro, a horseman of the *ala Siliana* from Gilău (AE 2005, 1292), has dedicated a monument to Hercules as a result of a promise.

REZUMAT: Articolul cuprinde comentarii asupra a opt inscripții sau situații întâlnite în Dacia Porolissensis. 1. Inscriptii fragmentare (AE 1979, 489–490) descoperite în 1943 de către A. Radnóti constituie dovada că pe Pomet (Porolissum) castrul a fost reconstruit în piatră sub împăratul Hadrian. 2. Existența la Porolissum a unei *cohors III Dacorum* pe baza unor ștampile tegulare (AE 1978, 693 ; 1979, 501 e) este negată. 3. Este propusă o nouă lectură pentru AE 1976, 576 din Napoca ; cele două rezultate principale sunt numele unui nou procurator financiar al Daciei Porolissensis și localizarea sediului acestor înalți funcționari. 4. Doi dintre membrii unei *spira Asianorum* din Napoca (CIL III 870) au putut fi recunoscuți pe o placă de marmură (CIL III 7668). 5. *Nomen*-ul unui tribune al cohorței *III Campestris* din Napoca a fost corectat în *Scarvius*. 6. A fost amendată lectura unui nou monument pentru Mithras din Napoca. 7. A fost redescoperit la Gherla un altar închinat lui Hercules în sănătatea unui guvernator (CIL III 832) ; *nomen*-ul prefectului de ală a fost corectat din *Pannonius* în *Tannonius*. 8. Apro, un călăreț al alei *Siliana* din Gilău, i-a ridicat lui Hercules un monument (AE 2005, 1292), în urma unei promisiuni.

Mots-clé : *Porolissum, Napoca, Gherla, Gilău, castra, Hadrianus, Antoninus Pius, procurator, spira Asianorum, cohors III Campestris, cohors III Delmatarum, ala Siliana, consularis, eques, praefectus equitum, Iupiter, Hercules.*

POROLISSUM

1. – La construction en pierre du camp de Pomet

La sinieuse histoire des recherches archéologiques dans le camp de Pomet et de leur publication a assez longtemps obscurci la date véritable de la construction en pierre du principal camp de Porolissum.

* *Studia Porolissensia* (I), dans : AMN 38, 2001, p. 221–237 ; (II), dans : AMN 41–42, 2004–2005, p. 183–188. Cette fois-ci, les *Studia Porolissensia* incluent des inscriptions de la Dacie Porolissensis et non seulement de Porolissum. Elles doivent être entendues comme un des ouvrages préparatoires pour la publication dans les volumes IDR IV/1–3 de toutes les inscriptions de cette province. C’est pourquoi l’apparition de cet article n’a été possible que grâce au contrat PN II-ID-PCE–2011–3–0096, financé par CNCS-UEFISCDI. Je remercie la direction du musée de Zalău d’avoir accepté de publier cette étude, que M. Alexandru Vulpe avait éliminé de la revue *Dacia* 57, 2013 après la dernière correction et sans m’en avoir averti.

Une équipe hongroise dirigée par A. Radnóti a effectué en 1943 des fouilles de grande envergure dans les parties les plus sensibles du camp, notamment à la *porta praetoria*, à la *porta principalis sinistra*, à la *porta decumana* et dans les *principia*¹. La *porta principalis dextra*, qui se trouvait dans un mauvais état de conservation, n'a pas été touchée. Les fouilles ont été conduites et exécutées à un niveau scientifique conforme à l'époque, c'est-à-dire sans profils stratigraphiques et contextes archéologiques, mais en enregistrant avec grande précision dans les protocoles des fouilles les éléments archéologiques essentiels, les objets trouvés et les endroits de leur découverte. Le matériel trouvé, y compris les très nombreuses inscriptions, est resté sur place. Les événements dramatiques de la fin de la guerre et l'institution du régime communiste ont déterminé la perte de beaucoup de petites inscriptions et de fragments. Au musée de Zalău ne sont parvenues en général que des inscriptions de grandes dimensions². Ont disparu justement les pièces significatives pour les débuts du camp en pierre de Pomet et la publication des résultats des fouilles de A. Radnóti s'est attardée de 35 ans. C'est le mérite de E. Tóth d'avoir enfin récupéré ce trésor et de l'avoir fait connaître au monde académique³. Bien avant, dans les années 1956 et 1957, M. Macrea, dont les contributions à la recherche de Porolissum et de la Dacie méritent tout notre respect, essaya de répondre à la question sur la date de la construction en pierre du camp de Pomet. Il s'appuya sur ce qu'il a pu encore trouver, notamment sur les trois inscriptions de construction érigées sous Caracalla, que voici :

a. – M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 104–106, n° 2, fig. 2 = idem, SCIV 8/1–4, 1957, p. 224–225, n° 2, fig. 3 = E. Tóth, Porolissum, p. 19–20, n° 7, fig. 7 = AE 1979, 491 = HD008308⁴ : *Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) | Antoninus pius Aug(ustus) | felix Part(h)icus maximus | pontifex max(imus) Brit(annicus) | max(imus) trib(uniciae) potestatis XV |* ^s *imp(erator) II co(n)s(ul) IIII | p(ater) p(atriciae) proco(n)s(ul) fec[i]t.*

b. – M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 102–103, n° 1, fig. 1 = idem, SCIV 8/1–4, 1957, p. 223–224, n° 1, fig. 2 = E. Tóth, Porolissum, p. 20, n° 8, fig. 8 = N. Gudea, Porolissum, p. 49 : *Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) Antoninus | pius Aug(ustus) felix Part(h)icus maximus pon|tifex max(imus) Brit(annicus) | max(imus) trib(uniciae) potes(tatis) |* ^s *XVI imp(erator) II co(n)s(ul) IIII | p(ater) p(atriciae) proco(n)s(ul) fecit.*

c. – C. Daicoviciu, Dacia 7–8, 1937–1940 (1941), p. 326, n° 7 a = AE 1944, 51 = M. Macrea, SCIV 8/1–4, p. 222 = E. Tóth, Porolissum, p. 20–21, n° 9, fig. 9 = HD020334 : *Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) Antoni|nus pius Aug(ustus) felix Part(h)icus maximus pontifex | max(imus) Brit(annicus) max(imus) trib(uniciae) potes(tatis) |* ^s *XVI imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) pro|co(n)s(ul) fecit.*

L'inscription a a été trouvée à la *porta praetoria*, b à la *porta principalis sinistra* et c à la *porta decumana*⁵. Les trois textes sont datables de 213. Qu'ils fussent conçus simultanément est prouvé par les mêmes suites de formules, nullement habituelles : *pius Augustus felix* et *Part(h)icus maximus pontifex maximus Brit(annicus) maximus*⁶. Les trois inscriptions déterminèrent M. Macrea à conclure que : “ – – – l'œuvre entreprise par Caracalla à Porolissum consista dans la construction du camp en pierre, dans la forme dans laquelle il a été trouvé par les recherches archéologiques de 1939, 1943 et 1949 ”⁷. La proposition exprimant le doute fait honneur à celui qui a connu la Dacie romaine comme personne d'autre.

En 1978 E. Tóth publia trois textes essentiels à cet égard, trouvés en 1943 et perdus depuis :

¹ E. Tóth, Porolissum, p. 3 sqq., 9 sqq. ; voir le plan du camp de Pomet chez N. Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte (tiré à part de JRGZM 44, 1997), p. *47.

² Voir le sombre commentaire de M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 101–102. Le mérite d'avoir publié dans une première forme les pièces sauvées appartient à N. Gudea et V. Lucăcel (Inscriptii).

³ Voir n. 1.

⁴ = H. Daicoviciu, Römer in Rumänien, p. 115–116, C 17 = idem, Civiltà romana, p. 100, C. 9.

⁵ E. Tóth, Porolissum, p. 19–21.

⁶ E. Tóth, Porolissum, p. 22.

⁷ M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 105 ; cf. SCIV 8/1–4, 1957, p. 226 : “Nous n'excluons pas la possibilité qu'un autre camp en pierre, peut-être plus petit, ait existé avant 213, mais la documentation dont nous disposons ne nous dit rien à cet égard”. Dans son dernier ouvrage M. Macrea (VDR, p. 223) exprima plus nettement cette idée : le camp de Porolissum a été construit en pierre sous Antonin le Pieux.

d. – E. Tóth, Porolissum, p. 18–19, n° 6, fig. 6 a-b = AE 1979, 490 = HD008305 (fig. 1–2) : [Imp(erator) Caes(ar) Divi Hadri]ani f(ilius) [divi | Traiani Part(hici) nep(os) Divi Nervae | pronep(os) T(itus) Aelius Hadrianus | Antoninus Pius Au]g(ustus) pont(ifex) |^s [maxim(us) trib(uniciae) potest(atis) III c]onsul III f(ecit).

e. – E. Tóth, Porolissum, p. 17–18, n° 4 = AE 1979, 489 = HD008302 : [Imp(erator) Caesar Divi Tra]a|[iani Parthici f(ilius) Di]vi | [Nervae nepos] Traia|[nus Hadri]anus Aug(ustus) | [p(ontifex) m(aximus) trib(uniciae) pot]est(atis) XIII co(n)s(ul) | [III p(ater) p(atriciae) portam] per cohortem | [I Ulpiam Brittonum fec]it.

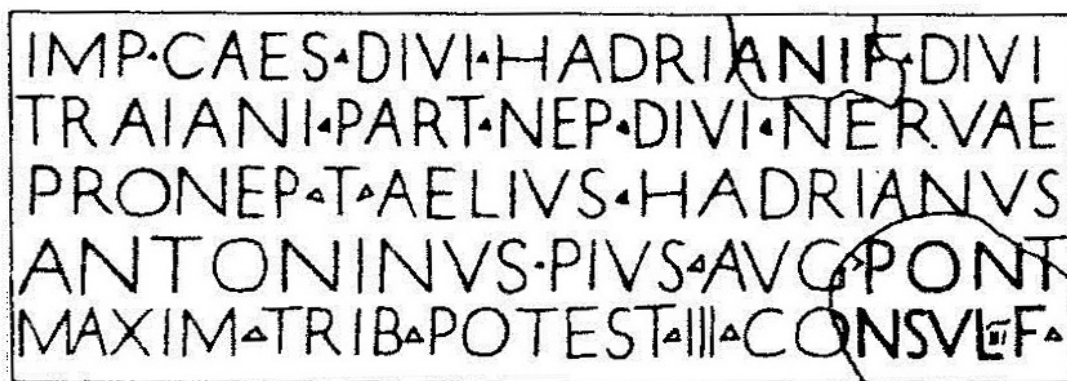


Fig. 2 – AE 1979, 490, reconstitution de E. Tóth.

f. – E. Tóth, Porolissum, p. 18, n° 6 = : [- - - - - | - - - Tra]ian[i Parthici f(ilius) sive nepos - - - Divi N]erv[ae nepos sive pronepos - - - - -].

L'inscription d a été trouvée dans la *porta praetoria*, l'inscription e dans la *porta principalis sinistra* et l'inscription f dans le *praetorium*. E. Tóth attribua l'inscription e à Hadrien, en la datant de 129, l'inscription d à Antonin le Pieux, en la datant de 140, et l'inscription f à Hadrien ou à Antonin le Pieux. L'idée suggérée par les trois textes est soutenue par la situation archéologique, que j'essaie de résumer. Il n'y a que les tours des portes qui ont la forme demi-circulaire (*rounded gate towers*). Auparavant leur forme avait été carrée et la preuve en est la survivance de l'ancienne structure sous la *porta praetoria*⁸. Cette structure appartient donc à une phase précédente⁹. Voici très brièvement les conclusions de A. Radnóti – E Tóth :

La phase en terre (I/1) a pris naissance au lendemain de la conquête. Une sous-phase en terre (I/2) consisterait dans la construction en pierre des portes et daterait du règne d'Hadrien (inscription e). La construction en pierre proprement dite (II/1) daterait d'Antonin le Pieux, plus précisément de 140–144. Elle serait suivie par une sous-phase peu claire (II/2). C'est sous Caracalla que la forme demi-circulaire aurait été donnée aux tours des portes¹⁰. Des transformations auraient été faites simultanément dans les *principia* ; les preuves pour tous ces travaux seraient les inscriptions a-c¹¹.

⁸ La même succession a été constatée à Castell Collen; voir J. L. Lander, *Roman Stone Fortifications : Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth*, Diss. Los Angeles 1984, p. 127–129, fig. 61. Un exemple significatif en Dacie est le camp de Buciumi, où les tours de la *porta praetoria* sont rectangulaires, tandis que les tours des autres portes sont demi-circulaires ; voir F. Marcu, *Roman Forts*, p. 36. S'agirait-il ici d'une construction en étapes ou bien d'une reconstruction incomplète sous Caracalla ? Pour la forme des portes au II^e siècle voir J. Bennett, dans : *Portae cum turribus*. *Studies of Roman fort gates* (éd. P. Bidwell, R. Miket, B. Ford ; BAR 206), Oxford 1988, p. 124 sqq. ; P. Bidwell, R. Miket, B. Ford, dans : *Portae cum turribus*, p. 160 sqq, 177. Pour la date de l'apparition des tours demi-circulaires voir J. L. Lander, op. cit, p. 192 sqq ; A. Johnson, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz am Rhein 1987, p. 112. Pour la littérature je suis en grande mesure redevable à mon collègue F. Marcu.

⁹ E. Tóth, Porolissum, p. 6–7.

¹⁰ Voir plus haut, n. 8.

¹¹ E. Tóth, Porolissum, p. 9–11.

La théorie de A. Radnóti – E. Tóth, rationnelle et soutenue par les découvertes archéologiques et épigraphiques, ne fut que partiellement acceptée par N. Gudea. Il reconnut que les *principia* ont été reconstruites en pierre sous Hadrien, mais continua à soutenir que les fortifications en pierre dateraient de Caracalla¹². Or, il faut insister sur le fait que les inscriptions *d-f* ont été trouvées non seulement dans les *principia*, mais aussi dans deux portes. Lors des travaux du temps de Caracalla elles ont été réutilisées là même dans les murs.

Pour la reconstruction en pierre du camp de Pomet parlent non seulement la situation archéologique et les inscriptions y trouvées, mais aussi l'ensemble de l'histoire militaire de Dacie. En 137–138, sous Hadrien, trois camps auxiliaires ont été reconstruits en pierre dans la vallée de l'Olt, donc dans la Dacie inférieure : ceux de Praetorium (Copăceni)¹³, de Arutela (Bivolari)¹⁴ et de Rădăcinești¹⁵. Le système de fortifications en pierre sera complété en 140, sous Antonin le Pieux, à Copăceni¹⁶.

Est-il permis d'affirmer qu'en Dacie Porolissensis les choses se seraient passées autrement qu'en Dacie inférieure ? Un bloc en calcaire trouvé près de la porte nord-ouest et portant l'inscription *vexillat(io) leg(ionis) XIII Gem(inae)*¹⁷ suggère que le camp de Tihău a été construit en pierre au II^e siècle, avant l'arrivée en Dacie Porolissensis de la *legio V Macedonica*¹⁸. À Gherla au moins les *principia* ont été refaites en pierre en 143¹⁹. Il faut sans doute faire jusqu'à un certain point une distinction entre les fortifications et les structures intérieures. On est, pourtant, d'accord qu'à Gilău la construction en pierre du camp a été accomplie au II^e siècle²⁰, sinon déjà sous Hadrien²¹. On a de bonnes raisons pour soutenir la même chose sur les camps d'Arcobadara (Ilișua)²², Bologa²³ et Buciumi²⁴.

Porolissum, qui a été à juste titre appelé par N. Gudea "la clé de voûte" du système défensif romain de Dacie²⁵, appartient au même limes que les camps mentionnés. Ensuite, c'est Porolissum qui a donné le nom de la province, le procurateur présidial de cette province siégeait très probablement dans l'immédiat voisinage du camp de Pomet, en tout cas à Porolissum²⁶, et c'est par les soins du procurateur Ti. Claudius Quintilianus que l'amphithéâtre situé près de ce camp fut reconstruit en pierre en 157²⁷. Pourquoi justement le grand camp de Pomet serait-il resté jusqu'au III^e siècle avec de vétustes structures en terre et en bois²⁸ ?

Il reste à corriger la lecture de l'inscription *d*. Dans le nom d'Antonin le Pieux l'épithète *Pius* est normalement mise après et pas avant *Aug.*²⁹ Bien que E. Tóth eût bien connu ce détail, il chercha refuge dans quelques exceptions³⁰. Seulement, il n'est pas recommandable de supposer une exception dans une lacune.

¹² Pour les *principia* A. Landes, N. Gudea, AMP 7, 1983, p. 168 ; pour l'ensemble du camp N. Gudea, ANRW II/6, Berlin – New York 1977, p. 866 ; Porolissum, p. 48–49 ; AMP 13, 1989, p. 81 ; idem (n. 1), p. *49.

¹³ CIL III 13795 = ILS 8909 = IDR II 587.

¹⁴ CIL III 12601 a = 13793 = IDR II 575 = G. Kaschuba, Lagertorinschriften, p. 120, n° 54 ; CIL III 12601 b = 13794 = IDR II 576 = G. Kaschuba, Lagertorinschriften, p. 122, n° 55.

¹⁵ CIL III 12604 = IDR II 584 ; CIL III 12605 = IDR II 585.

¹⁶ CIL III 13796 = ILS 9180 = IDR II 588.

¹⁷ AE 1994, 1484.

¹⁸ V. Wollmann, dans : In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj 1974, p. 431 ; D. Protase, EphNap 4, 1994, p. 96–97.

¹⁹ AE 1906, 112 = Gherla, p. 44, p. 207–208, n° 1 = EDH 021920.

²⁰ D. Isac, Die Kohorten- und Alenkastelle von Gilău, Zalău 1997, p. 34.

²¹ I. Bogdan-Cătănciu, Evolution of the System of Defense Works in Roman Dacia (BAR 116), Oxford 1981, p. 34, 112 ; cf. F. Marcu, Roman forts, p. 59–60.

²² D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, Castrul roman de la Ilișua, Bistrița 1997, p. 46.

²³ Voir F. Marcu, Roman forts, p. 32–33.

²⁴ F. Marcu, Roman forts, p. 38.

²⁵ N. Gudea, Porolissum, p. 36.

²⁶ I. Piso, Fasti I, p. 39.

²⁷ CIL III 836 ; voir récemment I. Piso, Fasti II, p. 122–123 ; voir encore I. Bajusz, dans : Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs 2005, p. 881.

²⁸ Voir M. Macrea, VDR, p. 223 ; F. Marcu (Roman Forts, p. 88–89) présente récemment, sans se prononcer, les deux opinions.

²⁹ D. Kienast, Kaisertabelle, p. 134.

³⁰ E. Tóth, Porolissum, p. 19.

Comme la pièce a disparu, la solution correcte nous est offerte par une photographie de 1943 (fig. 1)³¹. Dans la l. 1 ce que E. Tóth avait pris pour un F peut très bien être un P, donc *Pa[r|thici]*. Dans ce cas le nom d'Hadrien peut être aisément complété (fig. 3) :

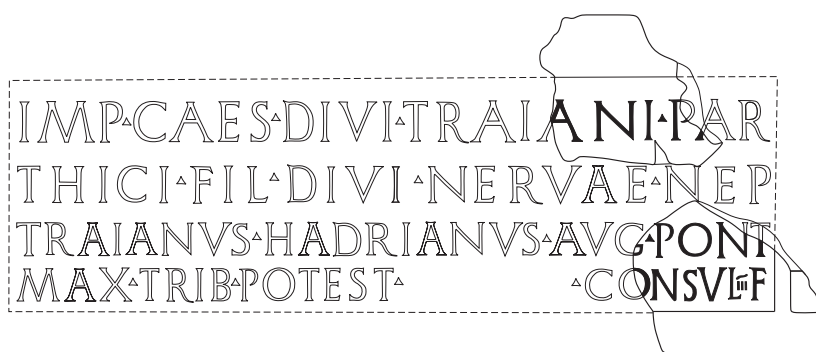


Fig. 3 – AE 1979, 490, reconstitution de I. Piso.



Fig. 1 – AE 1979, 490, photo de A. Radnóti.

[Imp(erator) Caes(ar) Divi Trai]ani Pa[r]-
[thici fil(ius) Divi Nervae nep(os)]
[Traianus Hadrianus Au]g(ustus) pont(ifex)
[max(imus) trib(uniciae) potest(at)is ... c]onsul III f(ecit).

Par le troisième consulat de l'empereur l'inscription est datable à partir de 119³². Le chiffre de la puissance tribunicienne peut très bien être XIII, comme dans l'inscription *e*, ce qui nous conduirait toujours en 129. La nouvelle lecture nous donne la quasi-certitude que dans l'inscription *f* il s'agit toujours d'Hadrien. Trois inscriptions du temps d'Hadrien nous donnent déjà la certitude que le camp de Pomet a été reconstruit en pierre sous cet empereur. Vu l'importance exceptionnelle de Porolissum, cette conclusion ne doit pas surprendre.

2. – Le fantôme de la *cohors III Dacorum*

En profitant de la nonchalance de certaines revues, N. Gudea persiste à nous donner, à C. C. Petolescu et à moi, des leçons d'épigraphie³³. Comme il ne supporte que ses propres opinions, les interlocuteurs sont de règle éclaboussés de remarques primitives. Cette fois-ci l'occasion lui a été offerte par une nouvelle lecture que j'avais proposée pour une bien connue base de statue représentant Caracalla en quadriga dans les *principia* du camp de Pomet. À la fin du texte j'ai remplacé l'ancienne lecture [*coh(ors) V Lingonum Anto]niniana [p]ed[itata]*³⁴ par [*coh(ors) III Campestris Anto]niniana c(ivium) R(omanorum)*³⁵. De plus, j'ai commis la faute impardonnable de reprendre une inscription provenant du Dolichenum de Porolissum³⁶, que le même N. Gudea avait mal publiée³⁷. Grâce aux nouvelles lectures, il est devenu clair qu'au début du III^e siècle la *cohors III Campestris (miliaria)* avait remplacé à Porolissum l'ancienne *cohors I Ulpia Brittonum*

³¹ E. Tóth, Porolissum, pl. IV, n° 6.

³² A. Degraffi, I fasti consolari dell'Impero Romano, Roma 1952, p. 35.

³³ N. Gudea, Apulum 48, 2011, p. 327–330.

³⁴ M. Macrea, SCIV 8/1–4, 1957, p. p. 227–231, n° 3 ; AE 1958, 231 ; N. Gudea et V. Lucăcel, Inscripti, p. 9–10, n° 4 ; E. Tóth, Porolissum, p. 22–24, n° 10 ; AE 1979, 492 ; N. Gudea, AMP 13, 1989, p. 761–762, n° 8.

³⁵ I. Piso, AMN 38, 2001, p. 231, n. 55 = Nordgrenze, p. 478, n. 55 ; idem, dans : "Eine ganz normale Inschrift" ... und Ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005 (éd. Fr. Beutler, W. Hameter), Wien 2005, p. 325–331 ; AMN 41–42, 2004–2005, p. 186–187 ; EDH 044565.

³⁶ I. Piso, AMN 38, 2001, p. 224–229, n° 2, fig. 2 a-b = Nordgrenze, p. 471–476, n° 2, fig. 2 a-b ; AE 2001, 1707 ; EDH 043639.

³⁷ N. Gudea, D. Tamba, Porolissum. Un complex dacoroman la marginea de nord a Imperiului Roman, Zalău 2001, p. 25 sqq.

*miliaria*³⁸. Enfin, j'ai supposé que les nombreuses tuiles portant l'estampille CH III ou C III ont été produites par la même *cohors III Campestris*³⁹ et C. C. Petolescu a pour sa part commis l'imprudence d'accepter ma solution⁴⁰.

La réplique impitoyable ne se laissa pas attendre : "I. Piso flotte parmi les spéculations" ; "les connaissances insuffisantes d'histoire militaire romaine deviennent évidentes lorsqu'il affirme qu'une *cohors III Dacorum* n'existe pas ; malheureusement pour lui cette unité apparaît dans une inscription datée environ des années 163–168, notamment dans CIL III 600 ; mais, si l'accès au CIL est difficile pour le collègue I. Piso, il pouvait trouver cette unité chez K. Cichorius" ; "C. C. Petolescu a proposé des lectures plus ridicules encore"⁴¹.

Je me dépêche de rassurer N. Gudea : non seulement que je consulte parfois le CIL, mais j'essaie aussi de le comprendre. Par exemple, dans CIL III 600⁴² de Byllis (Macédoine) est honoré un officier qui avait commandé des *vexillationes equitum electorum* recrutées de quelques *alae* et *cohortes equitatae* de l'armée de Syrie. Parmi les cohortes de Syrie est en fait nommée une (*cohors*) *III Dacorum*. Seulement, il s'agit, comme avait remarqué H. Dessau déjà en 1914, d'une erreur commise par le lapicide, car la véritable troupe de Daces qui stationnait en Syrie était la *cohors I Ulpia Dacorum*⁴³. Depuis, personne ne prend plus au sérieux une *cohors III Dacorum*⁴⁴. Elle manque, d'ailleurs, aussi des listes récemment dressées des troupes auxiliaires daces⁴⁵.

La conclusion est à la portée de tout spécialiste impartial : les estampilles mentionnées plus haut ne peuvent appartenir qu'à la *cohors III Campestris*. Pour les estampilles C¹ I¹ D ou C III D on peut penser à une *c(ohors) I D*, solution pour le moment sans perspective⁴⁶, ou bien accepter l'idée de Florian Matei-Popescu, qu'il s'y agit d'une vexillation de la *cohors III Delmatarum*⁴⁷. Celle-ci stationnait à Mehadia (Praetorium), une localité qui n'échappa pas aux préoccupations de N. Gudea⁴⁸.

Bien que les estampilles de la *cohors III Delmatarum* de Mehadia ne soient pas identiques à celles de Porolissum, elles ont été redigées de la même manière: COH III D⁴⁹. On peut ajouter un élément qui pourrait avoir une signification. Dans le musée de Cluj se trouve une estampille de Mehadia portant les noms des deux légions, et qui avait été lue de la manière suivante⁵⁰ : *legg(iones) VM(acedonica) | et XIII G(e)m(in)a*. Or, au cours des travaux pour la republication du téglulaire du musée de Cluj, F. Marcu et moi avons constaté que le texte finit par la ligature AN ou AN[T] et pas par un M. La lecture devient : *legg(ionum) VM(acedonicae) | et XIII G(eminiae) An[t(oninianarum)]*. Dans ce cas sous Caracalla des vexillations légionnaires auront été envoyées à Mehadia pour remplacer des vexillations de la *cohors III Delmatarum* parties pour l'Orient et pour Porolissum. La raison de pareilles échanges de troupes nous échappe.

Il est manifestement plus aisé de transférer de Mehadia à Porolissum des soldats de la *cohors III Delmatarum*, que d'y envoyer une *cohors III Dacorum* du néant. Ce chapitre est donc clos. Le temps dépensé pour répondre à des attaques gratuites est pourtant irrécupérable.

³⁸ I. Piso (n. 35), p. 229–231 = Nordgrenze, p. 477–478. F. Marcu (AMN 39–40, 2002–2003, p. 226) supposa à juste titre que la *cohors I Ulpia Brittonum* soit attestée sous Caracalla dans le camp de Bumbești sous le nom de *coh. I Aurelia Brittonum (miliaria) Antoniniana* (CIL III 14485 a = ILS 9179 = IDR II 174).

³⁹ AE 1978, 693 ; 1979, 501 e ; voir I. Piso (n. 35), p. 230, n. 51 = Nordgrenze, p. 478, n. 51.

⁴⁰ ILD, ad 740.

⁴¹ N. Gudea (n. 33).

⁴² Cf. CIL III 14203, 35.

⁴³ H. Dessau, ILS III/1, p. 467, ad 2724 : *coh. I Ulpia Dacorum*.

⁴⁴ Voir, par exemple, H. Devijver, PME V 17: *III (i. e. I Ul[p.]) Dacorum*; voir aussi les amples commentaires de C. C. Petolescu, IDR II, ad 349; Auxilia, p. 149.

⁴⁵ D. Dana, F. Matei-Popescu, Dacia 50, 2006, p. 205–206 ; *idem*, Chiron 39, 2009, p. 223, 236, 239.

⁴⁶ AE 1978, ad 694; I. Piso, dans: Les légions de Rome sous le Haut-Empire (Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998, éd. Y. Le Bohec, C. Wolff), Lyon 2000, p. 208, n. 36 = Nordgrenze, p. 405, n. 36.

⁴⁷ F. Matei-Popescu, dans une lettre du 9 avril 2012. Pour la *cohors III Delmatarum* voir récemment C. C. Petolescu, Auxilia, p. 102–103.

⁴⁸ Cf. M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia, București 1993.

⁴⁹ IDR III/1, 100.

⁵⁰ IDR III/1, 102.

NAPOCA

3. – *Le praetorium procuratoris de Napoca*

En 1975 l'archéologue Ion Mitrofan faisait des fouilles de sauvetage dans la rue Regele Ferdinand (ancienne Gh. Doja), sur l'emplacement du futur supermarché "Central"⁵¹. Comme je visitais presque chaque jour le chantier, je me souviens très bien que la stratigraphie antique était détruite dans la plus grande partie par des caves médiévales et modernes. Ce n'est que sur une surface de quelques dizaines de mètres carrés, située environ à mi-distance entre la rue Regele Ferdinand et la rue Cotitã, que le niveau romain était conservé. On y a trouvé, parmi beaucoup d'autres matériaux romains, un autel (ou base de statue) en calcaire (fig. 4), avec la partie supérieure du couronnement ornée d'aigles et avec le champ de l'inscription assez effacé dans la partie inférieure. I. Mitrofan en offrit le texte suivant⁵² :

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | et Silvano | ceteri s(que) | deis deab(us)q(ue) |^s conservator(ibus) | P AERI ...
| ANV... |N..*



Fig. 4 – AE 1976, 576, photo.

Ī Ō M̄
ET SILVANO
CETERISQVE
DEISDEABQ
CNSERVAOR
VAERNEMESI
ANVSVEPR
VN

Fig. 5 – AE 1976, 576, nouvelle reconstitution.

En principe, cette lecture ne fut contestée par personne⁵³. Depuis, la pièce gît dans le lapidaire du musée de Cluj⁵⁴, mal illuminée et dans une position plus qu'incommode pour être étudiée. Pourtant, une bonne photographie, bénéficiant de lumière latérale⁵⁵, a récemment ouvert une nouvelle perspective.

La première remarque est qu'au début de la l. 6 la lettre P n'existe pas. On distingue, en revanche, une ligature VA, suivie de ERN. Le N semble se trouver en ligature avec un E, suivie par un M. À la fin de la ligne on distingue les lettres SI. Dans ce cas le M se trouve en ligature avec un E et le nom devient *Valer(ius) Nēm[e]sianus*. Dans la l. 7 ANVS est suivi par VE, après quoi on distingue avec difficulté les lettres PR.

⁵¹ La description de cette fouille, sans plans, chez I. Mitrofan, AMN 13, 1976, p. 199 sqq.

⁵² I. Mitrofan (n. 51), p. 199–200, n° II, pl. III (photo).

⁵³ = AE 1976, 576 ; C. C. Petolescu, ILD 545 ; EDH 012417 : *P. Arriu[s ...] | anus*, suivi peut-être par un S, éventuellement *s[cr(iba) col(oniae)]*, idée qui ne se confirme pas.

⁵⁴ MNIT, inv. L 159 = V 25497.

⁵⁵ Je dois cette excellente photographie à M. Sergiu Odenie, le photographe du musée.

Jusqu'à la fin de la ligne il y a encore assez de place pour une ou deux lettres. Dans la l. 8 je n'ai pu distinguer que deux lettres, VN, qui pour le moment ne donnent aucun sens. Le texte prend la forme suivante (fig. 5) :

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
et Silvano
ceteri sque
deis deab(us)q(ue)
5 conservator(ibus)
Valer(ius) Nēm[e]si-
anus v(ir) e(gregius) pr[oc(urator)]
[Aug(usti) ? ...]VN [...].*

Le cognomen *Nemesianus* a été porté, par exemple, par un Aurelius Nemesianus, qui organisa en 217 avec son frère Aurelius Apollinaris, étant tous les deux tribuns prétoriens, un complot réussi contre Caracalla⁵⁶. Pourtant, un Valerius Nemesianus n'était pas connu. On sait maintenant que les procurateurs présidiaux avaient siégé à Porolissum, tandis que les procurateurs financiers ont eu leur siège, à partir de la réorganisation des Dacies par Marc Aurèle, à Napoca⁵⁷. Comme le nouveau procurateur porte l'épithète *v(ir) e(gregius)*, il n'est pas datable avant la fin du II^e siècle.

La nouvelle lecture a des implications sur la topographie de la colonie de Napoca. Au même endroit furent trouvées six tuiles portant l'estampille *Fisc(i)*⁵⁸. Elles ressemblent aux estampilles *Fiscal(is)* de Bad Gögging (Rhétie) et ne peuvent avoir qu'une seule signification : l'argile a été extraite d'un domaine du fisc impérial et les tuiles ont été exécutées là-même⁵⁹. Il va de soi que ces tuiles ont été produites au profit du procurateur financier et de son siège. Trois anciennes découvertes renforcent cette hypothèse. Au début du XVI^e siècle Mezerzius avait vu "in vetusto muro apud Dominicanos", aujourd'hui derrière le monastère des Franciscains, un autel dédié à la *Fortuna Aug.* par *C. Aurelius Atilianus proc. Aug.*⁶⁰ Je l'ai vu moi-même en 2000 dans la partie extérieure du mur médiéval d'enceinte, dans une cour qui s'ouvre dans la rue Regele Ferdinand (ancienne Gh. Doja). Malheureusement, le mur a été depuis partiellement démoli et l'autel a disparu. En tout cas, il avait été encastré à peu de distance (environ 30 m) de l'actuel supermarché "Central". La seconde découverte significative est celle d'un autel dédié à la *Salus* par *M. Aurelius Apollinaris, proc. Aug. cum s(uis)*⁶¹, trouvé dans la même zone en 1972, lors de la démolition d'un mur qui séparait l'enceinte du monastère des Franciscains de la rue Poștei. Enfin, un autel dédié à *Deus Sol invictus* par *M. Cocceius Genialis, v. e., proc. Augg. nn. prov. Dac. Porol.*⁶² a été trouvé encastré dans le "Brückenthor", donc dans la porte médiévale qui menait au pont sur le Someș. Cette porte se trouvait toujours dans l'immédiate proximité de l'actuel supermarché "Central". Il semble donc que, afin d'être réutilisées, les inscriptions procuratoriennes n'aient pas été transportées bien loin de leur emplacement initial. Cet emplacement initial coïncide plus ou moins avec l'actuel supermarché "Central". On peut faire un pas plus loin et supposer que l'actuelle rue Regele Ferdinand coïncide avec le *cardo maximus* de la colonie et le "Brückenthor" avec la porte Nord de la colonie, qui s'ouvrait devant le même passage sur le Someș qu'aujourd'hui⁶³. On aurait alors une situation identique à celle de Sarmizegetusa, où le *praetorium* du procurateur financier de Dacie Apulensis occupait les *insulae* situées immédiatement au sud de la porte nord de Sarmizegetusa et à l'est du *cardo maximus*⁶⁴.

⁵⁶ Dio 78, 5, 2–4; Vita Car. 6, 7; voir A. Stein, PIR² A 1452, 1561.

⁵⁷ I. Piso, Fasti I, p. 39, 91, avec l'ancienne littérature.

⁵⁸ I. Mitrofan (n. 51), p. 200, pl. V–VI; voir encore CIL III 8075, 24.

⁵⁹ I. Piso, Fasti II, p. 179, avec n. 2.

⁶⁰ CIL III 853 = A. Stein, Dazien, p. 85 = I. Piso, Fasti II, p. 261, n° 3.

⁶¹ AE 1974, 544 = ILD 553 = I. Piso, Fasti II, p. 271, n° 1.

⁶² CIL III 7662 = A. Stein, Dazien, p. 85.

⁶³ Étude sur la topographie et plan de la ville romaine en préparation avec Felix Marcu et George Cupcea.

⁶⁴ Voir des détails chez I. Piso, Transylvanian Review 10/2, 2001, p. 21–22, 35, fig. 7 = idem, Nordgrenze, p. 442–443, 454, fig. 7.

4. – De nouveau sur les *Asiani* de Napoca

Une plaque en calcaire incomplète, découverte en position secondaire en 1801, contient des *nomina Asianorum*, ce qui lui a valu un grand nombre de publications (fig. 6)⁶⁵. En voici le texte :

Severo et Quintiano co(n)s(ulibus) |
nomina Asianorum | Germanus spirar<c>haes
| Tattario |⁵ (H)ermes | Dizo | Gaius | Hyius
/ Zoilus |¹⁰ Valerius | Zoilianus | Crescens |
Eptala | Ulpus |¹⁵ Mucianus | Carus M | Suri |
Tzinto | Longinianus |²⁰ Ulpianus | (H)ermes-
cus | Nepos | Agrippinus | Valerianu[s] |²⁵
Curinu[s] | Rev[ocatus?] | Ce[---] | O[---] |
[---] |³⁰ Epipodia mater | Valentina | Augusta |
Asclepiodote | Tiberina |³⁵ Maximina | Tzinta
| Iustina | Cornificia | Longina |⁴⁰ Cornelia
Vera | Hilara | Gr(a)eca | Rufina |⁴⁵ Victorina
Paula | Zoilianus scripsit.



Fig. 6 – CIL III 870, photo.

Il n'y a que de petits problèmes de lecture, par exemple dans la l. 25, où mes devanciers ont vu *Curini* et moi *Curinu[s]*, par lequel il faut comprendre *Quirinus*⁶⁶, ou dans la l. 27, où ils ont vu CO. Face à tant de doctes commentaires, je me contenterai de reprendre l'essentiel. Dans les l. 16–17 la lettre M semble avoir un rapport avec deux personnages : Carus et Surus. On en peut, éventuellement, comprendre des *m(agistri)/παραστάται*⁶⁷. Parmi les 44 noms, on trouve 24 d'origine romaine : *Germanus*, *Caius*, *Valerius*, *Crescens*, *Ulpus*, *Carus*, *Longinianus*, *Ulpianus*, *Nepos*, *Agrippinus*, *Valerianus*, *Quirinus*, *Revocatus*, *Valentina*, *Augusta*, *Tiberina*, *Maximina*, *Iustina*, *Cornificia*, *Longina*, *Cornelia*, *Vera*, *Hilara*, *Rufina*, *Victorina*, *Paula*, auxquels on peut ajouter deux *cognomina* de facture romaine : *Surus* et *Graeca*. Quelques *cognomina* sont d'origine grecque : *Epipodia* (Ἐπιποδία), *(H)ermes* (Ἑρμῆς), *(H)ermescus* (Ἑρμαῖσκος), *Asclepiodote* (Ἀσκληπιόδοτη), *Hyius* (Ἰύς), *Zoilus* (Ζώϊλος), *Zoilianus* (Ζωϊλιανός, forme latinisée)⁶⁸. Dans la l. 21 on a complété *-cus* pour éviter la confusion entre deux *Hermes*⁶⁹. On y trouve, enfin, des *cognomina* d'origine asianique, comme *Tattario*⁷⁰, ou thrace : *Dizo*, *Eptala*, *Mucianus*, *Tzinto*, *Tzinta*, provenant, selon l'opinion la plus répandue, du milieu thrace de la province d'Asie⁷¹. Il s'agit en tout cas du culte de Dionysos, dans

⁶⁵ CIL III 870 ; ILS 4061 ; A. Bodor, *Dacia* 7, 1963, p. 229–234, fig. 11 ; H. Daicoviciu, *Römer in Rumänien*, p. 137, D 62 ; idem, *Civiltà romana*, p. 153, D 68 ; C. C. Petolescu, *Dacia* 1978, p. 218, n° 43 ; R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, p. 431, n° 449 ; EDH 048958 ; C. Onofrei, *EphEp* 18, 2009, p. 171.

⁶⁶ Cf. A. Paki, *Populația*, p. 196.

⁶⁷ A. Bodor (n. 65), p. 233.

⁶⁸ Irremplaçable reste encore W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*³, Brunswick 1884 ; une dernière mise à point des noms grecs de Dacie chez L. Ruscu, *AMN* 35, 1998, p. 149 sqq. ; cf. A. Paki, *Populația*, passim.

⁶⁹ Pour *Hermescus* voir J. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, p. 57–58.

⁷⁰ L. Zgusta, *Klenasiatische Personennamen*, Prag 1964, p. 506, §1517–34 ; I. I. Russu, *AMN* 4, 1967, p. 92.

⁷¹ À utiliser en premier lieu I. I. Russu, *AMN* 4, 1967, p. 89 sqq. ; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*², Wien 1976 ; D.

une forme typique de cette province⁷². On a le droit de se demander si toutes les personnes de la liste de Napoca proviennent d'Asie et s'il n'y a parmi elles d'anciens habitants de Napoca, qui ont tout simplement embrassé la forme asiatique du culte de Dionysos⁷³. Le mélange de noms de la liste, parmi lesquels beaucoup de noms grecs, ne s'oppose à aucune des deux hypothèses. La colonne gauche contient des noms d'hommes, celle droite des noms de femmes. Plusieurs personnes semblent appartenir à des familles: *Longinianus* – *Longina*, *Tzinto* – *Tzinta*, *Ulpus* – *Ulpianus*, *Valerius* – *Valerianus*⁷⁴. Germanus était le *spirarches* (σπειράρχης), le chef d'une σπείρα (= θίασος), donc d'un collège de culte. Epipodia exerça, dans sa qualité de *mater*, l'autorité sur les membres féminins de la *spira*.

Bien qu'il soit très probable qu'en 235 toutes les personnes libres de la liste de Napoca aient joui de la cité romaine et aient, par conséquent, disposé de *nomina*, un argument matériel ne serait pas inutile.

En 1872 a été trouvé dans les vignobles, près du centre d'alors de la ville de Cluj, dans la rue Măloasă (Borjuml), derrière l'actuel hôtel Astoria, un fragment d'une plaque en marbre, sans bordure, brisée en quatre morceaux. Il mesure 17 × 18 × 2 cm ; les lettres, de bonne qualité, sont de 4 cm. Le fragment a été vu en 1873 par O. Benndorf, ensuite par A. v. Domaszewski, et a été conservé par le musée de Cluj (fig. 7)⁷⁵. On a lu l'inscription de la manière suivante⁷⁶ :

[- - - - -] | Zoil[o ?] | Marc[ia] | Longina | [- - - - -].

La largeur de la plaque est donnée par la l. 3, Longina. Sont sûrs non seulement le nomen *Marc[ia]* de la dédicante, mais aussi le génitif *Zoil[iani]*. Le marbre, matériel très rare à Napoca, et la disposition du texte parlent en faveur d'un texte votif, que l'on pourrait lire de la manière suivante (fig. 8) :



Fig. 7 – CIL III 7668, photo.

FFig. 8 – CIL III 7668, nouvelle reconstitution.

Dana, dans: *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, p. 430 sqq. ; cf. D. Dana, R. Zăgreanu, *Dacia* 57, 2013, qui sont enclins à ranger les noms *Tzinto* et *Tzinta* parmi les noms daces.

⁷² D'autres exemples sont le Βακχεῖον Ἀσιανῶν de Heraklea Perinthis (IGRR I 787), de Nikopolis ad Istrum (AE 2003, 1563 = SEG 53, 2003, 726), de Thessalonike (AE 2006, 1276 = SEG 56, 2006, 812), la σπείρα Ἀσιανῶν de Montana (IGBR II 480) et de Dionysopolis (IGBR I 223) ou bien la σπείρα Διονυσίου [αστῶν] de Histria ; voir D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1962, p. 154–177 et plus récemment A.-F. Jacottet, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du Dionysisme I–II*, Zürich 2003 (non vidi) ; pour certaines sources peu accessibles je suis redevable à l'amabilité de F. Matei-Popescu.

⁷³ Cf. D. Dana, R. Zăgreanu (n. 71), selon lesquels la liste de Napoca ne regrouperait nullement des fidèles originaire d'Asie Mineure. Pourtant, la présence des micro-asiatiques à Napoca est spectaculaire. On y connaît des *Galatae consistentes municipio* (CIL III 860 = ILS 4082 = AE 2004, 1182), tout comme une très rare divinité de Galatie, *I. O. M. Erusenus* (CIL III 859 = ILS 4083). Son origine galate de *Erusenus* a été établie par St. Mitchell en raison d'une nouvelle découverte ; je lui suis gré de cette information.

⁷⁴ A. Bodor (n. 65), p. 230.

⁷⁵ MNIT, inv. 4386 a-b. Trois petits fragments de la pièce ont pu être utilisés dans le dessin (fig. 8) d'après une photographie assez mauvaise, faite il y a trente ans. La direction « scientifique » du musée m'a interdit l'accès dans le lapidaire.

⁷⁶ O. Benndorf, chez O. Hirschfeld, *SAWW* 77, 1874, p. 379, n° 6 ; C. Torma, *AEM* 3, 1879, p. 97, n° 23 ; CIL III 7668 ; EDH 048707.

Un premier gain est l'identification de deux personnages de la liste des *Asiani* et un possible rapport, par exemple de mariage, entre eux. Longina portait le nomen *Marcia*, ce qui n'est pas automatiquement valable pour *Longinianus*. Nous voilà donc devant une liste, au moins en majorité, de citoyens romains. Le second gain est la localisation d'un lieu de culte au nord de la muraille de la colonie et sur le bord gauche du Someș, pas très loin de l'endroit de découverte du n°6.

5. – Le vrai nom d'un tribun de la *cohors III Campestris*.

Un autel ou base de statue (fig. 9)⁷⁷ a été trouvé en 1902 dans la Piața Muzeului (ancienne Carolina), dans la fondation de la maison Hubay, près de la zone du forum de la colonie et, donc, du Capitole. Voici la lecture de C. Daicoviciu :

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | conserva|tori T(itus) Sc ?|ruius Vi[t]a[^s]lis t[u]b(icen) coh(ortis) | III Camp(estris) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

B. Posta vit dans les l. 3–4 *T. Sotervius*, solution impossible. C. Daicoviciu y vit *T(itus) SCI* ou *SCE*, mais il reconnut qu'un *nomen* comme *Scirvius*, *Scervius*, est inconnu. Dans l'AE on proposa le nomen *Servius*, dont il ne peut pas être question. Dans la l. 5 M. Speidel corrigea, selon une suggestion de J. F. Gilliam, *t[u]b(icen)* en *trib(unus)* et, pour le nom du tribun, il opta pour *T(itus) Sc|ruius Vitalis*, solution qui ne fut plus contestée depuis⁷⁸. L'argument en fut une inscription de Numidie portant le texte *Scruia | v(ixit) a(nnis) XXX*⁷⁹. Pourtant, comme *Scruia* a une résonance étrange, il s'agit plutôt de *Scru(v)ius*, -a.

Si l'on examine de près la pièce qui se trouve dans le lapidaire du musée de Cluj⁸⁰, on constate que de la surface du champ de l'inscription s'est détachée par endroits une fine pellicule de calcaire. Pourtant, les coupures des lettres sont assez bien visibles aussi sous cette pellicule. Dans la l. 3 après SC il y a assez de place pour une lettre et cette lettre ne peut être, d'après les traces conservées, qu'un A. Malgré la division erronée en syllabes, le tribun porte le *nomen* *Sca|ruius*. Un tel *nomen* était inconnu jusqu'à présent, mais on connaît des formes apparentées, comme *Scarus*⁸¹ ou *Scarius*⁸². Une autre petite observation est que dans la l. 6 il y a, après CAMP, assez de place pour deux lettres. On distingue quelque chose de la première lettre, qui semble être un C, ce qui s'accorde bien avec la dénomination *c(ivium) R(omanorum)* de cette unité⁸³. Voici le texte complet (fig. 10) :

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
conserva-
tori T(itus) Sca-
rvius Viṭa-
5 lis trib(unus) coh(ortis)
III Camp(estris) [c(ivium) R(omanorum) ?]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

⁷⁷ B. Posta, Utmutató az erdélyi orsz., muz. érem- és régiségtárában, Kolozsvár 1903, p. 52, n° 90 ; C. Daicoviciu, AISC 2, 1928–1932 (1933), p. 59–60, n° 2 a, fig. 1 (photo) = Dacica, p. 212–213, n° 2 ; AE 1934, 14 ; A. Kerényi, Personennamen, p. 106, n° 1226 ; M. P. Speidel, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 106, 1976, p. 344, n. 15 ; idem, Apulum 15, 1977, p. 631–633, fig. 1 (photo) ; AE 1977, 700 ; EDH 026593.

⁷⁸ Voir, par exemple, H. Devijver, PME, S 44, avec p. 723 ; H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 165 ; OPEL IV, p. 56.

⁷⁹ CIL VIII 7714.

⁸⁰ MNIT, inv. L 131 = V 31811 = I 1521.

⁸¹ CIL V 1430.

⁸² CIL XII 3270.

⁸³ Voir M. P. Speidel, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 106, 1976, p. 343–345 ; C. C. Petolescu, Auxilia, p. 92–95 ; J. Spaul, Cohors², Oxford 2000, p. 30–31.



Fig. 9 – AE 1977, 700, photo.

I O M
CONSERVA
TORITSCA
RVIVS VITA
LS TRIB COH
III CAM PCR
V S L M

Fig. 10 – AE 1977, 700, nouvelle reconstitution.

L'analyse interne du texte et l'écriture n'offrent pas d'indices pour la datation. On peut pourtant se demander quand T. Scarvius Vitalis aurait-il eu plus d'occasions de visiter Napoca, au II^e siècle, quand la *cohors III Campestris* se trouvait à Drobeta ou bien à partir de Septime Sévère ou de Caracalla, quand elle fut transférée à Porolissum⁸⁴ ? La moins probable est la période d'avant 168, quand les armées des trois Dacies étaient autonomes⁸⁵. Depuis 168 les troupes de l'ancienne Dacie Inférieure se soumettaient au consulaire qui siégeait à Apulum⁸⁶. Depuis le transfert de la troupe à Porolissum T. Scarvius Vitalis aura eu assez d'occasions de visiter Napoca, le plus important centre financier de Dacie Porolissensis. À partir de Caracalla, la troupe aurait dû porter une épithète impériale, ce qui dans notre cas est loin d'être sûr. En raison aussi de l'écriture de très bonne qualité, nous nous trouvons probablement vers 200.

6. – Une *ala civium Romanorum* imaginaire

C. H. Opreanu a trouvé chez la famille Pop, rue Crișan 21 (Cluj), une pièce épigraphique remarquable (fig. 11)⁸⁷. Il s'agit de la partie supérieure d'un autel ou d'une base de statue (selon Opreanu autel votif ou de construction). Manquent la partie inférieure du champ de l'inscription et la base. Dans sa partie

⁸⁴ Pour ce transfert voir plus haut, n. 38.

⁸⁵ Voir I. Piso, *Fasti* I, p. 39–41.

⁸⁶ I. Piso, *Fasti* I, p. 82, 89.

⁸⁷ C. H. Opreanu, *Studia Univ. "Babeș-Bolyai" Historia* 54/1–2, 2009, p. 127–140.

centrale le champ de l'inscription est très effacé, mais aucune lettre n'a été martelée. On remarque qu'à la fin de la l. 3 le R se trouve dans l'intérieur du C.

C. H. Opreanu offre deux variantes de lecture⁸⁸ : *Deo Soli | Inv[ic]to | Mi[thrae] ? al(a) c(ivium) R(omanorum) | Ma[ximini]a|na [- - -]*, ou bien *Deo Soli | Inv[ic]to | Mi[lites] al(ae) c(ivium) R(omanorum) | Ma[ximini]a|na[e - - -]*. Après avoir hésité entre Sol invictus et Mithras⁸⁹, Opreanu fait des considérations sur l'identité de l'*ala civium Romanorum*. Elle serait identique soit à l'*ala Siliana c. R.*, soit, plutôt, à l'*ala I civium Romanorum* de Pannonie Inférieure, qui aura été transférée en Dacie Porolissensis⁹⁰. Il découvre ensuite les mérites qui auraient valu à cette aile l'épithète *Maximiana*⁹¹, en ignorant qu'au III^e siècle toutes les troupes portaient automatiquement le nom de l'empereur régnant et que les documents qui l'attestent sont, par conséquent, le fruit du hasard. Opreanu finit ses considérations d'un ton sombre, en liant la présence de la troupe pannonienne à Napoca à la destruction par feu d'une maison⁹². Cette destruction, que personne n'a pas été en état de dater, C. H. Opreanu la date, grâce à l'enchaînement des événements qu'il s' imagine, exactement de l'année 236⁹³.

Dans la l. 3 il s'agit évidemment de *Mi[thrae]*, indifféremment de l'abréviation adoptée. *Mi[lites] al(ae) c(ivium) R(omanorum)* est une solution très peu probable, car normalement on se serait contenté de mettre *ala c. R.* au nominatif, ce qui veut dire que les *milites* sont sous-entendus. Ensuite, ce que Opreanu avait pris dans la l. 2 pour une ligature AL est à mon avis un prolongement du pied de l'A. L'échafaudage de Opreanu s'écroule pourtant devant le fait que l'épithète *Maximiana* n'a pas été martelée. Une exception est toujours possible, à la condition qu'elle soit certaine. Or, toute la lecture de Opreanu s'est appuyée sur l'ignorance du fait que le nom de la divinité est très souvent suivi de *sacrum*. Ce mot exprime tout simplement l'idée que l'objet en cause est passé de la propriété des humains dans celle de la divinité. La formule est si fréquente, qu'on y utilise parfois des ligatures, tandis que le respect de soi d'une unité militaire aurait difficilement permis une ligature aussi me squine pour la dénomination *c(ivium) R(omanorum)* lors d'une dédicace faite par la troupe elle-même.

Il s'agit donc tout simplement d'une dédicace à Mithras, faite pas par une *ala c. R.*, mais bien par un dédicant ou une dédicante quelconque. Les l. 4–5 auraient contenu son nom, à commencer par un *nomen* comme *Ma[rius, -a]*, *Ma[rcius, -a]*, *Ma[ximius, -a]*, suivi d'un *cognomen*. Le texte prend la forme suivante :

Deo Soli
inv[ic]to
Mi[thrae s]acr(um)
Ma[...]a
S na[- - -]
[- - - - -].



FFig. 11 – La dédicace à Mithras, nouvelle reconstitution.

⁸⁸ Op. cit. (n. 87), p. 127–128, 139–140 fig. 1–2 (photos et dessins)

⁸⁹ Op. cit. (n. 87), p. 130–132.

⁹⁰ Op. cit. (n. 87), p. 132–133.

⁹¹ Op. cit. (n. 87), p. 133.

⁹² Les maisons en discussion ont été fouillées dans la rue Deleu ; voir S. Cociș, V. Voișian, A. Paki, M. Rotea, AMN 32, 1995, p. 638 ; V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca 2007, p. 89.

⁹³ C. H. Opreanu (n. 87), p. 134.

Opreanu a correctement remarqué que la décoration du couronnement ressemble à certains monuments de Sarmizegetusa datant des années 220–240⁹⁴. C'est un indice que notre monument pourrait être daté des premières décennies du III^e siècle. Le gain le plus important semble pourtant être l'information sur une aire sacrée située au nord de la muraille de la colonie⁹⁵.

GHERLA

8. – Le préfet d'aile Tannonius Maximus

Vers 1800 F. Benkö, un remarquable représentant de l'époque des lumières en Transylvanie, copia une inscription⁹⁶ encastrée dans le mur qui donne dans la cour de la belle maison (aujourd'hui rue Libertății 12) de la famille arménienne de Plácsintár. K. Torma enregistra la copie et l'envoya à Th. Mommsen ; un peu plus tard il examina lui-même la pièce et la republia⁹⁷. Lorsqu'il l'intégra dans le CIL⁹⁸, Th. Mommsen, qui n'avait pas vu la pièce, tint compte des deux lectures. Pour la l. 4, il aurait préféré PROPR, mais dut accepter la forme transmise PROP, en invoquant l'inculture du lapicide. Pour la l. 6, il préféra en principe la lecture PRAEFECTO·EQVITVM de Benkö à PRET·EQ de Torma. L'inscription a été vue aussi par R. Münsterberg et J. Oehler, qui n'apportèrent aucune contribution à la lecture⁹⁹. Quelque temps après, l'inscription fut couverte d'enduit et pendant un siècle et demie personne ne la put voir. Personne ne douta du texte établi par Th. Mommsen¹⁰⁰ :

Herculi sancto | Marc(us) Veracilius | Verus leg(atus) Aug(usti) | pro p(raetore) curant(e) |⁵ Pannon(io) Maxi[mo] pr(a)e[f(ecto)] eq[uitum].

R. Zăgreanu eut la bonne idée d'enlever l'enduit qui couvrait la pièce et d'en faire des photographies. Il les intégra dans un manuscrit qu'il mit généreusement à notre disposition. C'est grâce à ces photographies qu'il me fut possible d'évaluer l'ancienne lecture. Le 15 février 2013, accompagné par les collègues Radu Ardevan et Norbert Szeredai, j'ai réussi à voir la pièce et confirmer les premières observations. La pièce se trouve dans une position inconfortable et même dangereuse. Pour l'atteindre, il aurait fallu monter sur un toit improvisé, qui menaçait de s'écrouler. Nous n'avons donc pu faire nos observations et les photos (fig. 12) que d'une certaine distance. Les dimensions de la pièce ont dû être évaluées à environ 70 × 40 cm et la hauteur des lettres à environ 7 cm.

Il s'agit d'un autel votif ou d'une base de statue en grès, avec le couronnement et la base très minces et simples. On a pu constater les ligatures : l. 1 : LI, AN et un O de petites dimensions ; l. 2 : VE, CI, LI et probablement VS ; l. 3 : AV ; l. 4 : TE ; l. 5 : NN, probablement MO et un I de petites dimensions après le X. Dans la l. 4 n'y a aucun signe de séparation entre PRO et P. La l. 6 est plus brève et centrée. Une l. 7 ne semble pas avoir existé.

Mon attention se concentra en premier lieu sur le nom du préfet de la l. 5. On n'a jamais douté du *nomenPannon(io)*¹⁰¹, qui semblait, d'ailleurs, être l'ethnonyme parfait¹⁰². Pourtant, une chose est certaine : la première lettre de la l. 5 n'est pas un P, mais bien un T, ce qui laisse ouvertes deux possibilités :

⁹⁴ Par exemple à IDR III/2, 222 = CIGD 105 ; C. H. Opreanu (n. 87), p. 127.

⁹⁵ Voir plus haut, le n°4.

⁹⁶ F. Benkö, *Transsilvania specialis*, ms. 1, 7, 124 (non vidi).

⁹⁷ C. Torma, *ErdM* 1, 1859–1861, p. 33, n° 8.

⁹⁸ CIL III 832.

⁹⁹ R. Münsterberg, J. Oehler, *JÖAI* 5, 1902, Bbl. 102.

¹⁰⁰ A. Stein, *Dazien*, p. 75 ; I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*, București 1973, p. 78 ; I. Piso, *Fasti* I, p. 207–208, n° 47 ; Gherla, p. 445, n° 7 ; EDH 008785.

¹⁰¹ H. Devijver, *PME* P 10 ; *OPEL* III, p. 122 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 76.

¹⁰² W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1933, p. 19, 113 ; M. Macrea, *Dacia* 11, 1967, p. 158, n. 66, I. I. Russu (n. 100) ; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Roma 1982, p. 204 ; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 137.

Tannon(io) ou bien *T(ito) Annon(io)*. Tous les deux *nomina* sont connus¹⁰³. Comme le *praenomen* du gouverneur ne manque pas¹⁰⁴, *T. Annon(ius)* serait peut-être préférable. Pourtant, sur la pierre on ne peut distinguer aucun pont de séparation entre T et A. Il ne nous reste donc que la solution *Tannon(io) Maximo*¹⁰⁵. Un *Tannonius Maximus*, chevalier romain en train d'exercer sa troisième milice en tant que préfet de l'*ala II Pannoniorum*¹⁰⁶, n'est pas connu. Après avoir opéré d'autres petites modifications, le texte est comme il suit (fig. 13) :

Herculi sancto
Marc(us) Veracilius
Verus leg(at)us Aug(usti)
pro p(raetore) curante
 S Tannon(io) Maximo
pr(a)ef(ecto) eq(uitum).



Fig. 12 – CIL III 832, photo.

HERCVLI SAICTO
 MARCV VERACILIVS
 VERVS LEG AVC
 PROP CVRANE
 TANNON MAXIMO
 PREF EQ

Fig. 13 – CIL III 832, nouvelle reconstitution.

M. Veracilius Verus a gouverné les trois Dacies à partir de la réorganisation de ces provinces par Marc Aurèle¹⁰⁷. Il n'est pas connu ailleurs et a pu être daté, en raison des lacunes dans les Fastes de Dacie, de la seconde moitié du règne de Commode ou à partir du règne de Sévère Alexandre¹⁰⁸. La redécouverte

¹⁰³ Pour *Annonius* voir W. Schulze, *Eigennamen*, p. 305, 403 ; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 17 ; pour *Tannonius* voir W. Schulze, *Eigennamen*, p. 143, 337 ; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 181.

¹⁰⁴ À la condition qu'il ne s'agisse pas d'un premier nomen *Marc(ius)*.

¹⁰⁵ Voir E. Birley, apud H. Devijver, loc. cit. (n. 101) : "I'm not sure whether Schulze was right in supposing that Pannonius was derived from Pannonia ; cf. Tannonius !" Remarquable anticipation de la part de E. Birley !

¹⁰⁶ Voir pour cette troupe J. E. H. Spaul, *Ala². The auxiliary Cavalry Units of the Prediocletianic Imperial Roman Army*, Andover 1994, p. 173–175 ; cf. O. Țentea, F. Matei-Popescu, *AMN* 39–40, 2002–2003, p. 270 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 74–76.

¹⁰⁷ M. Macrea, *Dacia* 8, 1964, p. 158, n. 66.

¹⁰⁸ I. Piso, *Fasti* I, p. 207–208.

de l'inscription de Gilău nous permet d'analyser l'écriture. Les lettres ont une forme presque ronde ou carrée, ce qui indique, au moins dans cette zone, le II^e siècle. On constate, d'autre part, un abus de ligatures, ce qui indique plutôt Commode ou les premiers Sévères. Comme sous Septime Sévère et Caracalla la liste des gouverneurs est complète, on maintient, avec la prudence requise, la datation de la seconde moitié du règne de Commode. Le *nomen Veracilius* est connu seulement dans le nom d'un *Sex. Veracilius Sex. F. Ouf. Priscus, IIIIvir i. d.* de Mediolanum et, par conséquent, le consulaire M. Veracilius Verus pourrait provenir de la Gaule Cisalpine¹⁰⁹.

GILĂU

8.– La promesse de Apro

Trois monuments votifs furent trouvés en 1986 à Gilău, lors de l'excavation pour les fondations de la nouvelle mairie. C'est D. Isac, responsable pendant des années des fouilles systématiques dans le camp de Gilău, qui s'assuma la charge de les publier¹¹⁰. La pièce qui nous intéresse ici est un autel votif ou base de statue en grès (fig. 14), avec le champ de l'inscription par endroits détérioré. D. Isac proposa le texte suivant¹¹¹ :

He[rc]uli | M[a]ro eq(ues) | [al(ae)] S(ilianae) mis(sicius) | sum[pt(ibus) s(uis)] | v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).

Entièrement correcte est la lecture des lignes 1 et 5. On peut pourtant observer qu'après le H on distingue encore des traces du E et du R. Le nom *Maro* de la l. 2 est possible et, en tant que nom celtique¹¹², il s'accorderait très bien avec la liste des cavaliers de l'*ala Siliana*. Seulement, à mon avis la première lettre de la l. 2 n'est pas un M, mais bien un A, après lequel on distingue la boucle d'un P. Le R et le O suivants sont clairs. Dans ce cas, on a affaire toujours à un nom celtique, notamment *Apro*¹¹³, mais *Arro* ne serait impossible non plus¹¹⁴.

Dans la l. 3 on pourrait admettre *mis(sicius)*, si l'on trouvait une solution acceptable dans la l. 4. Or, *sum[pt(ibus) s(uis)]* est un peu gauche. Pourquoi le dédicant aurait-il tenu à mentionner qu'un petit et primitif autel a été érigé de son propre argent ? Cela ne s'entendrait-il pas de soi ? Il faut donc chercher une autre voie et il me semble l'avoir trouvée dans le participe *promissum*. On distingue, d'ailleurs, au début de la l. 3 des traces des lettres PRO. Seulement, il ne s'agit pas d'un *votum promissum*, comme dans plusieurs textes¹¹⁵, mais bien de *promissum fecit*, comme dans une autre série d'inscriptions¹¹⁶. Le cavalier Apro avait tout simplement promis un monument à Hercule et *v. s. l. m.* ne fait que répéter la même idée par une formule plus répandue. Voici la nouvelle lecture (fig. 15)

Heꝛculi
Apro eq(ues)
pꝛomis-
sum [f(ecit)]
S v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

¹⁰⁹ I. Piso, *Fasti* I, p. 208.

¹¹⁰ D. Isac, dans : *Corona laurea*, p. 248–253, n^o 1–3.

¹¹¹ D. Isac, dans : *Corona laurea*, p. 252–253, n^o 2, p. 257, fig. 1 (photo et dessin) ; *AE* 2005, 1292 ; C. C. Petolescu, *SCIVA* 57/1–4, 2006, p. 217–218, n^o 1121 ; *EDH* 052478.

¹¹² Voir A. Holder, *Sprachschatz* II, 432 sqq.

¹¹³ *CIL* III 5285 (Stranice/Noricum) ; *CIL* XIII 6826 (Mogontiacum) ; voir A. Holder, *Sprachschatz* III, 645 ; *OPEL* I, p. 69

¹¹⁴ A. Holder, *Sprachschatz* I, 221.

¹¹⁵ Par exemple, *CIL* VIII 9020 = *ILS* 4456 (Auzia) ; *CIL* VIII 20743 = *ILS* 4431 (Auzia) ; *CIL* VIII 22845 = *AE* 1904, 168 (Thysdrus).

¹¹⁶ Par exemple, dans *CIL* VIII 15476 (Abd El Melek) : *promissum a se ob honorem L(ucii) Valeri Faustini fil(ii) sui sua pecunia fecit*.



Fig. 14 – AE 2005, 1292, photo.



Fig. 15 – AE 2005, 1292, nouvelle reconstitution.

Le nom *Apro*, qui doit être interprété plutôt comme nom personnel et pas comme *cognomen*, date le monument du II^e siècle.

ABRÉVIATIONS

Civiltà romana = Civiltà romana in Romania, Roma 1970.

Corona laurea = Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu (éd. C. Mușețeanu, M. Bărbulescu, D. Benea), București 2005.

H. Devijver, PME = Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I, Leuven 1976 ; II 1977 ; III 1980 ; IV (Supplementum I) 1987 ; V (Supplementum II) 1993.

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg.

Gherla = D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, Din istoria militară a Daciei romane, Timișoara 2008.

N. Gudea, Porolissum. Res publica municipii Septimii Porolissensium, București 1986.

N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptii = N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptii și monumente sculpturale în muzeul de istorie și artă Zalău, Zalău 1975.

HD = Epigraphische Datenbank Heidelberg.

A. Holder, Sprachschatz = Alt-celtischer Sprachschatz I–III, Leipzig 1896–1904.

G. Kaschuba, Lagertorinschriften im Imperium Romanum von claudisch-neronischer bis in diokletianische Zeit, Regensburg 1994.

A. Kerényi, Personennamen = Die Personennamen von Dazien (= Diss. Pann. I/9), Budapest 1941.

M. Macrea, VDR = Viața în Dacia romană, București 1969.

F. Marcu, Roman Forts = The Internal Planning of Roman Forts of Dacia, Cluj-Napoca 2009.

- OPEL = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum : B. Lőrincz (éd. Á. Szabó) I², Budapest 2005 ; B. Lőrincz (éd. O. Harl) II, Wien 1999 ; III, Wien 2000 ; IV, Wien 2002.
- A. Păci, Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice, Diss. Cluj-Napoca 1998 (ms.).
- C. C. Petolescu, Auxilia = Auxilia Daciae, București 2002.
- I. Piso, Fasti I = Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger, Bonn 1993.
- Nordgrenze = An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003), Stuttgart 2005.
- Fasti II = Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger, Bonn 2013.
- Römer in Rumänien = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums in Köln und des Historischen Museums Cluj, Köln 1969.
- H. Solin, O. Salomies, Repertorium = Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim 1988.
- A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien, Budapest 1944.
- E. Tóth, Porolissum = E. Tóth, Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943, Budapest 1978.

CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). COHORS III LA POROLISSUM*

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU**

choprean@yahoo.com

CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). COHORS III AT POROLISSUM

ABSTRACT: The author analyzes the most numerous tile stamps found in the Roman fort from the Pomet Hill at Porolissum, on the North-Western frontier of Dacia mentioning a cohors III (236 pieces). They were found together with the stamps of the 7th legion Gemina Felix and the 3rd legion Gallica in the main buildings researched as the headquarters building, the custom building, the main gates of the fort and the ballistarium building recently excavated, as well as in the Roman town. He rejects more hypotheses concerning the identification of the unit, as c(ohortes) tres (E. Tóth), c(ohors) III D(acorum) (N. Gudea), c(ohors) III Campestris (I. Piso).

The chronology of the stamps is discussed in connection with the stamps of the 7th legion Gemina Felix which is recorded always at Porolissum without the name Pia received in AD 197 and without the epithet Antoniniana. It means that both stamps are before AD 197 and not from the 3rd century as N. Gudea believed. The author connects their use with the first stone phase of the fort and of its main interior buildings which was placed at the end of Hadrian's reign and during

Antoninus Pius time. One of the strongest evidence is the ballistarium building recently excavated which was built around AD 140–160 and was out of use sometimes in AD 180–190, where both stamps were recovered.

At the end the author is advancing his own hypothesis concerning the identity of the CH III. He brings into discussion a tile stamp with the inscription C II[I] found in a stone fort of 2.6 hectares size from Aquae Querquennae (Portoquintela, Ourense) in Spain. As the fort is situated in the territory of the 7th legion Gemina from Leon its garrison was considered to be c(ohors) III of the above mentioned legion. The fort was in use from the Flavians till the end of Hadrian's reign. Based on these data the author proposes the identification of the CH III (on some stamps C III) with the 3rd cohors of the 7th legion Gemina brought to Porolissum at the end of Hadrian's reign to build the fort and other defence works in the area. He thinks some tiles used by the cohors III were stamped with the name of the legion.

KEYWORDS: Porolissum, tile stamps, cohors III, Aquae Querquennae, legio VII Gemina Felix

Numărul unităților militare atestate în castrul de pe dealul Pomet de la Porolissum este extrem de mare și stabilirea succesiunii cronologice și a perioadei șederii lor în garnizoană foarte dificile. Nu mai puțin de 12 unități auxiliare și legiuni sunt menționate pe stampile tegulare descoperite în castru. Toate marchează participarea acestora la lucrări constructive sau reparații în diferite momente din istoria castrului. Dintre acestea, majoritatea zdrobitoare, 236 de exemplare descoperite în vechile săpături din castru¹, 11 piese în clădirea vămii² și un număr neprecizat din orașul roman³, în diferite variante, documentează o

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul unui grant oferit de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI prin proiectul PN-II-PT-PCCE-2011-3-0924.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj Napoca.

¹ Gudea 1989, 525–534.

² Gudea 1996, 230–231.

³ Matei 2003, 205.

cohors III (Pl. I–II). Această constatare ar putea duce fie la concluzia unei prezențe de lungă durată în castru, fie, mai probabil, indică faptul că această unitate a fost prezentă la Porolissum în momentul când castrul a fost construit în piatră. Unitatea nu este însă cunoscută în inscripții pe piatră și nici în diplomele militare ale armatei Daciei. Toate aceste constatări și în special absența determinativului etnic au creat nedumerire în rândul specialiștilor și în mod firesc au generat propunerea unor ipoteze diverse care încercau identificarea și încadrarea în timp a acestei enigmatice unități militare. Cea mai sugestivă expresie a situației a fost sintetizată de N. Gudea, care încerca să sistematizeze informațiile despre unitate: „1. Aria de formare a unității nu se cunoaște. 2. Data formării nu se cunoaște. 3. Locuri de staționare înainte de a veni în Dacia nu se cunosc. 4. Ultima atestare înainte de venirea în Dacia nu se cunoaște. 5. Data sosirii în provincia Dacia nu se poate preciza... 6. Numele unității apare numai în stampilele pe țigle și cărămizi... 7. Mărimea unității și caracterul ei tactic nu se cunosc. 8. Atestări la locul de staționare sunt numai stampilele pe cărămizi și țigle... 11. Schimbări ale locului de staționare nu se cunosc. 12. Deplasări ale unității în afara provinciei Porolissensis nu se cunosc... 13. Compoziția etnică a unității nu se cunoaște”⁴. Așadar, în comparație cu alte unități atestate la *Porolissum*, *cohors III* este cea mai enigmatică, deși prezentă în aproape toate zonele unde s-a construit în castru și în jurul său.

Vom încerca să stabilim în continuare ce tip de unitate era *cohors III* și care este contextul și cronologia prezenței sale la *Porolissum*. Primul autor care a încercat explicarea înțelesului stampilei a fost E. Tóth. Acesta avansa lectura *C(o)h(ortes) II I* presupunând că sunt menționate trei cohorte auxiliare atestate la *Porolissum*, între care *cohors V Lingonum Antoniniana* și *cohors I Ulpia Brittonum Antoniniana*, fără a o numi și pe cea de-a treia, care ar fi participat împreună la lucrările de construcție din anul 213 p. Ch.⁵

N. Gudea respingea, pe bună dreptate, această ipoteză pe motivul inexistenței unei situații similare în Imperiul Roman. El a emis propria ipoteză după care trupa în cauză ar fi fost adusă din Siria și care ar fi ajuns la *Porolissum* împreună cu *legio III Gallica*, pe motivul că în Siria ar fi cunoscută o *cohors III Dacorum*; de asemenea Gudea făcea observația importantă că în una dintre variantele stampilei cifra III are deasupra o „hastă orizontală” (*sicilicus*, în limbaj științific) ceea ce asigură lectura *c(o)h(ors) III*⁶. Cum pe stampilele de la *Porolissum* litera „D” nu există, în 1989 N. Gudea adăuga un semn de întrebare după ipoteza sa, chiar dacă o *cohors III Dacorum* ar fi existat în Siria⁷. De fapt, N. Gudea și-a articulat ipoteza pe trei cărămizi cu o stampilă total diferită: *C-I-D*⁸ (Pl. V/1). Cele trei litere fiind despărțite de semne de separație sub forma unor bare scurte verticale (mult mai scurte ca și litera centrală), N. Gudea a decis să le citească III (=trei). Dar oare în acest caz nu era necesară „hastă orizontală” (= *sicilicus*) ca să putem fi siguri că este vorba despre cifra III? Mai mult, hasta centrală are capete lățite, fiind cu siguranță un „I” așa cum apare și în alte inscripții, iar cele scurte care îl flanchează sunt dreptunghiuri înguste simple, sigur semne de separație. Nu l-a interesat nici faptul că pe nici una dintre cele circa 250 de stampile cu *cohors III*, multe întregi, nu există nici un exemplu de acest fel și nici vreun „D” final, iar cifra romană trei este redată cu totul altfel. Dar șubrezenia eșafodajului ipotezei Gudea rezultă mai ales din faptul că nici una dintre cele trei stampile păstrate în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău **nu are locul de descoperire cunoscut!** (s.n.). Dacă ar proveni din castru, cum oare nu s-a mai descoperit nici una în săpături din 1972, până în 2013? Metoda de elaborare a ipotezei este inacceptabilă: invalidarea lecturii a 250 de stampile cu text extrem de clar descoperite în săpături în castru (unele chiar ale autorului) și împrejurimi, pe baza a trei stampile total diferite aduse în 1972 la Muzeul din Zalău de către un țăran din Jac (conform indicațiilor din registrul inventar), care trebuie să le fi găsit în vreo arătură din zonă, puțin probabil din castru. Așadar, din această ipoteză rămâne doar semnul de întrebare din paranteză. Stampila *C-I-D* este, în opinia noastră, mai

⁴ Gudea 1989, 168–169.

⁵ Tóth 1978, 51–53.

⁶ Gudea 1989, 168.

⁷ În inscripția de la Byllis (CIL III 600) este probabil o eroare a lapidului, unitatea din armata Siriei era *cohors I Ulpia Dacorum* (cf. ILS III/1, 2724).

⁸ Gudea 1989, 534, pl. CXXI/4–6.

degrabă o stampilă civilă ce redă prescurtat un antroponim al vreunui proprietar de cărămidărie din *Dacia Porolissensis*⁹. Exemple numeroase există la *Ulpia Traiana*, cum ar fi stampilele civile *C·D·D*, *M·I·D*, *T·I·D*¹⁰, pentru a le aminti doar pe cele mai apropiate ca grafie. N. Gudea își menține părerile și în 1997¹¹, discuția degenerând într-o polemică aspră cu colegul său de generație I. Piso¹².

O altă ipoteză asupra subiectului a fost sumar exprimată în anul 2000 de către I. Piso. Discutând stampilele legiunii *III Gallica* de la *Porolissum* el subliniază că acestea au fost descoperite în castrul de pe dealul Pomiet împreună cu cele ale legiunii *VII Gemina Felix* și cu cele marcate *CH III*. Cu această ocazie, Piso scria într-o notă că ultima unitate ar putea fi un detașament al uneia dintre cele două legiuni¹³. Un an mai târziu însă, I. Piso își modifică radical opinia propunându-ne pentru stampila *CH III* întregirea *cohors III Campestris* (fără vreun semn de întrebare), unitate care ar fi reprezentat garnizoana castrului de pe Pomiet în secolul III p. Ch.¹⁴ Noua ipoteză este cel puțin egală cu cea a lui N. Gudea, utilizând aceeași „metodologie”, chiar mai avansată: inventează din nimic numele *Campestris* și-l adaugă stampilelor care nu-l conțin. I. Piso ar fi trebuit să știe că această unitate a lăsat stampile tegulare cu inscripția *COH III CAMP* la *Viminacium*¹⁵ (Pl. V/2) și la *Drobeta*¹⁶, precum și în toate inscripțiile pe piatră cunoscute în Dacia¹⁷. Sau știa? Parcă N. Gudea s-a străduit totuși mai mult.

După acest excurs istoriografic, înainte de a ne exprima propria ipoteză, este mai bine să trecem în revistă contextele arheologice din castrul de la *Porolissum* și restul informațiilor pozitive care pot elucida problema în discuție. În privința locului de descoperire, din informațiile existente rezultă că țiglele cu stampila *CH III* au fost găsite la *porta praetoria*, *porta principalis sinistra*, *porta decumana*, *principia*, adică peste tot unde s-a săpat și au fost găsite construcții de piatră¹⁸. Precizări mai amănunțite pot fi culese din săpăturile de la vamă, singurul complex de factură militară publicat monografic. Iată ce scrie N. Gudea despre unitatea care a construit fortificația de pământ a vămii și care a asigurat paza ei: „Unitatea militară care a staționat în acest punct... nu poate fi precizată. Neputând preciza unitatea militară nu putem deci stabili nici cine a ridicat construcția...”¹⁹. La pagina următoare însă alege cohorta *V Lingonum*, pe motivul că s-au găsit cele mai multe stampile ale acestei unități²⁰. În privința construcției cu zid de piatră din faza a doua, data ridicării ei este stabilită pe baze arheologice între sfârșitul domniei lui Hadrian și finalul celei a lui Antoninus Pius²¹. Trecând la analiza stampilelor tegulare, autorul afirmă că cele cu stampila *c(ohors) V L(ingonum)* au apărut mai ales în zona încăperilor de pe latura de est (birourile sclavilor), cât și în barăci, dar și în stratul de dărâmare de pe lângă zidul de incintă. Concluzia este fermă: „Prezența lor aici... sugerează prin chiar locul de descoperire o datare mai târzie”²². Stampilele *CH III* găsite doar în zona încăperilor de pe latura de est (birourile sclavilor) le datează indirect (pe baza părerii sale prezentate la începutul acestui studiu) la sfârșitul secolului II sau începutul secolului III p. Ch.²³ Fără suficiente argumente arheologice Gudea presupune în continuare că detașamentul care a păzit vama pe tot parcursul existenței ei și care a construit

⁹ I. Piso nu este de acord cu soluției lui N. Gudea, considerând ca și noi că avem de-a face cu stampila *C·I·D* pentru care însă nu are nici o soluție (Piso 2000, nota 36). C. C. Petolescu respinge și el lectura lui N. Gudea și propune *C(ohors) I D(acorum)* (*Gallorum*), care este la fel de greu de acceptat (ILD, 742).

¹⁰ Piso 1996, nr. 24, 32, 33.

¹¹ Gudea 1997, 29.

¹² Gudea 2011.

¹³ Piso 2000, nota 36.

¹⁴ Piso 2001, 230.

¹⁵ Gudea 2001, 54, Nr. 6, Z 11.

¹⁶ Gudea 1977, 236, fig. 6/7.

¹⁷ Petolescu 2002, 92–95, nr. 28.

¹⁸ Gudea 1989, 169.

¹⁹ Gudea 1996, 41.

²⁰ Gudea 1996, 42.

²¹ Gudea 1996, 49.

²² Gudea 1996, 71.

²³ Gudea 1996, 71.

ambele faze era din *cohors V Lingonum* și țiglele cu stampile *CH III* marchează o reparație a birourilor sclavilor...” Probabil că a fost reparat acoperișul (învelitoarea) poate tocmai cu ocazia vizitei împăratului²⁴. În opinia noastră, statistica stampilelor pe baza cărora autorul decide rolul covârșitor al cohortei *V Lingonum* în istoria vămii pe tot parcursul epocii romane este irelevantă, câtă vreme complexul nu a fost cercetat exhaustiv. Esențial rămâne faptul că momentul construcției de zid este epoca Hadrian-Antoninus Pius, când au fost așezate cele mai multe țigle pe încăperile vămii. Sigur că au mai fost reparații ulterioare ce nu pot fi sesizate nici arheologic, nici epigraphic. Cum însă dintre cele două unități doar *cohors V Lingonum* este menționată cu epitetul de *Antoniniana*²⁵ și *Philippiana*²⁶, ni se pare mai firesc ca această unitate să fie legată de istoria târzie, din secolul III a vămii (cum zicea și N. Gudea mai sus), iar *CH III*, mai degrabă de cea mai timpurie, din secolul II, poate chiar de perioada de construcție.

În cea mai importantă lucrare a sa, N. Gudea consideră că trupa *CH III* ar fi stat la *Porolissum* cândva între anii 200–250 p. Ch., precizând însă că, odată cu plecarea pe la 230 a detașamentului legiunii *III Gallica*, a plecat și această unitate auxiliară²⁷. Ultima sa intervenție cu privire la datarea prezenței acestei unități la *Porolissum* o plasează la începutul secolului III p. Ch.²⁸ N. Gudea susține că stampilele *CH III* au fost găsite în același context stratigrafic cu cele ale legiunii *III Gallica*, legiunii *VII Gemina Felix* și că ar fi participat și la construirea incintei de zid a castrului (213–214 p. Ch.), unitatea rămânând în *Porolissum* până în vremea lui Severus Alexander²⁹. Ceea ce este de remarcat de la început este absența totală într-o cantitate atât de mare de stampile *CH III* a vreunui exemplar care să aibă epitetul *Antoniniana* sau al altui împărat din secolul III. Același lucru este valabil și pentru stampilele legiunii *VII Gemina Felix* de la *Porolissum*. În castrul său de bază de la Leon există însă stampile cu epitele imperiale din secolul III, *Antoniniana*, *Severiana Alexandriana*, *Maximiniana*, *Gordiana*, *Philippiana*, toate urmate de epitele *P(ia) F(elix)*³⁰. Legiunea *VII Gemina* a primit epitetul *felix* sub Vespasian³¹ și pe cel de *pia* în 196–197³². Dacă alăturăm toate aceste date sigure, nu putem accepta datarea stampilelor legiunii a *VII Gemina* de la *Porolissum* decât înainte de anul 197 p. Ch. Pe considerentul absenței epitetului *pia* de pe stampilele de la *Porolissum*, I. Piso era de părere că vexilația legiunii a fost prezentă la *Porolissum* în vremea lui Commodus³³. Singura analogie perfectă din Hispania pentru prescurtarea *L VII G F* de pe stampilele de la *Porolissum* provine din amfiteatrul din *Italica*³⁴ (Pl. V/3), care a fost construit pe vremea lui Hadrian cel care acordase orașului statutul de *colonia Aelia Augusta Italica*³⁵. Cum este evident că legiunea *VII Gemina Felix* și *CH III* au participat la ridicarea fortificației de piatră, a principiei de piatră și a altor clădiri de piatră importante din castrul de la *Porolissum*, iar acest moment nu este în vremea lui Caracalla, nu rămâne decât să le legăm activitatea de prima fază de piatră a castrului de pe dealul Pomet. O primă fază de piatră acastrului a fost susținută de E. Tóth, care o data în perioada Hadrian-Antoninus Pius, pe baza mai multor inscripții de construcție³⁶. Din 236 de stampile *CH III* cunoscute ca provenind din castru³⁷, 107 exemplare au fost descoperite în *principia*, fiind construcția cu cele mai numeroase descoperiri. De menționat că aici s-au găsit toate variantele stampilei, dovedind că la marcarea țiglelor s-au folosit mai multe *signacula*. Din cele 45 de stampile cu legiunea *VII Gemina Felix* cunoscute în castru în

²⁴ Gudea 1996, 72.

²⁵ Gudea 1989, 762–763, nr. 8; 12.

²⁶ Gudea 1989, 764, nr. 16.

²⁷ Gudea 1989, 178–179.

²⁸ Gudea 2002, 50.

²⁹ Gudea 1997, 46; Gudea 1999, 43–44; Gudea 2002, 48.

³⁰ Garcia Y Bellido 1968, 57–60.

³¹ Le Roux 1982, 152–153.

³² Le Roux 1982, 282–283.

³³ Piso 2000, 220.

³⁴ CIL II 1135; Garcia Y Bellido 1968, 56, nr. 23, fig. 52/23.

³⁵ Boatwright 2000, 125, 162–163.

³⁶ Tóth 1978, 9–11.

³⁷ Gudea 1989, 525–534.

aceiași an 1989, 28 de exemplare provin din *principia*, cu mențiunea că din restul multe nu au loc de descoperire, sau au dispărut³⁸. Subliniem, de asemenea, faptul că între o clădire ca *principia* și elementele sistemului de fortificație există deosebiri substanțiale ca tip de construcții. Construcția principiei de piatră a fost plasată de N. Gudea în perioada lui Hadrian³⁹. Recent, am săpat clădirea numită convențional B6, situată în *praetentura dextra*, identificată ca *ballistarium*, a cărei construcție am datat-o pe baza stratigrafiei și a materialului arheologic în perioada 140–160 p. Ch.⁴⁰. Aici au fost găsite țigle cu stampila *L VII G F* și *CH III* (Pl. IV). O serioasă semnificație pentru stabilirea momentului în care castrul a fost ridicat în piatră are și inscripția de construcție a amfiteatrului de piatră din anul 157 p. Ch.⁴¹ Contemporaneitatea dintre construirea principiei și a *ballistarium*-ului (clădirea B6) este dovedită și de un detaliu al tehnicii de construcție: colțurile clădirilor au fost lucrate din blocuri mari paralelipipedice de gresie. Aceeași tehnică pare să fi fost surprinsă și la amfiteatru la colțurile spre arenă ale porților⁴². Există, așadar suficiente date arheologice și epigrafice pentru a susține că ridicarea în piatră a castrului de la *Porolissum* de pe dealul Pomăt a avut loc între sfârșitul domniei lui Hadrian și pe parcursul celei a lui Antoninus Pius. Cum din majoritatea clădirilor datate în acest interval provin numeroase țigle cu stampilele *l(egio) VII G(emina) F(elix)* și *c(ohors) III* rezultă că acesta este intervalul cronologic în care aceste unități au participat la lucrările de construcție din castru. Dacă în cazul porților și a principiei au existat transformări și reparații în vremea lui Caracalla și mai târziu, clădirea B6 a fost scoasă din uz și locul nivelat cel mai târziu pe la 180/190⁴³, adică înainte de Caracalla.

Așa cum am arătat mai sus această cronologie este în perfectă armonie cu informațiile pe care le avem cu privire la cronologia epitetelor legiunii *VII Gemina*. Rămâne însă nelămurită identitatea acelei *c(ohors) III*. Cum am văzut, N. Gudea o lega de *legio III Gallica*, inventând însă o unitate auxiliară inexistentă în armata romană și al cărei nume nu poate fi în nici un caz astfel întregit pe stampilele în discuție, chiar dacă ea ar fi existat. Nimic nu se opunea nici în viziunea lui Gudea de a o asocia cu legiunea *VII Gemina Felix*, stampilele celor trei unități fiind de multe ori descoperite în aceleași contexte. Este momentul să ne exprimăm propria ipoteză asupra identității acestei *c(ohors) III*. Nu departe de sediul legiunii *VII Gemina* de la Leon în Hispania, a fost cercetat castrul de piatră de la *Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense). Castrul a fost amplasat de-a lungul drumului dintre *Bracara Augusta* (Braga) și *Asturica Augusta* (Astorga), așa-numita *via nova*, pentru supravegherea circulației pe această rută importantă⁴⁴. Are suprafața de 2,6 hectare, iar analiza materialului arheologic a dus la concluzia utilizării sale între începutul dinastiei flaviene și domnia lui Hadrian⁴⁵. După ce în literatura spaniolă se propuseseră diverse ipoteze privind garnizoana castrului, deși nu există inscripții, recent descoperirea stampilei *C II[I]* (Pl. VI/2) a determinat pe cercetătorii care au investigat castrul să ajungă la concluzia că trupa necunoscută până de curând, era *cohors III*⁴⁶ a legiunii *VII Gemina* de la Leon, în teritoriul căreia era situat castrul de la *Aquae Querquennae*, considerată o *cohors quingenaria equitata*⁴⁷. Această idee a fost întărită de săparea principiei al cărei model a fost cel al legiunii *VII Gemina* din castrul de la Leon⁴⁸. Stampila de la *Aquae Querquennae* este în cartuș simplu dreptunghiular ca și cele de la *Porolissum*, iar grafia în formă de semilună a literei „C” este foarte asemănătoare cu cea de la *Porolissum* (Pl. VI/1).

În concluzie, considerăm plauzibilă ipoteza că în castrul de la *Porolissum* este atestată *cohors III* a legiunii *VII Gemina Felix*, adusă în *Dacia Porolissensis* din castrul de la *Aquae Querquennae* din Hispania

³⁸ Gudea 1989, 520–522.

³⁹ Landes-Gyemant/Gudea 1983, 169–170; 177–178; Gudea 1997, 24–25

⁴⁰ Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013, în curs de apariție.

⁴¹ CIL III 836.

⁴² Bajusz 2011, 80–83.

⁴³ Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013, în curs de apariție.

⁴⁴ Tóth/Rodríguez Colmenero 2009, 465.

⁴⁵ Tóth 2009, 351.

⁴⁶ Tóth 2009, 350, Lamina II.

⁴⁷ Ferrer Sierra 2007, 124.

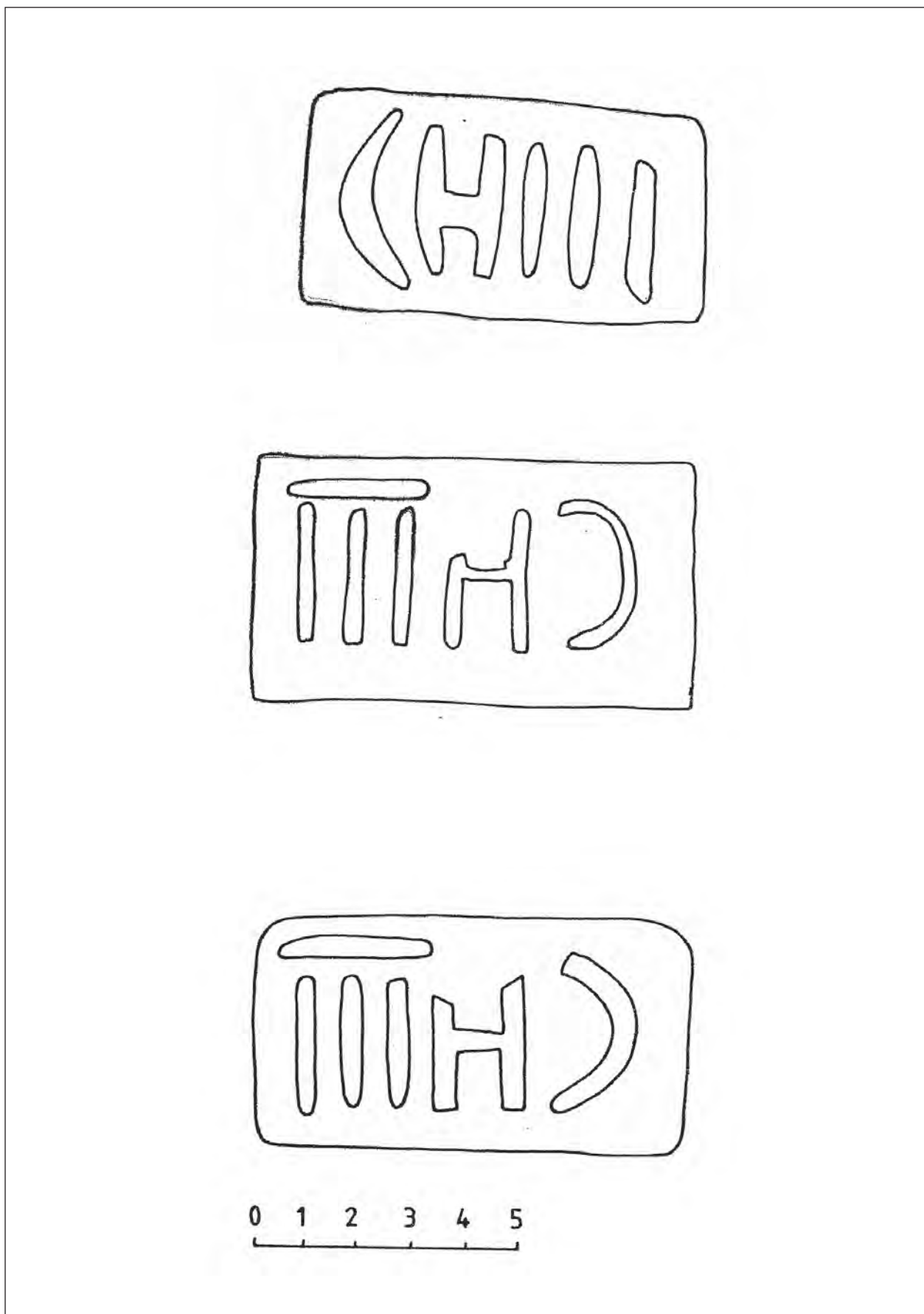
⁴⁸ Tóth/Rodríguez Colmenero 2009, 477, Fig. 6.

cândva spre sfârșitul domniei lui Hadrian, cu scopul evident de a participa la lucrările de construcție în piatră a castrului și probabil și a altor lucrări de apărare de pe *limes*-ul porolissens. Toate datele și cronologia concordă pentru această soluție. Țiglele necesare construcțiilor au fost marcate cu numărul cohortei legiunii, iar la un anumit număr era aplicată stampila cu numele legiunii. Așa s-ar explica atât raportul statistic favorabil cohortei cât și descoperirea stampilelor sale împreună cu cele ale legiunii a *VII Gemina Felix*. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că este singurul tip deampilă ce menționează o cohortă găsit doar la Porolissum, nu și în alte castre din zonă.

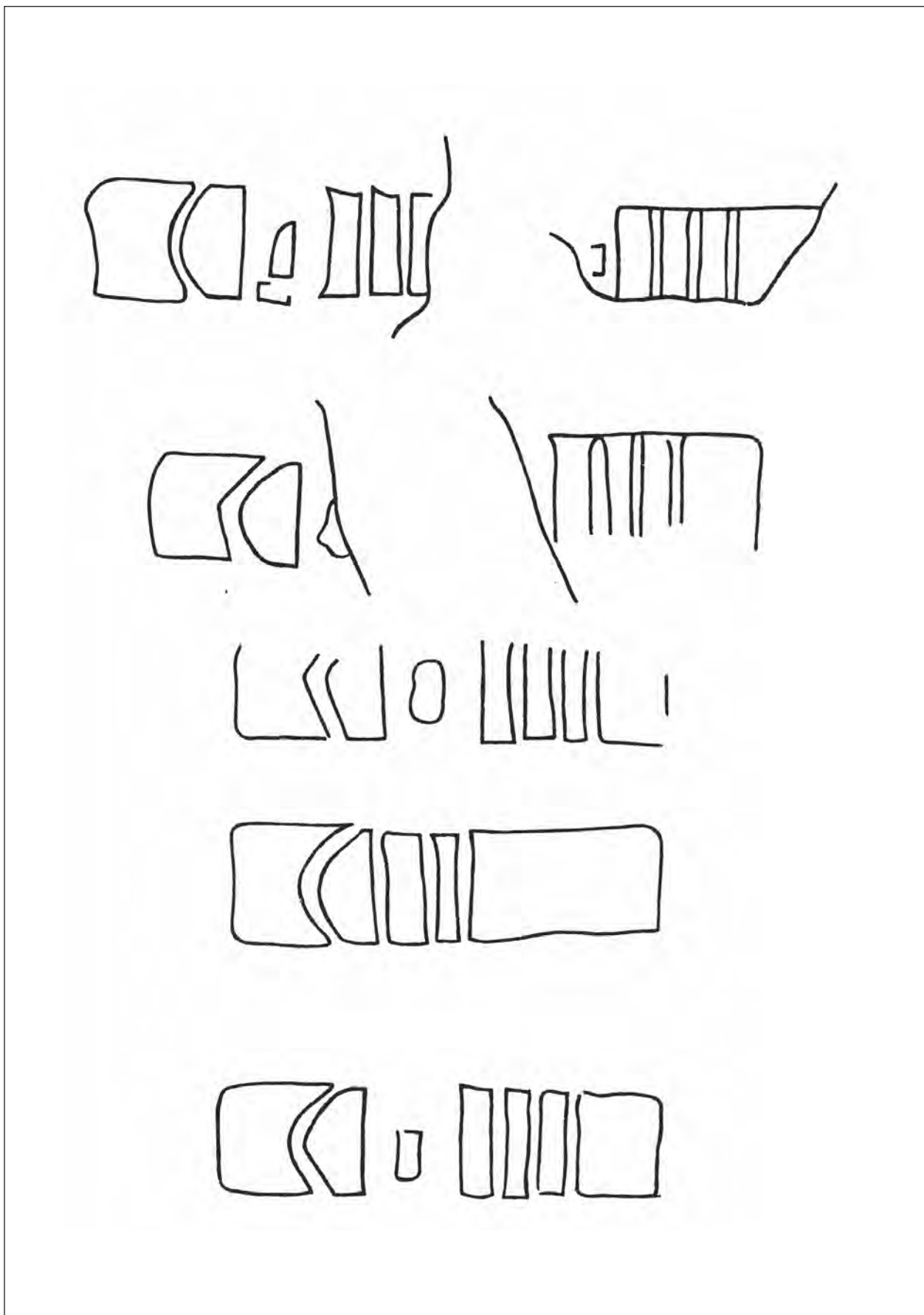
BIBLIOGRAFIE

- Bajusz 2011
I. Bajusz, Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de Mijloc (Cluj-Napoca 2011).
- Boatwright 2000
M. Boatwright, Hadrian and the cities of the Roman Empire (Princeton 2000).
- Ferrer Sierra 2007
S. Ferrer Sierra, Estructuración urbanística do campamento militar de *Aquis Querquennisa* través dos restos exhumados. Lethes. Cadernos Culturais do Limia 8 (2006–2007), 114–125.
- Garcia Y Bellido 1968
A. Garcia Y Bellido, Nueve studios sobre la legio VII Gemina y su campamento en Leon (Leon 1968).
- Gudea 1977
N. Gudea, Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien. În: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár 1976 (Budapest 1977), 223–236.
- Gudea 1989
N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman I (Zalău 1989)=ActaMP XIII
- Gudea 1996
N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice (Cluj-Napoca 1996).
- Gudea 1997
N. Gudea, Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1. Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1 (Zalău 1997).
- Gudea 2001
N. Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.). JahrbuchRGZM 48 (2001), 3–118.
- Gudea 2002
N. Gudea, Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 7. Îndreptări în legătură cu legiunea III Gallica. Revista Bistriței XVI (2002), 47–54.
- Gudea 2011
N. Gudea, Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 8. Alte îndreptări în legătură cu cohors III Dacorum. Apulum XLVIII (2011), 327–329.
- Landes-Gyemant/Gudea 1983.
A. Landes-Gyemant, N. Gudea, Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de pe Pomet. I. Clădirea comandamentului. ActaMP VII (1983), 159–184
- Le Roux 1982
P. Le Roux, L'armée romaine et l'organisation des provinces iberiques d'Auguste a l'invasion de 409 (Paris 1982).
- Matei 2003
Al. V. Matei, Moigrad-Porolissum. În: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002 (București 2003), nr. 124 (sector forum).
- Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013
C. H. Opreanu, V. A. Lăzărescu, D. Ștefan, Noi cercetări la Porolissum. Analele Banatului XXI (2013), în curs de apariție.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, Auxilia Daciae (București 2002).
- Piso 1996

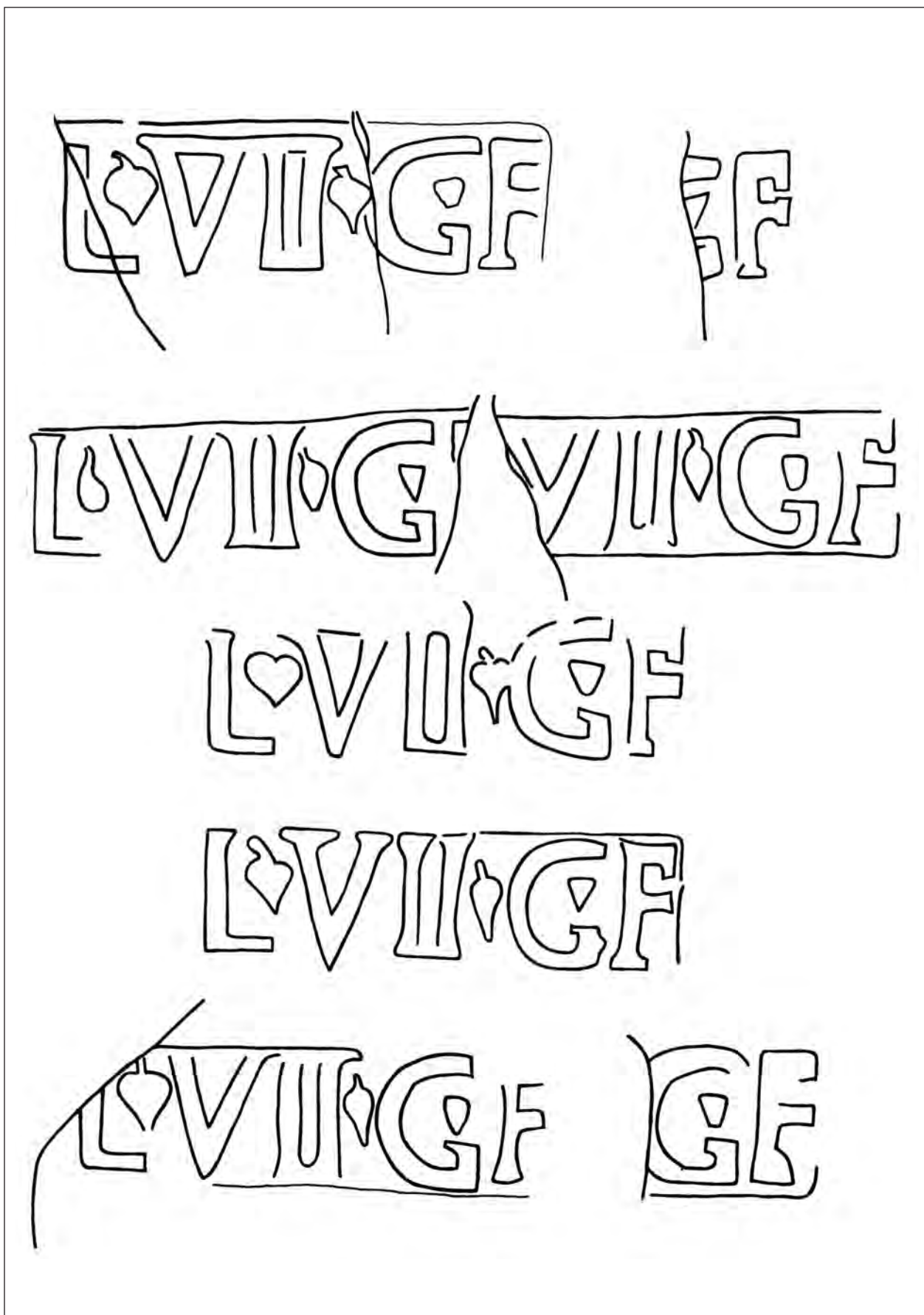
- I. Piso, Les estampilles téglaires de Sarmizegetusa. *Ephemeris Napocensis* VI (1996), 153–200.
- Piso 2000
I. Piso, Les légions dans le province de Dacie. În: Y. Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* (Lyon 2000), 205–225.
- Piso 2001
I. Piso, *Studia porolissensia* I. Le temple dolichénien. *ActaMN* 38.1 (2001), 221–237.
- Tóth 1978
E. Tóth, Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943 (Budapest 1978).
- Vega Avelaira/Ferrer Sierra 2009
T. Vega Avelaira, S. Ferrer Sierra, El campamento romano de *Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense, España): objetos metálicos (excavaciones arqueológicas 2007–2008). *Sautuola* XV (2009), 349–362.
- Tóth/Rodriguez Colmenero 2009
T. Vega Avelaira, S. Ferrer Sierra, A. Rodriguez Colmenero, Los *principia* del campamento romano de *Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense, España). Excavaciones arqueológicas de los años 2003–2005. *Gladius Anejos* 13 (2009). În: N. Hanel, A. Morillo Cerdán, E. Martín Hernández (Eds.), *Limes XX: estudios sobre la frontera romana* (Roman Frontier Studies) (Madrid 2009), 465–480 *Gladius Anejos* 13 (2009).



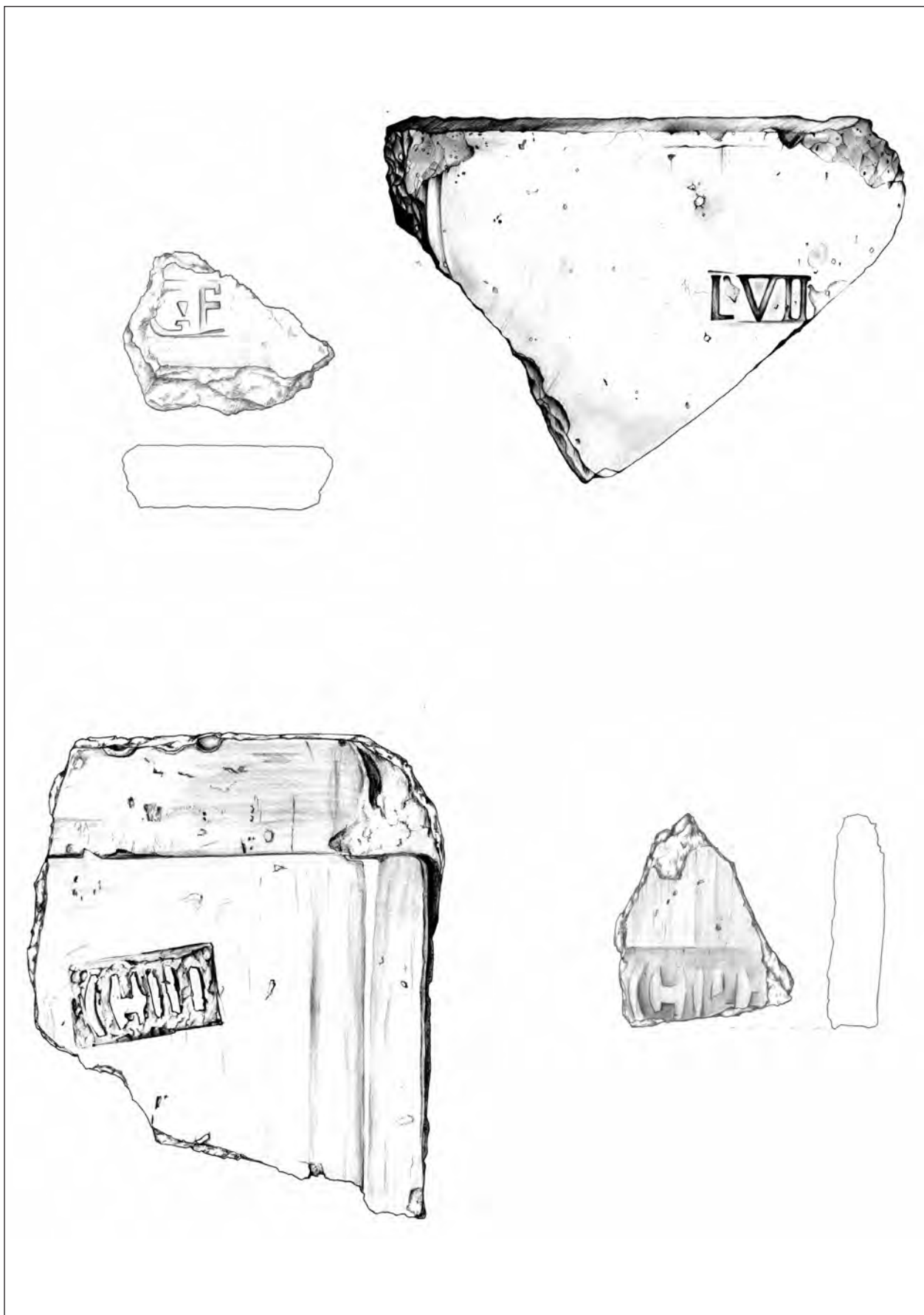
Pl. I. Tipuri de stampile CH III descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt.



Pl. II. Tipuri de stampile C III descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt



Pl. III. Stampile ale legiunii VII Gemina Felix descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt.



Pl. IV. Stampile ale legiunii VII Gemina Felix si ale CH III recent descoperite (2010–2012) în săpăturile din clădirea B6 din castrul Porolissum-Pomăt.



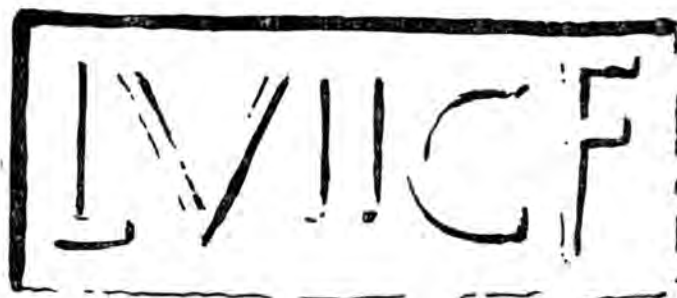
A line drawing of a stamp impression. The characters are 'C', 'I', and 'D' in a stylized, blocky font. The 'I' is a simple vertical bar. There are small vertical lines between the 'C' and 'I', and between the 'I' and 'D'.

1



A line drawing of a rectangular stamp impression. The text inside is 'COHIIIICAMP'. The 'COH' is in a larger, more decorative font, while 'III' consists of three vertical bars. 'IICAMP' follows in a similar blocky style.

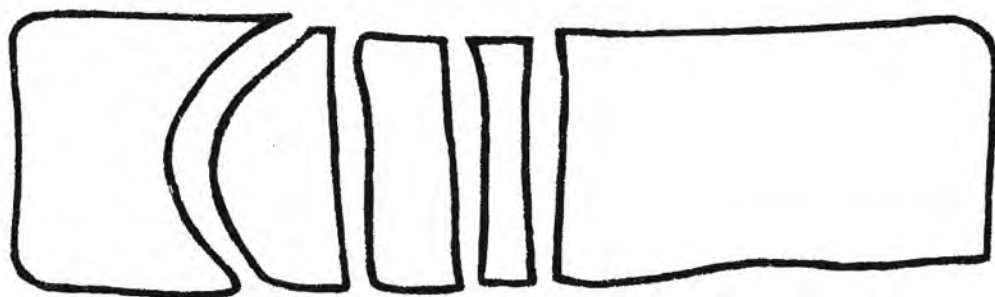
2



A line drawing of a rectangular stamp impression. The text inside is 'LVIIICF'. The characters are in a bold, blocky font. The 'L' is a simple vertical bar, 'VII' consists of three vertical bars, and 'ICF' follows in a similar style.

3

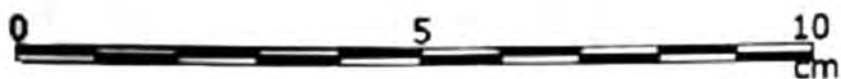
Pl. V. 1. Stampila CID (loc necunoscut de descoperire); 2. stampila COH III CAMP de la Viminacium;
3. stampila L(egio) VII G(emina) F(elix) din amfiteatrul roman din Italica (Spania).



1



2



Pl. VI. Stampile ale cohors III: 1. Porolissum; 2. Aquae Querquennae (Portoquintela, prov. Ourense-Spania).

FRONTIERA ROMANĂ DIN SUD-VESTUL DACIEI. STADIUL ACTUAL AL CUNOAȘTERII*

CORIOLAN HORĂȚIU OPREANU**

choprean@yahoo.com

THE ROMAN FRONTIER FROM SOUTHWESTERN DACIA. STATE OF ART

ABSTRACT: *The author is reopening the file of one of the problems not enough known of the Romanian research: southwestern frontier of Dacia. He briefly discuss the early Roman history of Banat. More than forty years ago was advanced the hypothesis that at the beginning of Hadrian's reign when Dacia was reorganized the military road Lederata-Tibiscum and the western part of Banat was abandoned by the Roman army in the context of the retreat in Upper Moesia of the 4th legion Flavia Felix from Bersobis. Then he reminds the evidence that prove the early conquering (AD 101) of Banat and demonstrates that till the organizing of the Province of Dacia in AD 106 this territory belonged to Upper Moesia, the Roman military commander mentioned in the work of Cassius Dio, Longinus being very probable the governor of Upper Moesia having under command three legions, 11th Claudia from Viminacium, 4th Flavia from Bersobis and 13th Gemina, encamped probably in the fortress under the future veteran colony of Ulpia Traiana Sarmizegetusa. The theory of abandoning the western Banat in AD 118 was recently reopened by E. Nemeth based on his excavations in the Roman auxiliary fort at Vărădia "Pustă" on the road Lederata-Tibiscum. He pretends neither him nor his predecessors excavating the site have find any coins, or other artifacts dating after AD 118. But in the same village at 1 km distance was found another timber Roman fort at Vărădia "Chilii", where the last discovered coins are from 103–111 p. Ch, which probably means AD 107–109. It seems in the fort was a unit from the 4th legion, so it was abandoned at the same time as the main fortress of the legion at Bersobis after the crise from AD 117–119. At the same time we were very surprised to learn that in the excavation of O. Bozu from 1998 were*

find two 3rd century bronze coins, one from Philippus Arabs (246–247) and another one from Caius Valens Hostilianus Messius Quintus from AD 249–251. At the same time in the old bibliography is mentioned another bronze coin from Gordian III AD 241, type PMSCOLVIM. The old excavations in the fort from Vărădia "Pustă" of F. Millecker registered also a 3rd century coin. It is hard to understand why all these finds were not taken into consideration by E. Nemeth when established the chronology of the fort. More in his excavations there are traces of a first timber phase of the fortification followed sometime by the stone wall. The characteristic of the fortification at Vărădia "Pustă" is the existence of a second defense wall situated at 6 m behind the first one. The profile of a trench cut across the defense system shows the two walls were not built in the same chronological stage. A similar double defense wall can be found across the Danube in today Serbia at the fort at Čezava (Novae). Here the inner wall belonged to the third phase of the fort, being built at the beginning of the 3rd century AD. Even here there is not known the military unit which occupied the fort. In absence of tile-stamps, a good indication consists in the 500 clay slingshots (glandes latericiae) found at Vărădia "Pustă" and the 147 found at Čezava (Novae). Could be the same unit, or similar type of units, having the same mission, probably controlling the ways. It is possible to be an Oriental archery troop of cohorts equitata type, as results from Hadrian's speech to the army of Numidia. The conclusion of the study is that the way Lederata-Tibiscum was not abandoned in Hadrian time. After the retreat of the 4th legion from Bersobis to Singidunum a new strategic view was implemented to control this road, using mobile units, archery troops of cohorts

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul unui grant oferit de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI prin proiectul PN-II-PT-PCCE-2011-3-0924.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.

equitatus type armed with bows, spears and slings having the main bases at Tibiscum and Arcidava (Vărădia "Pustă").

KEYWORDS: Roman frontier, fort, coins, chronology, slingshots.

În Prefața unei relativ recente teze de doctorat publicate pe acest subiect, Profesorul Mihai Bărbulescu afirma cu multă luciditate: „Banatul roman creează impresia unui spațiu suficient de cunoscut... Cercetările arheologice din Banatul roman au fost nu doar insuficiente ci și, uneori, cu rezultate neconcludente. La această stare de fapt a cercetării se adaugă, pentru Banatul roman, una din „problemele” istoriei provinciei Dacia: granița vestică”¹. Autorul tezei, Eduard Nemeth, adăuga și el într-o notă că își dorește ca efectul lucrării să fie „relansarea discuțiilor științifice asupra temei” și că „îmi rămâne doar să invit pe toți cei interesați să participe la dezbateri”². Dăm curs în acest moment acestei invitații.

Dacă recitim un cunoscut articol al lui C. Daicoviciu și H. Daicoviciu din 1967, constatăm că în 46 de ani progresul cunoașterii cu privire la Banatul roman este infim. Sigur, azi nimeni nu mai susține localizarea Daciei Malvensis în Banat și nici faptul că mult discutata inscripție de la Denta³ s-ar referi la *colonia Malva*⁴. Rămâne însă în discuție vechea supoziție: a fost sau nu cedat iazigilor controlul Banatului vestic în vremea lui Hadrian? Mai precis: a fost abandonat de către Hadrian drumul militar și castele de pe aliniamentul Lederata-Arcidava-Centum Putei-Bersobis-Aizis? Tot în 1967, D. Protase⁵ susținea că Hadrian ar fi părăsit castelele de la Bersobis, Surduc și Vărădia. Dacă în cazul legiunii a IIII Flavia Felix situația este cunoscută, după 118 p. Ch. ea fiind cantonată în castrul de la Singidunum din Moesia Superior⁶, în celelalte două situații soluția este mai puțin clară.

Prima prezență substanțială a trupelor romane în Banat s-a produs în 88 p. Ch., când Tettius Iulianus a avansat până la Tapae. Traseul exact nu poate fi decât presupus, dar este foarte probabil că a început dinspre Viminacium-Lederata. Castele de marș sau chiar garnizoane lăsate în teritoriul parcurs prin Banat sunt greu de atribuit acestei expediții, existând mereu dilema dacă nu aparțin campaniei 101–102 a lui Traian. Totuși, având în vedere faptul că drumul armatei lui Traian a fost sigur pe la Lederata-Bersobis-Aizis, acesta trebuie să fi fost ales tocmai datorită faptului că fusese parcurs de trupele lui Tettius Iulianus, mulți militari aflându-se încă în unitățile aduse de Traian. Drumul acesta apare și pe Tabula Peutingeriana (VII 2–4) pornind de la Lederata-Banatska Palanka-Pojejena-Apus flumen-Arcidava-Centum Putei-Bersobis-Aizis-Caput Bubali-Tibiscum⁷. Cum pregătirile expediției lui Traian s-au făcut în Moesia Superior, este firesc că armata provinciei și cele două legiuni a VII Claudia și a IIII Flavia Felix au constituit nucleul corpului expediționar, așa cum se întâmplase și pe vremea lui Tettius Iulianus. La Bersobis a fost identificat un castru cu dimensiunile de 490 × 410 m⁸ destinat evident adăpostirii unei legiuni. Menționarea localității în Comentariile lui Traian duce la concluzia că aici a fost amplasată legiunea IIII Flavia Felix încă din 101 p. Ch. Certitudinea

¹ Nemeth 2005, 7.

² Nemeth 2005, 11.

³ IDR III/1, 109.

⁴ Ipoteza localizării Malvei la Denta pe baza lecturii *d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis)* a lui C. Patsch a fost acceptată și susținută cu tenacitate de C. Daicoviciu (Daicoviciu 1970, 125–129). Lipsa urmelor arheologice consistente la Denta indică mai degrabă aducerea inscripției din altă parte (cf. păreri lui I. I. Russu, IDR III/1, 109). În această eventualitate noi credem că lectura ar putea fi *d(ecurio) c(oloniae) M(ursae)*. Mursa (azi Osijek) a devenit *colonia* în vremea lui Hadrian (Filipovici 2004).

⁵ Protase 1967, 66–70.

⁶ Ptolemeu, Geogr., III, 9, 3; Benea 1983, 151–161 care era de părere că legiunea a fost mutată din Dacia în 114 devenind o provincie de rang pretorian după încheierea mandatului lui C. Avidius Nigrinus (p. 158). Acest lucru nu este posibil având în vedere faptul că astăzi știm că între 112–114 guvernatorul Daciei a fost consularul Q. Baebius Macer (Piso 2004, 518), iar C. Avidius Nigrinus a fost în funcție probabil între 115–117 (Piso 2004, 518). În fine, consularul C. Iulius Quadratus Bassus (IDRE, II, 381) este trimis de către Traian de la comanda Siriei, ce avea trei legiuni, în Dacia în 117 (Petolescu 2002, 31). Așadar, Dacia a rămas până la începutul domniei lui Hadrian o provincie cu trei legiuni condusă de un guvernator de rang consular (Petolescu 2002, 26); Gudea 2001, 28, nr. 1.

⁷ Fodorean 2006, 229 arată că acesta a fost primul drum construit de romani în Banat, cel mai scurt spre Sarmizegetusa Regia.

⁸ Protase 1967, 49; Benea 1994, 312.

este asigurată de descoperirea țiglelor cu stampila legiunii în săpăturile din castrul de la Bersobis⁹. Noile săpături au adunat încă 112 țigle stampilate, identificând trei tipuri specifice doar castrului de la Bersobis¹⁰. Se consideră că părți din legiune ar fi staționat și în castrul de lemn și pământ de la Surducul Mare pe baza menționării unor stampile în bibliografia veche¹¹. Stampile cu legiunea IIII Flavia Felix și legiunea VII Claudia s-au găsit și în castrul de la Pojejena, probabil din faza de lemn și pământ¹². În castrul de lemn și pământ de la Vărădia-„Chilii”¹³ s-ar fi găsit o stampilă a legiunii IV Flavia Felix¹⁴, dar sigur elemente de *lorica segmentata*¹⁵. Tot din vremea expedițiilor lui Traian este și castrul mic de lemn și pământ de la Tibiscum¹⁶. În fine, la capătul traseului este castrul de legiune de la Ulpia Traiana¹⁷. Un alt castru de lemn și pământ ce ar putea data din aceeași perioadă este cel de la Zăvoi¹⁸. Aici lucrurile ar putea fi ceva mai complicate. Dacă, inițial, în castru ar fi putut sta o legiune, ulterior a fost se pare ocupat și de alte trupe cum arată stampila cohorții *I Sagittariorum*¹⁹. Recent, cercetările din termele din apropierea castrului au demonstrat că acestea erau încă utilizate în timpul domniei lui Hadrian, conform unei monede din 126 p. Ch.²⁰

Rezultă că în perioada 102–105 Banatul a fost în întregime sub ocupație militară romană²¹. Cum personajul amintit de Cassius Dio ca fiind în fruntea acestei armate a fost identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicaticula Pompeius Longinus, un personaj de rang consular, el nu putea fi subordonat guvernatorului Moesiei Superior, tot un consular și trebuia să comande cel puțin două legiuni²². În 2001, N. Gudea considera că în 102, Banatul și vestul Olteniei fuseseră incluse într-o Moesia Superior „mare”, după modelul Moesiei Inferior unde fuseseră anexate Câmpia Munteniei, sudul Moldovei, sud-estul Transilvaniei și estul Olteniei²³. După expediția din 101–102, în afară de legiunea IIII Flavia Felix a rămas la nordul Dunării, foarte probabil și legiunea XIII Gemina. Legiunea a XIII Gemina fusese mutată în anul 97 de la Poetovio la Vindobona unde a început construirea castrului, fără să îl finalizeze; în 101–102 legiunea a plecat în prima expediție dacică a lui Traian²⁴. La Vindobona este atestată legiunea XIV Gemina printr-o inscripție databilă între 103 și iulie 106²⁵. Legiunea a XIII-a nu s-a întors nici la Poetovio unde colonia a fost întemeiată între anul 98 și decembrie 102²⁶ peste fostul castru legionar. Prin urmare, legiunea trebuie căutată după 102 la nord de Dunăre. Evident, mai spre nord de Bersobis. K. Strobel²⁷ propunea încă demult drept garnizoană pentru legiunea XIII castrul de sub viitoarea colonia Dacica Sarmizegetusa, mai aproape de zona de la nord

⁹ Protase 1967, 50, fig. 3–5.

¹⁰ Flutur 2003, 157.

¹¹ IDR III/1, XXI; Protase 1975; Benea 1994, 316; Gudea 1997, 28, nr. 11.

¹² Gudea 2001, 59–60, nr. 10 care apreciază că faza de pământ a fost construită după 75 p. Ch.

¹³ Iaroslavschi/Bozu 2003.

¹⁴ Benea 1983, 156, nr. 19 menționează o țiglă fragmentară cu stampila legiunii descoperită în săpăturile de la cetatea dacică de la Vărădia, menționând că informația provine de la E. Iaroslavschi. La fel, Nemeth 2009, 880. Informația ultimă este nesigură, sursa bibliografică la care se face trimitere (Protase 1967) nu conține asemenea date. De altfel, colegul O. Bozu ne-a confirmat că nu a găsit vreo stampilă în săpăturile sale.

¹⁵ Informații O. Bozu.

¹⁶ Benea 1994, 313.

¹⁷ Benea 1994, 312–313; Gudea 1997, 37, nr. 18a; Opreanu 2010; Opreanu 2012.

¹⁸ Gudea 1997, 35–37, nr. 18 (vexilație a legiunii I Minervia?).

¹⁹ Bozu 1977.

²⁰ Ardeț 2011, 66, fig. 20. Comparația nepotrivită a autorului cu termele lui Caracalla și afirmația cu privire la superioritatea calității în raport cu termele procuratorului financiar al Daciei Apulensis de la Sarmizegetusa (pe care tot domnia sa le-ar fi săpat? Singur?) insinuează penibilele declarații din ziarele locale făcute cu ocazia cercetărilor. Cât despre numele „Domus Romanorum” dat monumentului sperăm că va inspira curând pe proprietarul vreunei pensiuni locale (deși ea deja există, dar în Sibiu, str. Gen. Magheru 40).

²¹ Benea 1983, 50; Benea 1994, 318; Petolescu 2002, 22.

²² Gostar 1976, 62.

²³ Gudea 2001, 27, Abb. 5.

²⁴ Strobel 1984, 95.

²⁵ Bechert 1969.

²⁶ Mráv 2000, 81.

²⁷ Strobel 1984, 96.

de Mureș rămasă sub controlul lui Decebal²⁸, idee acceptată și dezvoltată și de către subsemnatul²⁹. Cum Pompeius Longinus avea în 105 sub comandă cele două legiuni din Banat și Țara Hațegului, un teritoriu ce nu era constituit într-o nouă provincie nu rămâne decât să acceptăm că sub aceeași comandă era și legiunea VII Claudia de la Viminacium și că Longinus a fost, cel puțin în ultima parte a perioadei dintre cele două expediții dacice, guvernatorul Moesiei Superior³⁰. De altfel, el mai fusese guvernator al Moesiei Superior între 93 și 96, apoi al Pannoniei între 96–98. În 102, Q. Sosius Senecio, guvernatorul Moesiei Superior între 100 și 103³¹, a rămas, foarte probabil, în fruntea armatei din Banat³². Cum el era consular și avea sub comandă cel puțin două legiuni, iar legiunea a IVa Flavia Felix se afla deja în 102 la nordul Dunării, rezultă că teritoriul Moesiei Superior și jurisdicția guvernatorului săufuseseră deja extinse și în Banat. L. Herrenius Saturninus este următorul guvernator al Moesiei Superior atestat în diplomele militare ale perioadei și în *pridanium*-ul Hunt³³, dar el a fost urmat, probabil în 105 de Longinus. Ipoteza apartenenței la Moesia Superior a Banatului între 101–106 p. Ch. este susținută și de construirea în acest interval a podului de la Drobeta ce avea pe atunci în primul rând sensul de a asigura comunicațiile în cadrul provinciei Moesia Superior, acum traversată de Dunăre (Fig. 1). De altfel, denumirile viitoare de Dacia Superior și Dacia Inferior se explică, în primul rând, în virtutea apartenenței inițiale a teritoriilor lor la Moesia Superior și Moesia Inferior.

Întorcându-ne la problematica ce ne preocupă în acest studiu, cel mai important aspect al retragerii din Dacia a legiunii IIII Flavia Felix este stabilirea motivului pentru care a fost retrasă. După crearea Daciei traiane ea și-a menținut poziția, cealaltă legiune fiind mutată, probabil prin 110 la Apulum. În timpul războiului parthic ambele legiuni au trimis vexilații în armata expediționară, ceea ce arată că Dacia nu avea probleme de securitate la frontiera vestică. Cu toate acestea, anul 117 p. Ch. a adus criza militară și politică, un rol substanțial revenindu-le iazigilor din Câmpia Vestică, a căror atacuri au destabilizat apărarea provinciei. Q. Marcius Turbo a reușit să-i învingă și să redea încrederea comunităților din Dacia în forța armatei romane. Cum s-a putut oare ajunge la acest sentiment prin retragerea legiunii a IIII Flavia Felix?³⁴ Nu știm motivele reale ale acestei reforme, dar știm urmările. Dacia nu mai era o provincie de rang consular cu trei legiuni cum fusese pe vremea lui C. Iulius Quadratus Bassus, ci era divizată în trei districte, unul singur, Dacia Superior având o legiune și un guvernator de rang pretorian, restul fiind sub comanda unor procuratori de rang ecvestru. Această schimbare majoră venea ca urmare a succeselor militare ale lui Turbo, dar coincidea și cu complotul „celor patru consulari”. Neîncrederea lui Hadrian în guvernatori de rang consular era evidentă în acel moment. Oricum știm extrem de puține detalii despre retragerea legiunii. M. Zahariade este de părere, pe baza săpăturilor proprii din castrul de la Bersobis, că plecarea efectivă a legiunii a avut loc după anii 120/121 p. Ch.³⁵ Odată cu plecarea legiunii de la Bersobis a fost părăsit, foarte probabil și castrul de la Surducul Mare, unde nu se cunosc alte trupe auxiliare. Tot atunci este posibil să fi fost abandonat și castrul de pământ de la Vărădia „Chilii”, unde, de asemenea nu sunt atestate trupe auxiliare, iar ultimele monede descoperite datează din anii 103–111 p. Ch.³⁶ Ar putea fi vorba despre monede emise în timpul celui de-al 5-lea consulat al lui Traian. După tipologia figurii împăratului ar putea fi tipul C în clasificarea lui B. Woytek datând, în această eventualitate, din 107–109 p. Ch.³⁷ În *forum*-ul coloniei Dacica Sarmizegetusa

²⁸ Opreanu 1998, 40.

²⁹ Opreanu 2006, 62.

³⁰ Opreanu 2006, 63, fig. 1; ideea acceptată de Petolescu 2006, 19.

³¹ Thomasson 1984, nr. 33.

³² Strobel 1984, 67; Ștefan 2005, 624.

³³ Thomasson 1984, nr. 34.

³⁴ După înfrângerea iazigilor din anii 107–108 se consideră că frontiera vestică a fost consolidată, prin amplasarea de efective legionare la Surducul Mare și aducerea de noi trupe auxiliare, *ala I Tungrorum Frontoniana* la Vrșat și *cohors I Vindelicorum milliaria equitata* la Vărădia „Pustă” (Cf. Zahariade 2011, 108, nota 9).

³⁵ zahariade 2011, 111.

³⁶ Iaroslavski/Bozu 2003, 296. Circulația monetară din castrul Vărădia „Chilii” este foarte asemănătoare cu cea din castrul de la Drajna de Sus (informație dr. Mihai Dima, căruia îi mulțumim).

³⁷ Woytek 2010.

acestea sunt printre ultimele monede ale lui Traian al căror *terminus post quem* poate fi extins cel puțin până la criza din 117–119³⁸. Este greu de înțeles pe ce bază E. Nemeth și colaboratorii restrâng utilizarea castrului la perioada războiului dacic (101–106)³⁹, deși acolo s-au găsit barăci de lemn cu acoperiș de țiglă, 26 de monede, numeroase alte materiale arheologice, ceea ce exclude un castru de marș⁴⁰. Ca și castrul de la Bersobis, cel de la Vărădia „Chilii” și-a început existența în timpul primei expediții a lui Traian și a continuat să fie ocupat până la retragerea legiunii. Aceste trei caastre de lemn și pământ au fost foarte probabil abandonate după încheierea crizei, deci nu sub presiunea inamicului. Putem oare deduce că întreaga frontieră vestică a Banatului și drumul de la Lederata la Tibiscum au fost părăsite de către armata romană? Vechea ipoteză a lui D. Protase a fost recent resuscitată de către E. Nemeth pe baza noilor sale săpături din castrul de la Vărădia „Pustă”⁴¹. Acest al doilea castru este situat la circa 1 km sud de dealul „Chilii”⁴² și este de piatră. E. Nemeth afirmă că în noile săpături nu s-au găsit elemente de datare care să depășească sfârșitul domniei lui Traian: monede de la Galba până la Traian, două fibule puternic profilate și una „norico-panonică”, un opaiț din secolele I–II p. Ch.⁴³ El pomeneste și săpăturile lui Gr. Florescu din 1932 care a găsit 4 monede, 3 dintre ele identificabile, două Traian 103–111 și 116–117, a treia Hadrian 117⁴⁴. E. Nemeth nu acordă ultimelor două nici un *terminus post quem* atunci când conchide că existența castrului a luat sfârșit în 117–118 p. Ch.⁴⁵ Observăm că atât D. Protase, cât și E. Nemeth fac abstracție de existența castrului de la Vărădia „Chilii”. Dacă am accepta teoria lor, ar rezulta cu ușurință contemporaneitatea perfectă a celor două caastre aflate la circa 1 km unul de altul. Nici faptul că la Vărădia „Pustă” am avea singurul castru de piatră traianic din Dacia nu lis-a părut un detaliu semnificativ celor doi autori. Încă din 1967 însă, C. Daicoviciu îi atrăgea atenția lui D. Protase că este greu de admis ca un castru auxiliar ca cel de la Vărădia să fie construit în piatră, câtă vreme cel al legiunii de la Bersobis (căreia trupa de la Vărădia trebuia să-i fie subordonată) era de pământ și lemn⁴⁶. Noile săpături au găsit însă și elemente aparținând unei faze anterioare celei de piatră, precum și două faze constructive ale clădirii comandamentului⁴⁷, greu de eșalonat doar pe parcursul a 10 ani cum presupune autorul lor. Prospekțiile geofizice au pus în evidență și alte clădiri de piatră, de-o parte și de alta a viei *praetoria*⁴⁸. E. Nemeth nu precizează însă în nici unul dintre rapoarte, sau în vreo altă lucrare, cărei faze aparțin elementele de datare ce nu depășesc începutul domniei lui Hadrian. La începutul secolului XX, F. Millecker a făcut și el săpături la Vărădia. Acesta a găsit, printre altele, în colțul de nord-vest „o monedă de bronz deschisă la culoare din secolul III p. Ch., „pe care E. Nemeth o numește „nebulosă” și nu o ia în considerare pe motivul că de fapt nu este determinată⁴⁹. Nu mică ne-a fost mirarea însă când (cu întârziere) am citit raportul campaniei de săpături de la Vărădia „Pustă” din 1998, înainte de intrarea lui E. Nemeth în colectivul de cercetare. Autorul săpăturilor, O. Bozu, menționează printre alte materiale două monede de bronz, **un as de la Filip Arabul (246–247) și una de la Caius Valens Hostilianus Messius Quintus datată în 249–251 p. Ch.**⁵⁰ (s.n.) bătută probabil la Viminacium⁵¹. De la Vărădia, fără alte precizări, mai

³⁸ Opreanu 2012, 120.

³⁹ Nemeth 2009a, 102; Nemeth et alii 2011, 336. În 2009, același autor scria că acolo s-ar fi găsit o stampilă a legiunii a IIII Flavia Felix (vezi nota 14).

⁴⁰ Iaroslavschi/Bozu 2003.

⁴¹ Nemeth 2005a; Nemeth/Bozu 2005; Nemeth 2006, 478–479; Nemeth et alii 2011, 337.

⁴² Nemeth/Bozu 2005, 201.

⁴³ Nemeth 2005a, 690–691.

⁴⁴ Florescu 1934, 71; Nemeth/Bozu 2005, 205.

⁴⁵ Nemeth 2005a, 691.

⁴⁶ Daicoviciu/ Daicoviciu 1967, nota 11.

⁴⁷ Nemeth/Bozu 2002; Nemeth/Bozu 2005, 203–204.

⁴⁸ Micle et alii 2010, fig. 12.

⁴⁹ Nemeth/Bozu 2005, 206.

⁵⁰ Bozu 1999, 128.

⁵¹ Găzduc/Găzduc 2008, 142 precizează că până în iunie 251 s-au emis la Viminacium monede cu numele lui Decius, al soției și ai celor doi fii. După moartea lui Decius, Trebonianus Gallus a bătut monede la Viminacium cu același an 12, cu numele său, al fiului său Volusianus și al lui Hostilianus, fiul lui Decius, pe care l-a adoptat și ridicat la rangul de Augustus.

este cunoscută o monedă de bronz de la **Gordian III, anul 241 p. Ch.** (s.n.), tipul PMSCOLVIM⁵². Nu știm din ce motive aceste monede au fost ignorate de E. Nemeth, dar ele îi invalidează concluziile.

Durata mult mai mare de utilizare a castrului de la Vărădia „Pustă” rezultă și din alte informații arheologice. Sistemul de fortificație al castrului este alcătuit dintr-un zid lat de 1,90–2 m „implantat” în valul de pământ, dublat la 6 m spre interiorul castrului de un al doilea zid lat de 1,20 m⁵³ (Fig. 2). Zidul exterior este lucrat într-o manieră mai îngrijită cu fața externă clădită din piatră fasonată, iar cel interior este executat mai neglijent din pietre neregulate⁵⁴. Deși s-a găsit un singur șanț, existența valului de pământ și a unor gropi în spatele zidului „aparținătoare unei faze anterioare celei de piatră”⁵⁵ sunt indicii cu privire la o fază de pământ a fortificației⁵⁶. Această tehnică cu zid dublu nu este cunoscută în cazul altor castre din Banat. Examinând unul dintre puținele profile⁵⁷ (Fig. 3) peste elementele de fortificație publicate putem deduce că cele două ziduri nu au fost construite deodată, cel interior, fiind adăugat ulterior⁵⁸, deși autorul nu comentează această problemă importantă de cronologie. Spre această concluzie conduce și constatarea că a fost lucrat într-o tehnică mai rudimentară.

De cealaltă parte a Dunării, nu departe, de-a lungul aceluiași drum roman la intrarea în defileul fluviului a fost amplasat castrul de la Čezava (Novae) (Fig. 4). Prima sa fază de pământ și lemn a fost construită în prima jumătate a secolului I, fiind apoi refăcută de Domițian. Prima fortificație de piatră a fost ridicată la sfârșitul secolului I p.Ch. – începutul secolului II p. Ch., în perioada pregătirii războiului dacic al lui Traian și a durat până la sfârșitul secolului II. Castrul a fost parțial renovat la începutul secolului III, când valul a fost întărit cu un zid interior paralel cu cel de incintă, fază ce a durat până în a doua jumătate a secolului III⁵⁹. Această etapă cu zid dublu, din secolul III, este cea mai apropiată analogie pentru castrul de la Vărădia „Pustă”. Dacă această manieră de reparație, prin consolidarea valului cu un zid interior a fost utilizată în zona Dunării în secolul III, rămâne intervalul de la începutul domniei lui Hadrian și până la sfârșitul secolului II pentru a eșalona faza de pământ și prima fază de piatră, ceea ce este rezonabil, fiind la fel în cazul multor castre din Dacia Porolissensis (de exemplu, Gilău, Ilișua).

În ipoteza noastră trebuie rediscutată și problema garnizoanei din castrul de la Vărădia „Pustă”. Până în prezent nu s-au descoperit inscripții de piatră și nici țigle stampilate. Singura piesă epigrafică este o plăcuță de bronz ovală cu inscripție punctată⁶⁰ ce redă numele unui militar din *cohors I Vindellicorum*, găsită de Gr. Florescu lângă *porta praetoria*⁶¹, fără precizarea contextului stratigrafic. Într-o logică ciudată, D. Protase decidea că aceasta a fost garnizoana castrului până la 118–119 și, pentru că unitatea este cuprinsă în diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum, conchidea că Vărădia „Pustă” era la 110 în Dacia⁶². Așa cum am încercat să demonstrăm, sunt slabe șanse ca în 110 castrul de la Vărădia „Pustă” să fi existat, câtă vreme funcționa cel de pe dealul Chilizii⁶³. Așadar, noi nu credem că la începuturile provinciei Dacia această unitate a fost amplasată la Vărădia „Pustă”, atestarea ei în diplomele militare din 109 și 110 semnificând, în opinia noastră, exact opusul, faptul că se afla într-un alt castru. În 2005, E. Nemeth relua ipoteza lui D. Protase, fără documente suplimentare⁶⁴. În 2007, același autor se exprima mai prudent, acceptând părerea lui D. Benea⁶⁵

⁵² Dudău 2006, 137; tipul P M S COL VIM domină în categoria monedelor de bronz din Dacia în vremea lui Gordian III, în special cele din primii doi ani ai emisiunii (239–241) (Cf. Găzduc/Găzduc 2008, 139)

⁵³ Bozu 1999, 128; Nemeth/Bozu 2007.

⁵⁴ Nemeth/Bozu 2005, 202–203; Nemeth/Bozu 2007.

⁵⁵ Nemeth/Bozu 2005, 203.

⁵⁶ Nemeth et alii 2011, 336 recunoaște prima oară explicit existența unei faze de pământ și lemn.

⁵⁷ Nemeth 2005a, Abb. 1.

⁵⁸ La aceeași concluzie a ajuns și D. Benea (Cf. Benea 2008, 33)

⁵⁹ Vujović 2009, 249–251.

⁶⁰ IDR III/1, XX, nr. 110.

⁶¹ IDR III/1, 110.

⁶² Protase 1967, 68–69.

⁶³ Benea 1994, 316 îl datează în timpul domniei lui Traian.

⁶⁴ Nemeth 2005, 96.

⁶⁵ Benea 1985, 51; Benea/Bona 1994, 57.

că transferul la Tibiscum s-ar fi produs spre sfârșitul secolului II⁶⁶, devenind din nou mai tranșant în 2011 când își menține ideea, dar acceptă ajungerea unității la Tibiscum spre sfârșitul secolului II⁶⁷, ceea ce înseamnă că de la 118 la 200 a stat într-un alt castru din Dacia Superior, pe care autorul nu-l numește. Noi completăm că trebuie căutat și locul de staționare în epoca lui Traian. Totuși, pe baza tesserei cu inscripție putem accepta că la un moment dat trupa a stat în acest castru. Ar fi posibil ca ea să fi construit castrul de pământ după 119 p. Ch. și o vreme să fi rămas în garnizoană. Este greu de crezut că a stat prea mult sau că a ridicat castrul de piatră, dată fiind absența țiglelor stampilate și a inscripțiilor, prezente la Tibiscum unde a fost cantonată în tot secolul III p. Ch.⁶⁸

Dar lipsa stampilelor tegulare și a inscripțiilor din castrul de la Vărădia „Pustă”, ar putea fi în mod surprinzător suplinită de o categorie de material arheologic căruia i s-a dat insuficientă atenție. Este vorba despre circa 500 de proiectile de praștie de lut ars (*glandes latericiae*) de forme variate: rotunde, aspect de ou cu un singur vârf ascuțit, cu două vârfuri ascuțite⁶⁹. Unele au fost găsite de-a lungul pereților exteriori ai barăcilor⁷⁰, multe într-o clădire de lemn lată de 10 m situată în spatele principiei din păcate doar secționată⁷¹, altele în zona porții *decumana*⁷². Deși proiectile de praștie s-au mai descoperit și în alte castre din Dacia⁷³, totuși o asemenea cantitate neobișnuită are anumite semnificații. În primul rând trebuie să ne gândim la o unitate auxiliară care să aibă cel puțin o parte specializată în acest mod de luptă. Cum la Tibiscum unde a staționat cel puțin un secol *cohors I Vindelicorum*, nu sunt descoperiri similare, în pofida unor cercetări mult mai intense, această trupă nu pare candidatul cel mai potrivit pentru această specializare militară. În schimb, 147 de proiectile de praștie de lut de aceeași formă ovală (Fig. 5) s-au descoperit în castrul de la Čezava (Novae)⁷⁴. Ele au fost găsite în bastioanele de colț, de curtină, ale porților și pe *via decumana*⁷⁵ fiind datate în secolele II–III p. Ch. Observăm că, la fel ca la Vărădia, în zona din spatele principiei și a viei *decumana* se concentrează proiectilele, ceea ce ar putea să nu fie o întâmplare, ci acolo să existe o clădire unde se confecționau și stocau. Dacă legăm această situație de constatarea că fortificațiile celor două castre au fost la un moment dat refăcute printr-un al doilea zid de incintă la baza interioară a valului de pământ trebuie să conchidem că nu poate fi o simplă coincidență. La Čezava (Novae) această renovare s-a efectuat, foarte probabil, pe la începutul secolului III p. Ch. Și aici despre trupele din castru se știe puțin. O inscripție menționează construirea castrului de piatră la sfârșitul secolului I – începutul secolului II de către *cohors I Montanorum civium Romanorum*⁷⁶. Nu se știe ce unitate stătea în castru la începutul secolului III, când s-a adăugat zidul al doilea de incintă. Teoretic, în situația de față ar trebui găsită o unitate auxiliară care să fie atestată atât în Moesia Superior, cât și în Dacia Superior între a doua jumătate a secolului II și începutul secolului III p. Ch. O diploma militară din vremea lui Antoninus Pius menționează în Moesia Superior pe *Mauri equites et pedites*⁷⁷ fără a ști în ce castru au stat și nici istoria ulterioară a trupei. În aceeași perioadă, anul 158 p. Ch. o unitate similară este atestată în Dacia Superior, *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis et Mauri gentilibus*, după cum rezultă din

⁶⁶ Nemeth 2007, 210. I. I. Russu era de părere că unitatea a fost mutată de la Vărădia la Tibiscum prin 140–150 p. Ch. (Cf. IDR III/1, 160)

⁶⁷ Nemeth et alii 2011, 337.

⁶⁸ Benea/Bona 1994, 57–58.

⁶⁹ Nemeth/Bozu 2003; Nemeth/Bozu 2005a; O. Bozu, „Proiectile de praștie din lut și piatră descoperite în castrele romane de la Vărădia, județul Caraș-Severin” (comunicare susținută la Muzeul Regiunii Porților de Fier, Simpozionul Arheologia în Oltenia, ediția a XIII-a, Drobeta-Turnu Severin 07.11.2011 pe care colegul O. Bozu ne-a pus-o la dispoziție cu generozitate).

⁷⁰ Nemeth/Bozu 2005, 206.

⁷¹ Nemeth/Bozu 2006.

⁷² Nemeth/Bozu 2007.

⁷³ Gudea 2009.

⁷⁴ Vujočić 2009, 251.

⁷⁵ Vujočić 2007, fig. 4.

⁷⁶ Vujočić 2009, 256.

⁷⁷ CIL XVI, 114.

diploma de la Cristești⁷⁸. Aducerea ei în provincie a avut loc mai repede, încă din septembrie 152 p. Ch.⁷⁹ D. Benea presupunea că această diploma și implicit aducerea maurilor în Dacia ar fi legate de un ipotetic război al lui Antoninus Pius cu dacii liberi, fără argumente convingătoare⁸⁰. Mai degrabă putem bănuși că securitatea drumurilor din vestul Daciei Superior și navigația pe Dunăre⁸¹ ar fi fost motive mai plauzibile pentru aducerea de trupe cu o bună mobilitate ca maurii, sau chiar mutări de trupe între cele două maluri ale Dunării. Unitățile de mauri sunt așadar bune candidate pentru garnizoanele castrelor de la Čezava (Novae) și Vărădia „Pustă”. Din discursul lui Hadrian pentru trupele din Numidia din 128 p. Ch. aflăm că *funditores* din trupele auxiliare erau călăreții din *cohortes equitatae*, mai ales cele recrutate în Orient, cum era *cohors VI Commagenorum* căreia i se adresa împăratul⁸². În Dacia avem atestate două asemenea unități⁸³, *cohors I Flavia Commagenorum*, în Dacia Inferior⁸⁴ și *cohors II Flavia Commagenorum* atestată în Moesia Superior (103/107 p. Ch.), apoi în Dacia și Dacia Superior, la Micia⁸⁵. Dintr-o inscripție știm că ultima trupă era *eq(uitata) s(agittariorum)*⁸⁶. *Glandes* au fost descoperite în castrul de la Drajna de Sus⁸⁷ unde a fost cantonată *cohors I Flavia Commagenorum* (ceea ce indică faptul că era *equitata*) precum și în castrul de la Micia⁸⁸. Nici una dintre ele nu par să fie disponibile la începutul secolului III, ultima fiind menționată la Micia cu epitetul Severiana⁸⁹. Mai interesant este cazul unei alte trupe recrutate în Syria, *cohors I Antiochensium*. S-a bănușit posibila ei prezență în castrul de la Čezava (Novae), prin dovezi indirecte, o inscripție pe o plăcuță de bronz votivă dedicată lui Iupiter Dolichenus⁹⁰. Unitatea nu este cunoscută ca făcând parte din armata Daciei, știindu-se doar că a construit castrul de la Drobeta între cele două expediții ale lui Traian⁹¹. Merită menționat faptul că din castrul de la Drobeta se cunosc câteva proiectile de lut ars și de piatră, fără a se putea preciza însă din ce perioadă a castrului provin⁹². S-a emis și ipoteza unei contopiri cu *cohors I sagittariorum* de la Tibiscum după anul 165 p. Ch.⁹³ *Cohors I sagittariorum milliaria* este atestată în secolul III la Drobeta⁹⁴, unde ridică monumente lui Iupiter Dolichenus⁹⁵, dar nu credem că această unitate poate fi luată în considerare în discuția de față. Mai rămân ipotetic alte trupe cu localizări necunoscute, cum ar fi *cohors I Thracum Sagittariorum*⁹⁶, *cohors I Augusta Ituraeorum sagitta-*

⁷⁸ IDR I, 16.

⁷⁹ Piso 2012, 97.

⁸⁰ Benea 2010. Nu există indicii cu privire la o asemenea forță a dacilor liberi de pe Tisa Superioară, sau din nordul Moldovei, încât să afecteze Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia Superior. Înfrângerea dacilor de la 106 a însemnat inclusiv distrugerea infrastructurii lor militare de pe Tisa Superioară și din nordul Moldovei. Abia la 170, raidul costobocilor este notabil, dar el a afectat doar Moesia Inferior din toate aceste provincii. Așadar mutările de trupe din Dacia Superior în Moesia Superior și invers, începând cu epoca lui Antoninus Pius, nu pot fi corelate cu atacuri ale dacilor liberi.

⁸¹ Benea 2010, 160–161

⁸² Zaroski 2009, 77–78 (*Eq(uites) coh(ortis) VI Commagenorum... Addidistis ut et lapides fundis mitteretis et missilibus confligeretis*)

⁸³ Țentea 2007 pe larg despre istoricul unităților. La armamentul specific nu pomenește praștia călăreților.

⁸⁴ Petolescu 2002, 95–96, nr. 30.

⁸⁵ Petolescu 2002, 97–99, nr. 31.

⁸⁶ IDR III/3, 138.

⁸⁷ Informație dr. Mihail Zahariade, căruia îi mulțumim.

⁸⁸ Informație dr. Liviu Petculescu la sesiunea științifică de la Ploiești din 29–31. 08.2013, căruia îi mulțumim. În studiul său despre echipamentul militar al arcașilor orientali în Dacia nu menționează însă și *glandes* pentru *cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum* din castrul de la Micia, ceea ce înseamnă că a considerat aceste proiectile de praștie ca aparținând uneia dintre celelalte două unități atestate în castrul de la Micia, *ala I Hispanorum Campagonum*, sau *numerus Maurorum Miciensium*, situație puțin probabilă (Petculescu 2002, 765, Fig.1–5).

⁸⁹ IDR III/3, 46.

⁹⁰ Vujočić 2009, 256.

⁹¹ Petolescu 2002, 82–83, nr. 18

⁹² Bondoc 2002, 643, Fig. 3.

⁹³ Benea 1976; Gudea 1980.

⁹⁴ Petolescu 2002, 120–121, nr. 55;

⁹⁵ Petolescu 2004.

⁹⁶ Petolescu 2002, 122–123, nr. 58. Diaconescu 1997, 28, o localizează pe linia Lederata-Arcidava-Tibiscum.

*riorum*⁹⁷ sau *cohors II Gallorum Pannonica equitata* menționate în diploma de la Drobeta⁹⁸ și presupuse ca fiind amplasate pe linia Lederata-Tibiscum⁹⁹. Dincolo de aceste supoziții nu se poate deocamdată spune mai mult.

În concluzia acestei discuții rezultă că nu există argumente care să permită acceptarea ipotezei părsirii drumului Lederata-Tibiscum și implicit a vestului Banatului de către autoritățile romane la începutul domniei lui Hadrian. Din contra, în opinia noastră, rezultatele ultimelor cercetări arheologice din castrele de la Vărădia „Pustă” și Vărădia „Chilii”, precum și alte cercetări în așezările civile, ca cele de la Ramna¹⁰⁰, de exemplu, demonstrează continuarea vieții romane în această regiune pe întreg intervalul de timp al stăpânirii romane în Dacia și menținerea sub control roman a importantului drum Lederata-Tibiscum. În opinia noastră, acest drum fusese asigurat în epoca războiului dacic și a Daciei traiane de legiunea III Flavia Felix, principalele baze militare fiind la Bersobis și Arcidava (Vărădia „Chilii”). După crearea Daciei Superior și retragerea legiunii, concepția strategică s-a schimbat, trupe mobile, cohorte *equitatae* de arcași, lăncieri și prăștiași fiind destinate menținerii siguranței drumului și zonei, principalele lor baze fiind la Tibiscum și Arcidava (Vărădia „Pustă”).

BIBLIOGRAFIE

- Ardeț 2011
A. Ardeț, Domus Romanorum de la Zăvoi (jud. Caraș-Severin). Tibiscum S. N. I (2011), 51–72.
- Bechert 1969
Th. Bechert, Zu einigen Bauinschriften aus römischen Legionslagern. Epigraphische Studien 8 (1969), 47–52.
- Benea 1976
D. Benea, Câteva precizări cu privire al monumentele epigrafice ale Cohortei I Sagittariorum la Drobeta. SCIVA 26.1 (1976), 77–84.
- Benea 1983
D. Benea, Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia (Cluj-Napoca 1983).
- Benea 1985
D. Benea, Die cohors I Vindelicorum ∞ c. R. in Dakien. În: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres (Wien 1985), 47–58.
- Benea 1994
D. Benea, Banatul în timpul lui Traian. Analele Banatului III (1994), 309–321.
- Benea 2001
D. Benea, Relațiile dintre Dacia și Moesia Superior în timpul împăratului Traian (II). Apulum XXXVIII/1 (2001), 137–146.
- Benea 2008
D. Benea, Cu privire la granița de sud-vest a Daciei romane. Stadiul cercetărilor românești. Apulum XLV (2008), 29–51.
- Benea 2010
D. Benea, Despre războaiele cu dacii din timpul lui Antoninus Pius (anii 144/147, 155–157). În: V. Rusu-Bolindeț, T. Sălăgean, R. Varga (ed.), Studia archaeologica et historica in honorem magistri Dorin Alicu (Cluj-Napoca 2010), 154–180.
- Benea/BONA 1994
D. Benea, P. Bona, Tibiscum (București 1994).
- Bondoc 2002
D. Bondoc, Artillery Troops Detached North of the Danube in the late Roman Period. În: P. Freeman, J. Bennett, Z. T. Fiema, B. Hoffmann (Eds.), Limes XVIII. Proceedings of the the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), II (Oxford 2002), 641–648.
- Bozu 1977
O. Bozu, Cohors I Sagittariorum la Zăvoi. Banatica IV (1977), 131–133.

⁹⁷ Petolescu 2002, 116–117, nr. 49. Diaconescu 1997, 28, o localizează pe linia Lederata-Arcidava-Tibiscum.

⁹⁸ Piso/Benea 1984.

⁹⁹ Benea 2001, 141.

¹⁰⁰ Bozu 2008, 91, Taf. IX/4.

- Bozu 1999
O. Bozu, Vărădia- „Pustă” și „Dealul Chilii”, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune Națională de Rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie–4 iulie 1999* (București 1999), 127–128, nr. 160.
- Bozu 2008
O. Bozu, Öffentliche und private Gebäude an der römischen Strassen aus Banat. *Banatica* 18 (2008), 81–105.
- Daicoviciu 1970
C. Daicoviciu, Pe marginea cărților. *Acta Musei Napocensis* VII (1970), 125–134.
- Daicoviciu/Daicoviciu 1967
C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Noi considerații asupra Daciei Malvensis. *Acta Musei Napocensis* IV (1967), 73–83.
- Diaconescu 1997
A. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy. În: *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen* (= *Acta Musei Napocensis* 34/1) (Cluj-Napoca 1997), 5–44.
- Dudău 2006
O. Dudău, Circulația monetară în castele de trupe auxiliare din provincia Dacia (Timișoara 2006)
- Filipovici 2004
S. Filipovici, Colonia Aelia Mursa. În: M. Šasël Kos, P. Scherrer (Eds.), *The Autonomous Towns in Noricum and Pannonia-Pannonia II* (Situla 42), Ljubljana, 2004, 157–168.
- Florescu 1934
Gr. Florescu, Le camp romain de Arcidava (Vărădia). *Fouilles de 1932. Istros I* (1934), 60–72.
- Flutur 2003
A. Flutur, Ștampilele tegulare ale legiunii a IVa Flavia Felix de la Bersobis. *Analele Banatului* 10–11 (2002–2003), 157–162.
- Fodorean 2006
F. Fodorean, Drumurile din Dacia romană (Cluj-Napoca 2006).
- Găzdac/Găzdac 2008
C. Găzdac, A. A. Găzdac, The Management of the Monetary Crisis? The “P M S COL VIM” and “PROVINCIA DACIA” Coinages in the Roman Monetary Policy of the 3rd Century AD. *Numismatische Zeitschrift* 116/117 (2008), 135–171.
- Gostar 1976
N. Gostar, Longinus. *Dio Cassius LXVIII*, 12, 1–5. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A.D. Xenopol” Iași XIII* (1976), 53–69.
- Gudea 1980
N. Gudea, Despre granița dintre provinciile romane Dacia și Moesia Superior în secolele II–III e. n. *Drobeta* 4 (1980), 87–107.
- Gudea 1997
N. Gudea, Der dakische Limes. *Materialien zu seiner Geschichte. Jahrbuch RGZM* 44 (1997), 1–113.
- Gudea 2001
N. Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. *Materialien zu ihrer Geschichte* (86–275 n. Chr.). *Jahrbuch RGZM* 48 (2001), 3–118.
- Gudea 2009
N. Gudea, Funditores und balistarii (sic!). Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis. În: A. W. Busch, H.-J. Schalles (Hrsg.), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten, 13–16 Juni 2007* (Mainz 2009), 223–236.
- Iaroslavschi/Bozu 2003
E. Iaroslavschi, O. Bozu, Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe dealul Chilii (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin). *Banatica* 16/I (2003), 295–300.
- Micle et alii 2010
D. Micle, L. Măruia, A. Cîntar, O. Bozu, E. Nemeth, A. Stavilă, L. Bolcu, Non-invasive archaeological research in the Roman castrum from Vărădia, “Rovină” (Caraș-Severin County). A topographic and geophysical study. *Annales d’Université Valahia Târgoviște. Section d’Archéologie et d’Histoire XIII/1* (2010), 139–154.
- Mráv 2000
Z. Mráv, Building inscription of Trajan from Poetovio. *Epigraphica I Debrecen* (2000), 77–94.
- Nemeth 2005
E. Nemeth, Armata în sud-vestul Daciei romane. *Die Armee in Südwesten des Römischen Dakien* (Timișoara 2005).

- Nemeth 2005a
E. Nemeth, Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Varadia-“Pustă”. În: Z. Visy (Ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pecs during September 2003 (Pecs 2005)*, 689–696.
- Nemeth 2006
E. Nemeth, Änderungen an der Westgrenze des römischen Dakien am Anfang der Regierungszeit Hadrians. În: C. Gaiu, C. Găzdac (Eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase (Bistrița 2006)*, 477–481.
- Nemeth 2007
E. Nemeth, Politische und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit. *Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană (Cluj-Napoca 2007)*.
- Nemeth 2009
E. Nemeth, Änderungen und Truppenversetzungen an der Westgrenze Dakiens von Trajan bis Antoninus Pius. În: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (Eds.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de estudios sobre la frontera romana. XXth International Congress of Roman Frontier Studies (Madrid 2009)*, 879–888.
- Nemeth 2009a
E. Nemeth, Armată și limes în Dacia romană. *StudiaUBBHist* 54.1–2 (2009), 100–110.
- Nemeth/Bozu 2002
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001 (București, 2002)*, nr. 236.
- Nemeth/Bozu 2003
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002 (București 2003)*, nr. 213.
- Nemeth/Bozu 2005
E. Nemeth, O. Bozu, Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-“Pustă” (jud. Caraș-Severin). *Banatica* 17 (2005), 202–210.
- Nemeth/Bozu 2005a
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004 (București 2005)*, nr. 240.
- Nemeth/Bozu 2006
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005 (București 2006)*, nr. 212.
- Nemeth/Bozu 2007
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2006 (București 2007)*, nr. 202.
- Nemeth et alii 2011
E. Nemeth, F. Fodorean, D. Matei, D. Blaga, Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des römischen Dakien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011), 331–352.
- Opreanu 1998
C. H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum (Timișoara 1998)*.
- Opreanu 2006
C. H. Opreanu, Activitatea constructivă a legiunii IIII Flavia Felix la nordul Dunării în anii 101–117 d. Chr. În: E. S. Teodor, O. Țentea (ed.), *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei (București 2006)*, 51–74.
- Opreanu 2010
C. H. Opreanu, Interferences dans l’architecture militaire et civile romaine au debut du IIe siècle après J.-Chr. Le probleme des “villes militaires”. *Ephemeris Napocensis* XX (2010), 39–59.
- Opreanu 2012
C. H. Opreanu, From “στρατόπεδον” to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem. *Ephemeris Napocensis* XXII (2012), 113–135.
- Petculescu 2002
L. Petculescu, The military equipment of oriental archers in Roman Dacia. În: *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000) II (Oxford 2002) (BAR Internat. Ser. 1084)*, 765–770.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane (București 2002)*.
- Petolescu 2004
C. C. Petolescu, Sacerdotes cohortis I Sagittariorum. *Drobeta XIV* (2004), 38–45.
- Petolescu 2006
C. C. Petolescu, Organizarea provincială a Daciei romane. În: *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei. Catalogul expoziției (București 2006)*, 17–26.

Piso 2004

I. Piso, Zu den Fasten Dakiens unter Trajan. În: H. Heftner, K. Tomaschitz (Hrsg.), *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September* (Wien 2004), 515–518.

Piso 2012

I. Piso, Die Laufbahn des T. Flavius T. fil. Palatina Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo und seine Aufgaben im dakischen und im mauretanischen Raum. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Historia* 57/1 (2012), 90–100.

Piso/Benea 1984

I. Piso, D. Benea, Diploma militară de la Drobeta. *Acta Musei Napocensis* XXI (1984), 111–124.

Protase 1967

D. Protase, Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia. *Acta Musei Napocensis* IV (1967), 47–72.

Protase 1975

D. Protase, Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraș-Severin). *Banatica* III (1975), 345–348.

Strobel 1984

K. Strobel, Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. *Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit* (Bonn 1984).

Ștefan 2005

Al. S. Ștefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire* (Rome 2005)

Thomasson 1984

B. C. Thomasson, *Laterculi praesidium I* (Göteborg 1984).

Țentea 2007

O. Țentea, *Auxilia Commagenorum in Dacia*. *Acta Musei Napocensis* 41–42/I (2004–2005) [2007], 141–160.

Vujović 2007

M. Vujović, Notes on presence of Roman slingers in Serbia. *Journal of the Serbian Archaeological Society* 23 (2007), 297–313.

Vujović 2009

M. Vujović, Clay slingshots from the Roman fort Novae at Čezava (Serbia). În: A. W. Busch, H. J. Schalles (Hrsg.), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten*, 13–16. Juni 2007 (Mainz 2009), 249–256.

Woytek 2010

B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaiser Traianus I–II. (Moneta Imperii Romani, Band 14)* (Wien 2010).

Zahariade 2011

M. Zahariade, Castrul roman de la Berzovia, 1977. *Cercetări arheologice în canabae și în castrul roman*. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* XIII (2011), 101–124.

Zaroski 2009

G. Zaroski, *Adlocutiones: Imperial Addresses to the Roman Army (27 B.C. – A.D. 235)* (Hamilton 2009). Open Access Dissertations and Theses. Paper 4338.



www.muzeuzalau.ro / www.cimec.ro

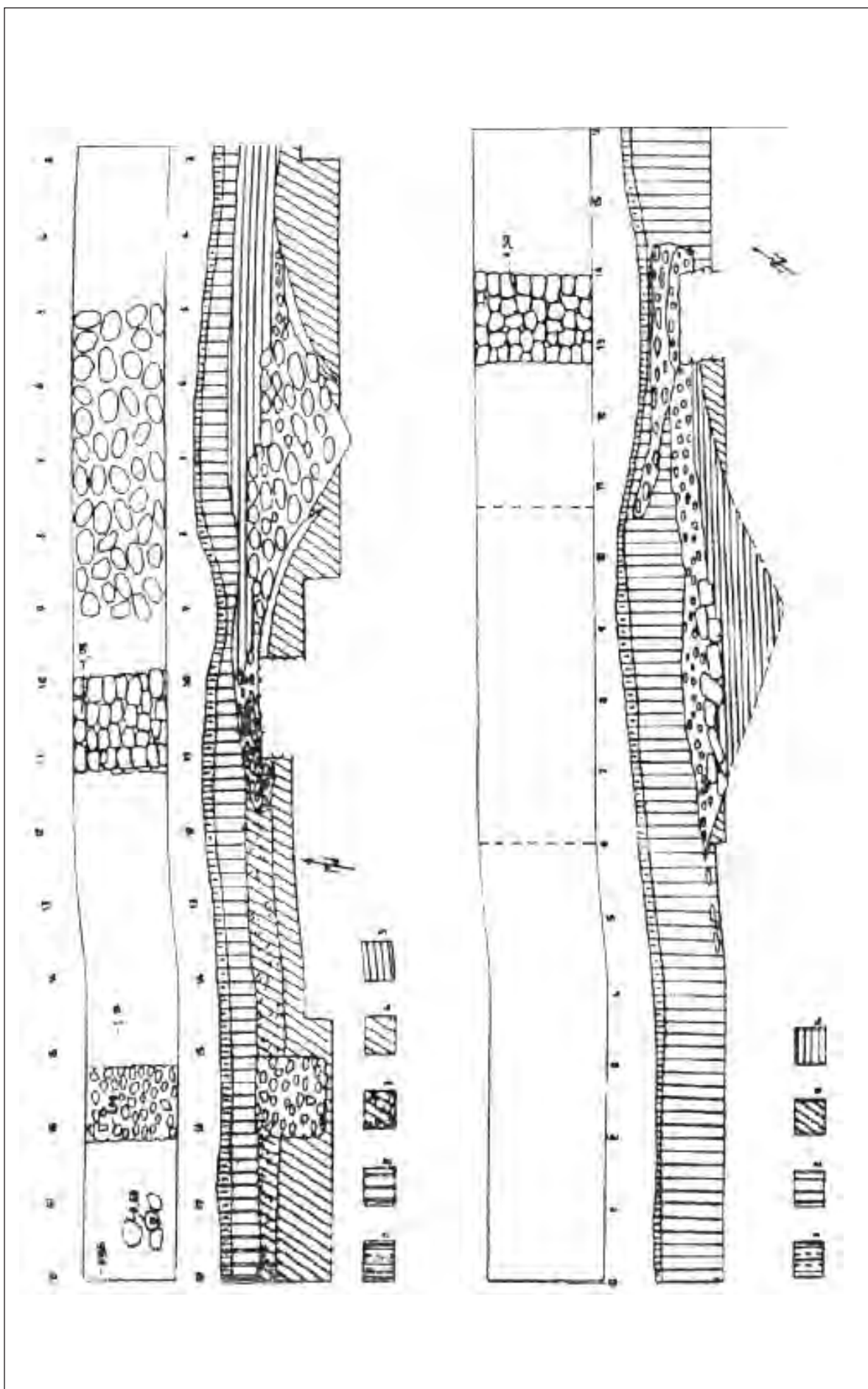


Fig. 2. Profile ale secțiunilor efectuate peste elementele de fortificație ale castrului de la Vărădia „Pustă” (după E. Nemeth 2003).
 Profiles of the trenches cut over the defense system of the fort at Vărădia „Pustă” (after E. Nemeth 2003).

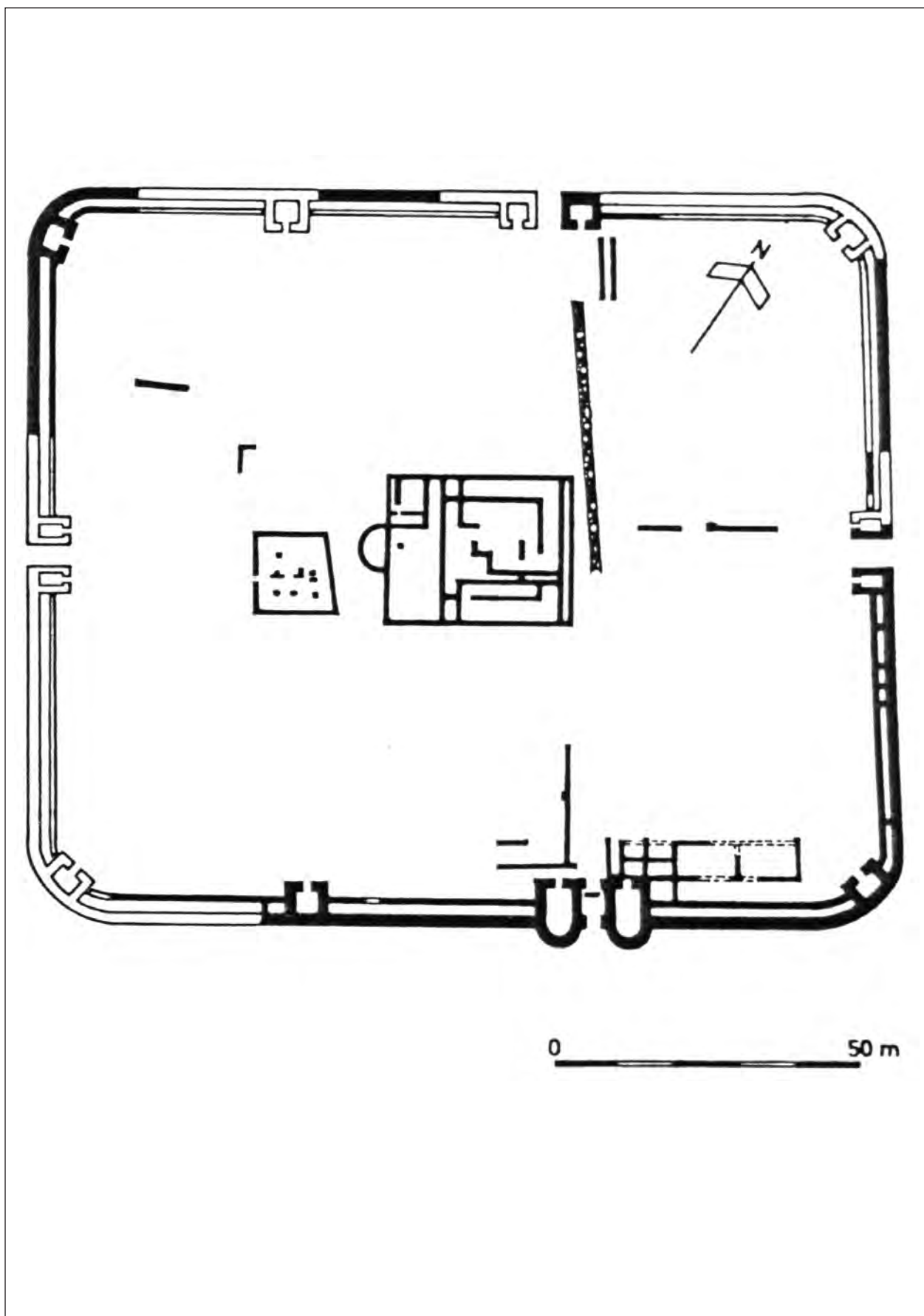


Fig. 3. Planul castrului de la Cezava (Novae) în Moesia Superior.
Plan of the fort at Cezava (Novae) in Upper Moesia.

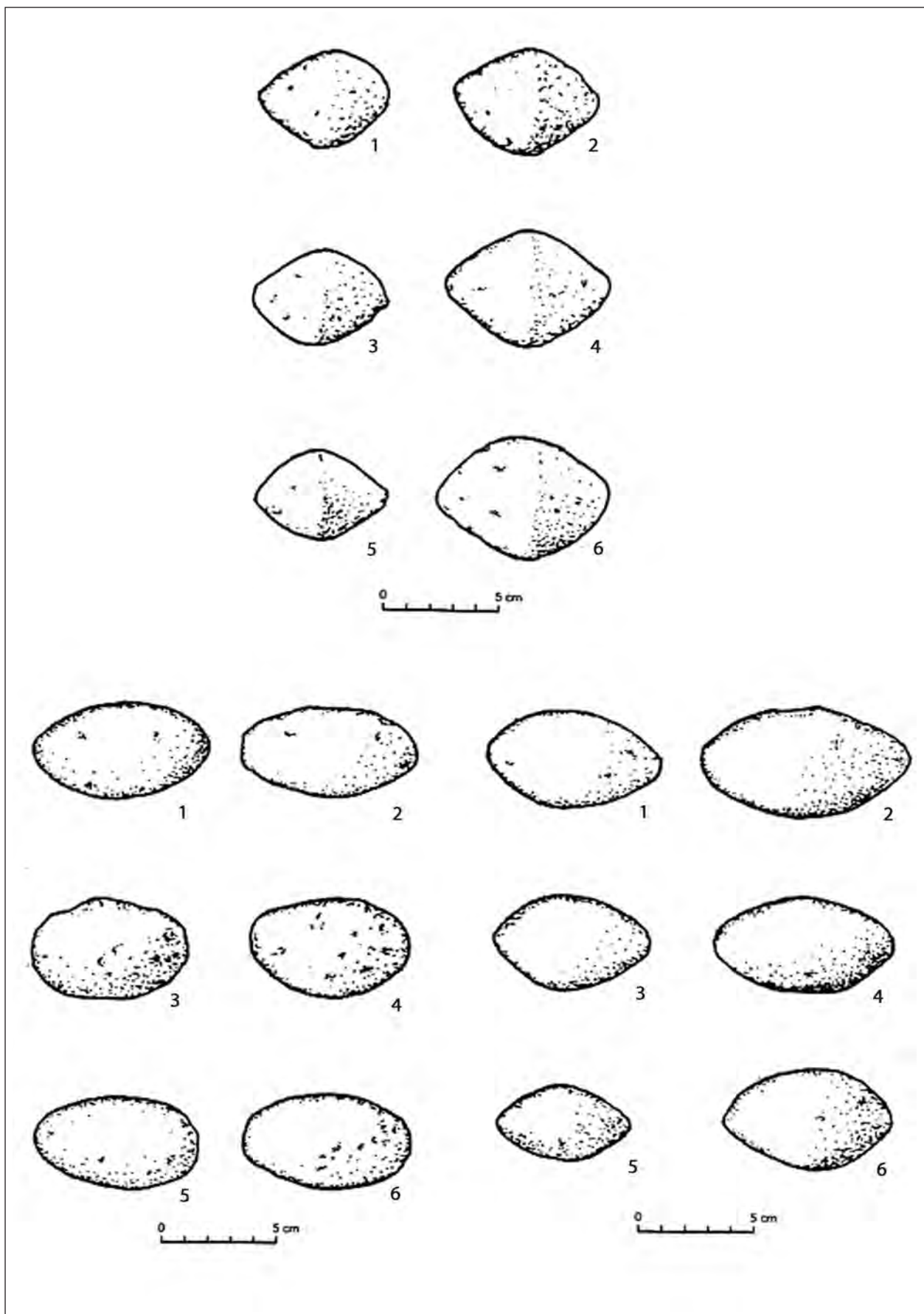


Fig. 4. Proiectile de praștie din ceramică din castrul de la Cezava (Novae).
Sling shots made of pottery from the fort at Cezeva (Novae).

THE MILITARY VICUS OF THE LARGE CAMP ON THE POMET HILL AT POROLISSUM. INTERNAL STRUCTURE

DUMITRU GHEORGHE TAMBA*

tambadan@hotmail.com

VICUSUL MILITAR AL CASTRULUI MARE DE PE DEALUL POMET DE LA POROLISSUM. STRUCTURA INTERNĂ

ABSTRACT: *The large camp on the Pomet hill, a basis for the development of the military vicus, was built by the Roman military units arrived here after the conclusion of the second Dacian war (105–106 AD). The camp site with stone wall has been erected in 213 BC, when it seems Emperor Marcus Aurelius Antoninus–Caracalla made a visit. The fortification had the dimensions of 230 × 300 m, therefore, has increased its size. The settlement was founded by civilian attendants of the coh. I Ulpia Brittonum, coh. I Ituraeorum and coh. V Lingonum, which have been stationed at Porolissum from the beginning. The settlement structure was designed and developed taking into account the roads that came out of the camp from the porta praetoria and the two gates principalis sinistra and dextra, linked to other secondary roads. In most cases, the investigated buildings of the military vicus were considered to be houses. In general, they are lined on both sides of the main roads. In the settlement structure at the military vicus of Porolissum was: shops, pubs, ceramic workshops, workshops for glass processing, ceramic workshops, temples, amphitheatre, bath.*

KEYWORDS: Porolissum, military vicus, settlements, structure, houses, pub, amphitheatre, bath.

REZUMAT: *Castrul mare de pe dealul Pomet de la Porolissum reprezenta baza dezvoltării vicusului său militar. A fost construit de armata romană la finalul celui de al doilea război dacic (105/106 p. Ch.) Castrul în faza sa de piatră a fost ridicat în anul 213 p. Chr cu prilejul vizitei împăratului Marcus Aurelius Antoninus. Așezarea sa civilă a fost fondată de însoțitorii unitatilor militare: coh. I Ulpia Brittonum, coh. I Ituraeorum, coh. V Lingonum, ce au staționat la Porolissum de la început. Structura așezării a fost trasată și s-a dezvoltat în raport, în primul rând, de drumul ce ieșea din castru pe poarta praetoria și prin cele două principale: dreaptă și stângă, precum și cu alte drumuri apreciate ca fiind secundare. Cele mai reprezentative clădiri cercetate în vicus sunt clădirile locuință. În general, ele erau aliniate la structura stradală a așezării. Din structura sa internă mai făceau parte, conform cercetărilor: magazine, cărciumi, ateliere de prelucrat sticlă, ceramica, temple, amfiteatru, baie.*

CUVINTE-CHEIE: Porolissum, vicus militar, așezare, structură, locuințe, cărciumi, amfiteatru, baie.

The large camp on the Pomet hill, a basis for the development of the military vicus. The large camp of Porolissum (Fig. 1), a basis of its military vicus, was built by the Roman military units arrived here after the conclusion of the second Dacian war (105–106 AD). Its location was well chosen, on the two upper terraces of the Pomet hill, which provided a great strategic position. The hill's height as well as the land configuration, the dominant position over other forms of relief in the area (except the peaks of the Meses Mountains) were the elements considered in the site's selection. The hill's height enables it to dominate

* Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău.

the surroundings, and offers the possibility of direct views towards the S and SE (inside the region), and towards the N-NW (toward the limes) over long distances of 50–60 km.

The fortification has several construction phases. The land phase had dimensions of 225 × 295 m. Its corners were oriented towards the main compass points. The defense elements of the fortification were the palisade wall and the berm, two ditches of defence, one of which was double (at least for the NE side, the portion between *porta praetoria* and the N corner bastion). *Porta praetoria* was on the NE side, therefore the side oriented towards the border. In this case, they have complied with the orientation rule of a border camp, according to which *porta praetoria* was on the side facing the border. Tegular stamps confirm the presence of several ancillary units and vexillations of some legions (Tamba 2008, 43–44 Fig. 15–24). The presence at Porolissum of legions through vexillations is attested for a short period of time. During an early stage of the Roman presence at Porolissum, coinciding with the construction of phase I, from earth, the presence of detachments of the *legion IV Flavia*, *leg. XIII Gemina* and auxiliary units which were *coh I Ulpia Brittonum*, (*coh V Lingonum*, *coh II Brittanorum*, *coh. III Dacorum*), *coh VI Thracum*), *coh I Augusta Ituraeorum* is confirmed (Gudea 1997, 28).

The camp site with stone wall has been erected in 213 BC, when it seems Emperor Marcus Aurelius Antoninus–Caracalla made a visit. The fortification had the dimensions of 230 × 300 m, therefore, has increased its size. *Porta praetoria* remains on the NE side, respecting the original orientation taken, the corners for this phase are oriented towards the main compass points. The defensive system elements of the camp remain the same as in the earth phase. The camp site with stone wall has three sub-construction phases. These phases are distinguishable in the *principia* and the *pretorium*. The demarcation between sub-phases is given by the color and the quality of the mortar used (Gudea 1997, 35).

The military units permanently stationed were *coh. V Lingonum*, *coh. I Ulpia Brittonum*, *coh. I Ituraeorum Sagittariorum*), and *numerus Palmyrenorum*. For short periods were present *coh. II Britannica*, *coh. VI Thracum*) and vexillations of *leg. III Gallica*) and *leg. VII Gemina Felix*, *leg VI Flavia*, *leg XIII Gemina*. The replenishment of the military units, by bringing in new units, had of course, as noted above, these effects which were reflected upon and influenced the population of *vicus*. The carers and companions of the military units stationed in the camp were the basis of the population in the settlement. This was due primarily to the relationship of interdependence between the vican population and the garrison, taking into account the services that the civilians from the *vicus* provided to the military in the camp. Secondly, the connection was created by the relationship between the military and some of those who lived in the settlement. Thirdly, the *vicus* was a source of replenishment in the number of troops stationed in the camp. Fourth, the relationship existed due to the defensive role of the settlement, at least during a certain stage, to the elements of its defense system, namely the wall and its own defence ditch. Fifth, the street structure in the *vicus* was determined by the roads that exited and entered the fortress. In the case of the military *vicus* camp on the hill of Porolissum, they were the ones that went out on three of the four gates of the fortress, namely through *porta praetoria*, *porta principalis dextra* and *porta principalis sinistra*. Finally it should be borne in mind that the military *vicus* arose and developed under the direct coordination of the military authority, which is of the commander of troops stationed in the camp.

Although we suspect that the initial configuration of the terrain was quite different at Porolissum than the one which can be seen today, extensive land development projects had been completed by the time the site was chosen for the future *vicus*, which have resulted in archaeologically discovered terrace, all under the coordination of the Roman military authority. Therefore, layers of earth fillings were discovered brought over in order to achieve some leveling or even terracing. Terraces were arranged facing N, NW and NE of the camp, where the location of the future vicane settlement was established.

General structure of the *vicus*. The military *vicus* of the large camp of Porolissum (Fig. 2) is currently, in our view and without exaggeration, the largest and most sought objective of this kind in the Dacian provinces.

The military *vicus* of the large camp on the hill nowadays called Pomet (Tamba, 2008), was on the first terraces that were in front of the inside walls NE, N, NW and also SW of the camp. The settlement was founded by civilian attendants of the *coh. I Ulpia Brittonum*, *coh. I Ituraeorum* and *coh. V Lingonum*, which have been stationed at Porolissum from the beginning. The other certified military units have had shorter stages in the Porolissum garrison. Over time, especially at the end of the second century AD, there have been a series of troop movements (Gudea 1997, 29). The phenomenon has certainly produced mutations in the renewal of civil population in the *vicus*. Therefore, at Porolissum at least four military units were stationed at all times, a situation that was present in the garrisons at Tibiscum and Micia. In this situation, there must have been four *vici* or the settlement area was divided according to the carers of the units stationed in the camp. The so-called safe area around the camp belonged to the Roman state and managed by the army. Around the fortress there must have been an area of about 1 km in depth, where the civil settlement of the camp could have developed. The current state of research does not permit us to elaborate on the locations of the *vici* or on a possible division of the settlement area. Future research will clarify this issue and related issues.

The settlement structure was designed and developed taking into account the roads that came out of the camp from the *porta praetoria* and the two gates *principalis sinistra* and *dextra*, linked to other secondary roads. Therefore, in the case of the *vicus* of the large camp of Porolissum, there was a large street network system, in accordance with a pre-determined road network, which was the basis for its development. Taking into account the land configuration, it is difficult to accept the idea that there was a development that was based on a pattern of streets and not the ribbon type development. Roads coming out of the camp on the three main gates mentioned represented the basis of the settlement's structure. Terracing made in order to implement the urban development plan, and the presence of successive parallel alignments of buildings, testify for the existence of roads and side streets anchored to the main ones, thus achieving a road pattern.

Currently, based on the data held and as a result of field research, it is estimated that the total area of the *vicus* was of approximately 4.50 to 5.00 ha. This area was occupied during the maximum growth phase. Its evolution was archaeologically questioned, both from the point of view of the expansion of the settlement, and of the expansion of some constructions by modifications to the initial structure. With regards to the evolution of the *vicus*, we believe that, due to the land configuration, the settlement developed as a ribbon, taking into account the road coming out of the camp through *porta praetoria* and heading N to the Sanctuary Terrace, to exit the city, where there was the customs. Later on, the road network was based on other roads coming out of the camp on the *porta principalis dextra* and *porta principalis sinistra*, as well as so-called secondary roads, which have contributed to a street network.

On the SE terraces of the camp, following the first terrace in the immediate vicinity of the fortress, but at a level difference of 15 to 20 m, a surface which is considered to belong to the city, research has uncovered a network of parallel streets, with spaces between them ranging from 10.00 m to 12.00 m, something we believe to be the case for the *vicus* as well. Land configuration and the dimensions of the buildings (especially in length) permitted that. In the case of the *vicus*, we cannot agree with the idea of having only a line of buildings located on both sides of the main roads. Such a building pattern could not be valid taking into account the large number of the population consisting of "army attendants" of the garrison. In a few cases successive lines of buildings have been found, that support the idea of the existence of a network of streets. Future research will provide more data on this issue.

Therefore, the area of the *vicus* is quite large, based on the field research and archaeological discoveries made so far. Primarily, for the first phase of its existence, the archaeologically identified traces of the ditch and of the wall belonging to the defensive system of the *vicus* were considered. Initially the wall and the ditch came from N to NE towards the camp on the Citera hill, enclosing the settlement to the E. This defensive element was abandoned at some point and was covered. Over the filling of the ditch various buildings were built, constructions, this aspect proves the expansion of the *vicus* area outside its original

boundaries. Regarding the general evolution of the settlement, there are few data (Gudea 1989, 115–119). It can be argued that this arised at the same time with the camp on the Pommet hill (106 AD) and developed with this (Mann 1974, 516–517). At one point, there is even proof of a *civitas Porolissensium* (CIL III, 2866). It is not clear, it is unknown whether this *civitas* is the military *vicus* type civilian settlement of the camp, or if it is, as would be natural, another settlement that has evolved and reached the rank of town (CIL III, 7962). In terms of layout, *mensores* respects the formula of its choice position with regard to the location of the camp, as well as the roads that came out on *porta praetoria*, *porta principalis dextra* and *porta principalis sinistra*. Therefore, in our opinion, the military *vicus* of the large camp on the Pommet hill of Porolissum, arises and develops in front of the NE part of the camp, partially in front of the SE part (the part between *porta principalis dextra* and the area to the E) and the NW part (the part between *porta principalis sinistra* and the bastion's tower of the N corner of the camp). An extensive development of the *vicus* is recorded from the archaeological point of view on the N terraces of the camp as well, one both sides of the road that climbs to the fortifications of the Roman customs.

Components of the settlement: housing. In most cases, the investigated buildings of the military *vicus* were considered to be houses. In general, they are lined on both sides of the main roads. Surprisingly though, from the data known so far, they are not in all cases in the category typologically known as *Streifenhaus* or *Striphouse*. The classic shape of the house building type found in the military *vici* is found only in certain situations in the *vicus* of the large camp of Porolissum, where such builings have been investigated. From the data known so far, the rule does not seem to be found here. The buildings conventionally named L7 (Fig. 3) and LM3 (Fig. 4) are the only ones so far that are tipologically included in the *Streifenhaus* category. Otherwise, buildings whose destination was determined as a home fall in the category of constructions which kept a balance of architectural proportions and dimensions (i.e. buildings L3 and L4). Therefore, the buildings houses in the military *vicus* of Porolissum have different shapes. In some cases, they have different construction phases. Therefore, successive stages of construction through changes and extensions were recorded archaeologically. In such a situation are the buildings conventionally called OL6 (Fig. 5) and LM3. In their case, the recorded extensions are under from the point of view of construction, and have different chronological dates. In the case of the objective OL6 (Fig. 5) the annex characterized by the *porticus* was built later on. Its walls were found on the NE wall of the building (Tamba 2008, 82–116). The LM3 building was in the same situation, with an evolution in three stages (Tamba 2008, 247–296). In its case there was an increase in length to the original structure, on the NE direction in two stages. The extension was made on the entire width of the building by adding walls to the wall of the original site.

Therefore, in some cases in terms of structure, buildings of the military *vicus* of Porolissum have undergone changes by additions. Construction stages are revealed by differences in building techniques and by endorsement of walls.

If the case of the LM3 building, the first expansion phase, LM3/2 respectively, was made over the defense ditch of the *vicus*'s defensive system after it was covered, thereby abandoning its defensive utility. The fact that the expansion of LM3/2 was achieved over the covered defense ditch shows that the building's evolution has distinct chronological stages. Different stages can be assessed in the settlement's evolution, and even late stages in its existence. For example, the building conventionally called OL6 was erected at the E part of the corner area of the camp, on the first furnished terrace, after giving up the defense ditch of the camp which was covered in that area. The fact that the OL6 objective has been built over the covered ditch appears clearly from the data obtained in the research. Large boulders, used to stabilize the slope and the terrace were archaeologically uncovered in the filler level.

Also as regards the purpose of the house buildings, from the point of view of the construction a *hypocaustum* central heating system was discovered in almost all cases (objectives OL3 and L7 are an exception). The system intended and achieved the heating of the room during the cold season, representing an effective technical solution. *Hypocaustum* heating system wasn't used in all the houses in the *vicus*, but only

in some buildings entirely or in certain rooms. Its development, maintenance and functioning involved large costs, which is why the presence of central heating indicates the existence of social strata in the vicane society (i.e. the OL1–OL5, OL6, L7, LM3/2 buildings). The *hypocaustum* central heating system represented an advanced way to adapt and achieve comfortable climate conditions in this northern part of the Empire, where winter temperatures dropped way below 0° C.

The central heating system with *hypocaustum* identified and investigated in dwelling buildings of the military *vicus* of the camp on the Pomet hill at Porolissum presents various ways of manufacturing. The first way was such that the smoke and hot air were conducted under the floor spaces, by building walls according to the *opus incertum* technique which created routing channels. Such a type of central heating system through channels made by walls supporting the actual floor of the rooms, existed at the objectives L4, L3, LM1, LM3/1, OL6. A second way was that the hot air and smoke, conducted under the floor which was based on alignments of pillars made of rectangular or round bricks of various sizes, or ceramic tubes that had the same role (in this case we have the example of the LM3/2 extension). The archaeological excavations discovered situations where the presence of channels for directing the hot air and smoke through walls by the *opus incertum* technique and by alignments of ceramic pillars, therefore a mixed system. Such a situation was observed in the case of objective OL6 and LM1 room B. Another way that was used was that by which the channels were rudimentary made of stones glued together with earth (the case of annex OL6 and room B, LM1)

Based on the current state of research we can argue that there is a difference in time between the two technical ways of creating a *hypocaust* heating system. A first phase of the system would be represented by the stage at which the system was made of neatly made walls in *opus incertum* technique. An intermediate phase was that in which, apart from walls they used columns made of ceramic elements which supported the floor of the rooms above. The most advanced stage of *hypocaustum* type central heating system identified in the military *vicus* of Porolissum we consider to be the one in which the pillars supporting the floor of the room are made out of brick, square or round, in standard size (18 × 18 × 7 cm), or ceramic tubes which supported the floor and recovered the heat. For this stage, the procedure for covering the actual walls with *tegulae mamatae* is also valid. Their presence allowed warm air to circulate under the walls and warm up the surface, thus allowing a more efficient heat exchange.

Regarding the existence of the two ways of achieving the central heating system with *hypocaustum*, we do not exclude the possibility that the first variant was operated in the rooms with a smaller surface, and if they had larger areas, they would have resorted to the second way presented above.

In the case of the heating system, we can make a clear chronological difference for the third type which is considered to be a late achievement from the chronologically point of view, when hot air was directed under the floor by means of walls made of large and medium stones, glued together with earth. Their rudimentary technique points out the existence of a late phase of living in the *vicus*. A rudimentary heating system was also encountered in the case of objectives LM3/1, LM1 room B and the annex to the OL6 building, which is clear evidence of a late habitation in the *vicus*, sometime after the mid-third century, perhaps at some point after 275 AD, at a time when the Roman authority represented by the Roman army and administration had left the Dacian provinces.

Components of the settlement: shops, pubs. Buildings incorporating rooms that were also running businesses (shops and pubs) were identified and archaeologically researched in the military *vicus* of the camp on the Pomet hill at Porolissum. For now this is the case of the objectives conventionally named L7, LM1, N6, and LM3 where we have shops for the first three and taverns in the fourth and fifth case. Generally, the spaces with such a destination are located towards the road in the internal structure of the building. The contact between the cargo and the seller on the one hand, and the potential client on the other was made through the direct access from the street. It is possible that, again for commercial purposes, the space under the *porticos* was exploited in this manner, an aspect encountered in other parts of the Empire as well (Tarpin 1999, 120).

Building L7 was a house building with commercial spaces and basement storage space. Following investigation it was established that there were storage spaces in the basement, and the first rooms above, towards the road, were destined for the shop. The internal structure of the building, its location in the side of the camp next to *porta praetoria*, justifies its destination. In our opinion, only the rear half of the building was residential space. At the time of the research, no separation walls were discovered in that area. It is possible that, if they existed, they were made of wood or had a wood and adobe structure. We support this because, in the case of the spaces in the basement, there was a subdivision by walls made of a structure of wooden beams and unburned bricks, parts of which were discovered during research.

The building conventionally called N5 was also destined as a shop. It lay on the so-called “Terrace of the Sanctuaries”, left of the road climbing from the customs to the camp on the Pomiet hill. The researcher of this objective (Al V Matei) considered that it was a shop. Location was put forward in support of this idea, which was in the immediate vicinity of the main arteries of the settlement, as well as the fact that the building had no interior subdivision. The construction thus falls in the category of hall buildings, and was rightly regarded as commercial space.

The LM3 building had a *porticus* towards the road. In the first rooms to the road an unusually large number of glass beads have been discovered (Tamba 2008, 247–295), as well as the arm of a balance in a special typological variety, together with glass casting scrap. Data from research shows that there is a possibility that in this case we have a workshop for manufacturing glass beads. But we do not exclude the possibility that the product may have been marketed on the spot. In this respect we mention the scale. Therefore, in the case of the LM3 objective we also have a house building in the structure of which an area of production operated (workshop for manufacturing glass beads) and commercial premises (shop). The rest of the rooms were living quarters provided with *hypocaust* heating system, both for LM3 /1 and for LM3 /2.

During research of the military *vicus* at Porolissum, a building was identified and investigated where a different kind of business took place, that of pubbing (the case of building LM1). The destination of *taberna* for the space referred to is indicated by the inscriptions found (Fig. 6). *Taberna* operated in a complex architectural structure which also included a temple of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus (Tamba, 2008, 149–195).

The presence of commercial premises in military *vici* in general, such as the *vicus* site at Porolissum, either destined as pubs or shops, is justified in such a setting by the relationship between it and the troops stationed in the camp. The military in general required the presence of such establishments.

Components of settlement: temples. Archaeological research conducted in a civil settlement of the large camp of Porolissum identified the existence of several buildings whose destination was considered to be temples, judging by the inscriptions discovered on that occasion, which suggest this. The temple was in general regarded primarily as the home of the god. Processions could occur inside or outside the building itself.

N of the camp, at about 350 meters from the plateau called “Terrace of the Sanctuaries” the traces of several buildings, believed to be temples or sanctuaries, have been investigated a fact which accounts for the name of the area, “Terrace of the Sanctuaries” (Macrea 1961, 377; Matei 1980, 92–95, Matei 1983, 130–136; Gudea 1986, 145).

Between 1939 and 1940, to the right of the Roman road that goes from the Roman custom to the camp on the Pomiet hill, a temple attributed by discoverers to Bel was discovered during the excavations carried out by C. Daicoviciu and L. Ghergariu. The ascription of the temple was made by the items discovered, one inscription.

During the years 1979–1981, when resuming archaeological excavations, the area was researched. Thus the building conventionally called N2 was researched, and considered by the discoverers to be the temple of Liber Pater. The building underwent three construction phases. The first phase was considered by the discoverer as the temple of Liber Pater. In Phase II, another building was built also with a sacred role,

whose life ended by a serious fire. In Phase III, the net area of the building was reduced, although another room was added to the E. The lateral surface was reduced by building the wall instead of the *porticos* column alignment. On the length, the building changes its size by the extension discovered on the E side. The technical formula of construction adopted aimed to reinforce the resistance of the building affected by landslides. The instability of the terrain, the position of the building near the edge of terraces, and landslides that seem to have occurred in antiquity, were all considered. This phase of the building was considered by the discoverer to be the temple of Bel. Other buildings (N3 and N4) have been found in the vicinity of the temple, which were regarded as annexes to the temple (Matei 1980, 92–95; Matei 1983, 130–136). The archaeologically identified altar and ritual pits are also related to the existence of the temple (Matei 1980, 92–95; Matei 1983, 130–136). In the IV century AD the temple was destroyed, and a paleochristian basilica was built in its place.

Another building N5 was also investigated on the “Terrace of the Sanctuaries” in two phases, 1958–1959 and 1977–1979, which is believed to have been a temple (Macrea 1961, 257; Matei 1980, 92–95; Matei 1983, 130–136). In our opinion, taking into account the data obtained during 1958–1959 at the research objective, the building was intended for housing. The full unravelling of the objective in the years 1958–1959 made it impossible to recapture the initially snapped elements in 1979–1980, when research was resumed on this objective. The interior partitioning walls and traces of the hypocaustum central heating system show that the destination was that of home building or commercial space. The presence of the heating system is not justified in the case of a temple. The interior partition captured in research in the years 1958–1959 also does not correspond to that of a temple. In these circumstances, in our opinion the building was certainly destined for home or commercial space.

The presence of a well was discovered in the immediate vicinity towards northwest, 4 m away. The discoverer appreciated at the time that the fountain had a ritual purpose. The presence of wells that had a protective roof, be it monumental, is justified in such an area. The large number of items recovered from wells at the research, are nothing but things carved inside it and not yet recovered. Therefore, we have in this case, in our view, a simple well common for a wide ritual area such as that of “Terrace of the Sanctuaries” *vicus* at Porolissum. In support of this idea comes the building identified in the immediate vicinity, which was not the temple, but a house building that could have incorporated retail spaces in its structure.

Another building called LM1S (Fig. 7) destined as temple for Jupiter Optimus Maximus Dolichenus has also been identified and investigated on the left side of the Roman road which climbs from the “Terrace of the Sanctuaries” to the camp on the Pomet hill, 30 m N of the northern bastion of the fortification (Tamba 2008, 196–246). Its destination is clear from the inscription discovered during research. The term *templum* in the text of the epigraph is known, it is generally used to define Dolichenian sanctuaries (Merle 1961, 166–167). The temple was built around 240–244 AD. Discoveries related to the cult of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus made in time at Porolissum (statues, statuettes, votive plaques, etc.) places them on the first place in terms of numbers among all three Dacian provinces. The presence of a large number of Dolichenian discoveries is justified if we consider the military importance of the settlement and that god was so popular in the military. On the other hand it is justified by the large number of military units from the East: *numerus Palmyrenorum Porolissensium* (Gudea 1989, 174–175), *numerus Ituraeorum*, respectively *coh. I Ituraeorum Augusta* (Gudea 1989, 159; Ardevan 1988, 291–295) or even *coh. III Dacorum* (Gudea 1989, 168–169). In addition to this there was the eastern component of the inhabitants of the *vicus* (Gudea 1989, 180–189; Ardevan 1988, 135–142; Paki 1988, 216–226). In addition, one must take into account the origin of the settlers who came from the highly Romanized provinces, Pannonia Inferior and Moesia Superior, where the cult of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus was very present (Gudea Tamba 2001, 55).

The cult of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus at Porolissum followed typical mode of development of Dolichenian religion in general. The first manifestations date back to the second century AD,

where somewhere there must have been another temple. In the first half of the third century AD there was a full flowering of the cult, when at least two such temples were operating in Porolissum. The phenomenon is considered as generally valid in the Empire (Hörig 1984, 2173). The peak of the cult evolution was marked by the destruction by the Persians of the sanctuary of Dolichos.

The decline of the cult is marked by the destruction of the temples of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus from the third century AD (Tóth 1973). In the Rhine and Danube provinces, the phenomenon took place under Maximus Thrax during 235–238 AD (Speidel 1978, 72–78). Destruction of the temple of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus of Porolissum was made later, sometime between 253 and 255 AD, and can be seen as a result of the disgrace the cult fell into during that period. Traces of secondary combustion of some materials recovered during research, the large amount of archaeological material and the degree of burning encountered, all support the upper limit of thesaury as well as the idea of sudden interruption of its existence. The latest temple coins are dated 251–253 AD. Therefore, the destruction must have occurred after this date, which marks the interruption of its existence. The reason is not fully elucidated. In this respect several hypotheses have been launched (Gudea Tamba 2001, 62–64).

The complex architecture in which the rituals were taking place in relation to the cult of Jupiter Optimus Maximus Dolichenus was an imposing edifice in size. Inside the premises there was a *taberna*, as resulted from the text of the epigraph found. The presence of the *taberna* is explained by the rituals and processions that took place in relation to the cult of the deity.

Components of the settlement: ceramic workshops, workshops for glass processing. Ceramic workshops. In the provincial Dacian world Porolissum is recognized as an important manufacturing center. Commodity production here primarily sought to cover freight demand on the porolissensis market, with imports not being able to cover the stock of required products.

Porolissum was recognized as an important center of ceramic production, from building materials (bricks, tiles, ridge tiles, pavement elements etc.) to pottery (pottery for common use or luxury). Both military and civilian workshops for ceramic building materials were functioning in Porolissum. The ceramic vessels are characteristic for the porolissensis center by the quality of the paste, decor elements and forms adopted (TSP, CDL, imitations TS). These also occur outside the borders of the province (Gudea 1980, Gudea Philip 2004), evidence of its penetration into the barbarian environment, and of the huge volume of goods produced in Porolissum. Moreover, they were models, being reproduced outside the province in the ceramic workshops of “barbarian communities” (Matei 1979, 123–126).

Following research and accidentally due to landslides, traces of several pottery kilns have been discovered at Porolissum. Findings argue for the existence of the important porolissensis manufacturing center. The place of discovery, although not right next to camp, does not always fit inside the area attributed to the military *vicus*. From the accounts of the former guard at the archaeological complex of Porolissum – Peter Deneş, we know that at 250–300 m SE of the camp, on the very steep slope that follows the flat surface believed to have been the location of the *municipium*, there were traces of pottery kilns. Two brick kilns were dug in the area (Matei 1988, 173). In the earth wall under Citera, other ovens were uncovered that proved to be pottery kilns.

Glass processing workshops. As a result of the investigations, specialized workshops on glass products have been identified and researched. We have the situation of building LM3 (space LM3/1). An unusually large amount of beads and glass casting scrap have been recovered during the research. The typological diversity of the discovered beads, their large number and the casting scrap have led us to believe that within the building structure, inside the rooms towards the road there was a manufacturing shop for glass beads. As stated above, it is possible that they have been sold on the spot, with the space we refer to possibly being a store.

Components of the settlement: the amphitheater. Porolissum amphitheater, along with those of Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Micia, are the most well-known objectives of this kind in the Dacian provinces.

Therefore one of the most representative buildings of a Roman settlement, be it military *vicus*, and why not the one in Porolissum, was the amphitheater. The Porolissensis Amphitheater was built on the third terrace, which was at 150 m SW of the west corner of the camp from the Pomet hill. The presence and location of the building was known by the traces that could be seen on the surface until the first half of the twentieth century. The presence of the amphitheater was attested by the inscription discovered in 1858 (*CIL III*, 836) that refers to restoration works in stone of the edifice.

Imposing building, the auditorium from Porolissum was completed in accordance with the classical formulas used for construction of such an objective, and knows both the wooden stage, and the stone. Amphitheatres, as a general function, are built for shows. The building represented from the architectural point of view an emblem of the Roman Empire. Holidays in Roman society were marked by games (*ludi publici*), gladiator fights or animal fights to satisfy the passion for show in Roman society (*Juvenalis X*, 75 sqq). In terms of size, the building of Porolissum falls into the category of large places with a capacity of 5,000–5,500 (*Forni 1961*, 154; *Alicu 1997*, 68; *Bajusz 2003 – PhD thesis*). One of its features is the oversized arena compared to the capacity of the stands. The elliptical arena had the major axis of 66.50 m and the minor one of 51.80 m. The capacity of the stands could not be calculated accurately, it was estimated at 5,000–5,500 seats being the highest capacity of an amphitheater in Dacian provinces (*Alicu 2004*, 23).

The configuration of the terrain was the first to be exploited, particularly the cavity from the area of the arena and the natural slope of the hill. The amphitheater of Porolissum, as a building, is believed to have a military origin. The first phase was one in which it functioned with an exclusively wooden structure (110–157 AD), with the stone phase dating from 157 AD when it was rebuilt with stone walls.

The amphitheater, at least during its wooden phase, belonged to the military *vicus*, being built immediately after the arrival of the Romans here. The Porolissensis Septimium Municipality was founded later to give the amphitheater strictly to it. In connection with the affiliation of the amphitheater to one of the porolissensis civil settlements, we not exclude the possibility of its joint affiliation at a certain point, both to the *vicus* and the *municipium*. Further research is to elucidate this problem. The current state of knowledge prevents us from ruling in connection with a possible line of demarcation between the two settlements, if there was any. The evolution of the *vicus* to the stage of *municipium* excludes the existence of such topographical divisions. If there was a division, however, we consider that the first element taken into consideration was the configuration of the terrain, which for Porolissum is very rough, something which has been taken into account when implementing the urban plan. In our opinion the valid formula for Porolissum is that of the existence of an evolution of the *vicus* to the stage of *municipium*.

Components of the settlement: the bath. Roman society has also imposed special standards as regards hygiene. Bath as an institution was from this point of view, an objective with a special role in the life of Roman society in general and of course in that of the provincial. The role lies in what the institution had represented in society and secondly as an architectural element of reference in designing the urban development plan of the settlement (*Sommer 1988*, 79).

The bath location in the military *vici* was envisaged as early as designing the development plan of the settlement. In relation to the place designed especially for the bath, in the vast majority of cases a unitary urban development plan was conceived in advance. Typically, the location of the bath was chosen to be in front of the *gate praetoria*. But the rule was not always respected. For the current stage of the research, we argue that in the case of the military *vicus* of the camp of Porolissum, the rule is not valid.

During the investigations made during the years 1958–1959 (*Macrea 1961*, 377) an impressive edifice was identified on the first terrace, 30 m SW of the W corner of the camp and 50 m NE of the amphitheater, viewed by the discoverers as a bath. The objective was only briefly surveyed. The palaestrae are also believed to have been situated in the area alleged to belong to the bath. Data provided by the excavation did not allow us to know the size and subdivision of the construction. We have no data on the archaeological

material recovered on that occasion. At present we know only that one of the rooms benefit from a heating system with *hypocaustum*.

With the current state of knowledge we believe that the building with a bath function identified towards SW, at the W corner of the camp, could belong to the military *vicus*. Future research will clarify the issues raised by this construction.

Information relating to discoveries made on the plateau that is S from the S corner tower of the camp leads us to believe that there is another bath. According to the researcher (Matei 2002) the archaeologically identified traces in the respective area belongs to *the municipality*. The survey however does not provide data to enable further assessment. The results of the research have not been published. It is possible that the two baths were ongoing at the same time. We are not ruling out the possibility, which can be verified by further research, that the two belonged to different chronological housing phases at Porolissum. We are not ruling out the possibility that the presence of several *therme* is fully justified, given the number of troops in the Porolissum garrison (see the case of Micia- Alicu 2004).

Components of the settlement: the graveyard. Currently the locations of two such targets are known at Porolissum. The first was identified and investigated by several surveys during the years 1958–1959 (Macrea 1961, 376), in a place called today “Ursoieș”, at a distance of approximately 1,500 m SE of the Pomiet hill camp. On Ursoieș cremation graves in the pit were discovered, as well as inhumation graves within built graves. The second cemetery apparently was E of the large camp, about 2,500 m away, in the place called “Leanca”. The position of this cemetery is located at approximately 1,500 m to the E from the Citera hill camp, where a funerary monument (burial lion) was discovered. We suspect that its presence was linked to the camp on Citera or to its *vicus*. The current status of research prevents us from speaking about the affiliation of the two cemeteries. We can have in this case, civil or military cemeteries belonging to the two camps or civil settlements. The possibility of existence of two or more *vici* with different location sites at Porolissum, each with its cemetery, is not excluded, nor is their military affiliation.

The current stage of research compels us to resume to indicating the location of the two currently known (Macrea 1959, 376; Gudea 1989, 148–158).

BIBLIOGRAPHY

- | | |
|--|---|
| Alicu 1977 | D. Alicu, <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul I</i> , Cluj-Napoca, 1997 |
| Alicu – Opreanu 2000 | D. Alicu, C. Opreanu, <i>Amfiteatrele din Dacia romană</i> , Cluj-Napoca 2000 |
| Alicu 2004 | D. Alicu, Micia. Studii monografice I, monumente de spectacol și cultură, Cluj 2004 |
| Gudea 1978b | N. Gudea, Descoperiri arheologice și epigrafice mai vechi sau mai noi la Porolissum. <i>ActaMP</i> 2, 1978, 65–75 |
| Gudea 1979 | N. Gudea, Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman. <i>ActaMP</i> 3, 1979, 515–523 |
| Gudea – Lucăcel 1979 | N. Gudea, V. Lucăcel, Fibule romane în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău. <i>ActaMP</i> 3, 1979, 321–378 |
| Gudea 1980 | N. Gudea, Vase ceramice ștampilate de la Porolissum. <i>ActaMP</i> 4, 1980, 185–145 |
| Gudea – Chirilă – Matei – Bajusz – Tamba 1980a | N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Săpăturile arheologice executate la Porolissum în anul 1979, în <i>Cronica cercetărilor arheologice</i> , Tulcea, 1980, 286–292 |
| Gudea 1980b | N. Gudea, Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad — Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dazien nach Aurelians Abzug, în <i>Dacia</i> 24, 1980, 255–260 |
| Gudea 1983 | N. Gudea, Castrul roman de pe dealul Pomiet, în N. Gudea, E. Chirila, Al. Matei, I. Bajusz, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982. <i>ActaMP</i> 7, 1983, 119–138 (120–129) |
| Gudea – Salanțiu – Matei 1986 | N. Gudea, V. Salanțiu, Al. Matei, Statua equestă a împăratului M. Aurelius Antonius (Caracalla) la Porolissum. Propunere pentru reconstituire grafică. <i>ActaMP</i> 10, 1986, 157–181 |
| Gudea 1987 | N. Gudea, Contribuții la paleografia latină romană din Dacia. I. Inscripții pe cărămizi și țigle. <i>ActaMP</i> , 11, 1987, 91–158 |
| Gudea – Bajusz 1982 | N. Gudea, I. Bajusz, Mărele romane la Porolissum. <i>ActaMP</i> 6, 1982, 23–28 |

- Gudea 1982b N. Gudea, In legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice la lucrarea lui E. Tóth „Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti 1943”, Budapest, 1978. *ActaMP* 7, 1983, 119–138 (120–129)
- Gudea 1986 N. Gudea, *Porolissum, Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*. București, 1986
- Gudea – Chirilă 1986 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe Pomiet, in N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1988–1985. *ActaMP* 10, 1986, 118–156 (120–126)
- Gudea 1988 N. Gudea, Porolissum – cheia de boltă a apărării Daciei romane. *ActaMP* 12, 1988, 195–214
- Gudea -Chirilă 1988 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe vârful dealului Pomiet, în N. Gudea, E. Chirilă, A., Matei, I. Bajusz, D. Tamba, I. Moțu, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de restaurare conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986–1987. *ActaMP* 12, 1988, 147–174
- Gudea-Chirilă-Matei-Bajusz-Tamba-Moțu-Stoica 1988 N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, I. Moțu, Cornelia Stoica, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986–1987. *ActaMP* 12, 1988, 147–174
- Gudea 1989 N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului. I. Cercetări și descoperiri arheologice până în 1977, în *ActaMP* 13, Zalău, 1989.
- Gudea 1989a N. Gudea, *Porolissum. Der Schlußstein des Verteidigungssystems der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg 1989
- Gudea – Bajusz 1991 N. Gudea, I. Bajusz, Ace de păr de la Porolissum. Câteva observații în legătură cu acele de păr din os din provinciile dacice. *ActaMP* 14–15, 1991, 81–126
- Gudea – Chirilă – Matei – Bajusz – Tamba 1992 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe Pomiet, în N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare, conservare executate la Porolissum în anii 1988–1991. *ActaMP* 16, 1992, 143–184 (144–145)
- Gudea 1993 N. Gudea, Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. II. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic. *ActaMP* 17, 1993, 151–184
- Gudea 1994b N. Gudea, Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiană. *ActaMP* 18, 1994, 95–110
- Gudea 1996 N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996
- Gudea 1978b N. Gudea, Descoperiri arheologice și epigrafice mai vechi sau mai noi la Porolissum. *ActaMP* 2, 1978, 65–75
- Gudea 1979 N. Gudea, Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman. *ActaMP* 3, 1979, 515–523
- Gudea – Lucăcel 1979 N. Gudea, V. Lucăcel, Fibule romane în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău. *ActaMP* 3, 1979, 321–378
- Gudea 1980 N. Gudea, Vase ceramice șampilate de la Porolissum. *ActaMP* 4, 1980, 185–145
- Gudea – Chirilă – Matei – Bajusz – Tamba 1980a N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Săpăturile arheologice executate la Porolissum în anul 1979, în *Cronica cercetărilor arheologice*, Tulcea, 1980, 286–292
- Gudea 1980b N. Gudea, Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad — Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dazien nach Aurelians Abzug, în *Dacia* 24, 1980, 255–260
- Gudea 1983 N. Gudea, Castrul roman de pe dealul Pomiet, in N. Gudea, E. Chirila, Al. Matei, I. Bajusz, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982. *ActaMP* 7, 1983, 119–138 (120–129)
- Gudea – Salanțiu – Matei 1986 N. Gudea, V. Salanțiu, Al. Matei, Statua equestă a împăratului M. Aurelius Antonius (Caracalla) la Porolissum. Propunere pentru reconstituire grafică. *ActaMP* 10, 1986, 157–181
- Gudea 1987 N. Gudea, Contribuții la paleografia latină romană din Dacia. I. Inscriptii pe cărămizi și țigle. *ActaMP*, 11, 1987, 91–158
- Gudea – Bajusz 1982 N. Gudea, I. Bajusz, Mărgele romane la Porolissum. *ActaMP* 6, 1982, 23–28
- Gudea 1982b N. Gudea, In legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice la lucrarea lui E. Tóth „Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti 1943”, Budapest, 1978. *ActaMP* 7, 1983, 119–138 (120–129)
- Gudea 1986 N. Gudea, *Porolissum, Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*. București, 1986

- Gudea – Chirilă 1986 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe Pomet, in N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1988–1985. *ActaMP* 10, 1986, 118–156 (120–126)
- Gudea 1988 N. Gudea, Porolissum – cheia de bolta a apărării Daciei romane. *ActaMP* 12, 1988, 195–214
- Gudea -Chirilă 1988 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe vârful dealului Pomet, in N. Gudea, E. Chirilă, A., Matei, I. Bajusz, D. Tamba, I. Moțu, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de restaurare conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986–1987. *ActaMP* 12, 1988, 147–174
- Gudea-Chirilă-Matei-Bajusz-Tamba-Moțu-Stoica 1988 N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, I. Moțu, Cornelia Stoica, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986–1987. *ActaMP* 12, 1988, 147–174
- Gudea 1989 N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului. I. Cercetări și descoperiri arheologice până în 1977, în *ActaMP* 13, Zalău, 1989.
- Gudea 1989a N. Gudea, *Porolissum. Der Schlüsselstein des Verteidigungssystems der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg 1989
- Gudea – Bajusz 1991 N. Gudea, I. Bajusz, Ace de păr de la Porolissum. Câteva observații în legătură cu acele de păr din os din provinciile dacice. *ActaMP* 14–15, 1991, 81–126
- Gudea – Chirilă – Matei – Bajusz – Tamba 1992 N. Gudea, E. Chirilă, Castrul roman de pe Pomet, in N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare, conservare executate la Porolissum în anii 1988–1991. *ActaMP* 16, 1992, 143–184 (144–145)
- Gudea 1993 N. Gudea, Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. II. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic. *ActaMP* 17, 1993, 151–184
- Gudea 1994b N. Gudea, Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiană. *ActaMP* 18, 1994, 95–110
- Forni 1982 G. Forni, Limes. G. Dacia, in *Dizionario epigrafico dell' antichità romane*, IV, fasc. 40–41, Milano, 1982, 1282–1307
- Macrea 1961 M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, Șantierul arheologic Porolissum. *MCA* 7, 1961, 361–391
- Macrea-Rusu-Mitrofan 1962 M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Șantierul arheologic Porolissum. *MCA* 8, 1962, 485–504
- Sommer 1988 C. S. Sommer, The inner and outer relation of the military vicus to the camp, in *Roman military equipment. The sources and evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment conference*, BAR IS 476, 1989, 25–29
- Tarpin 1999 M. Tarpin, *Colonia. Municipium. Vicus : Institutionen und Stadtformen*, BAR IS 783/1999, 1999
- Tamba 1987 D. Tamba, Un fragment de monument funerar de la Porolissum. *ActaMP* 11, 1987, 163–167
- Tamba – Matei 1991 D. Tamba, Al.V. Matei, 1991, Tipare ceramice romane pentru medalioanele descoperite la Porolissum. *ActaMP* 24–5, 221–33, 1991
- Tamba – Gudea 1992 D. Tamba, N. Gudea, Vicus-ul roman: sectorul LM1; LM2, in N. Gudea – E. Chirilă – Al. V. Matei – I. Bajusz – D. Tamba, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare-conservare executate la Porolissum în anii 1992–1993. *ActaMP* 18, 1994, 116–118
- Tamba 1992 D. Tamba, Orașul roman: sectorul L, in N. Gudea – E. Chirilă – Al. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare-conservare executate la Porolissum în anii 1989–1991. *ActaMP* 16, 1992, 150–154
- Tamba – Matei 1992 D. Tamba, Al. V. Matei, Orașul roman: sectorul OL, in N. Gudea – E. Chirilă – Al. V. Matei – I. Bajusz – D. Tamba, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare-conservare executate la Porolissum în anii 1989–1991. *ActaMP* 16, 1992, 143–185 (150–152)
- Tamba – Gudea 1994 D. Tamba, N. Gudea, Orașul roman: sectorul LM: clădirea LM1; in N. Gudea – Al. V. Matei – I. Bajusz – D. Tamba – H. Pop, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum în anii 1992–1993. *ActaMP* 18, 1994, 116–118
- Tamba – Gudea 2002 A. Tamba, N. Gudea, cercetări arheologice în vicus-ul de la Porolissum, în *Cronica cercetărilor arheologice*. 2002, 202–204
- Tamba – Gudea 2003 D. Tamba, N. Gudea, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice și de teren, Lucrări de restaurare conservare executate la Porolissum, între anii 1994–2002. *ActaMP* 25, 195–263
- Tamba – Gudea 2003 D. Tamba, N. Gudea, Cercetări arheologice în vicus-ul militar de la Porolissum, în *Cronica cercetărilor arheologice*, 2003, 207–209
- Tamba – Gudea 2004 D. Tamba, N. Gudea, Cercetări arheologice în vicus-ul militar de la Porolissum, în *Cronica cercetărilor arheologice*, 2004, 204–205

Tamba – Gudea 1994	D. Tamba, N. Gudea, Orașul roman: sectorul LM: clădirea LM1; în N. Gudea – Al. V. Matei – I. Bajusz – D. Tamba – H. Pop, Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum în anii 1992—1993. <i>ActaMP</i> 18, 1994, 116–118
Tamba – Gudea 2002	B. Tamba, N. Gudea, cercetări arheologice în vicus-ul de la Porolissum, în <i>Cronica cercetărilor arheologice</i> . 2002, 202–204
Tamba – Gudea 2003	D. Tamba, N. Gudea, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice și de teren, Lucrări de restaurare conservare executate la Porolissum, între anii 1994–2002. <i>ActaMP</i> 25, 195–263
Tamba – Gudea 2003	D. Tamba, N. Gudea, Cercetări arheologice în vicus-ul militar de la Porolissum, în <i>Cronica cercetărilor arheologice</i> , 2003, 207–209
Tamba – Gudea 2004	D. Tamba, N. Gudea, Cercetări arheologice în vicus-ul militar de la Porolissum, în <i>Cronica cercetărilor arheologice</i> , 2004, 204–205
Mann 1974	J.C. Mann, The frontiers of the Principate, în <i>ANRW</i> II, 1, 1974, 508– 533

BIBLIOGRAPHIC AND TECHNICAL ABBREVIATIONS

ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj
ActaArch	Acta Archeologica Hungarica, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Cluj Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm
AEM	Archäologisch – epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn. Wien
IAIA	Institutul de Arheologie și Istoria Artelor Cluj-Napoca
AIIA	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj –Napoca
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) – V(1949)
AnB	Analele Banatului. Studii și cercetări din istoria și arta Banatului. Timișoara, I (1928) – IV (1931)
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba-Iulia. Alba-Iulia, I (1939–1942), II (1943–1945), III (1947–1949), IV (Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis), V (1965) și urm
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin – New York
ArchErt	Archaeologiai Értésítő. Budapest, I (1869) și urm.
ArhMold	Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan Caraș-Severin. Reșița, I (1971) și urm
BAR	British Archaeological Reports. Oxford
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn
Britannia	A Journal of Romano-British and kindred Studies. London
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin
Chiron	Chiron mittheilungen der Kommission für Alt-eischihte und Epigraphik des Deutschen archeologischen institutes. Munchen
Coll Roum-Suisse	Actes du I er Colloque Roumain Suisse, Deva 1993
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) – XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
DissPann	Dissertationes Pannonicae. Budapest
Dolg Cluj	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségátárabol. Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Cluj
EAA	Enciclopedia dell' Arte Antica Clasica ed Orientale. Roma.
Eph Nap (sau EN)	Ephemeris Napocensis. Cluj – Napoca
ErdMuz	Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. Cluj
Germania	Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. Main I (1971) și urm.
IDR	Inscripțiile Daciei Romane. București, I (1975), II(1977), III,1 (1977), 2 (1980), 3 (1984), III, 4 (1988), III/5, Paris 2000
IMCD	In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj 1974
IstRom	Istoria României. București, I (1960)
Istros	Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1934) și urm.
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Institutes. Wien
Marisia	Marisia. Studii și comunicări de istorie, Târgu-Mureș
MCA	Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm (MCA, începând cu sesiunile anuale de rapoarte arheologice, XIII, Oradea, 1979)

OmD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu ocazia împlinirii a 60 de ani. București 1960
OR	D. Tudor, Oltenia romană. Ed. a III-a, București, 1968, Ed. a. IV-a București 1978
Potaissa	Potaissa. Studii și comunicări. Muzeul de Istorie Turda. Turda, I (1978), II (1980), III (1982)
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautores Acta
RE	Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Pauly Wissowa-Kroll), Stuttgart
RFS 1997	Roman Frontier Studies, Zalău, 1997
RevBis	Revista Bistriței – Bistrița Năsăud
RevMuz	Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
RRH	Revue Roumaine d' Histoire. București, I (1962) și urm.
Sargetia	Sargetia. Buletinul Muzeului regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) – 23 (1973). Vezi și SCIVA
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. (continuă publicația SCIV)
StComC	Studii și comunicări de etnografie – istorie Caransebeș. Caransebeș, I (1977) – IV (1984). Vezi și Tibiscum
Tibiscum	Studii și comunicări de etnografie – istorie. Muzeul Județean de Etnografie și al regimentului de Graniță Caransebeș. Caransebeș, V (1986) și urm. (Continuă publicația STComC)
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara, I (1971) și urm.
Ziridava	Ziridava. Studii și cercetări. Muzeul Regional (apoi Județean) Arad. Arad, I (1967) și urm.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn



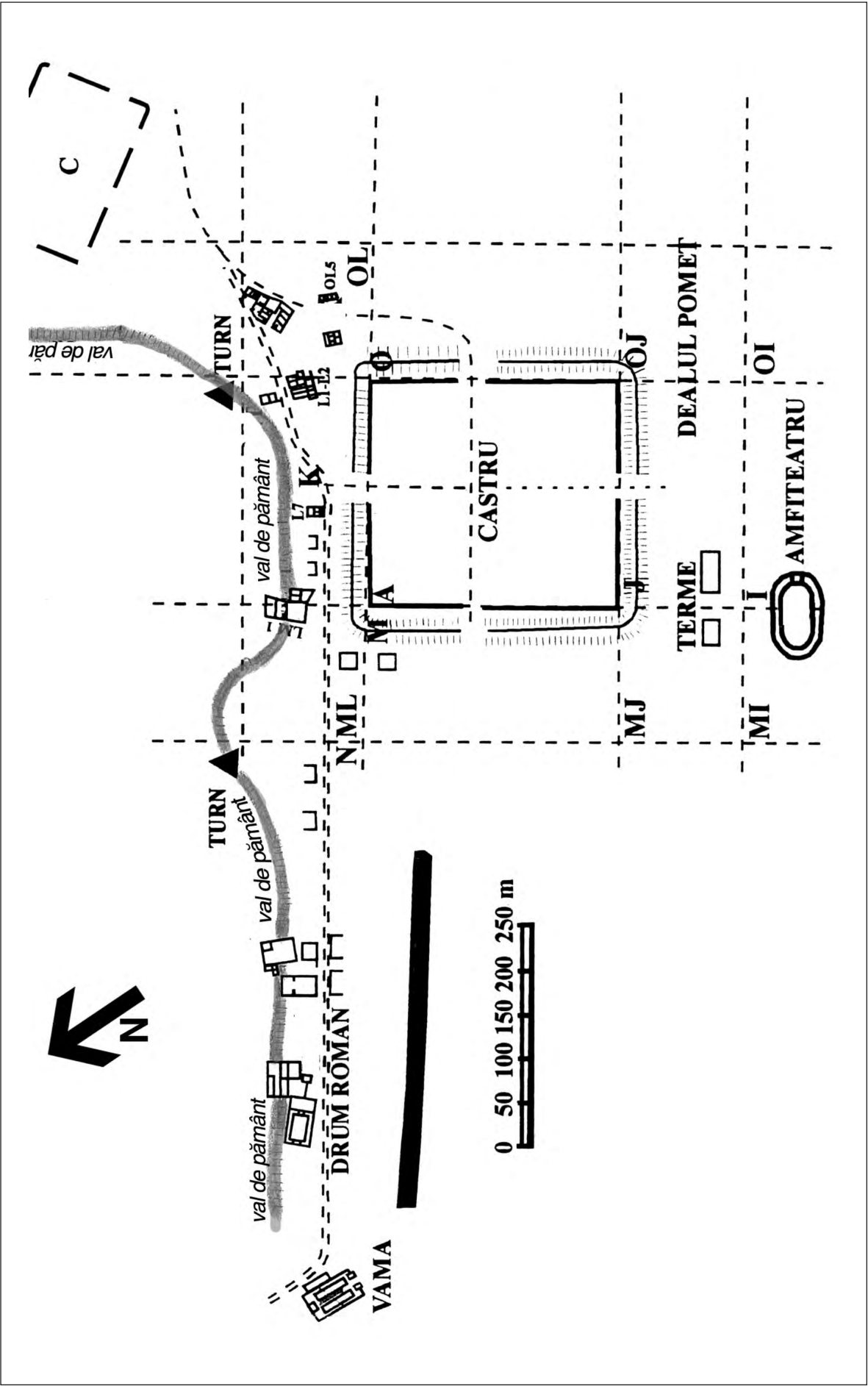


Fig. 2. Plan of the military porolissensis vicus with the researched archeological objectives.

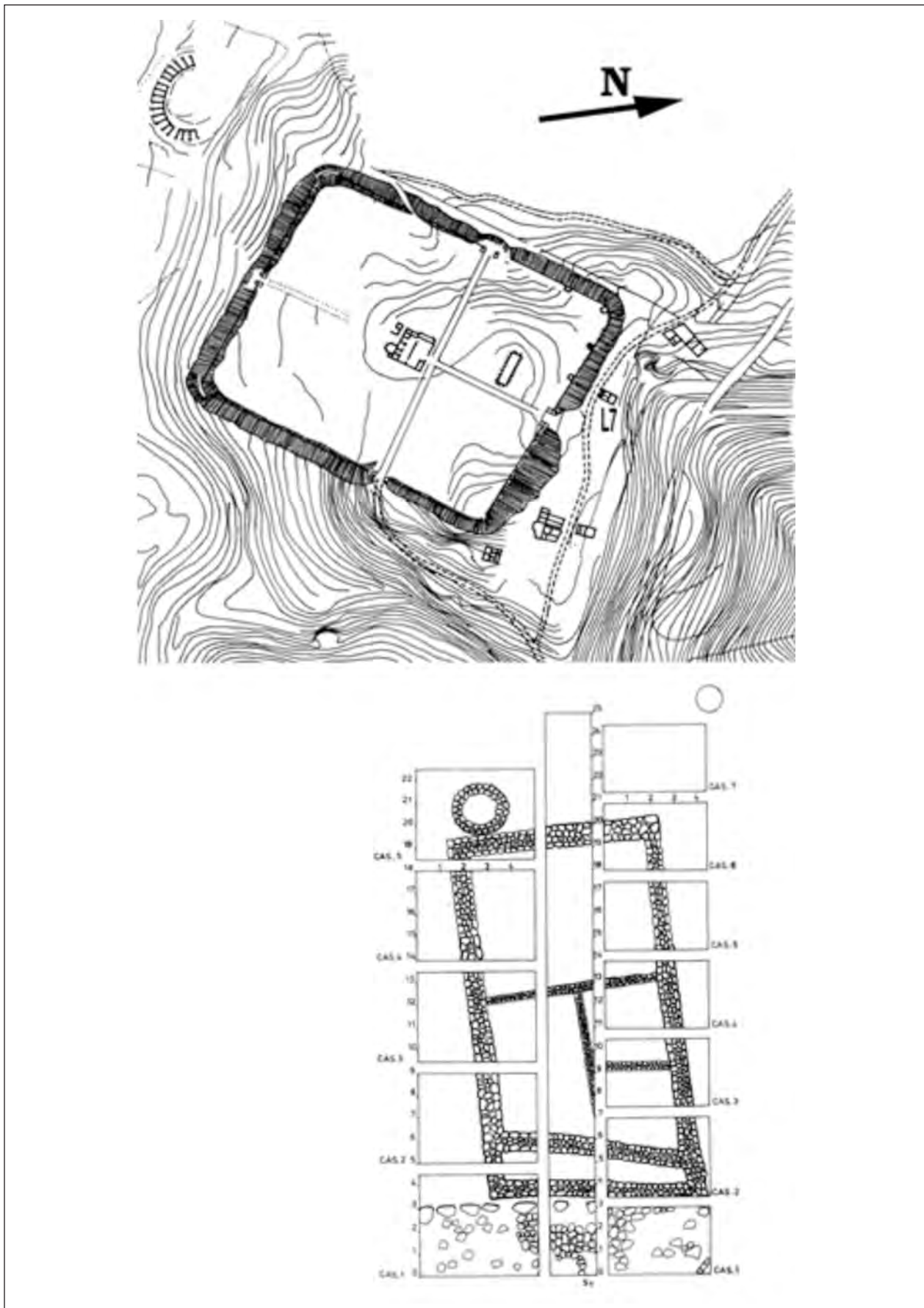


Fig. 3. Plan of building L7 with position in vicus

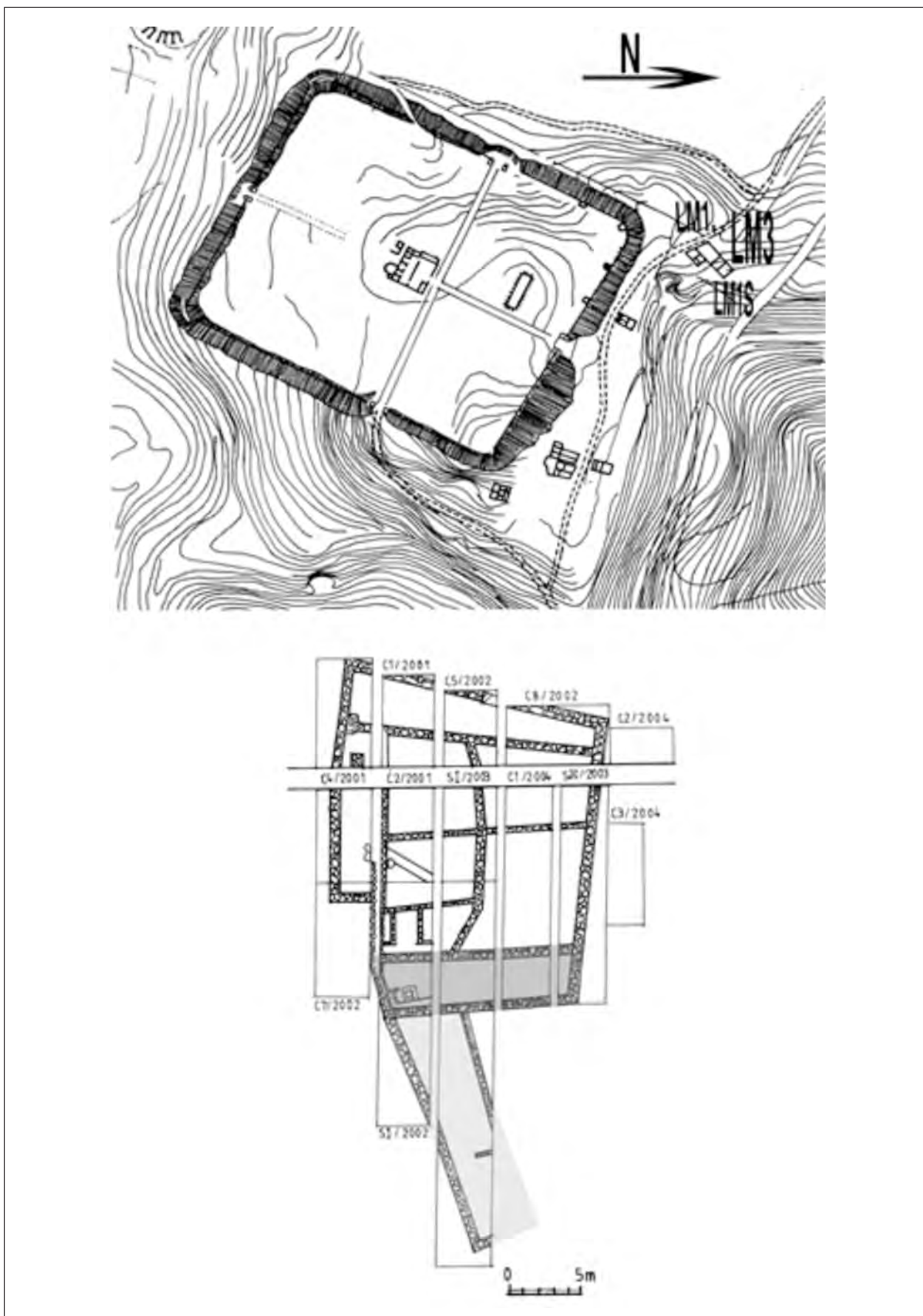


Fig. 4. Plan of building LM3 with position in vicus

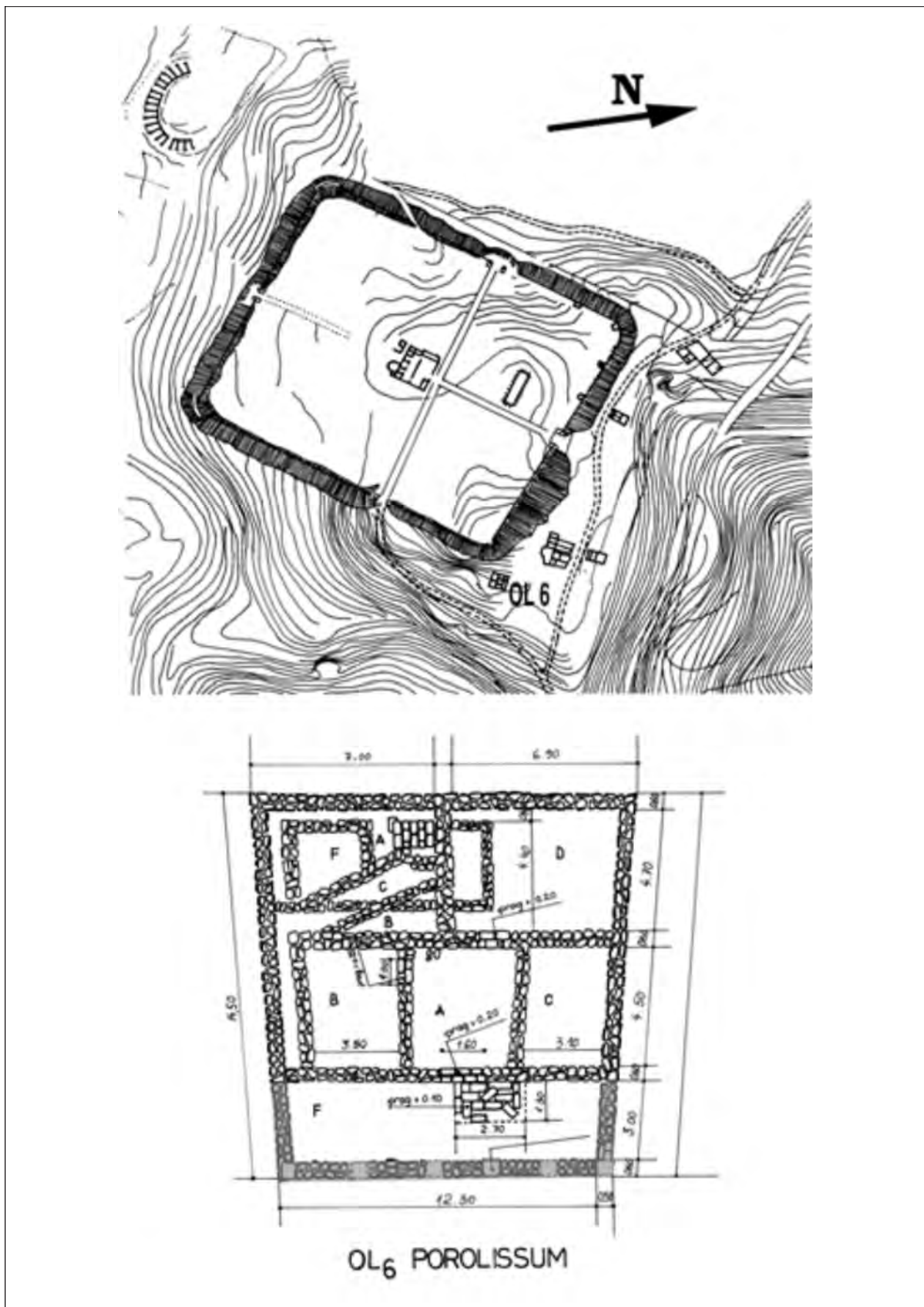


Fig. 5. Plan of building OL6 with position in vicus

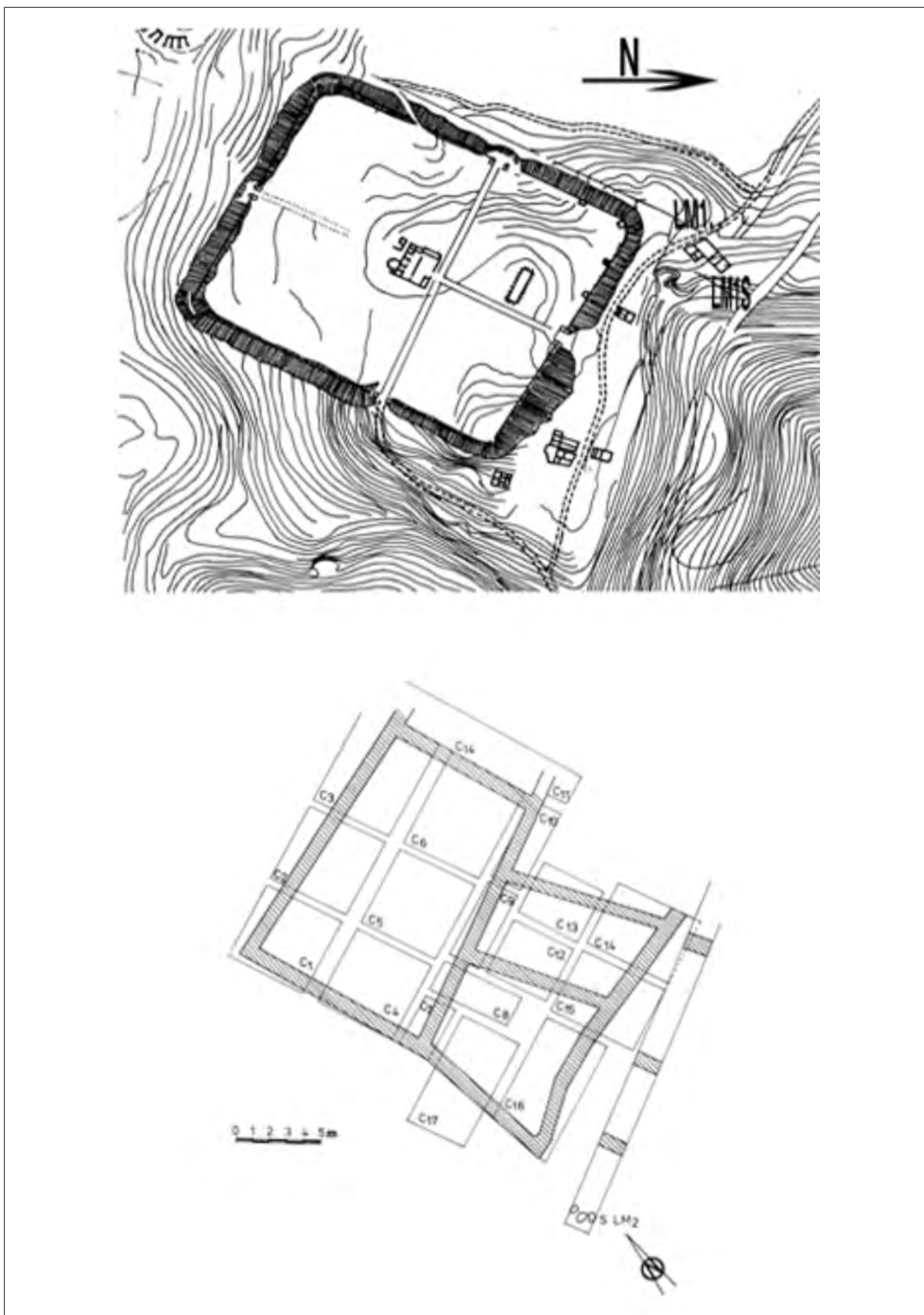


Fig. 6. Plan of building LM1 with position in vicus

A PSEUDO-SHABTI STATUETTE DISCOVERED IN *TIBISCUM* (DACIA SUPERIOR)

MLADEN TOMORAD*

mladen.tomorad@zg.t-com.hr

DAN-AUGUSTIN DEAC**

dan_deac1923@yahoo.com

REZUMAT: Studiul de față dorește să aducă la cunoștință interpretarea corectă a unei statuete reprezentându-l pe Osiris, descoperită cândva înainte de 1983 în timpul lucrărilor agricole de un locuitor din satul Iaz. Ulterior a fost publicată de preotul I. Câmpănu în anul 1983 ca o redare a Isidei Patrona. Douăzeci de ani mai târziu, în 2003, S. Petrescu a republicat artefactul menționând că este vorba de o reprezentare a lui Osiris. În realitate avem de a face cu o „pseudo-ușabti”, cu redarea lui Osiris. Statuetele de tip ușabti apar în timpul Regatului Mijlociu fiind depuse în morminte în cutii de lemn, sarcophage sau sicrie. În timpul Regatului Nou ușabtiurile încep să fie puse în număr din ce în ce mai ridicat. În mod regulat numărul ușabtiurilor depuse era de 401, câte una pentru fiecare zi a anului (365) și 36 de supraveghetori (câte unul la fiecare zece muncitori). Scopul acestor servitori era să servească defunctul în cazul în

care acesta trebuia să îndeplinească unele cerințe în Lumea de Apoi. Pe ele erau de obicei gravate incantații din Cartea Morților.

În perioada greco-romană acestea de regulă nu mai sunt inscripționate și sunt produse în număr mult mai redus, mai ales în zona centrelor cultice dedicate Isidei sau lui Osiris. Această statueta reprezintă prima descoperire de acest fel făcută cu certitudine într-o așezare de pe teritoriul Daciei romane însă nu se poate afirma cu certitudine dacă a fost adusă dintr-un centru isiac puternic (ca suvenir) sau a fost produsă pe plan local, fiind o dovadă a unui cult al paredrei Isis-Osiris/ Sarapis în așezarea de la Tibiscum.

KEYWORDS: shabti; terracota; Osiris; Tibiscum; Egypt.

CUVINTE-CHEIE: shabti; terracotă; Osiris; Tibiscum; Egypt.

ANCIENT EGYPTIAN SHABTIS (HISTORY AND USAGE)

The shabti (eg. w^{ab}ty)¹ is a figure found in Egyptian tombs from the Middle Kingdom onward, very often in large numbers in wooden boxes, sarcophagi and coffins, or laid on the floor. The shabti assumes the form of a mummified person bearing various agricultural implements. During the New Kingdom, shabtis were placed in tombs in high numbers. A perfectly equipped tomb might hold 401 shabtis: 365 workers (one for each day of the year), and 36 overseers (one for every ten workers). There are three different variations of the Egyptian words for shabti. The first is shabti with unknown etymology, the second is shawabti, and by the time of the Late Period the common term was ushabti. All of these terms have their root in the Egyptian word wSb – meaning “answerer”. The shabti was intended to serve as a magical replacement should the deceased be called upon to perform tasks in the underworld.

* Department of History, Croatian Studies, University of Zagreb, Borongajska 83d, Zagreb, Croatia.

** History and Philosophy Faculty, Babeș-Bolyai University, 1st M. Kogălniceanu str., Cluj-Napoca, Romania.

¹ About general remarks on shabties see: Steward 1995; Jones 2002.

The Egyptians believed that when they died they had to perform manual labour for Osiris, the king of the dead, the same as they did during their lives for the pharaoh, the king of the living. Common Egyptians had to do various jobs (e.g. build and clean irrigation systems, carry out agricultural tasks in the fields, etc.) for the pharaoh during floods. Members of high society always had someone else to do their work. But in the underworld every Egyptian had to work. Therefore, the main role of the shabti was to stand in for the deceased and perform labour in the land of the dead. The most common shabti tasks were filling canals with water, ploughing the fields and carrying the sand. Shabties bore a variety of inscriptions. Usually they bore name of the owner, offering incantations, dedications and spells. The most common shabti spell with agricultural references came from the Coffin Texts² which later became “*The chapter of not doing work in Khert-Neter*” from the Egyptian *Book of the Dead*. Shabties from the New Kingdom onward mainly bear incantations from the Book of the Dead, either in whole or in part: “*Illumine the Osiris Ani, whose word is truth. Hail, Shabti figure! If the Osiris Ani be decreed to do any of the work which is to be done in Khert-Neter, let everything which standeth in the way be removed from him – whether it be to plough the fields, or to fill the channels with water, or to carry sand from (the East to the West). The Shabti figure replieth: I will do it, verily I am here (when) thou callest.*”³ The incantation sHD Wsir Hm-nTr from the New Kingdom were commonly written on them. Shabtis appeared for the first time during the late Old Kingdom or early First Intermediate Period. According to G. Mariette⁴, the first form of shabtis and its inscriptions appeared during the Sixth Dynasty. During that time wooden models of servants – e.g. agricultural labourers, bakers, brewers, butchers – were placed in tombs). Their purpose was to answer in the name of *ba* when the gods called the deceased to their court. During the Middle Kingdom, the *ka* was shown as the mummy. In the time of the New Kingdom, the *ka* was united with shabti which bore the name of the deceased. Shabtis were made of various materials, including alabaster, wood, clay, metal and coloured (green, blue, brown or red) faience. During the Thirteenth Dynasty, shabtis were made of calcareous stone, granite or wood. The figure’s hands crossed the breast, but without any agricultural implements, with the name and titles of the deceased inscribed. Glazed faience shabtis appeared at the beginning of the New Kingdom, and they were used until the end of Saite period. The iconography of shabtis changed during the Eighteenth Dynasty, when they began to carry various agricultural implements (e.g. hoes, mattocks and baskets). At the time of the Nineteenth Dynasty, the attire of shabtis changed, and since then shabtis usually featured the garments which the deceased wore during their lifetimes. During the reign of the Twenty-sixth Dynasty, the shabti stood on a square pedestal and had a rectangular upright plinth on the back. They were usually made in moulds and painted in light blue and green pigments or they were glazed. As of the end of the Saite period, they were made with less care and had brief inscriptions. By the end of Ptolemaic period, shabtis became small and usually had no inscriptions. During the Roman Empire shabtis lost their previous usage, and they were became the symbols of the Osiris-Isis cult circle and they were commonly found all around the great Roman Empire in: *Britannia, Tangier, Belgica, Lungudensis, Aquitania, Narbonensis*, the territory around river Rhone and Seine, around *Forum Claudii* in Alps region, few pieces in the *Germania Superior, Noricum* and *Dacia*. Shabtis in numerous numbers were found in *Italia, Istria, Dalmatia, Pannonia*, the Aegean Sea and the eastern provinces of the Roman Empire.

During Pharaonic Egypt shabties along with other funerary equipment were manufactured by specialist craftsmen (sculptor, painter, scribes etc.) in various temples or palace workshops. With the decline of Ancient Egyptian religion and its funerary customs and beliefs during Graeco-Roman period shabties started to be crafted in smaller serial workshops related with cultic centres in Egypt and outside Egypt.

² De Buck 1935, Spell 472.

³ Budge 1895: Chapter CLIIa.XIII.

⁴ Mariette 1880.

With diffusion of Egyptian cults through Mediterranean and Europe such workshops often existed in Isiac cultic centres all over Roman Empire⁵.

The pseudoshabti from Tibiscum (Fig. 1 a-b, Fig. 2 a-c for details and the drawing Fig. 3).

Discovery: A local priest, named I. Câmpăanu first published it as a statue of Isis Patrona in 1983 adding the fact that it was discovered on the banks of the river Timiș, near to the Roman fort of *Tibiscum* and it was given to him by a local farmer from the village of Iaz who informed him that he discovered it while ploughing⁶. Twenty years later S. Petrescu republishes it, identifying the statuette as being a depiction of Osiris⁷. Also, I. Nemeti, while conducting a repertoire of the Osiris statuettes from Dacia mentions the currently researched statuette⁸. We are dealing here with the first shabti statuette ever found with certainty on the territory of the province Dacia. Regarding the direct connections of Tibiscum with Egypt we can state only the fact that in this settlement an anonymous female (the name is lacking due to the broken upper part of the funerary monument) was born on the banks of the river Nile and then was eventually buried in Tibiscum⁹.

Provenance: fort Tibiscum, Dacia Superior, modern Jupa, Caraș-Severin County, Romania.

Collection: Caransebeș Ethnography and Border Regiments County Museum, inv. no. 11791 (for the location see fig. 4).

Height: 21 cm

Material: terracotta.

Preserved condition:

Damaged, broken in three pieces: head with *Atef* crown, body with hieroglyphic inscription under its arms, and feet. Part of *Atef* crown is missing.

Description:

Mummiform. The mummified figure wears typical *Atef* crown on its head which is commonly linked with the Ancient Egyptian god Osiris. It has oval face with big ears, eyes without brows, nose, small thick lips and plain artificial beard. Unsleeved arms are crossed left over right. Implements are common for the representation of Osiris, in the left hand it holds *heqa* (eg. Hq A) scepter and in the right *flabellum*, another symbol of the royal authority.

Hieroglyphic inscription framed in ten horizontal lines underneath arms does not have any real meaning. Flat back.

Typology:

Shabtis usually dates from the First Intermediate period till the end of Ptolemaic dynasty. They changed their shapes, forms, texts and position of agricultural implements a lot throughout history. These changes were classified in various typologies during 20th c. (L. Speleers (1923)¹⁰, W. M. F. Petrie (1935)¹¹, J. Monnet Saleh (1970)¹², J. F. Aubert (1974)¹³, and H. Schneider (1977)¹⁴ but chronologically only until

⁵ About a more detailed image of the diffusion of the shabties see Bricault 2001, *passim* (for the entire empire) and for most of the Balkans and Pannonia: Monnet Saleh 1970; Selem 1971, 113–117, tab. XXVII–XXXI; Selem 1972, 5–104; Selem 1979, 79–92, tab. I–II; Tomorad 2000, 1–14; Tomorad 2004, 89–116; Tomorad 2006, 279–309, pl. 69–78; Tomorad 2011, 109–134; Tomorad 2012, 275–282.

⁶ Câmpăanu 1983 ms. (*non vidi*).

⁷ Petrescu 2003, 301–304.

⁸ Nemeti 2010, 280, no. 2.

⁹ Inscription in verses CIL III 8002= IDR III/1 174; Stănescu 2006, p. 619: [---/ quem nilotica ripa suu]m patraque notavit / [ingenioque et Ale]xandria coniuge iunxit / [quacum nil questus trigint]a pertulit annos / [iamque levis pereat van]arum fabula rerum / [permaneant modo re]c[on]gesta fama laborum.

¹⁰ Speleers 1923.

¹¹ Petrie 1935.

¹² Saleh 1970.

¹³ Aubert 1974.

¹⁴ Schneider 1977.

the end of Late period (30th dynasty). The only typology which classify shabtis from the Ptolemaic and Roman period is made by M. Tomorad (forthcoming)¹⁵. According to this new typology shabtis from the Late period to the end of the Roman Empire are so far classified into fourteen main groups. This “Tibiscum Osiris shabti” can be classified as type N (Tomorad, forthcoming)¹⁶.

CONCLUSIONS

The shabti statuette depicting Osiris, discovered in Tibiscum, Dacia Superior (modern day Jupa, Romania) is, as mentioned above, the first one of this kind ever discovered on the territory of Dacia. Unfortunately we cannot determinate with certainty was its use is, if it was related to the Isiac cults or if it was brought here as a simple souvenir from Egypt, although current research posses a fairly good image of its use in Ancient Egypt. We can only state that at least for now, no important traces (excepting an unnamed Alexandrian woman born in Egypt) can link Egypt and Tibiscum.

ABBREVIATIONS

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863–.
Inscriptiones Daciae Romanae, București.

BIBLIOGRAPHY

- Aubert 1974
 J.-F. & L. Aubert, *Statuettes égyptiennes; chaouabtis, ouchebtis*. Maisonneuve-Paris 1974.
- Bricault 2001
 L. Bricault, *Atlas de la diffusion des cultes Isiaques (IV^e S. AV. J.-C. – IV^e S. Apr. J.-C.)*. Paris 2001.
- Budge 1895
 E.A. Budge, *The book of dead – The hieroglyphic transcript and English translation of the Papyrus of Ani*, New Jersey 1895.
- Câmpeanu 1983
 I. Câmpeanu, *Caransebeșul arheologic, politic, istoric, cultural*, manuscript.
- De Buck 1935
 A. De Buck, *The Egyptian Coffin Texts*, Chicago 1935.
- Janes 2002
 G. Janes, *Shabtis – A private view*. Paris 2002.
- Mariette 1880
 G. Mariette, *Catalogue des Monuments d'Abydos*, 2 vols. Cairo 1869–1880.
- Monnet Saleh 1970
 J. Monnet Saleh, *Les antiquités égyptiennes de Zagreb. Catalogue raisonné des antiquités égyptiennes conservées au Musée Archéologique de Zagreb en Yougoslavie*. Paris-La Haye 1970.
- Nemeti 2010
 I. Nemeti, *Osiris în Dacia*, Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu, Cluj-Napoca 2010, p. 279–282, pl. I.
- Petrescu 2003
 S. Petrescu, *O statueta a zeului Osiris la Tibiscum*, Banatica XVI/1, 2003, p. 301–304, fig. 1.
- Petrie 1935
 W.F. Petrie, *Shabtis*. London 1935.
- Schneider 1970
 H. Schneider, *Shabtis*, vol. I–III. Leiden 1977.
- Selem 1971
 P. Selem, *Egipatski šauabtiji iz zbirke Carrara-Bratanić, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV–LXVII (1963–1965). Split 1971, p. 113–117, Tab. XXVII–XXXI.
- Selem 1972
 P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za balkanološka istraživanja*, IX–7. Sarajevo 1972, p. 5–104.

¹⁵ Tomorad forthcoming.

¹⁶ To be consulted Tomorad forthcoming.

Selem 1979

P. Selem, Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII-LXXIII. Split 1979, p. 79–92, Tab. I–II.

Speelers 1923

L. Speelers, *Les figurines funéraires égyptiennes*. Bruxelles 1923.

Stănescu 2006

A. Stănescu, <Castitas, Inocentia, Pietas>. *Epithets and Stoic Virtues on Sepulchral Inscriptions of Women in Roman Dacia*, în *Fontes Historiae. Studia în onorem Demetrii Protase*, Bistrița- Cluj-Napoca, Cluj Napoca 2006, p. 613– 620.

Steward 1995

H. Steward, *Egyptian Shabtis*. Buckinghamshire 1995.

Tomorad 2000

M. Tomorad, Šauabtiji u Dalmaciji i Panoniji, *Historijski zbornik*, 53. Zagreb 2000, p. 1–14.

Tomorad 2004

M. Tomorad, Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia, *Journal of Egyptological Studies*, 1, Sofia 2004, p. 89–116.

Tomorad 2006

M. Tomorad, Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia and their Role in Egyptian Cults during Roman Empire. In: Györy, H. (ed.) *Aegyptus et Pannonia III – Acta Symposii anno 2004*. Budapest 2006, p. 279–309, Plates 69–78.

Tomorad 2011

M. Tomorad, Shabtis from the Archaeological Museum in Zagreb (Croatia): A Typological Study, *Advances in Egyptology* 2. Yerevan 2011, p. 109–134.

Tomorad 2012

M. Tomorad, Ancient Egyptian Funerary Statuettes in Croatian Collections, *Opuscula Archaeologica* 36 2012, p. 275–282.

Tomorad (forthcoming)

M. Tomorad, “Shabtis” – Ancient Egyptian funerary figurines: Classification (typology), findings and role in Ancient Egyptian cults and beliefs during Late and Graeco-Roman periods, in: Buzov, E. (ed.) *Proceedings of the Fourth International Congress for Young Egyptologists: Cult and Belief in Ancient Egypt* (Sofia – Bulgaria, 22–25 September 2012).



Fig. 1. a–b. Osiris shape pseudo-shabti frontal view
(photo courtesy of the Caransebeș Ethnography and Border Regiments County Museum).



Fig. 2. a. Osiris shape pseudo-shabti side view; b. Detail of the upper part of the inscribed strip with hieroglyphic imitations; c. Detail of the lower part of the inscribed strip with hieroglyphic imitations (photo courtesy of the Caransebeș Ethnography and Border Regiments County Museum).



Fig. 3. The Shabti statuette (drawing S. Petrescu).

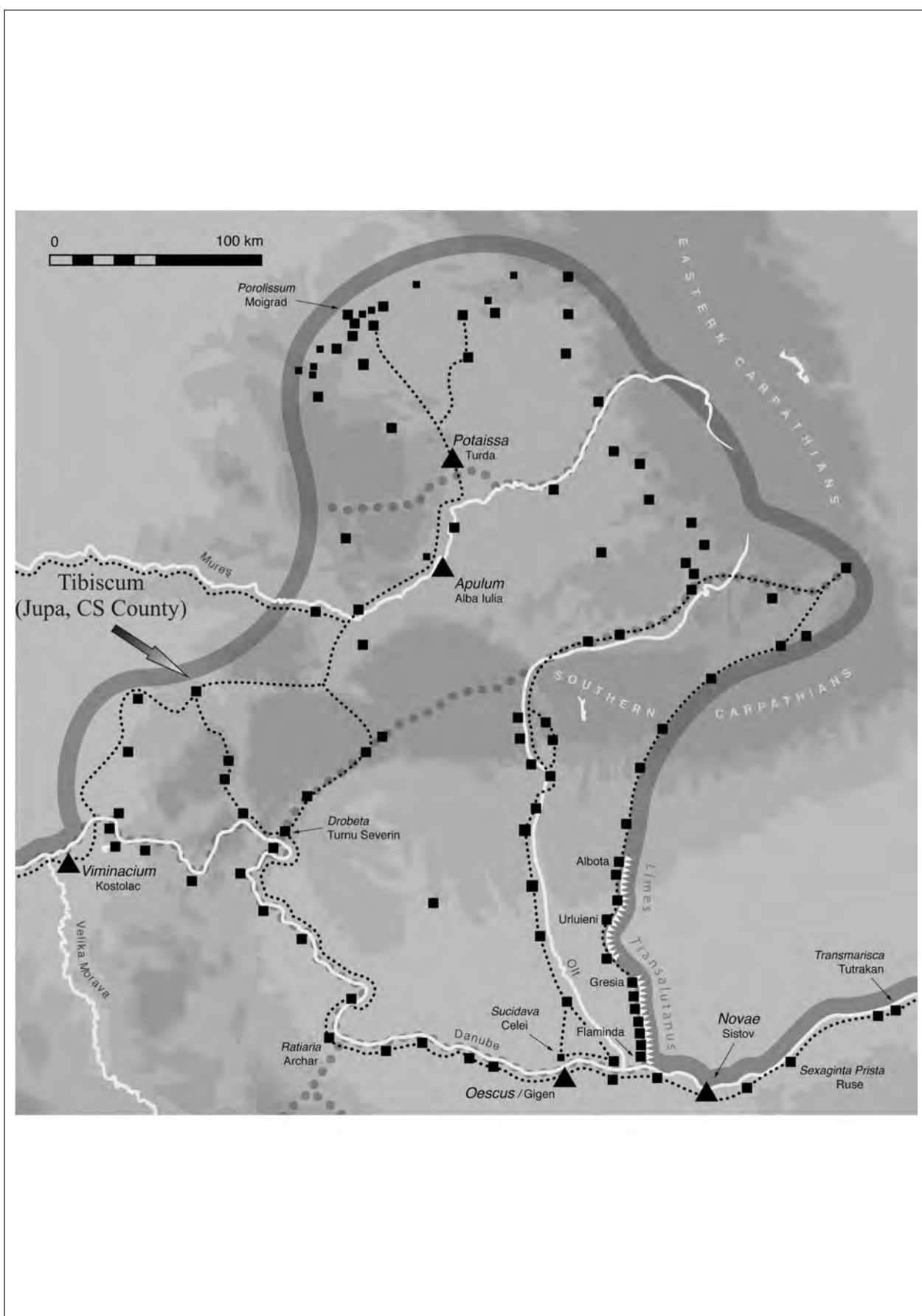


Fig. 4. The placement of Tibiscum.

(Danube Limes-UNESCO World Heritage/Pen&Sword CHC, University of Salzburg, authors: David Breeze and Kurt Schaller).

MIGRAȚII, EV MEDIU



CÂND FALSIFICATORUL ANTIC ÎȘI LASĂ AMPRENTA DIGITALĂ PE MONEDA FALSIFICATĂ*

CRISTIAN GĂZDAC**

cgazdac2000@yahoo.co.uk

CĂLIN COSMA**

cosma.calin@yahoo.com

WHEN THE ANCIENT FORGER LEAVES HIS FINGERPRINT ON THE FAKED COIN

ABSTRACT: *The paper presents a unique case when a Roman faked silver coin has the finger print of the forger on its obverse. The coin comes from an early medieval necropolis of Noșlac, Alba County, Romania. During the process of restoration it came to our attention the presence of what we thought is a fingerprint on the obverse side of the coin.*

Due to the support from a forensic expert who used specific technology this aspect has been confirmed. Therefore we were dealing with a faked Roman coin that did not show – except for a slightly soft design – any other sign of counterfeiting. Applying a combined SEM and EDS technology we manage to demonstrate that the core of the coin is made of copper and low amount of silver.

On the other hand, the same technologies allowed us to figure out the method the ancient forger used to produce this coin. The copper core was heating struck then an amalgam of silver and mercury was added by a temperature diffusion bonding processes. The mercury was removed by heating at over 350°. It was the last stage when the forger was too anxious to check the product of his work and left his fingerprint on a still very hot coin.

The experts on fingerprints and electronic medicine, after analyzing the fingerprint, concluded that the person was male and the fingerprint belonged to a forefinger.

KEYWORDS: *faked coin, Roman fingerprint, counterfeiting method.*

REZUMAT: *În articolul de față prezentăm un fals monetar care are o particularitate – putem să o numim de ordin exotic – care face din moneda respectivă să fie unică la scara Imperiului Roman. Evident, piese monetare similare pot să mai existe dar ele nu au fost identificate ca atare deoarece aspectul care arată că ne aflăm în fața unui fals este greu detectabil.*

Moneda provine din necropola de secolele VI–VII de la Noșlac, jud. Alba, România. Cadrul descoperirii și interpretarea socio-istorică a descoperirilor monetare romane din această necropolă medievală timpurie au fost deja prezentate într-un studiu separat în acest volum

CUVINTE-CHEIE: *monedă falsă, amprentă digitală romană, metodă de falsificare*

Apariția monedei – în special a celei cu valoare ridicată (aur, argint) – a dus și la apariția celor care au văzut în falsificarea ei o sursă directă și rapidă de obținere a unui profit.

În ciuda unei legislații severe asupra falsificării monedei în antichitate¹ fenomenul respectiv s-a perpetuat până în zilele noastre.

* Acest studiu a fost conceput și finalizat în cadrul proiectelor de cercetare PN-II-RU-TE 2012-3-0216, nr. contract 50/30.04.2013 și PN-II-ID-PCE 2011-3-0278.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România.

¹ Grierson 1956, 240–261; Găzdac, Alföldy-Găzdac 2001, 137–154.

Regula de bază a falsului monetar este aceea ca moneda falsă să fie cât mai apropiată de original. Ca urmare, orice evidență al procesului tehnologic care indica un fals monetar trebuia îndepărtată cu finețe și precizie. Totul ținea de „măiestria” falsificatorului.

Totuși, descoperirile monetare, atât cele întâmplătoare cât și cele din cadrul săpăturilor arheologice, indică frecvent prezența unor astfel de falsuri. În aceste situații, astfel de piese numismatice au fost identificate datorită unor aspecte specifice: foița de metal prețios s-a desprins de miezul din metal comun; suprafața monedei prezintă multe asperități provenite de la bulele de aer datorate turnării monedei și nu ștanțării ca în cazul originalului; marginile aversului și reversului nu se suprapun datorită turnării; urmele matriței de turnare sunt încă vizibile pe cantul monedei datorită unei finisări insuficiente etc.²

În articolul de față vă prezentăm un fals monetar care are o particularitate – putem să o numim de ordin exotic – care face din moneda respectivă să fie unică la scara Imperiului Roman. Evident, piese monetare similare pot să mai existe dar ele nu au fost identificate ca atare deoarece aspectul care arată că ne aflăm în fața unui fals este greu detectabil.

Moneda provine din necropola de secolele VI–VII de la Noșlac, jud. Alba, România. Cadrul descoperirii și interpretarea socio-istorică a descoperirilor monetare romane din această necropolă medievală timpurie au fost deja prezentate într-un studiu separat în acest volum.³

Pentru o mai bună înțelegere a situației dar și prin respectarea metodologiei privind materialul numismatic redăm mai jos descrierea monedei care face obiectul articolului de față:

MARCUS AURELIUS (pl. 1, a-b)

Nominal: denarius, fals antic

Axa: 5; D: 16,9 × 15,5 mm; G: 2,1 g.

Monetărie: -

Datare: 180 sau post

Avers: ANTONINVS AVG

Cap laureat, dreapta.

Revers: [t]R P XXXIII IM-P – X COS III P P

Victoria, stând stânga pe glob, ține cununa de lauri și frunza de palmier.

Referință: cf. RIC III, 411

Loc de descoperire: Noșlac 1962, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”

La prima vedere moneda apare ca una originală: argint de bună calitate; designul în concordanță cu tradiția monetară imperială romană – cu eroziunea produsă de perioada lungă de circulație; aversul și reversul conform tipului monetar original menționat în RIC III (pl. 1, a-b). Singurul aspect care o deosebea de o monedă originală era designul cu un aspect estompat dar care nu prezenta urmele unei tehnologii de turnare (urmele bulelor de aer pe suprafață sau nepotrivirea cantului și urmele de eliminare a bavurilor rămase de la turnare).

Și totuși, în timpul restaurării piesei respective, am observat apariția, pe avers, a unor nervuri semicirculare la distanțe regulate pe gâtul împăratului și partea stângă a flanului monetar (pl. 1, b).

Forma și regularitatea nervurilor ne-a condus spre ipoteza unei amprente digitale pe suprafața monedei.

Dar această impresie trebuia confirmată și de opinia unor experți criminaliști cu tehnologia adecvată. Ca urmare, ne-am adresat Laboratorului Interjudețean de Expertize Criminalistice Cluj.⁴ Expertiza reali-

² Pentru o expunere exhaustivă a metodelor de contrafacere a monedelor romane vezi Zwicker, Oddy, La Niece, 1993, 223–246.

³ Găzdac, Cosma 2013, 107–116.

⁴ Mulțumim domnului procuror prof. univ. dr. Sorin Alămoreanu, Facultatea de Drept Cluj-Napoca, Șef Laborator

zată cu ajutorul comparatorului spectral video și a două microscopae⁵ performante a confirmat faptul că pe suprafața monedei se păstra o parte dintr-o amprentă digitală (pl. 1, c-d).

Prezența unei astfel de amprente digitale umane vechi de aproape 2000 de ani pe o monedă antică se poate explica doar prin faptul că moneda avea o temperatură foarte ridicată la momentul respectiv. Întrucât moneda nu prezenta urme de arsură ulterioară emiterii ipoteza că momentul aplicării amprente ar fi fost încercarea de recuperare a monedei din foc nu este viabilă.

Singura explicație era aceea a unui fals monetar cu „defect” de emiterie.

Această ipoteză părea greu de verificat întrucât moneda nu prezenta, pe nici una dintre părți, fisuri care să permită analiza miezului monedei. Fisuri de ordin microscopic apăreau, însă, pe cantul monedei dar zona de interior era imposibil de analizat cu ochiul liber.

În aceste condiții am apelat la metodologia nano-analitică de evaluare elementală prin combinarea scanării cu microscop cu baleiaj (SEM) și dispersia spectrometrică a energiei razelor X (EDS) emise de fiecare element component al zonei ținte.⁶ Analiza suprafeței monedei a confirmat faptul că partea exterioară este realizată din argint cu impurități (Ag 62,8–71,3%, Cu 3,8–7,7%, Pb 1,1% etc.), (Pl. 2).⁷

După examinarea suprafețelor monedei s-a trecut la analiza fisurilor de pe cant, iar șansa a făcut ca adâncimea uneia dintre ele să permită investigarea elementelor componente din interiorul flanului monetar.

Rezultatele au fost concludente. Interiorul monedei s-a dovedit a fi unul predominant în cupru (48,6–54%), în timp ce argintul este în cantitate mult mai mică (4,6–31,7%), (Pl. 3). Trebuie menționat faptul că argintul are procentajul de 4,6% în zona țintă cea mai adâncă la care s-a putut face analiza spectroscopică, (Pl. 3).

Practic, aveam dovada că moneda analizată este un fals antic.

Spre deosebire de metodele „tradiționale” de falsificare ale monedelor romane – aplicarea prin batere a foiței de metal prețios pe miezul de metal comun sau prin turnare – în cazul de față tehnica a fost una diferită, superioară celorlalte două. Datorită metodei utilizate pentru a stabili structura morfologică a monedei – exterior și interior – am putut stabili și procesul tehnologic utilizat pentru producerea ei!

De la începutul metalurgiei, meșteșugarul a trebuit să gândească diferite metode de a decora și impregna suprafața obiectelor de metal cu straturi de metale prețioase foarte subțiri. Principalul efort pentru artizanul și falsificatorul antic a fost să găsească acea metodă prin care să folosească cât mai puțin metal prețios și care să adere cât mai bine la miezul de metal comun pentru a rezista la perioada de utilizare.⁸

Rezultatele SEM și EDS au arătat faptul că metoda de falsificare utilizată a fost cea a procesului de difuziune la temperatură ridicată – auto-sudură – prin adăugarea unui amalgam argint-mercur.⁹ Practic, un miez de cupru cu un conținut de argint scăzut a fost îmbogățit în argint la suprafață prin cicluri termale de inducere a unei oxidări selective a cuprului și a unor decapări chimice.¹⁰ Acestea din urmă au avut ca rezultat final o suprafață de argint foarte bogată, eliminarea mercurului și rezistența crescută la perioada de circulație a monedei.¹¹

Un argument în folosirea acestei metode este prezența unor elemente chimice ca Al, Cl pe suprafața monedei (Pl. 2) dar care nu apar în nucleul monedei (Pl. 3). Explicația este una de natură chimică. Datorită

Interjudețean de Expertize Criminalistice Cluj pentru ajutorul acordat.

⁵ S-au utilizat comparatorul spectral video VSC-4c Foster&Freeman și microscopaele Olympus SXZ12 și Leica FS1.

⁶ Mulțumim domnului conf. univ. dr. Lucian Barbu-Tudoran, Facultatea de Biologie și Geologie Cluj-Napoca pentru ajutorul acordat.

⁷ S-a utilizat microscopul electronic cu baleiaj JSM-7800F care permite analiza structurilor morfologice a nanomaterialelor la o mărire de 1.000.000x cu o rezoluție de sub-1nm, [http://www.jeolusa.com/PRODUCTS/ElectronOptics/ScanningElectronMicroscopes\(SEM\)/FESEM/JSM7800F/tabid/869/Default.aspx](http://www.jeolusa.com/PRODUCTS/ElectronOptics/ScanningElectronMicroscopes(SEM)/FESEM/JSM7800F/tabid/869/Default.aspx)

⁸ Ingo et alii 2007, 9.

⁹ Ingo et alii 2004, 172; Vlachou, Donnell, Janaway 2002, II9.2.1; Ingo et alii 2007, 10.

¹⁰ Ingo et alii 2007, 10–11.

¹¹ Vlachou, Donnell, Janaway 2002, II9.2.7.

rămânerii în sol pentru o perioadă îndelungată se produce coroziunea argintului prin formarea unei patine compusă din clor-argirit și elemente din sol.¹²

În ciuda acestor detalii de ordin tehnic și chimic procesul tehnologic era simplu. Miezul de cupru cu conținut de argint scăzut era ștanțat la cald și se adăuga amalgamul de argint-mercur. Ulterior, mercurul era eliminat prin încălzire la peste 350°. ¹³ Astfel, argintul rămânea ca un strat extrem de subțire pe suprafața monedei. Aceasta arăta ca o monedă de argint cu un design estompat dar, oricum, de mai bună calitate decât o monedă turnată.

Metoda respectivă nu reprezintă un unicat, fiind bine cunoscută în multe alte cazuri de falsuri monetare și artefacte din antichitate și până în zilele noastre.¹⁴

Apariția amprente digitale pe aversul monedei putem afirma că a fost ... o experiență dureroasă pentru producătorul acestui artefact (sic!). Întrucât amprenta este în negativ pe suprafața de argint a monedei acțiunea s-a produs în clipa când s-a încercat verificare monedei ca design, iar persoana în cauză nu a mai avut răbdare ca moneda să se răcească suficient.

Cine a fost persoana care și-a lăsat amprenta pe o monedă romană?

Pentru a răspunde la această întrebare am apelat la experți în amprente digitale și medicină electronică. Din păcate starea de conservare a amprente – probabil nici la momentul apariției nu a fost o probă elocventă (!) – nu a permis extragerea de date foarte precise. Prin utilizarea metodelor DWT (discrete wavelet transform = transformantă discretă de undă) și SVD (singular value decomposition = valoare singulară de descompunere) s-a stabilit – cumva era de așteptat – că persoana respectivă a fost un bărbat.¹⁵ Pe baza dispunerii papilelor digitale s-a stabilit că amprenta provine de la degetul arătător.¹⁶

În încheiere, am adăuga faptul că statutul de monedă falsă atribuit acestei monede nu înseamnă automat că piesa provine dintr-un atelier monetar clandestin. În ultimele decenii s-a dovedit că politica falsificării monedei romane era una de masă, chiar statul fiind unul dintre falsificatori în perioadele de criză a metalului prețios.¹⁷

BIBLIOGRAFIE

Găzdac, Alföldy-Găzdac 2001

C. Găzdac/Ágnes Alföldy-Găzdac, The Roman law against counterfeiting between theory and practice: the case of Roman Dacia, *ActaMN* 38/1, 2001, p. 137–154.

Găzdac, Cosma 2013

C. Găzdac, C. Cosma, Monede romane și statut social într-o necropolă de secolele VI–VII. “Groapa lui Hărăstășan”, Noșlac, jud. Alba, România, *AnB (S.N.)* XXI, 2013, p. 107–116.

Grierson 1956

Ph. Grierson, The Roman law of counterfeiting. *Essays in Roman coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford (1956), p. 240–261.

Ingo et alii 2004

G.M. Ingo, E. Angelini, T. de Caro, G. Bultrini, Combined use of surface and micro-analytical techniques for the study of ancient coins. *Applied Physics A* 79, 2004, p. 171–176.

Ingo et alii 2007

G.M. Ingo, G. Padeletti, T. de Caro, C. Riccucci, G. Guida, E. Angelini, S. Grassini, Microchemical Investigation of Ancient Silver and Gold Plated Objects: Coating Techniques and Degradation Mechanisms. *Strategies for saving our cultural heritage: papers presented at the International Conference on conservation strategies for saving indoor metallic collections with a satellite meeting on legal issues in the conservation of cultural heritage*, Cairo 25 February – 1 March 2007, Atena (2007), p. 9–13.

¹² Ingo et alii 2007, 11.

¹³ Punctul de fierbere al mercurului fiind la 357°, Vlachou, Donnell, Janaway 2002, II9.2.3.

¹⁴ Zwicker, Oddy, La Niece, 1993, 245–246; Vlachou, Donnell, Janaway 2002, II9.2.3–II9.2.4.

¹⁵ Mulțumim prof. univ. dr. Gnanasivam Pachaiyappan și dr. S. Muttan, Centru pentru Medicina Electronică, Universitatea Anna, Chennai, India, pentru ajutorul acordat.

¹⁶ Mulțumim domnului David Goodwin, New Scotland Yard, pentru ajutorul acordat.

¹⁷ Găzdac, Alföldy-Găzdac 2001, 143–145, cu bibliografia problemei.

Vlachou, Donnell, Janaway 2002

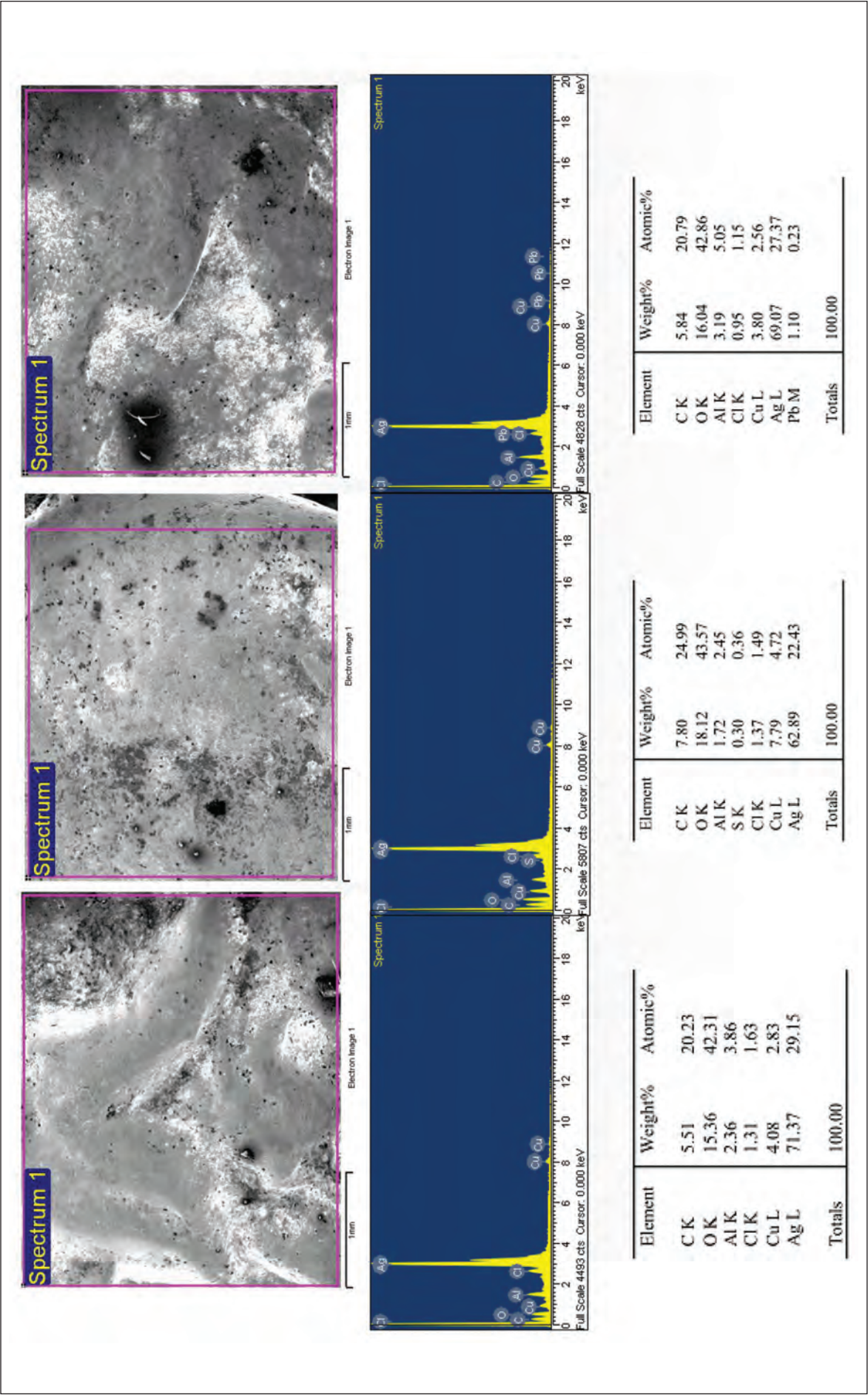
C. Vlachou, J.G. McDonnell, R.C. Janaway, Experimental investigation of silvering in late Roman coinage, *Materials Research Society Symposium Proceeding* 712, 2002, p. II9.2.1–I9.2.9.

Zwicker, Oddy, La Niece, 1993

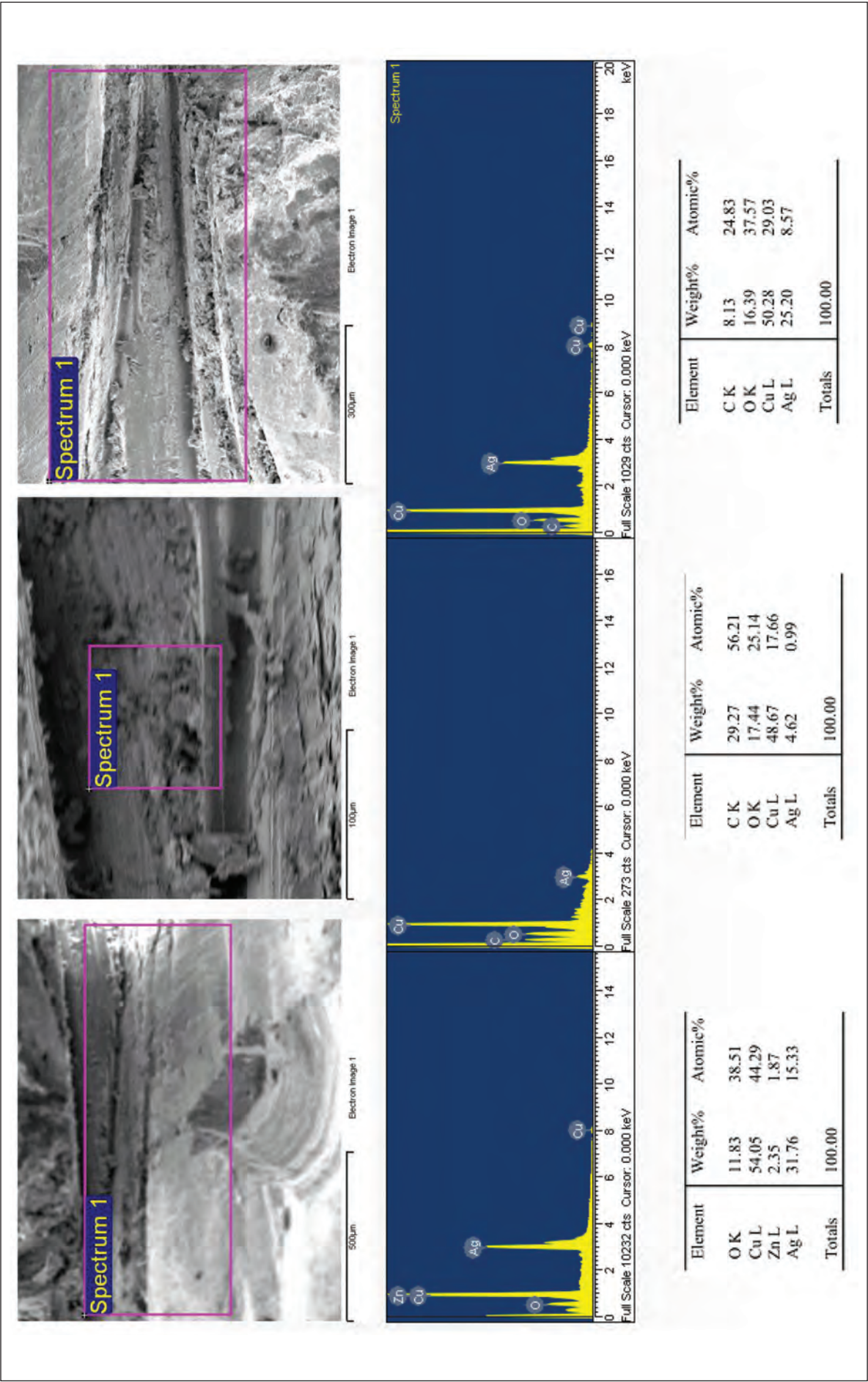
U. Zwicker, A. Oddy, S. La Niece, Roman Techniques of manufacturing silver-plated coins. *Metal Plating and Patination*, Butterworth (1993), p. 223–246.



Pl. 1. a. denarius fals/faked Marcus Aurelius (1:1); b. aceeași monedă/same coin 5x; c. fotografie infraroșu cu amprenta/infrared photo of the finger print (S. Alămoreanu); d. detaliu cu amprenta/detail of the fingerprint (S. Alămoreanu).



Pl. 2. Rezultatele obținute prin metodele SEM și EDS pe suprafața monedei / The results following the use of SEM and EDS methods on the coin surface (L. Barbu-Tudoran).



Pl. 3. Rezultatele obținute prin metodele SEM și EDS în fisura de pe cantul monedei / The results following the use of SEM and EDS methods in the crack on the coin edge (L. Barbu-Tudoran)

GEPIZII DIN TRANSILVANIA ÎN EPOCA AVARĂ TIMPURIE DIN PERSPECTIVA ARHEOLOGIEI. PROBLEME LEGATE DE CERCETAREA CIMITIRELOR CU MORMINTE DISPUSE ÎN ȘIRURI PARALELE*

ALPĂR DOBOS*

alpardobos@yahoo.com

THE GEPIDS IN TRANSYLVANIA DURING THE EARLY AVAR PERIOD FROM AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE. PROBLEMS RELATED TO THE RESEARCH OF THE ROW-GRAVE CEMETERIES

ABSTRACT: One of the most important archaeological phenomena in Transylvania during the Early Avar Period is represented by the late group of the so-called row-grave cemeteries, named conventionally in the archaeological literature "Band-Vereșmort group". The scientific research of these cemeteries started at the beginning of the 20th century with the excavations carried out at Band by István Kovács. Since then several other necropolises belonging to the same group have been identified and partially unearthed which led to a relatively intense scientific debate regarding mainly to the chronological and ethnical aspects.

Based on literary sources as well as on the archaeological evidence, the early scholars (István Kovács, Márton Roska) ascribed the discussed sites to the Gepidic population, while the graves containing horse bones, situated on the edges of the cemetery at Band, were connected to the Avars. Due to the excavations carried out at Morești in the 1950s which resulted in the discovery of a cemetery dated in the Gepidic Period, Kurt Horedt succeeded to elaborate the chronology of the Transylvanian row-grave cemeteries. According to him, the graveyards belonging to the Gepidic Period (group III/Morești group) can be sharply separated from the ones dated in the Early Avar Period (group IV/Band-Vereșmort group) both from chronological and ethnic point of view. In

his opinion the former belonged mainly to the Gepids and could be placed roughly in the first half of the 6th century, while the latter was assigned to "late Germanic" communities, showing also "nomadic" influence, and dated exclusively in the 7th century. He excluded the existence of any direct link between the two horizons.

Horedt's theory was severely criticized by István Bóna who, unlike Horedt, developed his opinion based on the similarities between the two mentioned groups. The polemics between the two scholars dominated the research on the topic in the 1970s and 1980s. In Bóna's view, the beginnings of the Band-Vereșmort group could be traced back to the second half of the 6th century, or even earlier, and therefore the existence of continuity between the row-grave cemeteries from the Gepidic and the Early Avar Period was out of question. He ascribed the latter group to the Gepidic communities which survived the Avar conquest in 568 and lived continuously in Transylvania under Avar rule. On the other hand, he connected the burials containing horse bones to the Avars. Later this assumption was generally accepted in the Hungarian archaeological literature.

Further arguments for the late Gepidic interpretation of the Band-Vereșmort group were brought by Radu Harhoiu who published the cemeteries from Bratei 3 and Galații Bistriței

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectelor finanțate de Ministerul Educației Naționale, CNCS-UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0278 și CNCS-UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0618. O variantă în limba maghiară a acestui studiu a apărut în revista *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új Sorozat 6-7 (16-17), 2011-2012 (2013), 93-118, 1. tékép (A. Dobos, Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről).

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca

excavated in the 1970s. He dated the whole group in the second half of the 6th century – first half of the 7th century and considered that these cemeteries were used exclusively by the late Gepids living under Avar rule. The burials with horse bones were interpreted as a result of acculturation of the Gepids which adopted Avar burial customs and artefacts.

In the course of approximately 100 years which passed since the publication of the cemetery at Band, the scholars focused on two main topics: chronology and ethnicity. Despite of this debate, in the current state of research both of them are far from being clarified.

Taking a closer look, one can observe that the date of the collapse of the Gepidic Kingdom (567) and the Avar conquest in the Carpathian Basin (568) are usually considered a sharp borderline between the 'Gepidic' and 'Avar' material culture, and therefore between the Morești group and the Band-Vereșmort group. In the same time the cemeteries from the Tisza region are placed generally before this date, many times not on archaeological, but on historical grounds. However, several finds seem to belong to the first decades of the Avar Age (e.g. Egerlövö, grave 31 – with a coin of Justin II and Sophia; Tiszagyenda – with a coin of Maurice Tiberius; Kisköre-Pap Tanya, graves 42 and 43; Hódmezővásárhely-Kishomok, graves 1 and 7). In Transylvania the situation is less clear and therefore the question if the Morești type cemeteries reached the Avar Period or not remains open. The same problem rises in the case of the date of emergence of the Band-Vereșmort group. Recent results showed that the beginning of the group already in the 6th century is beyond doubt, but still, it is not clear enough to which date it can be traced back. There are a few elements which might indicate a date prior to the Avar conquest, like Noșlac, grave 121 or the stray finds coming from the vicinity of cemetery 3 at Bratei, but there is no evidence that these discoveries belonged to the cemeteries in question. The end date of the Band-Vereșmort type cemeteries is also unclear and is hindered by the fact that most of the graveyards were only partially unearthed. In this regard it seems more expedient to analyze the different cemeteries separately. The latest elements were discovered at Noșlac which reach the 8th century.

Concerning the ethnic interpretation a relatively great variety can be observed. However, in this regard the research was seriously marked by the nationalistic approach of the communist era. Beginning with the second half of the 1950s the main task of the Romanian archaeology was to identify the local Daco-Roman population during the Migration Period and Early Middle Ages in order to find a link between the moment of the abandonment of the Roman province Dacia and the Medieval Period. This endeavour led to the emphasizing of the importance of the autochthonous population as well as to the minimizing of the significance of the 'migratory' peoples. This approach resulted in the emergence of a set of clichés which, in slighter degree, persists even today. One of the most important problems is related to burials containing horse bones which generally belong to the latest

phase of the cemeteries. These were traditionally connected to a 'nomadic' community (e.g. Avars, Cutrigurs). Recently, Radu Harhoiu assigned them to the acculturated Gepids. In this regard the moment of the appearance of the Avars in Transylvania is of great significance. Since Kurt Horedt it is a commonplace in the Romanian historiography that the Avars entered in Transylvania for the first time only at the middle of the 7th century, or at the earliest, around 630. In contrast, Bóna believed that the first Avars reached the Transylvanian Basin already in the first decades after they settled down in the Carpathian Basin. Unfortunately, our present knowledge on this topic does not permit the establishment of the moment when the Avars entered in Transylvania, first of all, because of the reduced number of the well documented and published excavations. On the other hand, the fact that the research has not succeeded in identifying the specific burial customs and artefact types which could be connected undoubtedly to the first generation of the Avars in the Carpathian Basin was totally left out of consideration. Recent studies pointed out that the typical 'Avar' material culture was not brought by the Avars from the East, but emerged in the Carpathian Basin after 568 comprising several elements with different cultural roots (e.g. eastern, Byzantine, Germanic, Romanized, Slavic etc.).

As it was shown above, the central question of the debate regarding the Band-Vereșmort group is related to the continuity or discontinuity of the Gepidic population in Transylvania in the last third of the 6th century – first half of the 7th century. It was observed already in the 1970s that the discussed cemeteries contained several grave-goods whose origins cannot be found in the material culture of the Gepidic Period, instead they have convincing analogies in the Late Merovingian necropolises from Western- and, mainly, Central-Europe. Taking this into account, the question which rises is if these elements arrived in Transylvania together with their owners colonized from the West, or they are the results of a development of the local communities which had strong relations with the Merovingian world.

All these unsolved problems led to a lot of confusions and contradictions in the archaeological literature. This can be attributed mainly to the inflexible use of the concept of ethnic identity by most of the scholars, who considered it to be a rigid and permanent entity which can be identified based on the grave-goods or, in general, on the material culture. However, the archaeological evidence shows a much more complex picture where different cultural elements are in permanent interaction. In this respect a good example is the cemetery at Gâmbaș which was considered the most representative necropolis of the Avars from Transylvania by Kurt Horedt on one hand, and was thought to be a late Gepidic graveyard by Radu Harhoiu on the other hand.

According to the present state of research it seems that the material culture of the Transylvanian Basin during this period included several elements of different origins.

Therefore, the question asked in the title of this paper remains unanswered. On the other hand, the future research should focus not only on chronological and ethnical, but also on social aspects. To achieve such results new, well documented excavations as well as anthropological analysis are needed.

KEYWORDS: *Early Avar Period, Transylvania, row-grave cemeteries, chronology, ethnic interpretation.*

REZUMAT: *Unul dintre cele mai importante fenomene arheologice din Transilvania în epoca avară timpurie este reprezentat de grupul târziu al așa-ziselor cimitire cu morminte dispuse în șiruri (Reihengräberfelder), cunoscut în literatura de specialitate sub numele de „grupul Band-Vereșmort”. De-a lungul timpului, cercetătorii au pus accent pe două aspecte fundamentale: interpretarea cronologică și etnică. Cu toate acestea, niciunul dintre cele două nu a putut fi rezolvat până în momentul de față. Din punct de vedere cronologic, cea mai controversată problemă rămâne stabilirea momentului de început al cimitirelor aflate în discuție. Nu este încă destul de clar dacă acesta poate fi plasat în epoca*

gepidică sau după așezarea avarilor în Bazinul Carpatic. Nici limita cronologică superioară a cimitirelor de tip Band-Vereșmort nu a fost stabilită cu certitudine, însă, în acest caz, este probabil că necropolele au fost abandonate în momente cronologice diferite.

În ceea ce privește interpretarea etnică a grupului Band-Vereșmort, au fost formulate numeroase ipoteze de-a lungul timpului. Cele mai multe dintre acestea au considerat ritul și inventarul funerar drept indicatoare ale apartenenței etnice. Având în vedere că este vorba despre o cultură materială eterogenă, formată din mai multe elemente cu diferite tradiții și influențe (germanice, avare, estice, bizantine, locale etc.), atribuirea etnică a cimitirelor de tip Band-Vereșmort rămâne o problemă nerezolvată. Pe de altă parte, există o serie de alte întrebări, în primul rând de ordin social, cărora nu li s-a acordat atenție până în prezent. Analiza acestora va fi posibilă odată cu noi cercetări de teren, bine documentate.

CUVINTE-CHEIE: *epoca avară timpurie, Transilvania, cimitire cu morminte dispuse în șiruri, cronologie, interpretare etnică.*

Au trecut exact o sută de ani de la apariția studiului amănunțit al lui I. Kovács despre cimitirul de la Band în paginile revistei *Dolgozatok din Cluj*¹. În cadrul cercetărilor efectuate după această dată, de o intensitate destul de variată, au fost identificate și parțial cercetate câteva necropole înrudite cu cea de la Band. În urma acestor cercetări a devenit posibilă identificarea unui orizont târziu al așa-ziselor „cimitire cu morminte dispuse în șiruri” (*Reihengräberfelder*) din Transilvania, care în literatura de specialitate este cunoscut sub numele de grupul Band-Vereșmort sau, mai rar, Band-Noșlac. În pofida faptului că de-a lungul timpului acestui grup i s-a acordat o importanță relativ mare, controversele iscate de acesta nu sunt rezolvate până în momentul de față. Pentru o mai bună înțelegere a problemelor care se ivesc, este necesară o trecere în revistă succintă a momentelor cele mai semnificative ale istoricului cercetărilor legate de cimitirele aflate în discuție².

SCURT ISTORIC AL CERCETĂRILOR

Cercetarea sistematică a grupului Band-Vereșmort, și, în general, a cimitirelor în șiruri din Transilvania, a început în 1906–1907, o dată cu săpătura de la Band. Rezultatele au fost publicate cu câțiva ani mai târziu de către conducătorul săpăturii, I. Kovács, care, după o analiză aprofundată a mormintelor și a inventarului funerar, a tras concluziile sale cu precauție, luând în considerare că mormintele, fără excepție, au fost deranjate. Pe baza inventarului funerar a atribuit cimitirul gepizilor. În același timp, a remarcat faptul că mormintele care au conținut oase de cal au fost plasate la marginea necropolei. În opinia lui, acest element „călăreț” poate fi pus pe seama avarilor³. Mai târziu, în 1909–1910, șase morminte similare celor de la Band au fost dezvelite la Târgu-Mureș, pe str. Mikszáth Kálmán, de către același I. Kovács⁴. Un alt cimitir identificat la Unirea-Vereșmort a fost cercetat parțial de M. Roska în 1914, însă a fost publicat 20 ani mai târziu (vezi mai jos).

¹ Kovács 1913.

² Pentru o discuție mai amplă referitoare la istoricul și stadiul cercetării Transilvaniei în secolele VI–VII vezi Harhoiu 1999–2001; pentru un istoric al cercetărilor mai detaliat al cimitirelor cu morminte în șiruri vezi Dobos 2011.

³ Kovács 1913, 387–388.

⁴ Kovács 1915, 293–296.

Cercetările arheologice intense efectuate în Transilvania la începutul secolului al XX-lea s-au datorat în primul rând activității lui B. Pósta care a reușit să întemeieze o școală de arheologie modernă, în concordanță cu nivelul epocii respective. Discipolii lui, printre care și I. Kovács și M. Roska, au inițiat săpături de mare amploare pe teritoriul Transilvaniei. Acest avânt a fost întrerupt de evenimentele de după primul război mondial. Perioada interbelică s-a caracterizat printr-o lipsă de interes față de arheologia epocii migrațiilor și a perioadei medievale timpurii. Din punctul de vedere al grupului cercetat în acest studiu, singurul moment semnificativ este marcat de publicarea cimitirului sus-menționat de la Unirea-Vereșmort. În interpretarea lui, surprinzător de scurtă, M. Roska a constatat că mormintele analizate sunt asemănătoare cimitirelor gepidice cunoscute din secolele VI–VII (Band, Târgu-Mureș, Valea lui Mihai)⁵.

Noi cercetări de teren de mai mare amploare au avut loc abia în anii 1950. După consolidarea partidului comunist, ideologia sovietică a lăsat amprenta și pe istoriografia acestei perioade. Au fost inițiate numeroase săpături arheologice pe situri medievale timpurii, care au avut drept scop identificarea slavilor timpurii de pe teritoriul României⁶. Din perspectiva cimitirelor în șiruri, momentul cel mai important în această perioadă este marcat de dezvelirea parțială a necropolei și așezării de la Morești. Spre deosebire de cele trei cimitire amintite mai sus (Band, Târgu-Mureș, Unirea-Vereșmort), datate în epoca avară timpurie, descoperirile de la Morești au putut fi plasate în epoca gepidică, adică înainte de așezarea avarilor în Bazinul Carpatic. Această diferență cronologică i-a permis lui K. Horedt să elaboreze sistemul cronologic al perioadei. Horedt a împărțit descoperirile germanice din Transilvania în trei grupuri: 1. grupul Apahida; 2. grupul Morești; 3. grupul Band-Vereșmort⁷. În timp ce în grupul Apahida au fost încadrate descoperirile aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea, grupul Morești, în frunte cu cimitirul eponim, a fost datat în secolul al VI-lea, în special în prima jumătate a acestuia. În opinia lui Horedt, piesele cele mai târzii ale acestui grup pot fi considerate cataramele cu cap de vultur de la Cipău și Fundătura (în ambele cazuri contextul de descoperire este neclar), datate de acesta la sfârșitul secolului al VI-lea sau la răscrucea secolelor VI/VII⁸. Pe de altă parte, bazându-se în primul rând pe câteva descoperiri târzii, respectiv pe lipsa fibulelor „digitate” (*Bügelfibeln*), Horedt a datat grupul Band-Vereșmort exclusiv în secolul al VII-lea⁹. Sistemul cronologic al lui Horedt, și în primul rând delimitarea marcantă a grupului Morești de grupul Band-Vereșmort, s-a bazat pe diferențele sesizabile dintre cele două grupuri, respectiv pe piesele târzii ale celui din urmă.

În studiul lui asupra avarilor din Transilvania, apărut în același an, Horedt a atins și subiectul cimitirelor de tip Band-Vereșmort. Desigur, datarea este aceeași (prima jumătate a secolului al VII-lea)¹⁰, însă, de această dată, acest tip de descoperiri a fost pus în legătură cu tezaurul de la Firtușu și cu tiparele descoperite la Corund. După părerea autorului, ascunderea tezaurului de la Firtușu în jurul anului 650 este concomitentă cu sfârșitul grupului Band-Vereșmort, iar acest moment marchează o schimbare importantă în istoria Transilvaniei, anume preluarea controlului politic de către slavi. O altă concluzie importantă a lui Horedt este că avarii au apărut *de facto* în Transilvania abia în a doua jumătate a secolului al VII-lea când pot fi legați de un centru de putere din zona orașului Aiud¹¹.

Influențat de rezultatele obținute de Horedt în urma analizării cimitirului de la Band, G. Bakó a propus, de asemenea, o datare între 600–650. Scopul principal al analizei lui Bakó a fost reprezentat de delimitarea unor structuri sociale interne, în primul rând familii și ginți, în cadrul cimitirului¹². Pornind de la aceste elemente? a tras concluzii sociale, etnice și, nu în ultimul rând, istorice. În opinia lui, din punct de vedere etnic, populația de bază a cimitirului nu poate fi pusă în legătură directă nici cu descoperirile din

⁵ Roska 1934, 130, nota 3; vezi și Roska 1936, 153–154 cu o interpretare cronologică și etnică similară.

⁶ Madgearu 2007, 51; Măgureanu 2007, 293–294; Dobos 2011, 178–179.

⁷ Horedt 1958a, 97.

⁸ Horedt 1958a, 97–100.

⁹ Horedt 1958a, 100–104.

¹⁰ Horedt 1958b, 87–88.

¹¹ Horedt 1958b, 90.

¹² Bakó 1960, 23–25; Bakó 1962, 453–455.

epoca gepidică din zona Tisei și din Transilvania, nici cu necropola de la Unirea-Vereșmort, ci poate fi legată pe de o parte de cultura Sântana de Mureș-Cerneahov și pe de altă parte de materialul arheologic din epoca avară târzie. În aceeași ordine de idei el a interpretat comunitatea de la Band drept o populație mixtă, de origine nord-pontică, care a preluat câteva elemente nomade din Europa de Est¹³. În ceea ce privește înmormântările cu cal aflate la marginile cimitirului, el a fost de părere că acestea, pe baza ritului, interpretat de el drept înmormântare parțială de cal și a lipsei pieselor de harnașament, pot fi atribuite cutrigurilor, care au apărut în zonă în jurul anului 640, în urma înfrângerii suferite de avari¹⁴. În același timp, a considerat că tigiia de mici dimensiuni descoperită în mormântul 24 arată apariția slavilor în Transilvania¹⁵.

În prima jumătate a secolului al XX-lea a început cercetarea cimitirelor aparținând epocii gepidice din zona Tisei¹⁶, însă acestea au fost legate destul de târziu de descoperirile similare din Transilvania¹⁷. În monografia lui D. Csallány referitoare la vestigiile gepidice din bazinul mijlociu al Dunării au fost incluse pentru prima dată atât cimitirele în șiruri din epoca gepidică din Transilvania, cât și cele din epoca avară timpurie¹⁸. În privința Transilvaniei, Csallány a constatat că majoritatea cimitirelor aparține epocii avar¹⁹. După părerea lui, înmormântările cu cal reprezintă o influență avară. Desigur, acest rit nu a putut să apară decât după așezarea avarilor în Bazinul Carpatic, drept urmare nucleul cimitirului de la Band, în care nu există morminte cu oase de cal, a fost datat în perioada 540–560, iar părțile celelalte, care conțin și înmormântări de cal, au fost plasate în epoca avară. În ceea ce privește apartenența etnică a cimitirului, Csallány a considerat că toată comunitatea a fost gepidică, însă unii dintre membrii au fost înmormântați după rit avar²⁰. În acest fel, aproximativ cu 50 de ani după I. Kovács, cimitirul de la Band a fost interpretat din nou drept gepidic, viziune care predomină în cercetarea arheologică din Ungaria până în zilele noastre.

În urma evenimentelor politice, începând cu a doua jumătate a anilor 1950, a scăzut presiunea ideologică exercitată de Uniunea Sovietică asupra României, situație care s-a concretizat prin retragerea armatei sovietice din țară în 1958. Aceste evenimente au avut o influență semnificativă și asupra istoriografiei. Importanța istorică a slavilor s-a diminuat treptat, locul ei fiind preluat de cercetările legate de etnogeneza poporului român. În consecință, ținta principală a arheologiei epocii migrațiilor și a epocii medievale timpurii a devenit identificarea populației locale, romanizate, cu scopul de a lega perioada dintre abandonarea provinciei Dacia de către romani și primele formațiuni politice medievale timpurii menționate de sursele literare. Conform acestei teorii a continuității, „popoarele migratoare”, cu excepția slavilor, au jucat un rol secundar în istoria Transilvaniei. Deși ele au deținut controlul politic și militar al regiunii în anumite perioade, numărul lor a fost net inferior comparativ cu populația autohtonă²¹. Un exemplu timpuriu și caracteristic al acestei teorii în istoriografia românească este reprezentat de *Istoria României* editată de Academia Română²². În capitolul dedicat gepizilor, K. Horedt a subliniat că marea majoritate a descoperirilor, atribuită în mod eronat gepizilor, aparține în realitate populației autohtone care a conviețuit cu acest „popor migrator”²³. Despre cimitirele de tip Band-Vereșmort, același autor a presupus că ele pot fi legate de comunități care în secolul al VI-lea s-au retras în zonele mai ferite ale Transilvaniei. Apariția mormintelor cu oase

¹³ Bakó 1960, 28–29.

¹⁴ Bakó 1960, 26–27; Bakó 1962, 455–457.

¹⁵ Bakó 1962, 455–457.

¹⁶ Pentru istoricul cercetării din prima jumătate a secolului trecut vezi Bóna 1979, 9–16.

¹⁷ Acest fenomen se datorează, în primul rând, faptului că majoritatea cercetătorilor maghiari a considerat că materialul din Transilvania, care în momentul respectiv consta în mare parte din cimitire de tip Band-Vereșmort, nu poate fi atribuit gepizilor, ci își are originile mai mult în cultura materială „gotică” din perioada premergătoare: vezi, spre exemplu Török 1936, 149; Csallány 1941, 143.

¹⁸ Csallány 1961.

¹⁹ Csallány 1961, 313.

²⁰ Csallány 1961, 349–350.

²¹ Pentru o discuție mai detaliată vezi Dobos 2011, 179–186 (cu bibliografie).

²² Despre circumstanțele detaliate ale apariției vezi Măgureanu 2007, 296–302.

²³ Horedt, 1960, 711.

de cal în cimitirul de la Band a fost explicată de Horedt prin creșterea influențelor culturale avarie. Încetarea cimitirelor aflate în discuție a marcat și dispariția ultimelor elemente germanice din Transilvania, acestea fiind asimilate definitiv de comunitatea autohtonă²⁴. Merită menționat că acesta a fost singurul moment când Horedt a presupus o legătură directă între cimitirele din epoca gepidică și cele de tip Band-Vereșmort.

În anii 1960 și 1970 au avut loc noi cercetări de teren, pe parcursul cărora au fost identificate și parțial cercetate câteva cimitire, cum ar fi Noșlac, Bratei – cimitirul nr. 3, Galații Bistriței, Fântânele și Bistrița. Niciunul dintre acestea nu a fost publicat înainte de anii 1990, ele fiind cunoscute doar din rapoarte arheologice preliminare²⁵. În pofida acestui fapt, aceste cimitire (mai ales cele de la Noșlac și Bratei) au jucat un rol important în interpretarea cronologică și etnică a grupului Band-Vereșmort. La începutul anilor 1960 au fost executate săpături în mai multe zone ale cimitirului de la Noșlac, însă, și în aceste condiții, cele 124 de morminte cercetate (printre ele și câteva preistorice) reprezintă o proporție mică a necropolei²⁶. În primul rând, pe baza materialului ceramic și a centurilor late, M. Rusu a atribuit cimitirul populației autohtone care a fost supusă unor influențe germanice și avaro-slave²⁷. Din cauza că cimitirul se află în apropierea salinelor de la Ocna Mureș, M. Rusu a presupus că populația de la Noșlac a trăit din minerit, ceea ce explică și relațiile comerciale intense ale comunității, indicate de numărul relativ mare de obiecte de origine bizantină descoperite în morminte. Printre acestea se află și câteva piese cu caracter creștin, ceea ce în viziunea lui indică o comunitate creștină²⁸. După părerea lui M. Rusu, mormintele aflate la marginea nordică a cimitirului, printre care se află și câteva înmormântări de cal, nu pot fi legate nici de avari, nici de slavi²⁹. Mai târziu, pe baze istorice, a atribuit aceste morminte bulgarilor³⁰. M. Rusu a datat cimitirul aproximativ în perioada 570–680³¹.

În privința interpretării cronologice și etnice a grupului Band-Vereșmort, anii 1970 și 1980 au fost marcați de disputa științifică între K. Horedt și I. Bóna. Horedt a reluat sistemul său cronologic sus prezentat, elaborat în 1958. După părerea lui, cimitirele de la Band și Târgu-Mureș au încetat pe la mijlocul secolului al VII-lea, stând în legătură cu ascunderea tezaurului de la Firtușu, în timp ce cimitirul de la Noșlac a fost folosit până în al treilea sfert al aceluiași secol³². Mai târziu, a încercat să coreleze sistemul său cu cele elaborate pentru materialul contemporan din Europa de Vest³³. Horedt a împărțit materialul, care s-a înmulțit semnificativ față de 1958, în patru grupuri. Descoperirile aparținând grupului Morești au fost încadrate în grupul III, în timp ce grupul Band-Noșlac a fost integrat în grupul IV. Cel de înaintea, în frunte cu cimitirul eponim, a fost datat în prima jumătate a secolului al VI-lea³⁴ și, pe baza analogiilor din zona Tisei, a fost atribuit fără îndoială gepizilor³⁵. Horedt a datat grupul IV exclusiv în secolul al VII-lea, observând o limită cronologică internă între descoperirile cu caracter „germanic” și „nomad” la mijlocul – al treilea sfert al secolului al VII-lea³⁶ sau, cel mai devreme, în al doilea sfert al acestuia³⁷. Atât din punct de vedere cronologic, cât și

²⁴ Horedt, 1960, 714.

²⁵ Noșlac: Rusu 1962; Rusu 1964; Bratei – cimitirul nr. 3: Nestor – Zaharia 1973, 198–199; Galații Bistriței: Harhoiu 1979.

²⁶ Conform conducătorului de săpătură, M. Rusu, numărul mormintelor necercetate ajunge la aproximativ 1000: Rusu 1962, 288; Rusu 1964, 40.

²⁷ Rusu 1962, 291: „...may be assigned to the Romanic autochthonous population, which however underwent certain Germanic and Slav-Avar influences”.

²⁸ Rusu 1962, 288–291; Rusu 1964, 40–43.

²⁹ Principalul lui argument a fost că depunerea calului întreg în morminte separate nu este caracteristică avarilor: Rusu 1962, 291–292; Rusu 1964, 43–44.

³⁰ Rusu 1975, 137–138.

³¹ Rusu 1962, 288; Rusu 1964, 40.

³² Horedt 1968, 112.

³³ Horedt 1977. Este prima ocazie când termenul de cimitir cu morminte în șiruri (*Reihengräberfeld*) apare în literatura arheologică din România.

³⁴ Horedt 1977, 258–271. Mai târziu a modificat datarea în perioada 525–575: Horedt 1986, 29. Pentru datarea cimitirului de la Morești vezi și Popescu 1974, 210–213; Horedt 1979, 200–204.

³⁵ Horedt 1977, 264.

³⁶ Horedt 1977, 263.

³⁷ Horedt 1986, 36.

etnic Horedt a pus accentul pe diferențele dintre cele două grupuri, drept urmare a ajuns la concluzia că nu există nicio legătură directă între ele. Legat de grupul IV a folosit termenul de „germanic târziu” excluzând, însă, posibilitatea ca acesta să fi aparținut gepizilor târzii³⁸. În viziunea lui, gepizii din epoca avară, amintiți de izvoarele scrise, trebuie căutați în mormintele târzii ale unor cimitire date în epoca gepidică. Cu acest scop a făcut analize de stratigrafie orizontală în două cimitire din zona Tisei (Szentes-Nagyhegy și Szőreg-Téglagyár), respectiv în unul din Transilvania (Morești). Ca punct de plecare, a adaptat „grupurile calitative” („*Qualitätsgruppen*”), elaborate de R. Christlein³⁹ pentru cimitirele alamane, la realitățile din Bazinul Carpatic⁴⁰, după care a delimitat diferite zone în cadrul cimitirelor analizate. Pe baza acestora a ajuns la concluzia că fiecare cimitir a avut o zonă de nucleu, caracterizată de morminte cu inventar bogat sau moderat, în schimb, la marginea/marginile necropolelor, sunt preponderente mormintele sărace sau fără inventar. În timp ce primele aparțin epocii gepidice, cele din urmă pot fi atribuite gepizilor aflați sub stăpânire avară⁴¹.

În scurt timp interpretarea cronologică și etnică a lui Horedt a fost ferm criticată de către I. Bóna care – spre deosebire de Horedt – a analizat cimitirele de tip Band-Vereşmort împreună cu descoperirile din epoca gepidică din zona Tisei și Transilvania, punând accentul pe asemănările dintre acestea⁴². Din această cauză, acesta a plasat începutul grupului în a doua jumătate a secolului al VI-lea, fără să excludă o dată chiar mai timpurie, înainte de aşezarea avarilor în Bazinul Carpatic. Limita cronologică superioară propusă de Bóna a fost 600–630 în cazul cimitirului de la Band, iar a doua jumătate a secolului al VII-lea în cazul celui de la Noşlac⁴³. Din punct de vedere etnic – total opus și de această dată părerii lui Horedt – a considerat că grupul Band-Vereşmort aparține gepizilor târzii din epoca avară⁴⁴. A presupus că, începând cu secolul al VII-lea, au apărut și elemente avare și „avaro-slave”. În același timp, în opinia lui, unele descoperiri nu pot fi deduse nici din materialul arheologic gepidic, nici din cel avar, ci stau în legătură cu cultura merovingiană vestică, drept urmare aparțin unor coloniști alamani și bavarezi⁴⁵.

După Bóna interpretarea gepidică târzie a grupului Band-Vereşmort a fost preluată de mai mulți cercetători maghiari⁴⁶. Mai mult, A. Kiss a folosit-o ca unul dintre argumentele principale în cadrul cercetării cimitirelor din epoca avară timpurie din Transdanubia. Pornind de la cimitirul A de la Kölked-Feketekapu, Kiss a analizat câteva obiecte cu caracter germanic care sunt prezente atât în necropolele din epoca gepidică din zona Tisei și Transilvania, cât și în cele din epoca avară timpurie din Transdanubia și Transilvania (surse primare) ori doar în cimitirele din urmă (surse secundare)⁴⁷. Combinând analiza arheologică cu izvoarele scrise referitoare la gepizii din epoca avară a ajuns la concluzia că cimitirele cu caracter germanic din Transdanubia reprezintă rezultatul unei colonizări a gepizilor din zona Tisei de către avari⁴⁸. Desigur, ulterior teoria lui Kiss a fost criticată în repetate rânduri⁴⁹.

³⁸ Horedt 1977, 264–265; Horedt 1985, 168.

³⁹ Christlein 1973 (1975).

⁴⁰ Grupurile au fost deja delimitate de Horedt în monografia sitului arheologic de la Morești: Horedt 1979, 198–200. Merită menționat că aici analiza acestor grupuri a fost inclusă în capitolul „*Soziale Gliederung*” cu o interpretare total diferită: diferențelor dintre cele patru grupuri le-a atribuit o importanță socială și etnică, conform căreia mormintele cu arme și cu fibule aparțin gepizilor, care au deținut controlul, în timp ce înmormântările sărace sau fără inventar pot fi legate de populația locală, romanizată, subjugată de gepizi.

⁴¹ Horedt 1985, 168; Horedt 1986, 30–31. Ideea în sine a fost inspirată de observația lui J. Werner, conform căreia în cimitirul langobard de la Várpalota, într-o zonă de mici dimensiuni, aflată între mormintele langobarde și avare, au fost descoperite câteva înmormântări sărace sau fără inventar care au fost legate de cercetătorul german de langobardii aflați sub stăpânire avară: Werner 1962, 47–48; vezi și Horedt 1985, 164; Horedt 1986, 30.

⁴² Bóna 1976; Bóna 1979.

⁴³ Bóna 1979, 43–46.

⁴⁴ Bóna 1979, 37–50; Bóna 1986, 163.

⁴⁵ Bóna 1986, 163–164.

⁴⁶ Spre exemplu, Cseh 1990; Kiss A. 1992; Cseh 1993; Nagy et alii 2000, 172.

⁴⁷ Kiss A. 1992, 50–59.

⁴⁸ Kiss A. 1987, 208–209; Kiss A. 1992, 63; o concluzie similară a fost formulată și în monografia cimitirului A de la Kölked-Feketekapu: Kiss A. 1996, 305.

⁴⁹ Spre exemplu, Bálint 1993, 243; Bálint 1995, 310–311; mai recent Kiss P. A. 2010; Kiss P. A. 2011.

Unul dintre meritele cercetării de după 1989 este publicarea mai multor cimitire cercetate în perioada comunistă⁵⁰. În privința interpretării descoperirilor, în această perioadă se remarcă activitatea lui R. Harhoiu care s-a bazat într-o mare măsură pe materialul arheologic din ce în ce mai vast, provenit din cimitirele transdanubiene, respectiv pe rezultatele sus prezentate ale lui I. Bóna și A. Kiss. În studiul lui detaliat, dedicat istoricului cercetării culturii materiale din secolele VI–VII din Transilvania, a împărțit cimitirele cu morminte dispuse în șiruri în două grupuri, luând drept punct de plecare sistemul lui Horedt: grupul I corespunde grupului III Horedt (cimitire de tip Morești), în timp ce grupul II corespunde grupului IV Horedt (cimitire de tip Band-Vereșmort). Primul grup a fost legat de Harhoiu de populația gepidică și datat – asemănător lui Horedt – înainte de așezarea avarilor în Bazinul Carpatic în 568⁵¹. În schimb, legat de grupul al doilea, a respins datarea exclusivă în secolul al VII-lea, acceptând ipoteza lui Bóna conform căreia folosirea acestora a început deja în secolul al VI-lea⁵². Despre mormintele cele mai târzii ale grupului, printre care și înmormântările cu cal, a presupus că aparțin, mai degrabă, gepizilor târzii, trecuți printr-un proces de aculturație, decât unor comunități avare sau „nomade” noi venite, cum s-a presupus înainte⁵³.

Din prezentarea succintă a momentelor cele mai semnificative din istoricul cercetărilor – chiar dacă aceasta nu a pus accent pe toate detaliile – se poate observa că cercetarea s-a concentrat pe două probleme majore: cronologia și apartenența etnică a grupului Band-Vereșmort. Deși numărul studiilor dedicate acestui subiect este relativ mare, până în momentul de față nu este clarificată nici una dintre cele două probleme menționate. Se poate sesiza, la prima vedere, că în interpretarea cimitirelor aflate în discuție s-a acordat o importanță mult prea mare izvoarelor scrise, element care a determinat de multe ori concluzii istorice exagerate.

ASPECTE CRONOLOGICE

În ceea ce privește limita cronologică inferioară, în literatura de specialitate actuală nu există niciun dubiu legat de faptul că datarea propusă de K. Horedt nu poate fi susținută, deoarece mai multe tipuri de obiecte demonstrează că cimitirele de tip Band-Vereșmort își au începutul deja în secolul al VI-lea. În același timp, nu este destul de clar când pe parcursul secolului al VI-lea poate fi plasat mai exact acest moment, precum nici relația grupului cu cimitirele cu morminte dispuse în șiruri din epoca gepidică. În literatura de specialitate, datarea siturilor arheologice în funcție de evenimentele istorice ale perioadei reprezintă o metodă obișnuită. În această ordine de idei ar fi la îndemână trasarea limitei dintre cele două grupuri în momentul prăbușirii Regatului Gepidic, respectiv în momentul așezării avarilor în Bazinul Carpatic (567/568). Cu siguranță acest eveniment a avut consecințe serioase (și) asupra comunităților din Transilvania, drept urmare efectele lui trebuie să fie sesizabile și în materialul arheologic, însă, așa cum a arătat recent A. Kiss P.⁵⁴, trasarea atât de rigidă a unei limite cronologice poate să aibă și câteva minusuri. Una dintre probleme este constituită de lipsa unei cronologii exacte și detaliate a materialului din epoca gepidică⁵⁵, ținând cont de faptul că de multe ori obiectele din perioada respectivă au fost datate cu ajutorul surselor scrise (adică utilizând „argumentație mixtă”)⁵⁶. Deși nu se poate demon-

⁵⁰ Bistrița: Gaiu 1992; Galații Bistriței: Harhoiu 2008; Bratei – cimitirul nr. 3: Bârză 2010; Fântânele: Dobos – Opreanu 2012.

⁵¹ Harhoiu 1999–2001, 127; Harhoiu 2001, 143–144.

⁵² Harhoiu 1999–2001, 127–130; Harhoiu 2001, 144–145.

⁵³ Harhoiu 1999–2001, 145; Harhoiu 2004–2005, 292. Această teorie a fost menținută de R. Harhoiu și în studiile sale mai recente: Harhoiu 2008; Bârză – Harhoiu 2008; Harhoiu 2010a; Harhoiu 2010b.

⁵⁴ Kiss P. A. 2011, 14–15.

⁵⁵ Acest fapt este cauzat de mai mulți factori: pe de o parte numărul monedelor descoperite în morminte este destul de mic, iar pe de altă parte, din cauza deranjărilor ulterioare ale mormintelor, materialul este relativ sărac și nu este potrivit elaborării unui sistem cronologic similar celor realizate prin înseriere în urma analizării cimitirelor vest-europene. Datorită analizelor aprofundate ale lui M. Nagy, au putut fi făcute câteva observații importante de ordin cronologic privind necropolele din zona Tisei: vezi, spre exemplu Bóna – Nagy 2002, 77–152; Nagy 2004; Nagy 2005a; Nagy 2005b.

⁵⁶ Un exemplu bun în acest sens este reprezentat de categoria cataramelor cu cap de vultur, considerată tipică pentru gepizi,

stra doar pe baze pur arheologice că folosirea cimitirelor din zona Tisei și a celor aparținând grupului Morești încetează odată cu evenimentele din 567/568, această datare este general acceptată⁵⁷. O asemenea metodă, este, însă, destul de riscantă, având în vedere că în acest fel toate descoperirile aparținând culturii materiale respective sunt date automat înainte de 567/568, fără să fie luate în calcul circumstanțele descoperirii. În ultima vreme din ce în ce mai multe semne indică posibilitatea că necropolele din zona Tisei nu au încetat așa de brusc cum s-a presupus, ci ultimele lor morminte pot fi încadrate în epoca avară timpurie. Această ipoteză este susținută de moneda emisă de Iustin al II-lea (565–578) și împărăteasa Sophia, descoperită în mormântul 31 al cimitirului de la Egerlöv⁵⁸ sau de mormântul de războinic, recent descoperit și doar parțial publicat, de la Tiszagyenda (cu *spatha*, vârf de lance, garnitură de centură încrustată etc.), datat printr-un *solidus* al lui Mauricius Tiberius (582–602)⁵⁹. De asemenea, pandantivul atârnat pe cureaua din mormântul 42 din cimitirul de la Kisköre-Pap tanya⁶⁰ se datează în epoca avară timpurie⁶¹, la fel ca vârfurile de lance în formă de frunză din mormântul 43 al aceluiași cimitir⁶². M. Nagy a considerat că mormintele 1 și 7 de la Hódmezővásárhely-Kishomok, amândouă cu armură completă, sunt înmormântările cele mai târzii ale cimitirului, din moment ce piesele de inventar au fost produse în a doua treime a secolului al VI-lea, în timp ce momentul îngropării lor poate fi plasat în timp în ultima treime a aceluiași secol (adică în epoca avară timpurie)⁶³. Ea a pus și craniul de cal descoperit în mormântul 2 în legătură cu obiceiurile funerare din epoca avară⁶⁴. În sfârșit, merită menționat cimitirul parțial cercetat de la Carei-Kozárd, asupra legăturilor căruia cu epoca avară I. Stanciu a atras atenția în repetate rânduri⁶⁵. Din păcate, din cauza numărului redus al mormintelor cercetate, precum și a materialului destul de sărac, nu este posibilă o datare mai sigură.

Utilizarea inflexibilă din punct de vedere arheologic a evenimentelor din 567/568 ca limită cronologică trebuie făcută cu precauție și în cazul datării începutului cimitirelor de tip Band-Vereşmort. I. Bóna a fost primul care a presupus la modul mai serios că începutul cimitirului de la Band (și probabil și al celor de la Unirea-Vereşmort și Târgu-Mureș) ar putea fi trasată deja în epoca gepidică⁶⁶. Acest demers este destul de problematic, deoarece în marea majoritate a cimitirelor analizate nu este cunoscută faza cea mai timpurie. Singura excepție este constituită de cimitirul de la Band, însă în acest caz proporția ridicată a deranjărilor ulterioare face imposibilă o datare mai exactă. Din acest punct de vedere sunt interesante câteva descoperiri date în prima jumătate a secolului al VI-lea de la Bratei⁶⁷, care au fost găsite spre vest de cimitirul nr. 3⁶⁸. Relația acestora cu necropola, mai precis dacă au aparți-

despre care s-a presupus că a fost produsă în ateliere din Crimeea. Din acest motiv, în legătură cu datarea exemplarelor din zona Tisei, M. Rusu a fost de părere că în distribuția acestora un rol semnificativ a fost jucat de așezarea avarilor (și a altor populații de origine estică) în Bazinul Carpatic: Rusu 1959, 519–520. Mai târziu, ca punct de reper cronologic a fost folosită catarama descoperită la Valentine, care a fost legată, în repetate rânduri, de o relatare a surselor literare, conform căreia goții au colonizat gepizii rămași în zona Srem în Provence în 523: Vinski 1968, 325; Bóna 1976, 58; Nagy 2002, 369; pentru o altă părere vezi Kazanski 2010, 130, care leagă catarama de la Valentine, împreună cu celelalte două piese descoperite mai recent în Gallia tot de gepizi, însă nu și de acest eveniment. Similar, în cazul datării fibulelor cu cinci butoni, ornamentate pe cap cu motive spiralice și pe placa piciorului cu romburi concentrice, punctul de plecare l-a constituit exemplarul de la Sirmium, deoarece acesta putea fi plasat pe baze istorice în perioada stăpânirii gepidice în Sirmium (473–504): Cseh 2005, 27.

⁵⁷ De exemplu: Horedt 1977, 264; Bóna 1986, 163; Kiss A. 1992; Cseh 1993, 77.

⁵⁸ Lovász 1984/85 (1991), 60.

⁵⁹ Kocsis 2010.

⁶⁰ Bóna 2002, Taf. 29/42.1, 4, 7, Taf. 86/1–2.

⁶¹ Exemplarul de la Kisköre aparține tipului Band: Garam 2011, 67–71, Tab. 1/Obere Reihe.

⁶² Bóna 2002, Taf. 29/43.6–7, Taf. 86/4. Apartenența celor două vârfuri de lance la epoca avară timpurie a fost determinată de G. Csiky: Csiky 2011–2012 (2013), 80–81.

⁶³ Bóna – Nagy 2002, 149; Nagy 2004, 174.

⁶⁴ Bóna – Nagy 2002, 93; Nagy 2004, 143.

⁶⁵ Stanciu – Iercoșan 2003, 146; Stanciu 2011, 63.

⁶⁶ Bóna 1979, 45; vezi și Kiss A. 1987, 208.

⁶⁷ Bârză 1991.

⁶⁸ Circumstanțele descoperirii sunt necunoscute, însă, cu siguranță au aparținut unor inventare funerare. Conform primei relații, este vorba despre trei morminte descoperite în 1969 la o distanță de 200 m față de cimitirul nr. 3: Popescu 1970, 451, No.

nut unei faze mai timpurie a cimitirului nr. 3 sau este vorba despre un alt cimitir mai timpuriu, rămâne o întrebare deschisă⁶⁹.

În legătură cu faza timpurie a grupului Band-Vereşmort, trebuie menţionat şi mormântul 121 de la Noşlac. Catarama din argint aurit cu placă de fixare romboidală, ornamentată cu motive spiralice în tehnica *Kerbschnitt*, cunoscută de mai demult în literatura arheologică⁷⁰, poate fi datată, pe baza analogiilor celor mai apropiate, la mijlocul – al treilea sfert al secolului al V-lea⁷¹. Nu este de neglijat faptul că piesa prezintă urme intense de uzură, ceea ce indică o perioadă de folosire mai îndelungată. Această observaţie l-a determinat pe A. Kiss să plaseze catarama de la Noşlac în prima jumătate a secolului al VI-lea⁷². În schimb, K. Horedt şi R. Harhoiu, bazându-se pe datarea generală a cimitirului în epoca avară timpurie, au presupus că piesa a ajuns în mormânt cândva la sfârşitul secolului al VI-lea sau chiar mai târziu, la începutul veacului următor⁷³. Catarama a fost descoperită într-un mormânt orientat V-E, parţial deranjat în zona toracelui şi a braţelor. În zona gâtului au fost identificate mai multe mărgelile de diferite tipuri. Conform documentaţiei originale, numărul iniţial al acestora a fost 34, din care numai 26 au putut fi identificate în Muzeul Naţional de Istorie a României din Bucureşti (MNIR). Dintre acestea, 23 au fost realizate din chihlimbar, o proporţie neobişnuit de ridicată. Pe antebratul drept a fost descoperită o brăţară subţire cu capete uşor îngroşate. Catarama a fost plasată aproximativ la mijlocul bazinului. În mormânt au fost descoperite nouă distribuitoare de curea din argint, de dimensiuni mici, dintre care şapte au fost identificate în depozitele MNIR, acestea făcând parte din pandantive atârinate pe curea. Aceluiaşi pandantiv i-au aparţinut şi trei mărgelile de chihlimbar care au fost fixate pe capătul acestuia⁷⁴. Mormântul a mai conţinut o verigă de bronz şi un obiect cu funcţionalitate necunoscută⁷⁵. Cu excepţia cataramei, piesele descoperite în mormântul 121 de la Noşlac nu pot fi datate într-o perioadă mai restrânsă, însă acestea nu sprijină datarea propusă de Horedt şi Harhoiu. Deşi pentru pandantivul atârnat pe curea se cunosc analogii şi în epoca avară timpurie⁷⁶, perioada lor cea mai intensă de utilizare se încadrează în primele două treimi ale secolului al VI-lea, iar exemplarele cele mai timpurii au apărut, probabil, deja la sfârşitul secolului al V-lea – începutul secolului al VI-lea⁷⁷. Datarea mormântului în epoca avară timpurie este contrazisă şi de brăţara şi de mărgelile de chihlimbar⁷⁸. Din acest motiv, datarea generală a cimitirului în epoca avară timpurie nu reprezintă un argument suficient de solid pentru plasarea acestui mormânt în aceeaşi perioadă. Pe baza inventarului, el aparţine, mai degrabă, epocii gepidice şi poate fi datat spre sfârşitul secolului al V-lea sau, cel mai târziu, la începutul secolului al VI-lea. Având în vedere că cimitirul de la Noşlac a fost doar parţial cercetat – ca şi în cazul necropolei de la Bratei – rămâne deschisă întrebarea dacă acest mormânt aparţine unei faze timpurii sau este vorba despre o înmormântare izolată⁷⁹.

Pe baza celor prezentate mai sus nu trebuie, foarte probabil, să trasăm neapărat o linie de demarcaţie între cimitirele din epoca gepidică şi cele aparţinând grupului Band-Noşlac, deoarece putem presupune că primele au fost folosite parţial şi în primele decenii ale epocii avară, în timp ce nu putem exclude plasarea

115. Cu ocazia publicării mai detaliate a pieselor, distanţa menţionată între cele două puncte este de 100 m: Bârză 1991, 211.

⁶⁹ R. Harhoiu a atras de mai multe ori atenţia asupra acestei probleme: Harhoiu 1999–2001, 129; Bârză – Harhoiu 2008, 528, Abb. 13; Harhoiu 2010b, 154.

⁷⁰ Horedt 1986, Taf. 3/5; Harhoiu 1998, 181, Nr. 61, Taf. XCI/B; Gepizii 2011, 117–118, nr. 56.

⁷¹ Kiss A. 1984, 62–68; Harhoiu 1990, 188; Harhoiu 1998, 109; Gavrituchin – Kazanski 2010, 120.

⁷² Kiss A. 1984, 68.

⁷³ Horedt 1977, 262, nota 59; Harhoiu 1990, 188; Harhoiu 2004–2005, 292–293; Harhoiu – Gáll – Lakatos 2009, 225.

⁷⁴ Dobos 2012, 32–33, Fig. 1/2.

⁷⁵ Doresc să mulţumesc domnului dr. Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca) pentru că a pus cu amabilitate la dispoziţia mea a documentaţia originală a săpăturii de la Noşlac.

⁷⁶ Band, mormântul 29: Kovács 1913, 30. kép/12–14; Kölked-Feketekapu B, mormântul 85: Kiss A. 2001, Taf. 30/11–26.

⁷⁷ Dobos 2012, 31–39.

⁷⁸ Faţă de perioada anterioară, în epoca avară numărul mărgelilor de chihlimbar este semnificativ mai mic: Kiss A. 2001, 269, Liste 8. 26 de exemplare într-un singur mormânt reprezintă o descoperire excepţională şi pentru epoca gepidică.

⁷⁹ Din păcate, în documentaţia lăsată de M. Rusu nu există niciun indiciu legat de poziţia topografică a acestui mormânt.

începutului unora dintre necropolele de tip Band-Noșlac înainte de așezarea avarilor în Bazinul Carpatic⁸⁰. Un răspuns la această întrebare poate fi obținut numai prin cercetarea exhaustivă a unor cimitire noi.

O incertitudine similară celei prezentate mai sus este reprezentată și de limita cronologică superioară a grupului Band-Noșlac. Se poate afirma cu siguranță că faza cea mai târzie a diferitelor necropole (în cazul în care aceasta este cunoscută) se datează diferit. Se pare că cimitirul de la Band, cel puțin pe baza puținelor obiecte databile care au supraviețuit deranjărilor ulterioare (aplicele de harnașament în formă de rozetă și capătul de bici din os în formă de pară din mormântul 44, cerceul cu pandantiv sferic din mormântul 141) nu depășește mijlocul secolului al VII-lea. În schimb la Noșlac, utilizarea cimitirului se prelungește până la o dată mult mai târzie. Mormintele cercetate la marginea nordică a cimitirului, care aparțin fazei celei mai târzii, pot fi date în epoca avară târzie. În acest context trebuie menționați cerceii în formă de semilună și cu pandantiv stelat descoperiți în mormântul 85⁸¹. Aceștia (Čilinská tip II/C) aparțin variantei cele mai târzii a cerceilor cu pandantiv stelat, a cărei perioadă de utilizare se încadrează în epoca avară târzie, prelungindu-se până în secolul al IX-lea⁸². Un moment cronologic la fel de târziu este sugerat și de cele trei pandantive din plumb descoperite în mormântul 60⁸³, ale căror analogii sunt cunoscute din contexte datate la sfârșitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al IX-lea⁸⁴. Luând în considerare că cimitirul de la Noșlac nu a fost cercetat în totalitate, relația acestor morminte târzii cu restul cimitirului nu este clarificată.

ASPECTE LEGATE DE INTERPRETAREA ETNICĂ

Din trecerea în revistă a celor mai importante contribuții științifice referitoare la subiect reiese faptul că de-a lungul timpului au fost formulate numeroase ipoteze în legătură cu interpretarea etnică a grupului Band-Vereșmort⁸⁵. Însă, începând cu a doua jumătate a anilor 1950, imaginea creată despre structurile etnice aparținând epocii migrațiilor și celei medievale timpurii a fost dominată de căutarea dovezilor continuității daco-romane, situație care a condus la nașterea a numeroase clișee atât din punctul de vedere al interpretărilor, cât și al metodologiei aplicate. Această imagine s-a modificat într-o anumită măsură după schimbarea regimului comunist, în 1989, însă teoria continuității joacă în continuare un rol marcant în istoriografia românească. Problema este agravată de faptul că baza istoriografiei oficiale contemporane referitoare la perioada migrațiilor și la epoca medievală timpurie este reprezentată, în continuare, de această teorie⁸⁶, iar acest lucru se întâmplă prin preluarea fără spirit critic a „rezultatelor” perioadei premergătoare și fără vreo tentativă de reinterpretație⁸⁷. Bineînțeles, o asemenea abordare nu poate conduce decât la o stagnare din punct de vedere metodologic. De-a lungul timpului, adepții acestei teorii au tras o linie marcantă între comunitatea locală, autohtonă și așa-zisele „popoare migratoare”, demarcare care, cu excepția unor influențe mai puțin semnificative, a fost de nepătruns⁸⁸. Această percepție se datorează în primul rând faptului că ambele comunități au fost considerate entități omogene, bine definite și unitare din punct de vedere lingvistic, biologic și cultural (inclusiv cultura materială). Nu este surprinzător că în acest fel unele

⁸⁰ Din acest punct de vedere un exemplu bun este oferit de cultura Keszthely, care a fost considerată mai demult un fenomen care aparține exclusiv epocii avar. Cercetările noi au arătat că unele elemente pot fi date într-o perioadă mai timpurie, drept urmare și momentul de început al culturii este anterior așezării avarilor în Bazinul Carpatic: Vida 2008, 37.

⁸¹ Rusu 1964, Pl. I/1–2.

⁸² Čilinská 1975, 71–72 (cu o datare în secolele VII–VIII); Mesterházy 1990, 102; Garam 1995, 278; Stanciu 2000, 139–140; Hajnal 2003, 123–124.

⁸³ Rusu 1962, Fig. 2/19; Dobos 2010, Fig. 2–3.

⁸⁴ Vida 2002, 183; Dobos 2010, 15–16.

⁸⁵ Din această perspectivă este utilă analiza statistică a lui R. Harhoiu: Harhoiu 1999–2001, 132–149.

⁸⁶ Cel mai bun exemplu în acest sens este Istoria Românilor editată în 2001 și reeditată în 2010 de Academia Română: IstRom 2001; IstRom 2010. Alte lucrări de sinteză, spre exemplu: Velter 2002; Mare 2004.

⁸⁷ Pentru o critică metodologică severă a teoriei, vezi Niculescu 2004–2005, în special 117–123.

⁸⁸ Această concepție este ilustrată, printre altele, de un volum colectiv apărut în 1975 al cărui scop a fost acela de a cerceta relațiile dintre comunitățile autohtone și popoarele migratoare: Relations 1975; studii de acest gen au fost la ordinea zilei în această perioadă: vezi, de exemplu: Horedt 1980, Rusu 1980, Comșa 1987.

categorii de obiecte au fost interpretate drept indicatoare etnice exclusive ale populației autohtone. Printre acestea, locurile cele mai importante au fost ocupate de piesele bizantine, elementele de origine antică târzie, respectiv descoperirile cu caracter creștin, pe baza cărora populația locală a fost strâns legată de creștinism⁸⁹.

În lumina celor prezentate mai sus nu este deloc surprinzător că așa-zișii *styli*, precum și fibulele de fier descoperite în cimitirele cu morminte în șiruri și în așezările (în primul rând la Morești) din epoca gepidică din Transilvania au fost interpretate în repetate rânduri drept dovezi ale prezenței populației autohtone⁹⁰. În mod similar, în cazul ceramicii lucrate la roată, s-a pus accentul pe tradițiile romane târzii care pot fi explicate numai prin prezența unei populații locale romanizate⁹¹. Nu s-a ivit nici măcar posibilitatea că ar putea fi vorba de tradiții meșteșugărești care nu înseamnă obligatoriu și continuitate etnică, nu a fost luată în considerare posibilitatea conform căreia obiectele creștine nu pot fi legate neapărat de vreo etnie, iar proprietarii lor nu au fost în mod obligatoriu creștini.

O demarcare la fel de rigidă se poate observa în ceea ce privește modul de trai al diferitelor comunități: în literatura arheologică din România populațiile sedentare și cele nomade au fost tratate ca două entități total opuse. Indicatorul cel mai important al celor din urmă a fost considerat a fi înmormântarea cu cal care de obicei a fost legată de avari sau de una dintre popoarele nomade subjugată de avari. În pofida faptului că, de exemplu, în cimitirele merovingiene din Europa Centrală și de Vest, utilizate de populații care nu au avut nicio legătură cu modul de trai nomad, înmormântările de cal nu reprezintă un fenomen excepțional⁹², nu a fost luată în considerare niciodată posibilitatea ca înmormântările de cal din Transilvania să nu fi aparținut unor călăreți nomazi. O interpretare mai complexă a fost inițiată de R. Harhoiu, în opinia căruia înmormântările de cal din cimitirele de tip Band-Vereșmort au aparținut gepizilor târzii, „avarizați”⁹³. În același timp, nu a fost luată în considerare posibilitatea conform căreia acest fenomen nu trebuie să fi avut în mod exclusiv cauze etnice, ci și alți factori, în primul rând sociali, au putut să aibă un rol important.

Așa cum am menționat anterior, înmormântările de cal au fost atribuite de mai multe ori cutrigurilor⁹⁴. Această interpretare s-a înrădăcinat în literatura arheologică în urma cercetărilor lui G. Bakó⁹⁵. Unii cercetători au considerat că înmormântările parțiale de cal pot fi atribuite cutrigurilor care s-au așezat odată cu avarii în Bazinul Carpatic⁹⁶. Din cauza că Bakó a interpretat mormintele cu oase de cal de la Band drept înmormântări parțiale de cal, acesta a legat interpretarea cutrigură de evenimentele istorice ale perioadei, cunoscute din izvoarele scrise. Din punct de vedere metodologic, teoria refugiaților cutriguri la Band nu mai poate fi acceptată din mai multe motive. Pe de o parte, nu este sigur că toate mormintele avute în vedere sunt înmormântări parțiale de cal⁹⁷, iar pe de altă parte – și dacă nu luăm în considerare acest aspect – „argumentația mixtă” folosită de Bakó nu are baze solide. În pofida numeroaselor încercări, nici până în momentul de față materialul arheologic aparținând cutrigurilor nu a putut fi delimitat în mod clar în cadrul

⁸⁹ Niculescu 2004–2005, 121–122.

⁹⁰ Horedt 1975, 118; Horedt 1977, 265–267; Horedt 1979, 205; Horedt 1980, 120–121; Comșa 1987, 227. Pentru o critică a acestei interpretări, vezi Bóna 1979, 26–30.

⁹¹ Spre exemplu: Rusu 1962, 285–286: „...„Certain scholars ascribe these ceramics to the Gepids, – who would have inhabited and possessed the territory of Transylvania – without, however, being able to explain whence the Gepids could have brought such ceramics and what are the forms from which they were derived.” ... „Owing to its characteristic features and to the milieu where it is brought out, the pottery of the Vth and VIth centuries, discovered in the huts of the settlements from Morești, Cipău, Florești, Soporul de Cîmpie, etc., in Transylvania, or that of Dămăroaia, Militari, Ciurel, etc., in Wallachia, can be ascribed to no other but the Romanic autochthonous population.”

⁹² Müller-Wille 1970–1971; Oexle 1984; Schach-Dörge 2008.

⁹³ Vezi nota 54.

⁹⁴ Harhoiu 1999–2001, 137.

⁹⁵ Vezi nota 15.

⁹⁶ Spre exemplu Csallány 1933–1934, 211–212; Kiss G. 1996, 389; Steuer 2003, 64.

⁹⁷ Dobos 2010/2011, 379.

culturii materiale a Bazinului Carpatic din epoca avară⁹⁸. Cu toate acestea, teoria cutrigurilor care au apărut la Band în jurul anului 630 este prezentă în continuare în literatura de specialitate⁹⁹.

Interpretarea înmormântărilor de cal și a celorlalte elemente cu caracteristici „avare” (piese de harnasament, garnituri de centură de tip „avar”, arme, podoabe etc.) este strâns legată de problema așezării avarilor în Transilvania. Din acest punct de vedere, opinia lui K. Horedt este cea mai vehiculată până în zilele noastre. Cercetătorul s-a legat prezența avară în Transilvania de un centru aflat în zona cursului mijlociu al Mureșului pe care l-a numit mai întâi grupul Mureș, iar mai târziu grupul Gâmbaș. El a datat apariția acestui grup la mijlocul – a doua jumătate a secolului al VII-lea. În același timp, a atras atenția că în ultima fază a cimitirelor târzii cu morminte în șiruri sunt prezente deja elemente avare, ceea ce indică o suprapunere în timp între această fază și începuturile centrului avar din zona râului Mureș¹⁰⁰. Spre deosebire de Horedt, I. Bóna, pe baza descoperirilor de la Tărnăveni și a unor *solidi* bizantini, a presupus că apariția avarilor în Transilvania s-a petrecut imediat după așezarea lor în Bazinul Carpatic¹⁰¹.

Din păcate, cercetarea cimitirelor din epoca avară timpurie din Transilvania se află încă într-un stadiu mult prea puțin avansat pentru a trage concluzii sigure legate de așezarea avarilor în acest spațiu. Din această perspectivă trebuie amintit cimitirul parțial cercetat (39 de morminte) la Șpălnaca, deocamdată inedit. Din punct de vedere cronologic, o importanță maximă îi revine mormântului 10, datat prin moneda lui Iustin al II-lea (565–578)¹⁰². Deși cronologia epocii avare în Bazinul Carpatic s-a modificat în ultimele decenii, teoria lui Horedt, prezentată mai sus, ocupă în continuare un loc important în literatura arheologică contemporană¹⁰³. Pe de altă parte, în urma cercetărilor recente, devine din ce în ce mai evident că definiția culturii materiale „avare” este mult mai complexă și problematică decât s-a crezut înainte. În primul rând, nu este identificat clar nici până în momentul de față materialul arheologic care poate fi atribuit primelor generații avare din Bazinul Carpatic, chiar dacă s-au făcut destul de numeroase demersuri în acest sens¹⁰⁴. Această incertitudine este cauzată pe de o parte, de faptul că originile materialului arheologic din Bazinul Carpatic nu pot fi identificate cu certitudine în zona de stepă aflată la est de Carpați, iar pe de altă parte de modul în care s-a dezvoltat cultura materială „tipic avară”. Aceasta nu a ajuns în Bazinul Carpatic în 568 ca o cultură uniformă, gata dezvoltată, ci este mai degrabă rezultatul unei evoluții care s-a petrecut în interiorul Bazinului Carpatic și în care au jucat un rol important o serie de elemente „neavare” (de exemplu bizantine, germanice, romanizate, slave, elemente estice din zona stepei etc.). Ca urmare, cultura materială „tipic avară” nu a apărut imediat după așezarea avarilor în Bazinul Carpatic¹⁰⁵. Din acest motiv, nu este surprinzător că identificarea elementelor avare „tipice” sau „pure” în materialul arheologic din Transilvania este problematică. În cazul cercetărilor care acceptă o prezență avară în Transilvania doar după 630 sau după mijlocul secolului al VII-lea, punctul de plecare este constituit de interpretarea înmormântărilor de cal din cadrul grupului Band-Vereșmort, pe care nu le consideră avare. În această viziune, sunt interpretate drept avare doar acele cimitire din inventarul cărora lipsesc descoperirile cu caracteristice germanice sau slave.

După cum reiese din istoricul cercetărilor, în interpretarea cimitirelor de tip Band-Vereșmort un rol central i-a revenit problemei continuității gepidice. În timp ce K. Horedt a pus accentul pe diferențele dintre descoperirile din epoca gepidică și cimitirele cu morminte dispuse în șiruri din epoca avară timpurie,

⁹⁸ Pentru o discuție mai detaliată a problemei, vezi Bálint 2010, 160.

⁹⁹ Spre exemplu Dulea 2001–2002, 210, 222; Madgearu 2011, 193–194.

¹⁰⁰ Horedt 1958b, 88–91; Horedt 1968, 110–115; Horedt 1986, 66–72.

¹⁰¹ Bóna 1986, 164–165.

¹⁰² Protase et alii 2000.

¹⁰³ Spre exemplu, Dulea 2001–2002, 210; Madgearu 2011, 197, deși înainte (Madgearu 2011, 194) amintește de descoperirile de la Șpălnaca. Mai precaut este I. Stanciu care nu exclude posibilitatea unei prezențe avare înainte de anul 600: Stanciu 2010, 856.

¹⁰⁴ Cele mai importante studii pe acest subiect: Kovrig 1955a; Kovrig 1955b; Garam 1990; Bálint 1993; Bálint 2010.

¹⁰⁵ Pentru o discuție mai detaliată a problemei, vezi Bálint 1993, 237–238; Bálint 2010, 160; în literatura de specialitate din România, vezi Stanciu 2010, 854–855.

alți cercetători, precum I. Bóna, A. Kiss sau R. Harhoiu s-au bazat pe asemănările între cele două orizonturi¹⁰⁶. În același timp, Bóna a atras atenția deja în 1986 asupra legăturilor grupului Band-Vereşmort cu lumea merovingiană din Europa Centrală și Vestică¹⁰⁷. Având în vedere nivelul cunoștințelor de la acea dată, nu este de mirare că Bóna a atribuit aceste descoperiri unor coloniști alamani și bavarezi, deoarece publicarea la o scară mai largă a cimitirelor cu caracteristici germanice din epoca avară din Transdanubia a început abia în anii 1990¹⁰⁸. În lumina acestor necropole din Pannonia de Est (Környe, Kölked-Feketekapu A și B, Budakalász-Dunapart, Zamárdi-Rétiföldek, Szekszárd-Bogyiszlói út, Csákberény-Orondpuszta etc.) o reinterpretare a grupului Band-Vereşmort a devenit necesară.

Comparând cimitirele de tip Band-Vereşmort, precum și cele din Transdanubia aparținând epocii avară cu materialul din epoca gepidică, poate fi constatat că acestea prezintă legături mult mai strânse cu cultura materială merovingiană din zona centrală și vestică a Europei¹⁰⁹. În cazul mormintelor de bărbați este vorba, în primul rând, despre garniturile de centură, care, din cauza deranjărilor ulterioare, de cele mai multe ori s-au păstrat doar fragmentar. În pofida acestui fapt, se pare că garniturile de centură din Transilvania și Transdanubia au evoluat paralel cu cele merovingiene, exemplarele cele mai târzii aparținând garniturilor „compuse din trei părți”, completate, adeseori, de o limbă de curea, fenomen considerat caracteristic pentru cultura materială din Bazinul Carpatic¹¹⁰. Din mai multe morminte cu spadă provin prinzătoare de teacă de formă piramidală (în multe cazuri doar acestea indică existența inițială a spadei, scoase pe parcursul deranjărilor ulterioare) care au servit la fixarea curelei pentru spadă¹¹¹. Dintre arme poate fi amintit, de exemplu, vârful de lance de tip Hellmitzheim din mormântul 14 de la Fântânele¹¹², iar dintre piesele de harnașament aplicele piramidale cu decor poansonat din mormântul 89 de la Noșlac¹¹³. În mormintele de femei elemente merovingiene pot fi considerate pandantivele atârinate pe centură, deși în privința decorului acestea diferă de exemplarele cunoscute din Europa de Vest¹¹⁴. În afară de acestea mai pot fi amintite garniturile pentru încălțăminte (*Wadenbindengarnituren*)¹¹⁵ și amuletele în formă de capsulă¹¹⁶.

În lumina celor prezentate mai sus se ivește în mod natural întrebarea dacă toate aceste elemente arată apariția unor noi comunități în zonă (colonizate eventual de către avari), așa cum au presupus Horedt și parțial Bóna, ori el pot fi legate exclusiv de gepizii rămași în Transilvania după evenimentele din 567/568, care au urmat „moda” germanică contemporană și sub stăpânirea avară. Pentru a doua variantă pledează câteva tipuri de artefacte care continuă tradițiile epocii gepidice, respectiv ceramica lucrată la roata rapidă care, deși a suferit câteva schimbări semnificative, din punct de vedere tehnic poate fi legată de tradiții locale, premergătoare epocii avară¹¹⁷. În același timp, aceste elemente pot să indice și existența unor tradi-

¹⁰⁶ Vezi capitolul referitor la istoricul cercetărilor.

¹⁰⁷ Bóna 1986, 163.

¹⁰⁸ Singura excepție este reprezentată de cimitirul de la Környe care, în primul rând din cauza lipsei analogiilor convingătoare din Bazinul Carpatic, a fost datat mai timpuriu, în prima jumătate a secolului al VI-lea și a fost legat de o garnizoană antică târzie din apropiere, cu populație mixtă: Salamon – Erdélyi 1971, 66–71. Trebuie subliniat că K. Horedt, imediat după apariția monografiei cimitirului, a atras atenția asupra asemănărilor existente între cimitirul de la Környe și cimitirele de tip Band-Vereşmort din Transilvania: Horedt 1971; vezi și Bakó 1973, 645–648.

¹⁰⁹ Pentru o imagine de ansamblu a descoperirilor cu caracter germanic din Transdanubia și a legăturilor acestora, vezi Daim 2003, 471–473; Vida 2008, 18–31. Analiza comună a celor două cimitire (A și B) de la Kölked-Feketekapu a arătat că și din punct de vedere cronologic utilizarea obiectelor „merovingiene” este paralelă cu Europa Centrală și Vestică: Hajnal 2012, 634.

¹¹⁰ Martin 1990, 69–70; Martin 1996a, 65–69; Martin 1996b, 346; vezi și Gavrituchin 2008, 65, Fig. 4.

¹¹¹ Menghin 1983, 150–151; Vida 2000, 169–170; mai recent Lüpkes 2010 (cu bibliografie).

¹¹² Dobos – Opreanu 2012, Pl. 12/14.2; Pl. 37/9. Pentru o discuție mai detaliată a tipului vezi Koch 2001, 323.

¹¹³ Rusu 1964, Pl. I/4. În afară de cele vestice, o analogie bună este cunoscută din mormântul 7 de la Hódmezővásárhely-Kishomok: Bóna – Nagy 2002, Taf. 9/7.26; Taf. 73/8. Pentru o discuție mai detaliată a tipului vezi Nawroth 2001, 87–88.

¹¹⁴ Vida 1996, 108–118; Vida 1999/2000; Garam 2011.

¹¹⁵ Vida 1996, 118–121; Straub 1999, 96–99; pentru exemplarele din Europa Centrală și de Vest vezi Clauss 1976/77 (1982).

¹¹⁶ Vida 1995; Vida 1996, 121–122.

¹¹⁷ Vida 1999, 58–59.

ții meșteșugărești și ele nu trebuie neapărat interpretate drept dovezi directe ale unei continuități etnice. Susținerea unor concluzii etnice pe baza continuității culturii materiale este destul de problematică din punct de vedere metodologic, având în vedere că aceste două fenomene pot să evolueze diferit în cadrul unei comunități umane. Din această cauză, continuitatea sau discontinuitatea sesizată în cultura materială nu indică în mod direct păstrarea sau modificarea limbii sau a identității etnice¹¹⁸. Tocmai din acest motiv, nici diferențele care pot fi observate între cimitirele cu morminte în șiruri din epoca gepidică și cele din epoca avară nu trebuie explicate în mod obligatoriu prin diferențe etnice, respectiv prin apariția unor comunități noi. Ca și exemplu poate fi invocată lipsa fibulelor „digitate” (*Bügel fibeln*) în cimitirele de tip Band-Verešmort, unul dintre principalele argumente ale lui Horedt pentru discontinuitatea cronologică și etnică în cadrul cimitirelor cu morminte în șiruri. Comparând cu situația cunoscută din cimitirele contemporane din Europa de Vest și Centrală, se poate observa că în mormintele de femei din epoca merovingiană târzie (*Jüngere Merowingerzeit*) fibulele „digitate” devin rare, locul lor fiind preluat de fibulele în formă de disc, plasate, de obicei, în zona gâtului¹¹⁹. În Bazinul Carpatic asemenea fibule în formă de disc nu sunt necunoscute, însă reprezintă o raritate. Din Transilvania provine doar un singur exemplar, cel descoperit în mormântul 114 de la Noșlac¹²⁰.

Polul opus al viziunii lui Horedt este reprezentată de teoria lui R. Harhoiu, influențată puternic de rezultatele lui A. Kiss, conform căreia cimitirele de tip Band-Verešmort au aparținut exclusiv gepizilor trecuți printr-un proces de aculturație. Această viziune oferă un model de interpretare mai complex, însă simplifică rolul avarilor în Bazinul Carpatic. Astfel, pot fi considerate „avare” doar acele cimitire în care lipsesc elementele germanice, ceea ce, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, poate să ducă la o imagine destul de distorsionată. În același timp, trebuie luat în considerare și faptul că după mijlocul secolului al VII-lea fenomenul de „avarizare” nu poate fi sesizat numai în Transilvania, ci în tot Bazinul Carpatic. După un secol de la așezarea avarilor în Bazinul Carpatic locul culturii materiale eterogene, caracteristică pentru epoca avară timpurie, a fost preluat de una mult mai omogenă și standardizată. Deocamdată cauzele acestui fenomen sunt necunoscute, însă se pare că nu poate fi legat de așezarea unor comunități noi, ci este vorba despre o evoluție locală¹²¹.

Problemele schițate mai sus arată că atribuirea cimitirelor discutate unuia dintre grupurile etnice cunoscute din izvoarele scrise este destul de controversată. În această ordine de idei pot fi amintite mai multe morminte care, atât din punct de vedere al ritului funerar, cât și al inventarului, se încadrează fără probleme în șirul descoperirilor „avare” din Bazinul Carpatic¹²², drept urmare doar pe baza contextului de descoperire au putut fi interpretate drept gepidice târzii. De asemenea, dacă nu ar fi fost cunoscută necropola parțial cercetată de la Unirea-Verešmort¹²³, este puțin probabil că mormântul de războinic cu înmormântare de cal, recent descoperit¹²⁴, ar fi fost pus în legătură cu gepizii, ci, mai degrabă, ar fi fost considerat un mormânt „tipic avar”¹²⁵. Această observație poate fi valabilă și în sens invers: având în vedere că în niciun cimitir considerat tipic avar și datat în epoca avară timpurie nu a avut loc o săpătură arheolo-

¹¹⁸ Pentru o discuție mai detaliată referitoare la subiect: Brather 2004, 540–541; vezi și Brather 2002, 156–157.

¹¹⁹ Clauss 1987, 495–497; Martin 1991 (1995), 629–933; Zeller 1996, 680–682. În același timp, aceste fibule reprezintă un exemplu bun pentru relația dintre continuitatea/discontinuitatea culturii materiale și identitatea etnică: în costumul feminin poate fi observată o schimbare importantă (discontinuitate în cultura materială) care, însă, este rezultatul unei evoluții locale care nu are legătură directă cu identitatea etnică (continuitate etnică).

¹²⁰ Pentru analiza tipologică și cronologică vezi Vida 2005.

¹²¹ Bálint 2010, 160–161.

¹²² Asemenea morminte sunt, spre exemplu: Band, mormântul 44: Kovács 1913, 321–322, 39. kép; Bratei – cimitirul nr. 3, mormintele 66, 219, 274, 278, 283: Bărză 2010, 190, Taf. 13/G.66, 240–241, Abb. 237, Taf. 37/G.219, 262, Abb. 284, Taf. 46/G.274, 264–265, Abb. 288, Taf. 48, 266–267, Abb. 293, Taf. 50/G.283; Noșlac, mormântul 12: publicat parțial: Rusu 1962, Fig. 4/8–10; Rusu 1964, Fig. 3/8–10.

¹²³ Roska 1934.

¹²⁴ Rustoiu – Ciută 2008.

¹²⁵ Din cauza locului de descoperire acesta a fost inclus în catalogul descoperirilor gepidice din Transilvania: Gepizii 2011, 124–130, nr. 74–98.

gică exhaustivă, nu poate fi exclusă posibilitatea ca acestea să fi aparținut fazei târzii a unor cimitire de tip Band-Vereşmort. Din această perspectivă cel mai bun exemplu este reprezentat de necropola de la Gâmbaş, care în sistemul cronologic al lui K. Horedt a fost cimitirul eponim al descoperirilor avarice din Transilvania („Gâmbaşgruppe”). Pe de altă parte, R. Harhoiu a atras atenția că acesta prezintă mai multe asemănări cu cimitirul nr. 3 de la Bratei, drept urmare este probabil să fi făcut parte dintr-un cimitir „gepidic târziu” mai mare¹²⁶. Această incertitudine, în unele cazuri numărul redus al mormintelor cercetate, respectiv inventarul mai modest și mai greu databil al unor cimitire au condus la situația în care nu există un consens în cercetare legat de cimitirele care pot fi incluse în grupul Band-Vereşmort¹²⁷.

ÎN LOC DE CONCLUZII

Pe baza celor prezentate putem concluziona că, în pofida încercărilor, problemele etnice ale cimitirelor târzii cu morminte în șiruri din Transilvania sunt departe de a fi clarificate. Pe baza materialului arheologic, se pare că în perioada respectivă s-a dezvoltat o cultură materială complexă, dezvoltată din mai multe tradiții diferite, care a fost supusă permanent unor schimbări și influențe noi. Din această cauză, metoda rigidă „obiect = apartenență etnică”, cel mai des folosită pe parcursul cercetărilor, nu poate să ducă la un rezultat clar. În ultimele decenii mulți dintre cercetători au pus la îndoială posibilitatea de a interpreta materialul arheologic din punct de vedere etnic¹²⁸, ceea ce a generat o dispută teoretică și metodologică serioasă¹²⁹. Din nefericire, în literatura de specialitate din România aceste interpretări teoretice, cu câteva excepții, sunt ignorate, drept urmare în marea majoritate a cazurilor grupurile etnice sunt tratate în continuare ca unități închise, omogene și statice, nu ca niște comunități dinamice, aflate într-o schimbare permanentă, în cadrul cărora apartenența etnică – asemănător celorlalte identități – se poate schimba în funcție de context¹³⁰. Chiar dacă aria de răspândire a unor tipuri de artefacte se concentrează pe teritoriul ocupat de o anumită populație cunoscută din izvoarele scrise (în cazul gepizilor asemenea obiecte sunt, de exemplu, cataramele cu cap de vultur, fibulele decorate cu cerculețe incizate sau pandantivele atârinate pe centură, decorate cu distribuitoare de curea), rămâne deschisă întrebarea: în ce măsură li se poate atribui acestor obiecte o semnificație etnică?¹³¹ Această dilemă este mult mai accentuată când este vorba despre o cultură materială cum este cea a Khaganatului Avar, un sistem multiethnic și multicultural¹³².

¹²⁶ Harhoiu 2004–2005, 295. Această posibilitate a fost sugerată mai devreme și de G. Bakó: Bakó 1973, 644.

¹²⁷ Comşa 1973: Band, Târgu-Mureș, Căpușu Mare, Cipău, Noșlac, Bratei – cimitirul nr. 3, Unirea-Vereşmort; Horedt 1977, 267–268: Band, Bratei – cimitirul nr. 3, Drăușeni, Noșlac, Târgu-Mureș, Unirea-Vereşmort, Valea Largă; Harhoiu 2008, 193–196, Abb. 1 și Harhoiu 2010c, 161–164, Verbreitungskarte 1: Aiud (?), Alba Iulia – Dealul furcilor, Archiud, Band, Bistrița, Bratei – cimitirul nr. 3, Căpușu Mare (?), Cornești, Cristuru Secuiesc, Drăușeni, Fântânele, Galații Bistriței, Gâmbaş, Iclod, Moldovenești, Noșlac, Nușeni, Sighișoara – Dealul viilor, Sintereag, Târgu-Mureș, Unirea-Vereşmort, Valea Largă, Vermeș; Madgearu 2011, 193, Fig. 15: Band, Bratei – cimitirul nr. 3, Galații Bistriței, Noșlac, Unirea-Vereşmort, Valea Largă, Târgu-Mureș, Nușeni, Sucutard.

¹²⁸ Literatura referitoare la subiect este mult prea vastă, din această cauză facem referire doar la sintezele cele mai importante: Jones 1997; Brather 2004.

¹²⁹ Desigur, metoda clasică a interpretării etnice a materialului arheologic pe baza izvoarelor scrise are în continuare numeroși adepți care au încercat să argumenteze din punct de vedere teoretic și metodologic în favoarea acestei viziuni tradiționale, vezi spre exemplu Bierbrauer 2004, 44–50; Bierbrauer 2008, 5–8; Kazanski – Périn 2008, 182–201, în special 182–186; Kazanski – Périn 2009, 149–151. Pentru o scurtă trecere în revistă a celor mai importante contribuții, vezi Halsall 2011, 17–18.

¹³⁰ Geary 1983, 25–26; Pohl 1991, 40–41.

¹³¹ Părerile referitoare la această problemă sunt împărțite în literatura de specialitate. Conform viziunii tradiționale, posibilitatea interpretării etnice nu se pune sub semnul întrebării în asemenea situații, vezi de exemplu Bierbrauer 2004. Polul opus este reprezentat de opinia lui S. Brather, conform căreia definiția culturilor arheologice este rezultatul unei clasificări științifice care este irelevantă din perspectiva identității etnice: Brather 2002, 152–156. Între cele două viziuni se situează F. Curta care a considerat că diferitele tipuri de artefacte nu pot fi legate *a priori* de un grup etnic, ci de „stilul emblematic” (*emblematic style*) al acestuia, care este rezultatul unei manipulări conștiente, bazate pe identitatea etnică: Curta 2001, 197–204; Curta 2007, 172–175. Pentru critica acestei teorii, vezi Niculescu 2011, 16–18.

¹³² Pohl 1998, 41–42; Pohl 2003, 589–590.

Un alt factor important rămas în afara atenției în cercetarea din România este faptul că apartenența etnică este doar una dintre numeroasele identități ale unei persoane¹³³, drept urmare se pune întrebarea în ce măsură este reprezentată aceasta în cadrul ritului funerar. Atât ritul funerar, cât și inventarul sunt mijloace potrivite pentru simbolizarea unor identități sociale care nu stau neapărat în legătură cu apartenența etnică. Cercetările din ultimele decenii au arătat că în cazul cimitirelor merovingiene reprezentarea sexului și vârstei defunctului au jucat un rol important¹³⁴. În necropolele discutate în studiul de față analizele de acest gen lipsesc cu desăvârșire și, din păcate, vor lipsi și în viitorul apropiat. Acest fapt se datorează pe de o parte lacunelor existente în documentația cimitirelor cunoscute și, pe de altă parte, proporției ridicate a deranjărilor ulterioare. Trebuie menționat că studiile rare dedicate structurilor sociale ale cimitirelor cu morminte dispuse în șiruri nu au luat în considerare aceste deranjări¹³⁵. În același timp, viziunea etnică a fost prezentă și în cadrul analizelor sociale. Cel mai bun exemplu pentru acest fenomen este studiul lui K. Horedt, care a explicat și diferențele sociale pe baze etnice, pornind de la preconcepția istorică conform căreia gepizii supuși avarilor din punct de vedere politic, datorită stării lor sociale subjugate, nu au avut voie să se înmormânteze cu arme și cu podoabe¹³⁶.

În aceste condiții, chiar dacă a reprezentat o problemă centrală în dezbaterile științifice, interpretarea etnică a cimitirelor de tip Band-Verešmort rămâne nerezolvată. Pe de altă parte, există o mulțime de alte întrebări, în primul rând de ordin social, cărora nu li s-a acordat atenție până în prezent. În acest sens un pas înainte ar reprezenta reinterpretarea materialului arheologic existent, însă, din cauza lacunelor existente la nivelul datelor referitoare la săpăturile vechi, rezultate mai importante vor putea fi obținute numai odată cu noi cercetări de teren, bine documentate.

BIBLIOGRAFIE

- Bakó 1960 G. Bakó, A mezőbándi temető népének és anyagi kultúrájának eredetéről, ArchÉrt 87, 1960, 22–31.
- Bakó 1962 G. Bakó, Elemente slave în necropola de la Bandu de Câmpie, SCIV 13, 1962, 451–459.
- Bakó 1973 G. Bakó, Despre datarea momintelor din secolul al VII-lea de la Verešmort (com. Unirea), SCIV 24, 1973, 643–651.
- Bálint 1993 Cs. Bálint, Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: M. Müller-Wille – R. Schneider (Hrsg.): Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagen-diskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte, Bd. I, Vorträge und Forschungen 41, 1993, Sigmaringen, 195–273.
- Bálint 1995 Cs. Bálint, Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok), Szeged, 1995.
- Bálint 2010 Cs. Bálint, A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. In: W. Pohl – M. Mehofer (Hrsg.): Archaeology of Identity – Archäologie der Identität, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 406, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17, Wien, 2010, 145–182.
- Barbiera 2008 I. Barbiera, Gender, Age and Social Construction in Lombard Period Hungary, Antaeus 29–30, 2008, 403–413.
- Bârză 1991 L. Bârză, Gepidische Funde von Bratei, Dacia NS 35, 1991, 211–214.
- Bârză 2010 L. Bârză, Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei (bearbeitet von R. Harhoiu), Archaeologia Romanica 4, 2010, Cluj-Napoca.

¹³³ Aceste identități de grup se intersectează, însă sunt și flexibile în același timp și se pot schimba în funcție de circumstanțe: Brather 2004, 100–103.

¹³⁴ Pentru o sinteză a problemei vezi Brather 2005 (cu bibliografie). În mormântările din Bazinul Carpatic se integrează și din acest punct de vedere în materialul arheologic din epoca merovingiană, chiar dacă în cazul acestora informațiile sunt adeseori lacunare: pentru Pannonia în epoca langobardă vezi Barbiera 2008; pentru mormintele de bărbați cu arme din zona Tisei în epoca gepidică vezi P. A. Kiss 2012, 145–148.

¹³⁵ Bakó 1960; Horedt 1979, 198–200; Horedt 1985.

¹³⁶ Horedt 1985, 164: „Dabei ist von der Überlegung auszugehen, daß die awarischen Sieger den unterworfenen Gepiden kaum noch das Tragen von Waffen und von Schmuck aus Edelmetall gestattet haben dürften und daß ihre veränderte Rechtsstellung und die ungünstigere Besitzlage auch in der Grabausstattung zum Ausdruck kamen.“

- Bárzu – Harhoiu 2008 L. Bárzu – R. Harhoiu, Gepiden als Nachbarn der Langobarden und das Gräberfeld von Bratei. In: J. Bemann – M. Schmauder (Hrsg.): Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11, Bonn, 2008, 513–578.
- Bierbrauer 2004 V. Bierbrauer, Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: W. Pohl (Hrsg.): Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 322, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Wien, 2004, 45–84.
- Bierbrauer 2008 V. Bierbrauer, Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis Niederösterreich, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge 131, München, 2008.
- Bóna 1976 I. Bóna, Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken, Budapest, 1976.
- Bóna 1979 I. Bóna, Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiß (Probleme der Forschungsmethode und Fundinterpretation), ActaArchHung 31, 1979, 9–50.
- Bóna 1986 I. Bóna, Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: B. Köpeczi (főszerk.): Erdély története, I. kötet, Budapest, 1986, 107–234.
- Bóna 2002 I. Bóna, Kisköre-Pap tanya (Kom. Heves). In: I. Bóna – M. Nagy: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I, MGAH 1, Budapest, 2002, 191–196.
- Bóna – Nagy 2002 I. Bóna – M. Nagy, Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád). In: I. Bóna – M. Nagy: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I, MGAH 1, Budapest, 2002, 34–189.
- Brather 2002 S. Brather, Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The case of the Alamanni. In: A. Gillett (ed.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages, Studies in the Early Middle Ages 4, Turnhout, 2002, 149–175.
- Brather 2004 S. Brather, Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin – New York, 2004.
- Brather 2005 S. Brather, Alter und Geschlecht zur Merowingerzeit. Soziale Strukturen und frühmittelalterliche Reihengräberfelder. In: J. Müller (Hrsg.): Alter und Geschlecht in ur- und frühgeschichtlichen Gesellschaften. Tagung Bamberg 20.–21. Februar 2004, UPA 126, Bonn, 2005, 157–178.
- Christlein 1973 (1975) R. Christlein, Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland, JRGZM 20, 1973 (1975), 147–180.
- Čilinská 1975 Z. Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken, SlovArch 23, 1975, 63–96.
- Clauss 1976/77 (1982) G. Clauss, Strumpfbänder: Ein Beitrag zur Frauentracht des 6. und 7. Jahrhunderts n. Chr., JRGZM 23–24, 1976/77 (1982), 54–88.
- Clauss 1987 G. Clauss, Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter, JRGZM 34, 1987, 491–603.
- Comşa 1973 M. Comşa, Quelques données relatives à la chronologie et à l'appartenance ethnique des necropoles de type Moreşti et Band. In: M. Garašanin – A. Benac – N. Tasić (red): Actes du VIII^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9–15 Septembre 1971, Beograd, 1973, 309–318.
- Comşa 1987 M. Comşa, Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung. In: B. Hänsel (Hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch 17, München – Berlin, 1987, 219–230.
- Csallány 1933–1934 D. Csallány, A Szentés-lapistói népvándorlaskori sírlelet, DolgSzeg 9–10, 1933–1934, 206–214.
- Csallány 1941 D. Csallány, A Szentés-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai / Der gepidische Grabfund von Szentés-Nagyhegy und seine archäologischen Beziehungen, ArchÉrt 2, 1941, 127–161, XXXIV–XXXIX. tábla.
- Csallány 1961 D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.), ArchHung 38, Budapest, 1961.
- Cseh 1990 J. Cseh, Adatok az V–VII. századi gepida emléktárhöz. Függelék: Erdély V–VII. századi gepida lelőhelykataszttere, SZMMÉ 7, 1990, 29–77.
- Cseh 1993 J. Cseh, Gepida továbbélés. In: I. Bóna – J. Cseh – M. Nagy – Á. Tóth: Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti és régészeti tézisek és címszavak, Magyar Őstörténeti Könyvtár 6, Szeged, 1993, 77–78.

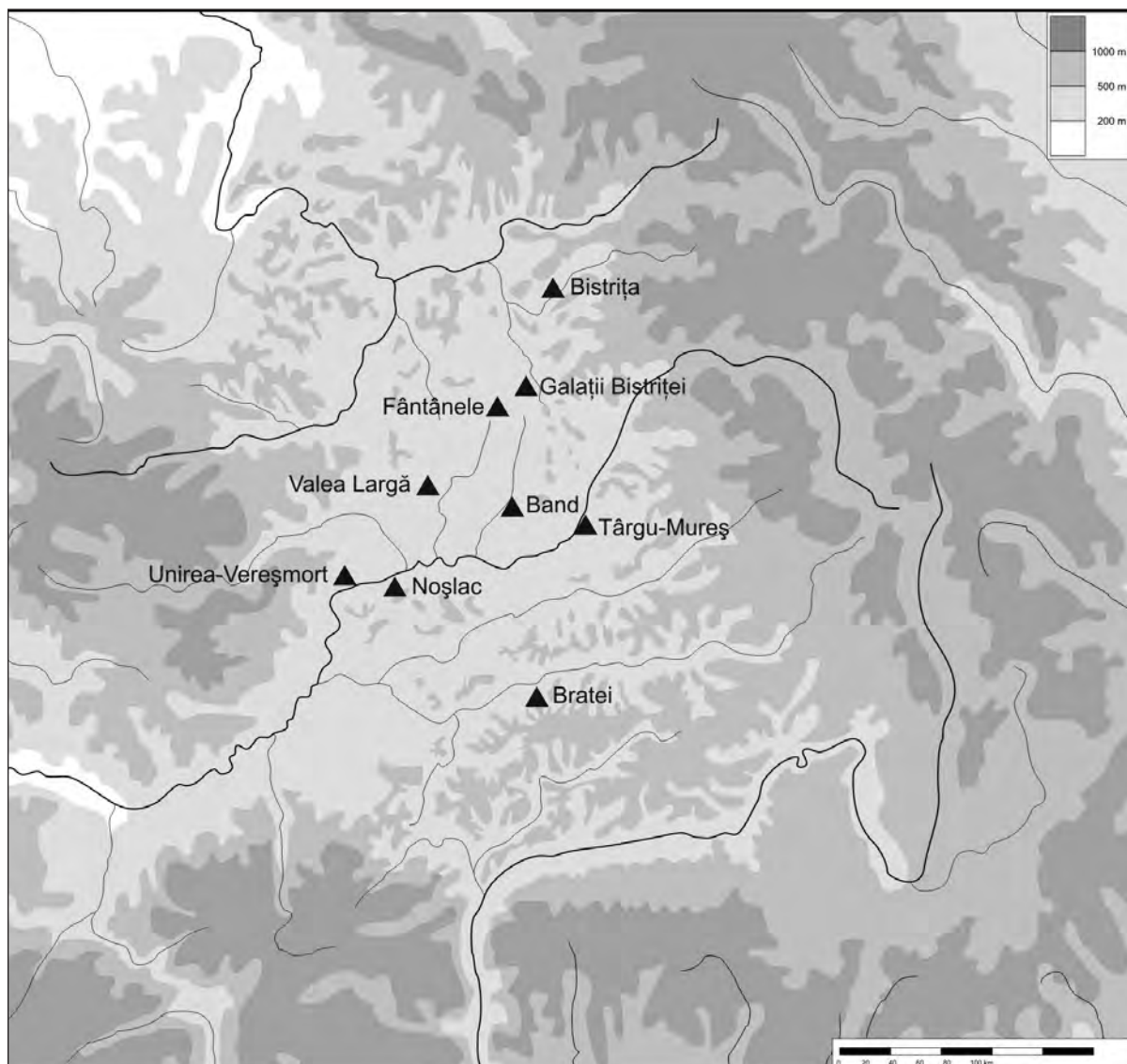
- Cseh 2005 J. Cseh, Szolnok-Zagyva-part, Alcsi (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok). In: J. Cseh – E. Istvánovits – E. Lovász – K. Mesterházy – M. Nagy – I. M. Nepper – E. Simonyi: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II, MGAH 2, Budapest, 2005, 18–33.
- Csikó 2011–2012 (2013) G. Csiky, Az avar közelharc fegyverek története. Funkcionális megközelítés, Dolgozatok ÚS 6–7, 2011–2012 (2013), 71–91, 1–6. tábla.
- Curta 2001 F. Curta, The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge, 2001.
- Curta 2007 F. Curta, Some remarks on ethnicity in medieval archaeology, EME 15, 2007, 159–185.
- Daim 2003 F. Daim, Avars and Avar archaeology. An introduction. In: H. W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl (eds.): Regna and Gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world, The transformation of the Roman World 13, Leiden – Boston, 2003, 463–570.
- Dobos 2010 A. Dobos, Lead pendants from the Avar Period cemetery at Noșlac (Alba County), Romania, Instrumentum 32, dec., 2010, 15–16.
- Dobos 2010/2011 A. Dobos, Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései. In: Zs. Körösfői (szerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Közleményei 3, Székelykeresztúr/Cristuru Secuiesc, 2010/2011, 377–403.
- Dobos 2011 A. Dobos, The Reihengräberfelder in Transylvania after 100 years of archaeological research, AAC 46, 2011, 171–206.
- Dobos 2012 A. Dobos, Girdle-hangers decorated with hinged plates from the Gepidic and Early Avar Period in the Carpathian Basin, ArchÉrt 137, 2012, 27–56.
- Dobos – Opreanu 2012 A. Dobos – C. H. Opreanu, Migration Period and Early Medieval cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County). Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 5. Cluj-Napoca, 2012.
- Dulea 2001–2002 O. Dulea, Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII–VIII d. Hr. (II. Necropole și morminte izolate), Sargetia 30, 2001–2002, 209–244.
- Gaiu 1992 C. Gaiu, Le cimetière gépide de Bistrița. Dacia NS 36, 1992, 115–124.
- Garam 1990 É. Garam, Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: H. Friesinger – F. Daim (Hrsg.): Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, Teil 2, Wien, 1990, 253–272.
- Garam 2011 É. Garam, Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert, ArchÉrt 136, 2011, 63–93.
- Gavrituchin 2008 I. Gavrituchin, Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the Southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronisation, Antaeus 29–30, 2008, 63–125.
- Gavrituchin – Kazanski 2010 I. O. Gavrituchin – M. Kazanski, Bosphorus, the Tetraxite Goths, and the Northern Caucasus Region during the Second Half of the Fifth and the Sixth Centuries. In: F. Curta (ed.): Neglected Barbarians, Studies in the early Middle Ages 32, Turnhout, 2010, 83–136.
- Gepizii 2011 C. Gaiu (ed.): Gepizii. Războinici și artizani. Catalog de expoziție, Bistrița, 2011.
- Hajnal 2003 Zs. Hajnal, 9. századi női sír Esztergom környékéből, ComArchHung, 2003, 119–136.
- Hajnal 2012 Zs. Hajnal, A Kölked-feketekapui 'A' és 'B' temetők együttes értékelése. In: T. Vida (szerk.): Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére / Archaeological Studies in Honour of Éva Garam, Budapest, 2012, 607–644.
- Halsall 2011 G. Halsall, Ethnicity and early medieval cemeteries, AyTM 18, 2011, 15–27.
- Harhoiu 1979 R. Harhoiu, Raport preliminar privind săpăturile arheologice de la Galații Bistriței, MCA 13, 1979, 321–323.
- Harhoiu 1990 R. Harhoiu, Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien, Dacia NS 34, 1990, 169–208.
- Harhoiu 1998 R. Harhoiu, Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Archaeologia Romanica 1. București, 1998.
- Harhoiu 1999–2001 R. Harhoiu, Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.–7. Jahrhundert, Dacia NS 43–45, 1999–2001, 97–158.
- Harhoiu 2001 R. Harhoiu, Archäologische Kulturgruppen des 6.–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen, SlovArch 49, 2001, 139–163.
- Harhoiu 2004–2005 R. Harhoiu, Allgemeine Betrachtungen zum Bestattungssittenbild Siebenbürgens im 4. und bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts, Dacia NS 48–49, 2004–2005, 283–334.
- Harhoiu 2008 R. Harhoiu, Das gepidische Gräberfeld von Galații Bistriței, RevBist 22, 2008, 183–241.

- Harhoiu 2010a R. Harhoiu, Where Did All the Gepids Go? A Sixth- to Seventh-century Cemetery in Bratei (Romania). In: F. Curta (ed.): *Neglected Barbarians, Studies in the early Middle Ages* 32, Turnhout, 2010, 209–244.
- Harhoiu 2010b R. Harhoiu, Chorologische und chronologische Betrachtungen zum Gräberfeld 3 von Bratei. In: Bâzu 2010, 149–159.
- Harhoiu 2010c R. Harhoiu, Beilage 1. Grabfunde des 6.–7. Jahrhunderts aus Siebenbürgen. In: Bâzu 2010, 161–164.
- Harhoiu – Gáll – Lakatos 2009 R. Harhoiu – E. Gáll – A. Lakatos, Gräberfeldteile aus Oradea-Salca Ghețarie aus dem 6. und 10.–12. Jahrhundert, *ArchÉrt* 134, 2009, 217–258.
- Horedt 1958a K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.
- Horedt 1958b K. Horedt, Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII, *Biblioteca Istorică* 7, București, 1958.
- Horedt 1960 K. Horedt, Gepizii. In: H. Daicoviciu – E. Condurachi – I. Nestor – Gh. Ștefan (red.): *Istoria României*, vol. I, București, 1960, 704–714.
- Horedt 1968 K. Horedt, Das Awarenproblem in Rumänien, *ŠtZv AUSAV* 16, 1968, 103–120.
- Horedt 1971 K. Horedt, Die Deutung des Gräberfeldes von Környe, *JRGZM* 18, 1971, 200–208.
- Horedt 1975 K. Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania, In: *Relations* 1975, 111–122.
- Horedt 1977 K. Horedt, Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen, *Dacia NS* 21, 1977, 251–268.
- Horedt 1979 K. Horedt, Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen, Bonn, 1979.
- Horedt 1980 K. Horedt, Wandervölker und Romanen im 5. bis 6. Jahrhundert in Siebenbürgen. In: H. Wolfram – F. Daim (eds.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung* 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 145, Wien, 1980, 117–121.
- Horedt 1985 K. Horedt, Das Fortleben der Gepiden in der frühen Awarenzeit, *Germania* 63, 1985, 164–168.
- Horedt 1986 K. Horedt, Siebenbürgen im Frühmittelalter, *Antiquitas*, Reihe 3, Band 28, Bonn, 1986.
- IstRom 2001 *Istoria Românilor*, București, 2001.
- IstRom 2010 *Istoria Românilor*, București, 2010.
- Jones 1997 S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, London – New York, 1997.
- Kazanski 2010 M. Kazanski, Les gepides en Gaule. In: A. Măgureanu – E. Gáll (ed.): *Între stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 2010, 126–139.
- Kazanski – Périn 2008 M. Kazanski – P. Périn, Identité ethnique en Gaule à l'époque des Grandes Migrations et des Royaumes barbares: étude des cas archéologiques, *AntNat* 39, 2008, 181–216.
- Kazanski – Périn 2009 M. Kazanski – P. Périn, >>Foreign<< Objects in the Merovingian Cemeteries of Northern Gaul. In: D. Quast (ed.): *Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78, Mainz, 2009, 149–167.
- Kiss A. 1984 A. Kiss, Über eine silbervergoldete gepidische Schnalle aus dem 5. Jahrhundert von Ungarn, *FolArch* 35, 1984, 57–76.
- Kiss A. 1987 A. Kiss, Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. In: B. Hänsel (Hrsg.): *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa Jahrbuch 17, München – Berlin, 1987, 203–218, Taf. 25–30.
- Kiss A. 1992 A. Kiss, Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: F. Daim (Hrsg.): *Awarenforschungen*, Bd. 1, Studien zur archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, 21–135.
- Kiss A. 1996 A. Kiss, Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A, *Studien zur Archäologie der Awaren* 5, Innsbruck, 1996.
- Kiss A. 2001 A. Kiss, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B, *MAA* 6, Budapest, 2001.
- Kiss G. 1996 G. Kiss, Die Mitbestattung von Pferden bei den Awaren. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren*, Eisenstadt, 1996, 387–390.
- Kiss P. A. 2010 A. Kiss P., A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról, *Középkortörténeti tanulmányok* 6, 2010, 119–134.
- Kiss P. A. 2011 A. Kiss P., Die awarenzeitlichen Gepiden in Transdanubien? Gemischte Argumentationen in der Forschung bei dem Weiterleben der Gepiden. In: B. Vida (ed.): *Church and Ethnicity in History. First Year of Conference V4 for Doctoral Candidates in Ostrava*, Ostrava, 2011, 10–21.

- Kiss P. A. 2012 A. Kiss P., „Nem a hadnak sokasága...” Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez, *Középkortörténeti tanulmányok* 7, 2012, 135–163.
- Koch 2001 U. Koch, Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 60, Stuttgart, 2001.
- Kocsis 2010 L. Kocsis, A tiszagyendai régészeti ásatás (2006–2007) leletei. In: L. Pallos (szerk.): *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Budapest, 2010, 17–19.
- Kovács 1913 I. Kovács, A mezőbándi ásatások. *Dolg ENM* 4, 1913, 265–429.
- Kovács 1915 I. Kovács, A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori temető, *Dolg ENM* 6, 1915, 226–325.
- Kovrig 1955a I. Kovrig, Adatok az avar megszállás kérdéséhez, *ArchÉrt* 82, 1955, 30–44.
- Kovrig 1955b I. Kovrig, Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les avars, *ActaArchHung* 6, 1955, 163–192.
- Lovász 1984/85 (1991) E. Lovász, Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5–6. századi történetéhez (Az egerlővői temető), *MFMÉ*, 1984/85 (1991), 55–72.
- Lüppes 2010 L. H. Lüppes, Gedanken zur spätmerowingerzeitlichen Spathaaufhängung – eine zu belegende und tragbare Rekonstruktion, *ArchKorr* 40, 2010, 557–572.
- Madgearu 2007 A. Madgearu, The Dridu Culture and the Changing Position of Romania among the Communist States, *ArchBulg* 11, 2, 2007, 51–59.
- Madgearu 2011 A. Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane*, 275–614, Târgoviște, 2011.
- Măgureanu 2007 A. Măgureanu, Dezbatere privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de istorie, *SCIVA* 58, 2007, 289–319.
- Mare 2004 M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara, 2004.
- Martin 1990 M. Martin, Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit, *WMMÉ* 15, 1990, 65–90.
- Martin 1991 (1995) M. Martin, Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung, *JRGZM* 38, 1991 (1995), 629–680.
- Martin 1996a M. Martin, Tauschierte Gürtelgarnituren und -beschläge des frühen Mittelalters im Karpatenbecken und ihre Träger. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*, Bratislava, 1996, 63–74.
- Martin 1996b M. Martin, Zu den tauschierten Gürtelgarnituren und Gürtelteilen der Männergräber von Kölked-Feketekapu A. In: Kiss A. 1996, 345–361.
- Menghin 1983 W. Menghin, Das Schwert im Frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr, *Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1, Stuttgart, 1983.
- Mesterházy 1990 K. Mesterházy, Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I, *FolArch* 41, 1990, 87–115.
- Müller-Wille 1970–1971 M. Müller-Wille, Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter, *BerROB* 20–21, 1970–1971, 119–248.
- Nagy 2002 M. Nagy, Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen, *BudRég* 36, 2002, 363–392.
- Nagy 2004 M. Nagy, A Hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés), *MFMÉ-StudArch* 10, 2004, 129–239.
- Nagy 2005a M. Nagy, Magyarcsanád – Bökény (Kom. Csongrád). In: J. Cseh – E. Istvánovits – E. Lovász – K. Mesterházy – M. Nagy – I. M. Nepper – E. Simonyi: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*, MGAH 2, Budapest, 2005, 97–116.
- Nagy 2005b M. Nagy, Szőreg – Téglagyár (Kom. Csongrád). In: J. Cseh – E. Istvánovits – E. Lovász – K. Mesterházy – M. Nagy – I. M. Nepper – E. Simonyi: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*, MGAH 2, Budapest, 2005, 120–202.
- Nagy et alii 2000 M. Nagy – G. Neumann – W. Pohl – Á. B. Tóth, A gepidák, *MFMÉ-StudArch* 6, 2000, 165–189.
- Nawroth 2001 M. Nawroth, Das Gräberfeld von Pfahlheim und das Reitzubehör der Merowingerzeit, *Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 19, Nürnberg, 2001.
- Nestor – Zaharia 1973 I. Nestor – E. Zaharia, Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972), *MCA* 10, 1973, 191–201.
- Niculescu 2004–2005 Gh. A. Niculescu, Archaeology, nationalism and “The history of the Romanians” (2001), *Dacia NS* 48–49, 2004–2005, 99–124.
- Niculescu 2011 Gh. A. Niculescu, Culture-Historical Archaeology and the Production of Knowledge on Ethnic Phenomena, *Dacia NS* 55, 2011, 5–24.

- Oexle 1984 J. Oexle, Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben?, *FMSt* 18, 1984, 122–172.
- Pohl 1991 W. Pohl, Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies, *ArchPol* 29, 1991, 39–49.
- Pohl 1998 W. Pohl, Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: W. Pohl – H. Reimitz (eds.): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800, The Transformation of the Roman World 2*, Leiden – Boston – Köln, 1998, 17–69.
- Pohl 2003 W. Pohl, A Non-Roman Empire in Central Europe: The Avars. In: H.-W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World, The Transformation of the Roman World 13*, Leiden – Boston, 2003, 571–595.
- Popescu 1970 D. Popescu, Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969, *Dacia NS* 14, 1970, 431–464.
- Popescu 1974 D. Popescu, Das gepidische Gräberfeld von Morești, *Dacia NS* 18, 1974, 189–239.
- Protase et alii 2000 D. Protase – M. Blăjan – D. Botezatu – S. Haimovici, Șpálnaca, com. Hopârta, jud. Alba. Punct: Șugud, CCA Campania 1999.
<http://www.cimec.ro/Arheologie/newcronica2000/indici/cronica.htm>.
- Relations 1975 M. Constantinescu – Ș. Pascu – P. Diaconu (eds.): *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, *Bibliotheca Historica Romaniae* 16, Bucharest, 1975.
- Roska 1934 M. von Roska, Das gepidische Grabfeld von Vereșmort-Marosveresmart (Turda-Tordaaanyos, Siebenbürgen), *Germania* 18, 1934, 123–130.
- Roska 1936 Erdély és a népvándorlások kora. In: M. Asztalos (szerk.): *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, 151–159.
- Rustoiu – Ciută 2008 G. T. Rustoiu – M. Ciută, Mormântul unui călăreț avar recent descoperit la Unirea – Vereșmort (jud. Alba), *Apulum* 45, 2008, 71–98.
- Rusu 1959 M. Rusu, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf, *Dacia NS* 3, 1959, 485–523.
- Rusu 1962 M. Rusu, The Prefeudal Cemetery of Noșlac (VIth–VIIth centuries), *Dacia NS* 6, 1962, 269–292.
- Rusu 1964 M. Rusu, Cimitirul prefeudal de la Noșlac, In: *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1964, 32–45.
- Rusu 1975 M. Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Centuries. In: *Relations 1975*, 123–153.
- Rusu 1980 M. Rusu, Bodenständige und Wandervölker im Gebiet Rumäniens (3.–9. Jahrhundert), *ActaMN* 17, 1980, 139–157.
- Salamon – Erdélyi 1971 Á. Salamon – I. Erdélyi, Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, *StudArch* 5, Budapest, 1971.
- Schach-Döriges 2008 H. Schach-Döriges, Zur Pferdegrabsitte in der Alamannia während der frühen Merowingerzeit, *Germania* 86, 2008, 701–727.
- Stanciu 2000 I. Stanciu, Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII–X), *ArhMed* 3, 2000, 127–191.
- Stanciu 2010 I. Stanciu, Avarii timpurii. In: *IstRom* 2010, 849–860.
- Stanciu 2011 I. Stanciu, Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu), *Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum* 4, Cluj-Napoca, 2011.
- Stanciu – Iercoșan 2003 I. Stanciu – N. Iercoșan, Primele morminte din cimitirul gepid de la Carei – „Kozárd” (jud. Satu Mare). In: A. Chiriac – L. Cornea – C. Ghemiș – G. Moisa (coord.): *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, 139–160.
- Steuer 2003 H. Steuer, Pferdegräber, *RGA* 24, 2003, 50–96.
- Straub 1999 P. Straub, Bemerkungen zur Bestimmung des Jankovich-Goldes, *ComArchHung*, 1999, 93–105.
- Török 1936 Gy. Török, A kizombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között, *DolgSzeg* 12, 1936, 102–177.
- Velter 2002 A. Velter, Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V–XII, București, 2002.
- Vida 1995 T. Vida, Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie, *BRGK* 76, 1995, 219–290.
- Vida 1996 T. Vida, Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*, Bratislava, 1996, 107–124.
- Vida 1999 T. Vida, Die awarenzeitliche Keramik I. (6.–7. Jh.), *VAH* 8, Berlin – Budapest, 1999.

- Vida 1999/2000 T. Vida, Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken, *ActaArchHung* 51, 1999/2000, 367–377.
- Vida 2000 T. Vida, Merowingische Spathagurte der Awarenzeit, *ComArchHung*, 2000, 161–175.
- Vida 2002 T. Vida, Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, *Amulette in der Awarenzeit*, *ZM* 11, 2002, 179–209.
- Vida 2005 T. Vida, Einzeln getragene germanische Scheibenfibeln im Karpatenbecken. In: C. Dobiat (Hrsg.): *Reliquiae Gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*, Teil I, *Internationale Archäologie, Studia Honoria* 23, Veröffentlichung des Vorgeschiedlichen Seminars Marburg 14, Rahden/Westf., 2005, 429–442.
- Vida 2008 T. Vida, Conflict and coexistence: The local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: F. Curta (ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* 2, Leiden – Boston, 2008, 13–46.
- Vinski 1968 Z. Vinski, Adlerschnallenfunde in Jugoslawien. In: K. Jazdzewski (red.): *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratibus dicatus*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968, 314–325.
- Werner 1962 J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen* 55A, München, 1962.
- Zeller 1996 G. Zeller, Tracht der Frauen. In: *Die Franken. Wegbereiter Europas. Ausstellungskatalog*, Mainz, 1996, 672–683.



Pl. I. Răspândirea geografică a cimitirelor cu morminte dispuse în şiruri din Transilvania datate în epoca avară timpurie (grupul Band-Vereşmort) (fundal realizat de Daniel Spănu). / Geographical distribution of the row-grave cemeteries dated in the Early Avar Period (Band-Vereşmort group) in Transylvania (background made by Daniel Spănu).

DESPRE LOCUINȚA CU DOUĂ CAMERE DIN INCINTA IV A FORTIFICAȚIEI MEDIEVALE TIMPURII DE LA DĂBÂCA (JUD. CLUJ) ȘI CRONOLOGIA PRIMEI FAZE DE FORTIFICARE

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN*

bacuetz@yahoo.com

ABOUT THE TWO ROOMS SURFACE DWELLING FROM DABÂCA (CLUJ COUNTY) EARLY MEDIAEVAL FORTRESS (ENCLOSURE IV) AND THE CHRONOLOGY OF THE FIRST PHASE OF FORTIFICATION**

ABSTRACT: *The early mediaeval fortress from Dabâca has been researched by systematic excavations during the communist era, since 1964. Although the research started very well, its final publication has been disappointing. The most interesting point has been the chronological classification of the oldest phase of fortification dated at that time in IX-th – X-th centuries.*

In this short presentation we are taking into consideration the two rooms surface dwelling (with sides of 8×8 m) discovered in Enclosure IV. Beginning with its first mentioning in 1968 and so far, none of those studying the issue of fortifications has escalated the problem of this two rooms surface dwelling. The analogies of this surface dwelling to moravian environment- dated between the IX-th century – mid-X-th century – shows clearly that the moravian model has been used here at Dabâca and can be interpreted as a manifestation of kindred links between the two geographical areas (translated by Cătălina Opreș-Crișan).

KEYWORDS: *early mediaeval, dwelling, fortress, chronology, elites.*

REZUMAT: *Fortificația medievală timpurie de la Dăbâca a fost cercetată prin săpături arheologice sistematice începând cu anul 1964. Deși cercetarea a pornit și s-a derulat în forță, finalizarea prin publicare a lăsat și încă mai lasă mult de dorit. Cel mai mare interes a suscitat încadrarea cronologică a celei mai vechi faze de fortificare – incintele I, III și IV (pl. I) – datată la vremea aceea în sec. IX–X.*

În aceste rânduri ne îndreptăm atenția spre locuința cu două camere (cu laturile 8×8 m) descoperită în incinta IV. De la menționarea ei în anul 1968 și până în prezent, asupra ei nu a mai insistat niciunul dintre cei care studiază problematica fortificațiilor!

Analogiile pentru această locuință sesizate în mediul moravian – dateate în intervalul sec. IX – mijlocul sec. X – arată clar că modelul constructiv de acolo a fost utilizat și aici la Dăbâca, putând fi înțeles/interpretat și ca manifestare a unor legături mai complexe între cele două zone geografice.

CUVINTE-CHEIE: *medieval timpuriu, locuință, fortificație, cronologie, elite.*

A. INTRODUCERE. MOTIVAȚIE

Fortificația medievală timpurie de la Dăbâca a fost cercetată prin săpături arheologice sistematice începând cu anul 1964¹. Deși cercetarea a pornit și s-a derulat s-a derulat în forță, finalizarea prin publicare a lăsat și încă mai lasă mult de dorit.

* Muzeul Județean de Istorie și Artă-Zalău

** Versiunea în limba engleză a acestui articol a fost predată spre publicare în revista Ziridava, 28, 2014.

¹ Pascu et al. 1968, p. 153.

Este cunoscut faptul că studierea acestui sit important, caracterizat printr-o mare -complexitate stratigrafică și cronologică a rămas și azi cum se spune „în coadă de pește”. Din păcate, singurele informații de care dispunem și cu care putem opera sunt cele din raportul arheologic publicat în anul 1968².

Cercetătorii români (dar și străini) care au abordat și abordează problematica apariției și evoluției fortificațiilor medievale timpurii în Transilvania s-au lovit de lipsa de date concrete privitoare la acest sit. Desigur, discuții au stârnit mai toate descoperirile de la Dăbâca, dar cel mai mare interes a suscitat încadrarea cronologică a celei mai vechi faze de fortificare – incintele I, III și IV (pl. I) – datată la vremea aceea în sec. IX–X³.

Interesant este faptul că deși noua generație de arheologi care studiază fortificațiile critică puternic datarea și modul de publicare a rezultatelor de la Dăbâca, nimeni nu a inițiat încă la modul serios un proiect de reinterpretare și reanalizare a tuturor elementelor care compun situl: stratigrafia, complexe arheologice și artefactele!

Recent a fost demarată de către Erwin Gáll o analiză (discutabilă și aceasta!) asupra unuia dintre cimitirele identificate la Dăbâca⁴, însă cimitirele constituie numai un aspect al acestui sit iar tratarea lor separat de întregul ansamblu arheologic ar putea îngreuna și mai mult înțelegerea evoluției interne a sitului!

Discuțiile privind încadrarea cronologică a fortificației în general, a primei faze de fortificare în special s-au raportat la situația stratigrafică, planimetrie, mod de construcție a elementelor defensive și au vizat și anumite artefacte descoperite. În aceste rânduri ne îndreptăm atenția în primul rând asupra locuinței cu două camere, dar și asupra unor elemente care au apărut în incintele I și IV considerate ca aparținând primei etape de fortificare. Referitor la construcția cu două camere, de remarcat faptul că de la menționarea ei în anul 1968 și până în prezent, asupra ei nu a mai insistat niciunul dintre cei care studiază problematica fortificațiilor!

B. LOCUINȚA CU DOUĂ CAMERE. ANALOGII ȘI CONSIDERAȚII DE ORDIN CRONOLOGIC

În incinta IV a fost descoperită o locuință de suprafață cu laturile de 8 × 8 m care avea două camere. Construcția a fost ridicată pe tălpi de lemn sprijinite din loc în loc pe lespezi de piatră. Pe latura sa estică locuința era prevăzută cu un pridvor⁵. Deocamdată, locuința cu două camere de la Dăbâca este singura construcție de acest fel descoperită într-o fortificație medievală timpurie din Transilvania!

Din păcate, planul locuinței nu a fost publicat nici până astăzi și prin urmare nu știm cum arăta ceea ce face dificilă încercarea de reconstituire grafică a acesteia, dar și găsirea celor mai bune asocieri cu construcții de acest fel din alte zone și medii culturale. Folosindu-ne totuși de datele descriptive publicate în anul 1968⁶, pentru locuința de mari dimensiuni de la Dăbâca am constatat excelente analogii în Slovacia la Ducové unde două construcții de suprafață au fost descoperite în incinta fortificată atribuită elitelor⁷. Cele două construcții aveau următoarele caracteristici: *Construcția 1* (pl. IV/1) – construcție de suprafață pe tălpi de lemn cu dimensiunile de 12, 84 × 5, 00 m cu două camere⁸; *Construcția 2* (pl. IV/2) – construcție de suprafață cu dimensiunile de 4, 4 × 3, 85 m prevăzută cu un pridvor⁹. Ambele construcții au fost datate în intervalul sec. IX-mijlocul sec. X¹⁰.

² *Ibidem*, p. 153–202.

³ *Ibidem*, p. 169.

⁴ Gáll 2010, p. 9–49.

⁵ Pascu *et al.* 1968, p. 168.

⁶ *Ibidem*, p. 168.

⁷ Ruttkay 2005, p. 231.

⁸ *Ibidem*, p. 232, Pl. 13.

⁹ *Ibidem*, p. 233.

¹⁰ *Ibidem*, p. 234.

O altă analogie, tot din mediul moravian, ar putea fi și construcția de mari dimensiuni din fortificația de la Břeclav-Pohansko aparținând etapei carolingiană-ottoniană¹¹. Continuăm șirul exemplurilor de acest gen și cu fortificația de la Gars-Thunau (Austria) unde construcțiile de mari dimensiuni sunt atribuite tot elitelor (*herrenhaus*) și datate după mijlocul sec. IX¹².

La Ducové, Břeclav-Pohansko și Gars-Thunau situația este clară, construcțiile de mari dimensiuni constituie o manifestare a existenței elitelor, a potențailor locali, a centrelor de putere. Pornind de la realitățile arheologice constatate la Ducové credem că și construcția cu două camere descoperită la Dăbâca poate fi atribuită elitei conducătoare¹³, fapt care a mai fost stipulat și în anul 1968¹⁴.

C. CONCLUZII

Existența unui centru de putere aici a fost presupusă și de colectivul care a publicat în anul 1968 raportul de cercetare¹⁵. Recent, într-o carte despre istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania, colegul M. Țiplic admite existența la Dăbâca în prima fază de fortificare (denumită de către M. Țiplic – Dăbâca 1) a unei curți senioriale (cu așezarea aferentă) databilă în sec. X¹⁶ eventual și în primii ani ai sec. XI¹⁷.

Teoretic, analogiile de la Ducové, Břeclav-Pohansko și Gars-Thunau precizate mai sus ar putea indica un moment cronologic identic și pentru etapa de fortificare de la Dăbâca în care a funcționat construcția cu două camere. Pe de altă parte, analogiile sesizate în mediul moravian – datate în intervalul sec. IX – mijlocul sec. X – arată clar că modelul constructiv de acolo a fost utilizat și aici la Dăbâca, putând fi înțeles/interpretat și ca manifestare a unor legături mai complexe între cele două zone geografice.

Revenind din nou la începuturile primei faze de fortificare de la Dăbâca, din păcate modul în care au fost publicate rezultatele săpăturilor îngreunează mult interpretarea cronologică. În anul 1968, această fază de fortificare a fost încadrată în sec. IX–X, însă artefactele descoperite aici indică totuși un interval cronologic mai restrâns pentru această etapă de funcționare. O parte din artefactele descoperite la Dăbâca își găsesc corespondențe în sec. IX dar pentru susținerea unei astfel de datări este nevoie de o mult mai bună argumentație și de o analiză mai profundă a întregului inventar arheologic descoperit aici.

Ceramica din siturile medievale timpurii constituie un element extrem de important în stabilirea încadrării cronologice, prin urmare și cea de la Dăbâca din Incintele I și IV poate contribui la stabilirea cronologiei. Din păcate, raportul publicat în 1968 nu conține descrieri amănunțite a formelor și decorului iar documentația grafică (planșele cu desene după ceramică) este extrem de săracă.

Datele pe care le avem la dispoziție spun că în incinta I, pe drumul de rond, alături de ceramica lucrată la roata înceată s-au descoperit fragmente ceramice lucrate cu mâna sau la roata rapidă¹⁸. Prezența în fortificația de la Dăbâca a vaselor modelate la roata înceată nu reprezintă ceva neobișnuit deoarece această categorie ceramică domină perioada sec. VIII–X și chiar a celor XI–XII/XIII. În schimb trebuie să acordăm

¹¹ Macháček 2001, Abb. 5, Abb. 8, p. 286.

¹² Herold 2007, p. 83, Abb. 3.5.5.

¹³ Recent, Erwin Gáll într-o încercare de reinterpretare a inventarelor și a contextelor arheologice surprinse la Dăbâca, afirma că locuința mai mare de suprafață “cu greu poate fi considerată casa unei persoane de elită” (Gáll 2013, p. 187). Având în vedere această afirmație ne întrebăm următoarele:

a. în concepția lui Erwin Gáll, cum ar trebui să arate o locuință a unui membru din cadrul elitei/elitelor?

b. cunoaște Erwin Gáll analogiile citate de noi mai sus și care, de altfel, nu sunt singurele descoperiri de acest fel?

c. cât de bine cunoaște Erwin Gáll caracteristicile construcțiilor identificate în așezările medievale timpurii din Transilvania și nu numai?

Indiferent de ce variantă de răspuns am găsi la întrebările de mai sus realitatea arheologică este aceea că astfel de construcții sunt extrem de rare și tocmai de aceea trebuie să fi avut un statut special!

¹⁴ Pascu et al. 1968, p. 168.

¹⁵ *Ibidem*, p. 161.

¹⁶ Țiplic 2007, p. 129.

¹⁷ *Ibidem*, p. 132.

¹⁸ Pascu et al. 1968, p. 159.

o mai mare atenție celei modelate cu mâna sau a celei la roata rapidă. Din păcate, în cazul ceramicii de la Dăbâca nu beneficiem de descrieri amănunțite a formelor și decorului iar documentația grafică (planșele cu desene după ceramică) este extrem de săracă.

Categoriile ceramice din Transilvania sec. VII–IX suferă anumite evoluții și transformări astfel încât ceramica la roata înceată se datează mai ales în sec. VIII–IX, cea modelată la roata rapidă este prezentă într-o cantitate mai mică pe întreg parcursul acestei etape cronologice, iar cea modelată cu mâna scade cantitativ până la dispariția sa aproape completă, excepție făcând tăvița care se perpetuează și în etapele cronologice următoare¹⁹.

Trecând de la general la particular, am constatat același fenomen pe un areal geografic mai restrâns. Studiile realizate de noi asupra ceramicii din Depresiunea Silvaniei (perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VII și prima jumătate a sec. X) arată clar că până spre prima jumătate a sec. X ceramica lucrată cu mâna suferă un proces drastic de regresie cantitativă și aproape dispare, majoritară cantitativ este cea la roata înceată iar ceramica lucrată la roata rapidă se perpetuează ajungând să crească constant din punct de vedere cantitativ²⁰.

Prin urmare, existența în prima fază de fortificare de la Dăbâca a vaselor ceramice lucrate cu mâna poate fi înțeleasă fie ca o perpetuare a unei tehnici arhaice fie ca element ce sugerează o datare mai timpurie. În ceea ce privește ceramica lucrată la roata rapidă ea poate fi explicată prin perpetuarea unei tehnici de modelare de certă tradiție antică.

Tot în Incinta I, pe drumul de rond (la nivelul acestuia de călcare), pe cele două vetre de foc sau în jurul lor²¹ au fost descoperite patru pandantive/nasturi din argint aurit (pl. II). Despre datarea pandantivelor/nasturilor din argint aurit s-a mai discutat în literatura de specialitate. Inițial piesele au fost datate în sec. IX²², recent propunându-se alt interval cronologic pe baza unor analogii databile în ultima treime a sec. X–începutul sec. XI²³. Pandantivele de la Dăbâca fac parte dintr-o largă categorie de podoabe de factură bizantină (pandantive, cercei, inele) ornamentate cu mici granule/bobițe dispuse în diverse modele. Pandantive globulare decorate cu granule apar în Boemia în orizontul cronologic cuprins între 900–950²⁴, iar în zona Dalmației (Croatia) la mijlocul sec. IX²⁵.

Din Incinta IV mai provin două artefacte extrem de importante: doi pinteni din fier (pl. III/A-B) plăcați cu aur²⁶. Colegul C. Cosma, într-un studiu recent referitor la pintenii medievali timpurii (sec. VII–X) din Transilvania analizează și cei doi pinteni auriți descoperiți la Dăbâca și propune datarea lor în sec. X și primele decenii ale secolului XI²⁷. Prezentând cei doi pinteni, C. Cosma afirmă că aceștia au fost descoperiți în locuința cu două camere²⁸ și face trimitere la raportul arheologic privind cercetările de la Dăbâca publicat în anul 1968²⁹. Urmărind raportul publicat în anul 1968 am constatat că de fapt C. Cosma a încurcat puțin.....complexele!!!! Autorii cercetărilor de la Dăbâca au publicat, negru pe alb, că cei doi pinteni auriți au fost descoperiți într-una din locuințele de suprafață din Incinta IV³⁰, nicidecum în locuința de mari dimensiuni prevăzută cu două camere (aflată tot în Incinta IV), după cum greșit a înțeles colegul C. Cosma³¹!

¹⁹ Stanciu, Matei 1994, p. 142, 145, 311.

²⁰ Băcuet-Crișan 2005, p. 94; Băcuet-Crișan 2006, p. 831.

²¹ Pascu *et al.* 1968, p. 159.

²² *Ibidem*, p. 177.

²³ Țiplic 2007, p. 130.

²⁴ Tomková 2011, Abb. 3.

²⁵ Jarak 2002, p. 255.

²⁶ Pascu *et al.* 1968, p. 169, p. 177, Fig. 5/4–5.

²⁷ Cosma 2004–2005, p. 192–193.

²⁸ *Ibidem*, p. 191.

²⁹ *Ibidem*, nota 89.

³⁰ Pascu *et al.* 1968, p. 177.

³¹ Cosma 2004–2005, p. 191.

Datarea propusă de C. Cosma pentru cei doi pinteni s-a făcut prin raportare la clasificarea tipologică întocmită de Z. Hilczerówna pentru descoperirile din Polonia³². Pintenul cu spinul lung (pl. III/B) aparține Tipului I³³ și deoarece spinul este circular în secțiune el poate fi încadrat în Varianta 1 a Tipului I databilă în sec. X – începutul sec. XI³⁴. Raportându-ne și la clasificarea făcută de A. Nadolski pentru armamentul polonez din sec. X–XII, pintenul cu spinul lung de la Dăbâca poate fi inclus în Tipul I datat în sec. X³⁵. Acest tip de pinten este prezent și în mediul moravian, spre exemplu în fortificația de la Břeclav-Pohansko unde este datat în sec. X³⁶.

După părerea noastră, deocamdată nu dispunem de date clare pe baza cărora să plasăm începuturilor fortificației în sec. IX, iar în eventualitatea că acestea vor exista probabil că vor sugera/sprijini o încadrare cronologică după mijlocul sec. IX, adică în a doua jumătate a sec. IX/sfârșitul sec. IX. Având în vedere analogiile și situațiile constatate în alte situri, precum și argumentația de mai sus, în acest stadiu al cercetărilor credem că primele elemente de fortificare au apărut la începutul sec. X. Prin urmare, Etapa I de fortificare pare să fi funcționat pe parcursul primei jumătăți a sec. X, sfârșitul acestei etape putând fi datorat primelor incursiuni ale maghiarilor în Transilvania.

Până la publicarea tuturor descoperirilor de la Dăbâca, problema cronologiei acestui sit rămâne încă deschisă. Totuși nu putem să nu remarcăm faptul că aici au fost descoperite artefacte și situații arheologice deosebite care indică prezența unor elite sociale/politice. Desigur, nu știm dacă Dăbâca era centrul de putere a lui Gelu, dar dacă datarea pentru care am opinat acum este corectă putem accepta existența unui potentat local care își avea „sediul” aici, un centru de putere care a funcționat înainte de primele incursiuni maghiare în Transilvania. De cronologia primei faze de fortificare de la Dăbâca se leagă posibilitatea argumentării existenței unor/unei elite și a unor centre de putere în Transilvania, ceea ce implică și o anumită structură socială (stratificare socială) existentă înainte de primele incursiuni ale maghiarilor, structură care a suferit transformări odată cu organizarea impusă de regatul maghiar.

BIBLIOGRAFIE

- | | | |
|---------------|-----------|---|
| Băcuet-Crișan | 2005 | D. Băcuet-Crișan, <i>Depresiunea Silvaniei în secolele VII–XI</i> , în Z. K. Pinter, I. Țiplic, Maria Țiplic (Coordonatori), <i>Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)</i> , București, 2005, p. 87–110. |
| Băcuet-Crișan | 2006 | D. Băcuet-Crișan, <i>Contributions regarding the North-West part of Romania in the 7th–11th centuries. Considerations based on the archaeological researches made in Silvania Depression</i> , în C. Gaiu, C. Găzdac (Editori), <i>Fontes Historiae. Studia in Honorem Demetrii Protase</i> , Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, p. 829–844. |
| Cosma | 2004–2005 | C. Cosma, <i>Pinteni medievale timpurii descoperiți pe teritoriul Transilvaniei (secolele VII–X)</i> , în <i>Eph. Nap.</i> , XIV–XV, 2004–2005, p. 177–210. |
| Dostál | 1970 | B. Dostál, <i>Velkomoravské hradisko Břeclav-Pohansko. Deset let archeologických výzkumů</i> , în <i>Rocnik</i> , XXII, 1970, p. 1–29. |
| Gáll | 2010 | E. Gáll, <i>Analiza preliminară a necropolei „din jurul bisericii” de la Dăbâca-Incinta IV. Câteva idei despre termenul de cimitir „din jurul bisericii”</i> , în <i>AMN</i> , 47, 2010, II, p. 9–49. |
| Gáll | 2013 | E. Gáll, <i>Dăbâca: necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaș. Câteva idei privind evoluția habitatului de la Dăbâca</i> , în <i>Analele Banatului</i> , XXI, 2013, p. 159–210. |
| Herold | 2007 | H. Herold, <i>Die Besiedlung Niederösterreichs im Frühmittelalter</i> , în R. Zehetmayer (Hrsg.), <i>Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich</i> , St. Pölten, 2007, p. 77–91. |
| Hilczerówna | 1956 | Z. Hilczerówna, <i>Ostrogi polskie z X–XIII wieku</i> , Poznań, 1956. |

³² *Ibidem*, p. 192.

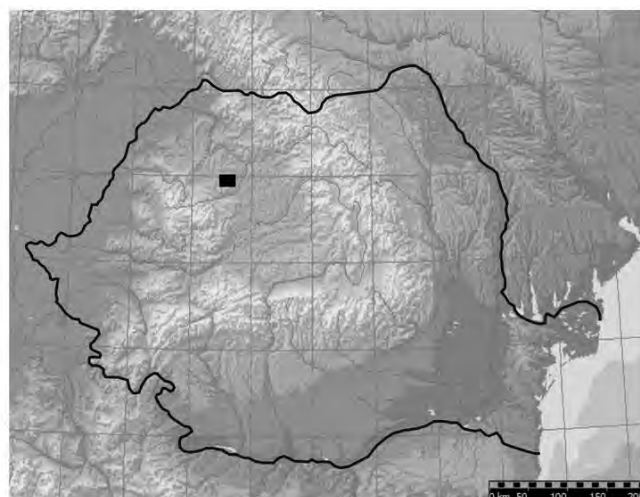
³³ *Ibidem*, p. 192.

³⁴ Hilczerówna 1956, p. 139.

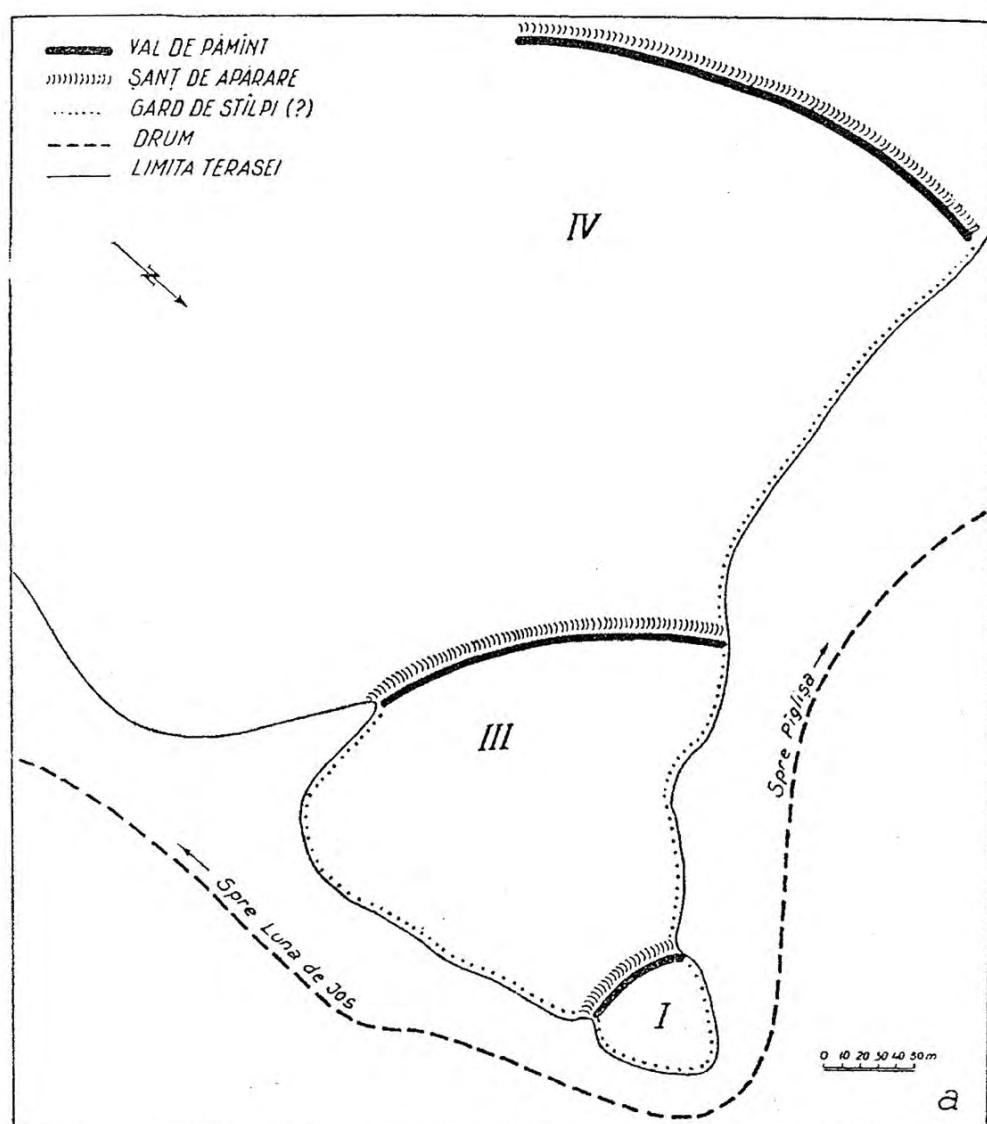
³⁵ Nadolski 1954, p. 82, Pl. XXXV.

³⁶ Dostál 1970, Fig. 7/8.

- Jarak 2002 M. Jarak, *Zapažanja o grobljima 8. I 9. st. u Dalmaciji*, în *Opuscula Archaeologica*, 26, 2002, p. 247–255.
- Macháček 2001 J. Macháček, *Pohansko bei Brecal – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*, în L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřínský (Eds.), *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno, 2001, p. 275–290.
- Nadolski 1954 A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź, 1954.
- Pascu *et al.* 1968 Șt. Pascu *et al.*, *Cetatea Dăbâca*, în *AMN*, V, 1968, p. 153–202.
- Ruttikay 2005 Al. T. Ruttikay, *Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze*, în P. Kouřil (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005, p. 225–254.
- Stanciu, Matei 1994 I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *AMP*, XVIII, 1994, p. 135–163.
- Tomková 2011 K. Tomková, *Der Kulturwandel des 10. Jahrhunderts in Böhmen aus archäologischer Sicht*, în *Sonderdruck aus Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 60, 2011, p. 199–208.
- Țiplic 2007 M. Țiplic, *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934–1257) între mit, naționalism și arheologie*, Iași, 2007.

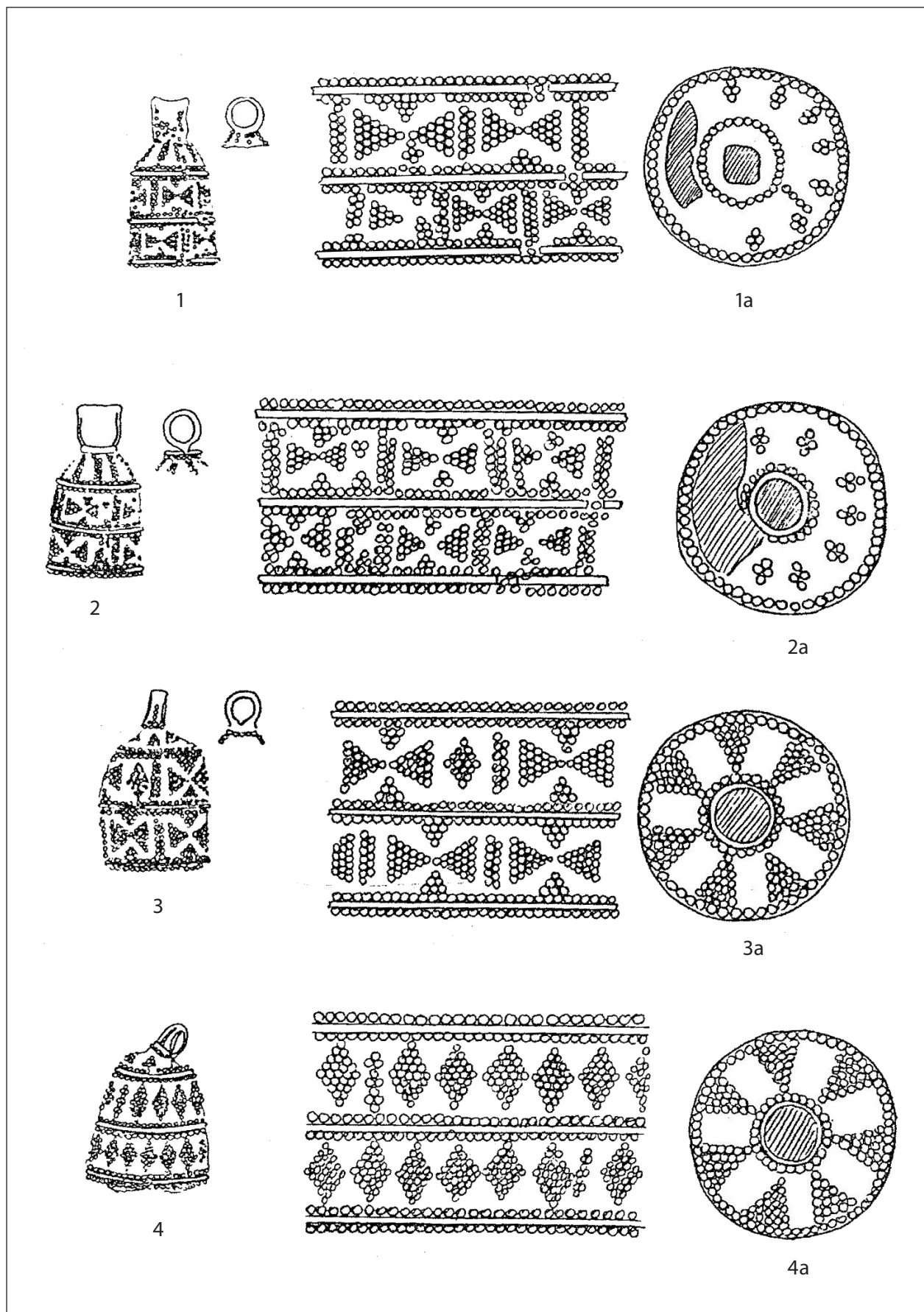


1

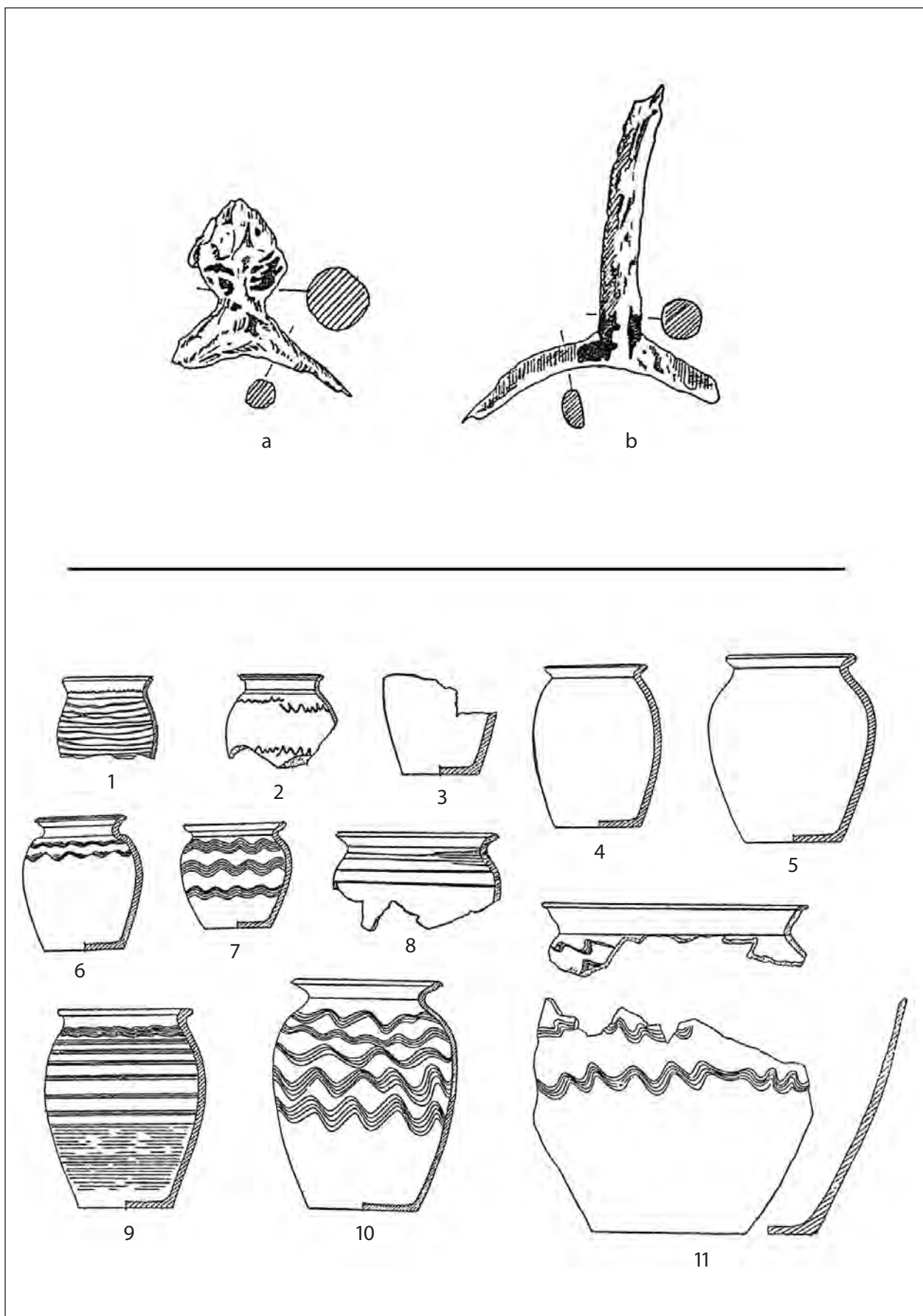


2

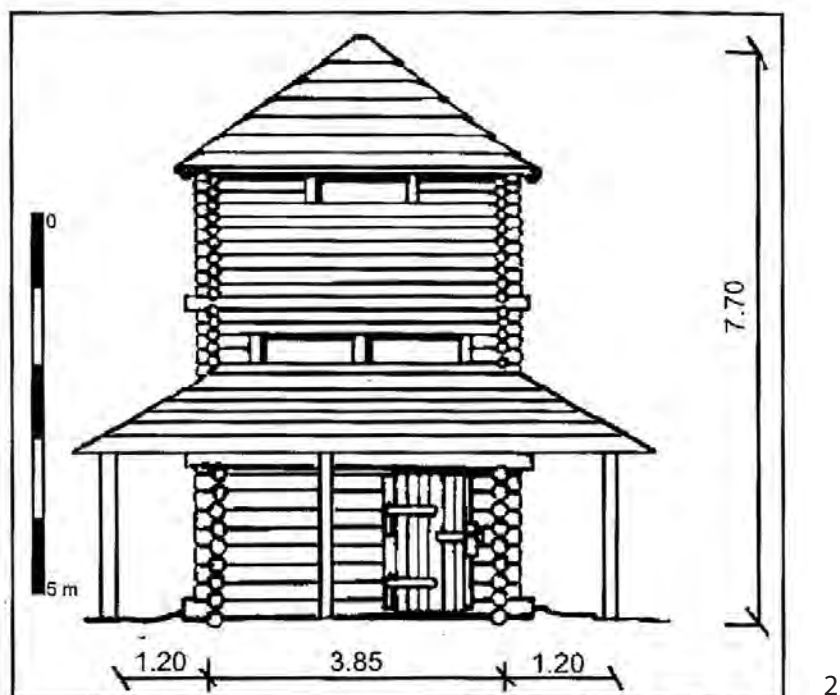
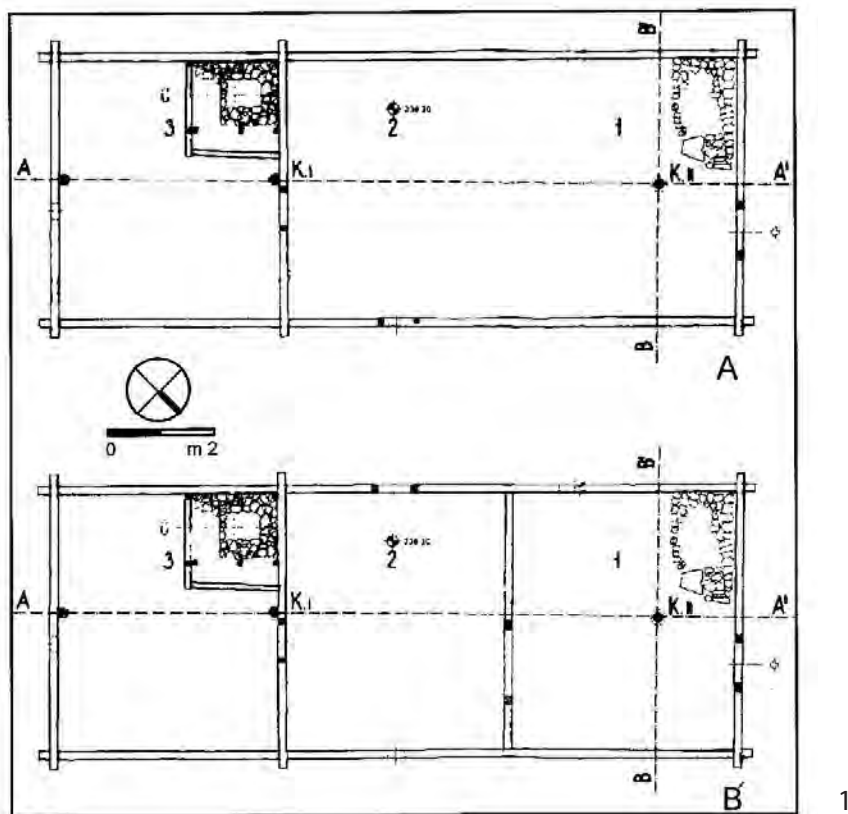
Pl. I. Amplasarea localității Dăbâca pe teritoriul României (1); Prima etapă de fortificare de la Dăbâca (2) (după Pascu et al. 1968).
Location map of Dăbâca village on the Romanian territory (1); First phase of fortification from Dăbâca (2) (after Pascu et al. 1968).



Pl. II. Dăbâca. Pandantive din argint aurit (după Pascu et al 1968).
Dăbâca. Gold-plated silver pendants (after Pascu et al. 1968).



Pl. III. Dăbâca. (A-B) Pintenii aurii descoperiți în Incinta IV (după Pascu et al. 1968); (1–11) Ceramică medievală timpurie descoperită în Incinta I (după Pascu et al. 1968). / Dăbâca. (A-B) Gold-plated iron spurs discovered in Enclosure IV (after Pascu et al. 1968); (1–11) Early mediaeval pottery discovered in Enclosure I (after Pascu et al. 1968).



Pl. IV. Ducové. (1) Construcția 1 (după Ruttkay 2005, reconstituire H. Albrecht-A. Ruttkay); (2) Construcția 2 (după Ruttkay 2005, reconstituire H. Albrecht-A. Ruttkay). / Ducové. (1) Building 1 (after Ruttkay 2005, reconstitution H. Albrecht-A. Ruttkay); (2) Building 2 (after Ruttkay 2005, reconstitution H. Albrecht-A. Ruttkay).

CONTRIBUȚII LA STUDIAREA CERAMICII MEDIEVALE TIMPURII DIN DEPRESIUNEA SILVANIEI. VASELE CU GÂT CANELAT

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN*

bacuetz@yahoo.com

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE EARLY MEDIAEVAL POTTERY FROM SYLVANIAN BASIN. GROOVED NECK POTS

ABSTRACT: Geographic area under discussion is located in north-western Romania and called Sylvanian Basin. Continuing the series of analyzes on early mediaeval ceramic forms used in the geographic area of the research, we plan now to tackle another special ceramic form, grooved neck pot, a ceramic form rarely seen in the early medieval pottery finds. Following archaeological investigations conducted in the early medieval sites from Sylvanian Basin were found very few pots with grooved neck. This type of pottery were identified just in three sites: two settlements (Zalău "Valea Mâții/Baza TCI", Aghireș "Sub pășune"), one fortress (Șimleu Silvaniei "Cetate / Várhegy").

Based on the chronology of the sites, we proposed the following typo-chronology of the grooved neck pots from Sylvanian Basin: Type I dated in the XI- XII/XIII centuries, Type II (A and B) in the second half of X-beginning of the XI century, Type III in the X-XI centuries.

The grooved neck pots described reflects the current state of research in Sylvanian Basin. The typo-chronology now proposed can be corrected/enhanced by the future results. The fact is that in Sylvanian Basin, as in other areas of Transylvania, early medieval pottery goes through a process of change/transformation which includes the appearance/disappearance of pots with common forms and the appearance/disappearance of special/rare pots. **(translated by Cătălina Opreș-Crișan).**

According to the working technique, the following symbols have been used in the plates:

Hand made pottery	○
Slow wheel made pottery	●
Fast wheel made pottery	◆

KEYWORDS: Sylvanian Basin, grooved neck pot, discoveries, classification, typology, chronology.

REZUMAT: Spațiul geografic de care ne ocupăm este situat în nord-vestul României și poartă denumirea de Depresiunea Silvaniei. Continuând seria analizelor privind formele ceramice care alcătuiau vesela medievalsă timpurie utilizată în spațiul geografic supus cercetării, ne-am propus acum să abordăm o altă formă ceramică specială, vasul cu gât canelat, o formă ceramică mai rar întâlnită în cadrul descoperirilor de ceramică medievalsă timpurie. În urma cercetărilor arheologice derulate până acum în siturile medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei s-au descoperit extrem de puține vase cu gât canelat. După cum am prezentat mai sus ele au fost identificate în trei situri: două așezări (Zalău "Valea Mâții (Baza TCI)", Aghireș "Sub pășune") și o fortificație (Șimleu Silvaniei "Cetate/Várhegy").

Având în vedere datele siturilor din care provin, am propus următoarea typo-cronologie a vaselor cu gât canelat din Depresiunea Silvaniei: Tipul I se datează în sec. XI-XII/XIII, Tipul II (A și B) în a doua jumătate a sec. X-începutul sec. XI, iar Tipul III în sec. X-XI.

Descoperirile de vase cu gât canelat prezentate mai sus reflectă stadiul actual al cercetărilor din Depresiunea Silvaniei, typo-cronologia propusă acum putând fi corectată/îmbunătățită de rezultatele pe care le vor oferi săpăturile arheologice viitoare. Cert este faptul că și în Depresiunea Silvaniei, la fel ca în alte zone ale Transilvaniei, ceramica medievalsă timpurie trece printr-un proces de schimbare/transformare care include și apariția/dispariția unor vase

* Muzeul Județean de Istorie și Artă-Zalău

cu forme comune dar și apariția/disparația unor vase cu forme speciale/rare.

CUVINTE-CHEIE: Depresiunea Silvaniei, vas cu gât canelat, descoperiri, clasificare, tipologie, cronologie.

A. CADRUL GEOGRAFIC

Spațiul geografic de care ne ocupăm este situat în nord-vestul României (pl. I/1) și poartă denumirea de *Depresiunea Silvaniei* sau *Depresiunea Centrală a Silvaniei* sau Depresiunea Colinară Sălăjană¹. Per ansamblu, relieful spațiului geografic de care ne ocupăm este unul colinar, format din culmi deluroase plasate printre văile principale (pl. I/2) ale regiunii – Barcău, Crasna, Zalău².

B. MOTIVAȚIA

După cum se cunoaște, în siturile aparținând perioadei medievale timpurii, vasul ceramic cu forme și tipuri variate este artefactul majoritar, situație ce caracterizează și descoperirile din Depresiunea Silvaniei.

De o perioadă bună de timp ne-am axat pe studierea, analiza și clasificarea tipo-cronologică a veselei ceramice din această zonă și nu numai³, în cadrul acestui proces analitic fiind abordate și subiecte legate de prezența formelor ceramice speciale⁴ ori a mărcilor/semnelor de olar⁵.

Continuând seria analizelor privind formele ceramice care alcătuiau vesela medievală timpurie utilizată în spațiul geografic supus cercetării, ne-am propus acum să abordăm o altă formă ceramică specială, vasul cu gât canelat, o formă ceramică mai rar întâlnită în cadrul descoperirilor de ceramică medievală timpurie.

C. CONTEXTELE DESCOPERIRILOR. DESCRIEREA CERAMICII

1. Aghireș „Sub pășune”. Așezarea de la Aghireș „Sub pășune” este dispusă (pl. II) pe o terasă înaltă aflată în dreapta Văii Mâții⁶. În urma săpăturilor preventive derulate aici în perioada 2008–2009 au fost cercetate 129 de complexe aparținând epocii bronzului, epocii Latene, epocii post romane și evului mediu timpuriu – sec. VIII–IX, sec. X–XI, sec. XIII–XIV⁷.

Urmele de locuire databile în sec. X–XI au constat în 16 complexe arheologice de mai multe tipuri: o singură locuință, o instalație de foc amenajată în aer liber, mai multe anexe gospodărești, gropi menajere și un cuptor meșteșugăresc pentru prelucrat metal⁸.

În complexele arheologice cercetate a fost descoperită o cantitate mică de ceramică, formele ceramice identificate fiind oala fără toarte, vasul cu gât canelat și paharul⁹.

Forma ceramică studiată în acest moment a fost identificată în următoarele contexte arheologice:

- în Complexul C. 35/2008 a fost descoperit un fragment (pl. III/3) din gura unui vas cu gât canelat¹⁰. Fragmentul ceramic este de culoare brun-cărmăzie și provine dintr-un vas care a fost modelat la roata înceată dintr-o pastă degresată cu nisip cu pietricele și paiete de mică.

¹ Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 39.

² Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 39–42.

³ Băcuet-Crișan 2009, p. 69–87.

⁴ Băcuet-Crișan 2007, p. 167–180; Băcuet-Crișan 2010, p. 7–15.

⁵ Băcuet-Crișan, Ciorba 2004, p. 355–366.

⁶ Băcuet-Crișan, Sanda Băcuet-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009, p. 25.

⁷ *Ibidem*, p. 25.

⁸ *Ibidem*, p. 57.

⁹ *Ibidem*, p. 56.

¹⁰ *Ibidem*, Pl. 190/1.

• în Complexul C. 48/2008 a fost descoperit un vas cu gât canelat (pl. IV/1–2) păstrat fragmentar dar care a putut fi întregit în laboratorul de restaurare¹¹. Vasul are corpul alungit, este de culoare brun-cărămizie, partea superioară prezentând însă mari pete de culoare negricioasă. El a fost modelat la roata înceată dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele și paiete de mică. Corpul vasului este decorat cu linii în val trasate paralel într-o manieră neglijentă, linii ce pornesc de sub canelurile de pe gât și se opresc aproape de fundul vasului. Ornamentarea s-a făcut prin incizare în lutul moale.

2. *Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”*. Situl este plasat pe un mamelon aflat pe malul drept al râului Crasna, în partea de nord a orașului Șimleu Silvaniei, mamelon care face parte din Dealul Măgura¹².

Fortificația medievală de pe Dealul „Cetate” a suferit cel puțin patru amenajări succesive. În săpătură au fost surprinse două faze din lemn și două din piatră, ultima cu o subfază. Pentru cele din piatră a fost construită și o cisternă¹³.

Materialul arheologic ce aparține fortificației din faza/fazele de lemn este compus în majoritate din ceramică, ceramică care a fost descoperită prin cercetări de suprafață și sondaje arheologice¹⁴. Formele ceramice identificate în acest sit sunt oala fără toarte lucrată la roata rapidă sau înceată și vasul cu gât canelat lucrat la roata înceată¹⁵.

În ceea ce privește vasul cu gât canelat, a fost descoperit un singur fragment ceramic care provine din gura unui de vas de culoare brun-cărămizie cu pete roșcate și cenușii, lucrat la roata înceată dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele mărunte și paiete de mică (pl. III/2).

3. *Zalău „Valea Mâții (Baza TCI)”*. Situl este plasat pe teritoriul orașului Zalău, în zona platformei industriale. În vara anului 1977 prin săpături arheologice de salvare derulate în zona bazei de producție TCI au fost cercetate și două locuințe medievale timpurii care aveau ca inventar ceramică și artefacte din metal. Formele ceramice identificate sunt oala fără toarte lucrată la roata rapidă sau înceată și un fragment dintr-un vas cu gât canelat¹⁶.

Fragmentul ceramic a fost descoperit în Locuința B. 1/1977 și provine din gura unui vas cu gât canelat (pl. III/1) de culoare cărămiziu-cenușie modelat dintr-o pastă degresată cu pietricele și mică. Vasul a fost lucrat la roata înceată însă gâtul acestuia pare să fi fost finisat pe o roată cu turație rapidă. Gâtul este decorat prin incizare în lutul moale cu o linie în val trasată pe mijlocul uneia din caneluri¹⁷.

D. PROPUNERE DE CLASIFICARE TIPOLOGICĂ

Desigur, o clasificare tipologică completă și complexă a acestei forme ceramice ar trebui să aibă la bază vase întregi sau întregibile. Din păcate, până acum, în Depresiunea Silvaniei există un singur vas cu gât canelat întreg, restul descoperirilor constând numai în fragmente din astfel de vase.

DENUMIRE SIT	TIP	TEHNICA DE MODELARE
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”	TIP. I	roata înceată
Aghireș „Sub pășune”	TIP. II cu subtipurile TIP. II. A și TIP. II. B	roata înceată
Zalău „Valea Mâții (Baza TCI)”	TIP. III	roata înceată (finisarea gurii pe o roată cu turație rapidă?)

¹¹ *Ibidem*, Pl. 202.

¹² Pop, Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók 2006, p. 123.

¹³ *Ibidem*, p. 124.

¹⁴ Băcuet-Crișan 1999–2000, p. 307; Cosma 2002, p. 232.

¹⁵ Pop, Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók 2006, p. 124–125.

¹⁶ Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 37.

¹⁷ *Ibidem*, p. 37–38, Pl. 61/1.

Operând cu puținele date pe care le avem, clasificarea se poate face având în vedere caracteristicile părții superioare ale vaselor (gâtul și gura/buza). Pe baza acestor elemente pentru descoperirile din Depresiunea Silvaniei propunem următoarea clasificare tipologică (pl. VI):

- *Tipul I.* Vas cu buza ascuțită și înclinată spre exterior. Gâtul este prevăzut cu caneluri ascuțite. Tip identificat la Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”.

- *Tipul II.* Vas cu buza tăiată drept și înclinată spre interior. Gâtul este prevăzut cu caneluri ascuțite. Tip identificat la Aghireș „Sub pășune”. Urmărind caracteristicile buzei, acest tip are două subtipuri: II. A – buza tăiată drept; II. B – buza tăiată drept și lățită.

- *Tipul III.* Vas cu buza rotunjită. Gâtul este aproape drept și prevăzut cu caneluri late și rotunjite. Tip identificat la Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”

DENUMIRE SIT	TIP	SUBTIP
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”	TIP. I	
Aghireș „Sub pășune”	TIP. II	TIP. IIA și TIP II. B
Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”	TIP. III	

E. CONCLUZII

În urma cercetărilor arheologice derulate până acum în siturile medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei s-au descoperit extrem de puține vase cu gât canelat. După cum am prezentat mai sus ele au fost identificate în trei situri (pl. II): două așezări (Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”, Aghireș „Sub pășune”) și o fortificație (Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”).

DENUMIRE SIT	TIP DE SIT
Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”	Așezare
Aghireș „Sub pășune”	Așezare
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”.	Fortificație

În așezarea de la Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)” a fost descoperit un fragment dintr-un vas, în așezarea de la Aghireș „Sub pășune” a fost descoperit un vas și un fragment dintr-un alt vas iar în fortificația de la Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy” un fragment dintr-un vas.

DENUMIRE SIT	CARACTERISTICILE DESCOPERIRII
Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”	fragment dintr-un vas
Aghireș „Sub pășune”	un vas și un fragment dintr-un alt vas
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”.	fragment dintr-un vas

În ceea ce privește tipurile de complexe arheologice în care a apărut această formă ceramică constatăm că ea a fost identificate într-o locuință și în două anexe gospodărești. Într-un singur caz avem o descoperire făcută în urma unei cercetări de suprafață (periegheză).

DENUMIRE SIT	PROVENIENȚĂ/TIP DE COMPLEX
Zalau „Valea Mâții (Baza TCI)”	Locuința B. 1/1977
Aghireș „Sub pășune”	Anexa gospodărească C. 35/2008 și anexa gospodărească C. 48/2008
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”.	De la suprafața solului/Periegheză

Siturile din care provin aceste descoperiri aparțin unui interval cronologic care are ca limită inferioară mijlocul/a doua jumătate a sec. X, iar ca limită superioară sec XII–XIII. Etapa de locuire de la Aghireș „Sub pășune” caracterizată prin prezența săgeților și a țintei din argint a fost datată în a doua jumătate a

sec. X-începutul sec. XI¹⁸. La Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”, existența pe ceramica descoperită în incintă a elementelor decorative caracteristice sec. XI–XII/XIII (ornamente realizate cu roțița, impresiuni și incizii practicate cu unghia sau cu un instrument ascuțit) sugerează datarea fortificației în această etapă¹⁹. Pe baza inventarului arheologic și a analogiilor, cele două locuințe de la Zalău „Valea Mâții (Baza TCI)” au fost date în sec. X–XI²⁰. După cum se poate constata, în Depresiunea Silvaniei această formă ceramică nu apare mai devreme de secolul X²¹, ea a fost utilizată în sec. XI–XII, însă nu avem suficiente dovezi pentru utilizarea ei și în sec. XIII (pl. VII).

DENUMIRE SIT	CRONOLOGIE
Zalău „Valea Mâții (Baza TCI)”	sec. X–XI
Aghireș „Sub pășune”	a doua jumătate a sec. X-începutul sec. XI
Șimleu Silvaniei „Cetate/Várhegy”.	sec. XI–XII/XIII

Vasele cu gât canelat descoperite întregi în alte spații geografice sunt cu toarte sau fără toarte, din păcate însă, în cazul Depresiunii Silvaniei datorită stării fragmentare a ceramicii numai într-un singur caz avem conturul întreg al vasului.

Vasul cu gât canelat nu a fost abordat aproape deloc în literatura românească de specialitate, până în prezent fiind publicat un singur studiu, cel al lui P. Iambor care a vizat descoperirile din fortificațiile de la Dăbâca și Cluj-Mănăstur²². Originea vaselor cu gât canelat a generat discuții între specialiști, cert fiind faptul că această formă ceramică nu-și are rădăcinile în vesela locală²³. De la data publicării studiului lui P. Iambor, numărul descoperirilor de acest fel din Transilvania a crescut și suntem convinși că au rămas încă nepublicate și alte exemplare.

Pentru artefactele descoperite în Depresiunea Silvaniei cunoaștem puține analogii în spațiul nord-vestic al României fapt determinat în primul rând de raritatea vaselor cu această formă. Amintim aici descoperirile din fortificația de la Biharea²⁴ date în orizontul de locuire din sec. XI–XIII și care sunt asemănătoare ca formă cu Tipul II.A (Depresiunea Silvaniei). La Biharea, în nivelul de locuire corespunzător sec. X–XI nu apar vase cu gât canelat²⁵. În Transilvania sunt bine cunoscute descoperirile din fortificațiile de la Dăbâca și cele de la Cluj-Mănăstur²⁶. Unele fragmente de vase de la Cluj-Mănăstur²⁷ pot fi încadrate în Tipul I – Depresiunea Silvaniei. Asemănător cu vasul de la Aghireș „Sub pășune” (Tipul IIB – Depresiunea Silvaniei) este vasul cu gât cilindric de la Dăbâca²⁸, iar cel de la Zalău „Valea Mâții (Baza TCI)” (Tipul III – Depresiunea Silvaniei) este foarte apropiat ca formă (caracteristicile gurii și a buzei) de exemplarul de la Morești descoperit într-un complex datat în sec. XI–XII²⁹. Vasele cu gât canelat de la Dăbâca au fost descoperite în nivele de locuire date în sec. IX, sec. IX–X și X–XI iar la Cluj-Mănăstur în sec. IX–XI³⁰, însă cronologia fazelor de fortificare de la Dăbâca și Cluj-Mănăstur (mai ales a celor mai vechi) nu au fost pe deplin clarificate.

¹⁸ Băcuet-Crișan, Sanda Băcuet-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009, p. 57.

¹⁹ Pop, Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók 2006, p. 126.

²⁰ Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 57.

²¹ Ele apar mai degrabă în a doua jumătate a sec. X. Vestigiile de la Zalău „Valea Mâții” (Baza TCI)” au fost date în sec. X–XI, însă nu excludem posibilitatea ca începuturile așezării din acest punct să se plaseze în a doua jumătate a sec. X.

²² Iambor 1985–1986, p. 589–598.

²³ *Ibidem*, p. 589–590.

²⁴ Dumitrașcu 1994, Pl. XVI/4.

²⁵ *Ibidem*, p. 205.

²⁶ Iambor, Matei 1979, Pl. III/1, 5; Iambor 1985–1986, Pl. III/9–12.

²⁷ Iambor 1985–1986, Pl. III/12.

²⁸ *Ibidem*, Pl. II/3.

²⁹ Iambor 1985–1986, p. 592; Iambor 2005, Pl. XXXV.

³⁰ Iambor 1985–1986, Pl. I–IV.

Descoperirile amintite mai sus provin numai din așezări sau fortificații, însă cunoaștem și un exemplar cu caracteristici formale foarte interesante descoperit în cimitirul de la Orăștie „Dealul Pemilor X2” în mormântul M. 51³¹, cimitir care, conform unor opinii recente, se pare că-și are începuturile în a treia decadă a secolului al X-lea³².

După cum se poate constata, exemplarele descoperite în Transilvania în siturile amintite mai sus au fost plasate în diverse etape cronologice: sec. IX (?), sec. IX–X (?), X–XI, IX–XI, XI–XII sau XI–XIII. Revenind la descoperirile din Depresiunea Silvaniei, vasele cu gât canelat descoperite aici ocupă un segment cronologic care are ca limită inferioară a doua a doua jumătate a sec. X-începutul sec. XI, iar ca limită superioară sec. XII/XIII. Având în vedere datările propuse pentru siturile din care provin, tipo-cronologia vaselor cu gât canelat din Depresiunea Silvaniei arată astfel: Tipul I se datează în sec. XI–XII/XIII, Tipul II (A și B) în a doua jumătate a sec. X-începutul sec. XI, iar Tipul III în sec. X–XI.

Descoperirile de vase cu gât canelat prezentate mai sus reflectă stadiul actual al cercetărilor din Depresiunea Silvaniei³³, tipo-cronologia propusă acum putând fi corectată/îmbunătățită de rezultatele pe care le vor oferi săpăturile arheologice viitoare. Cert este faptul că și în Depresiunea Silvaniei, la fel ca în alte zone ale Transilvaniei, ceramica medievală timpurie trece printr-un proces de schimbare/transformare care include și apariția/dispariția unor vase cu forme comune dar și apariția/dispariția unor vase cu forme speciale/rare.

În aceste rânduri nu ne-am propus să abordăm întreaga problematică a vaselor cu gât canelat din Transilvania. Cu siguranță, un astfel de demers care să vizeze toate descoperirile de acest fel din Transilvania cunoscute până acum s-ar dovedi extrem de util în procesul de analiză tipo-cronologică a ceramicii medievale timpurii, mai ales că numărul descoperirilor a crescut, iar anumite date de cronologie s-au schimbat față de cele cunoscute la momentul analizei făcute de P. Iambor.

Ținând cont de tehnica de lucru a vaselor, în documentația grafică (planșe) am utilizat următorul sistem de simboluri:

Ceramică modelată cu mâna	○
Ceramică modelată la roata înceată	●
Ceramică modelată la roata rapidă	◆

BIBLIOGRAFIE

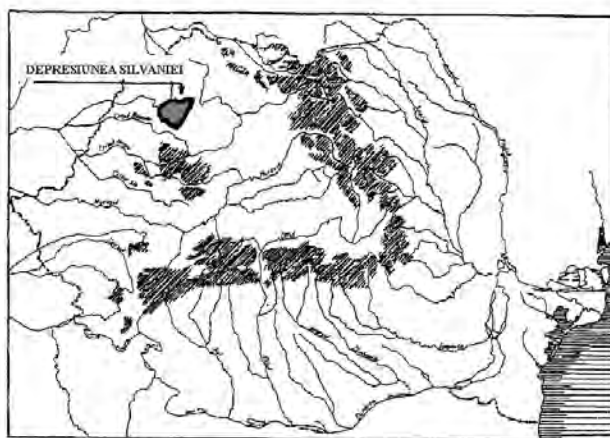
- | | | |
|------------------------------------|-----------|--|
| Băcuet-Crișan | 1999–2000 | D. Băcuet-Crișan, <i>Descoperiri arheologice la Șimleu Silvaniei</i> , în <i>Eph. Nap.</i> , IX–X, 1999–2000, p. 316–324. |
| Băcuet-Crișan, Ciorba | 2004 | D. Băcuet-Crișan, M. Ciorba, <i>Vase medievale timpurii (sec. VII–XI) cu semne/mărci de olar descoperite pe teritoriul județului Sălaj</i> , AMP, XXVI, 2004, p. 355–366. |
| Băcuet-Crișan | 2007 | D. Băcuet-Crișan, <i>Forme ceramice rare din secolele VII–X, descoperite în Depresiunea Silvaniei</i> , în <i>Arheologia Medievală</i> , VI, 2007, p. 167–180. |
| Băcuet-crișan | 2009 | D. Băcuet-Crișan, <i>Vasele amforoidale medievale timpurii din vestul și nord-vestul României</i> , în <i>Annales Universitatis Apulensis</i> , 13, 2009, p. 69–87. |
| Băcuet-Crișan | 2010 | D. Băcuet-Crișan, <i>Forme ceramice rare din secolele VII–X, descoperite în Depresiunea Silvaniei (II)</i> , în <i>Vasaria Medievalia</i> , II, 2010, p. 7–15. |
| Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan | 2003 | S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, <i>Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. Descoperirile neo-eneolitice și medievale timpurii (sec. VII–XI)</i> , Zalău, 2003. |

³¹ Țiplic, Pinter 2007, p. 271, Pl. 9.

³² *Ibidem*, p. 264.

³³ În aceste rânduri am prezentat toate descoperirile de vase cu gât canelat din Depresiunea Silvaniei pe care le cunoaștem. Nu excludem posibilitatea existenței și a altor materiale care nu sunt publicate și care pot proveni din cercetări la care nu am avut acces.

- Băcuet-Crișan, Sanda 2009 D. Băcuet-Crișan, S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, Al. V. Matei, *Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău*, Cluj-Napoca, 2009.
- Băcuet-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei
- Cosma 2002 C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Dumitrașcu 1994 S. Dumitrașcu, *Biharea. Săpături arheologice (1973–1980)*, vol. I, Oradea, 1994.
- Iambor 1985–1986 P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, în AMN, XXII–XXIII, 1985–1986, p. 589–598.
- Iambor 2005 P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2005.
- Iambor, Matei 1979 P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX–XIV)*, în AMN, XVI, 1979, p. 599–620.
- Mac, Idu 1992 I. Mac, P. D. Idu, *Dealurile și depresiunile Silvaniei*, în *Geografia României*, vol. IV, 1992, p. 39–48.
- Morariu, Sorocovschi 1972 T. Morariu, V. Sorocovschi, *Județul Sălaj*, 1972.
- Pop, Bejinariu, Sanda 2006 H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, Zs. Csók, Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 2006.
- Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók
- Țiplic, Pinter 2007 M. Țiplic, Z. K. Pinter, *Early medieval necropolis from Orăștie – “Dealul Pemilor X2”. Aspects of funeral ritual*, în *Funerary offerings and votive depositions in Europe’s 1st millennium A. D. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 263–273.

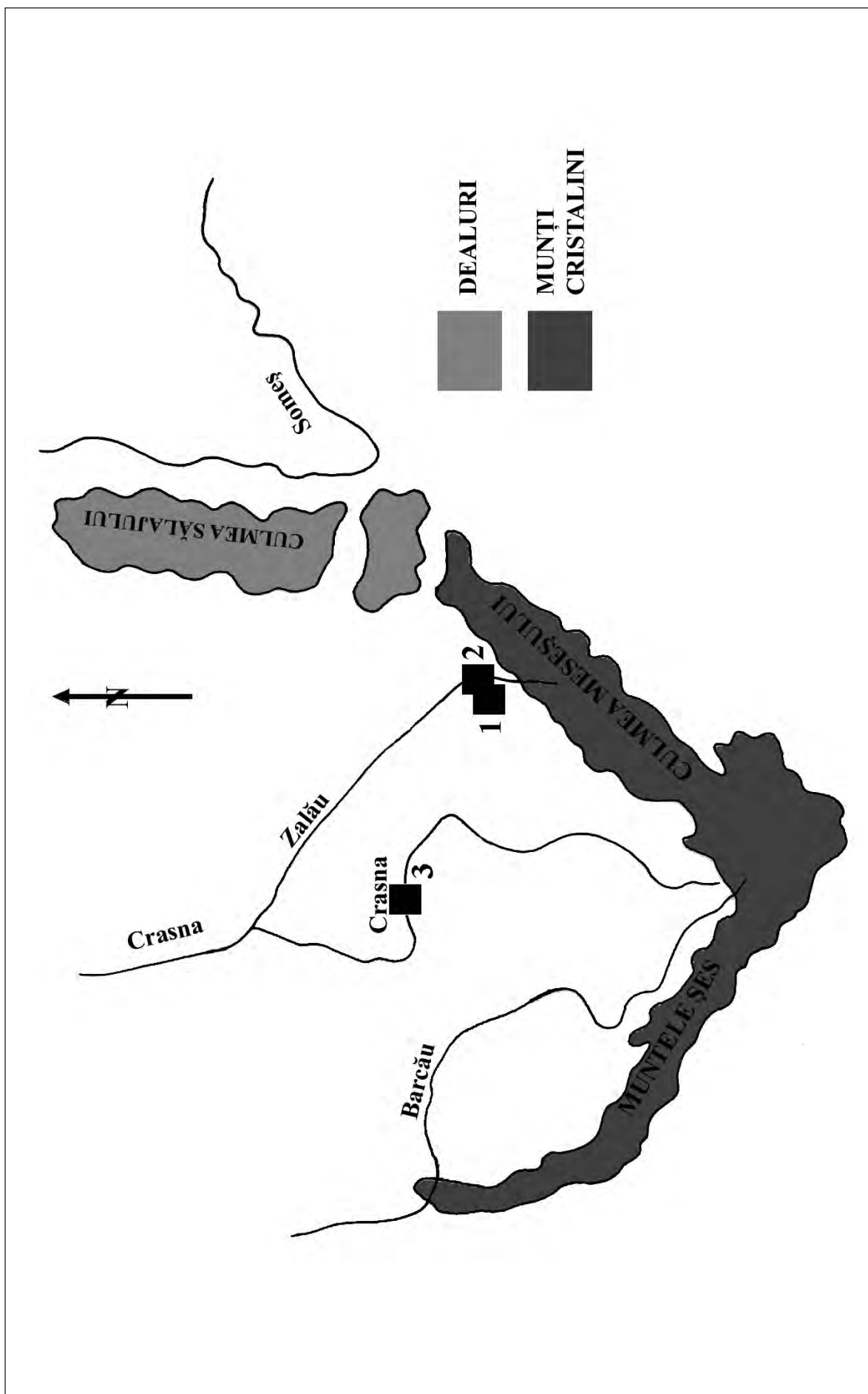


1

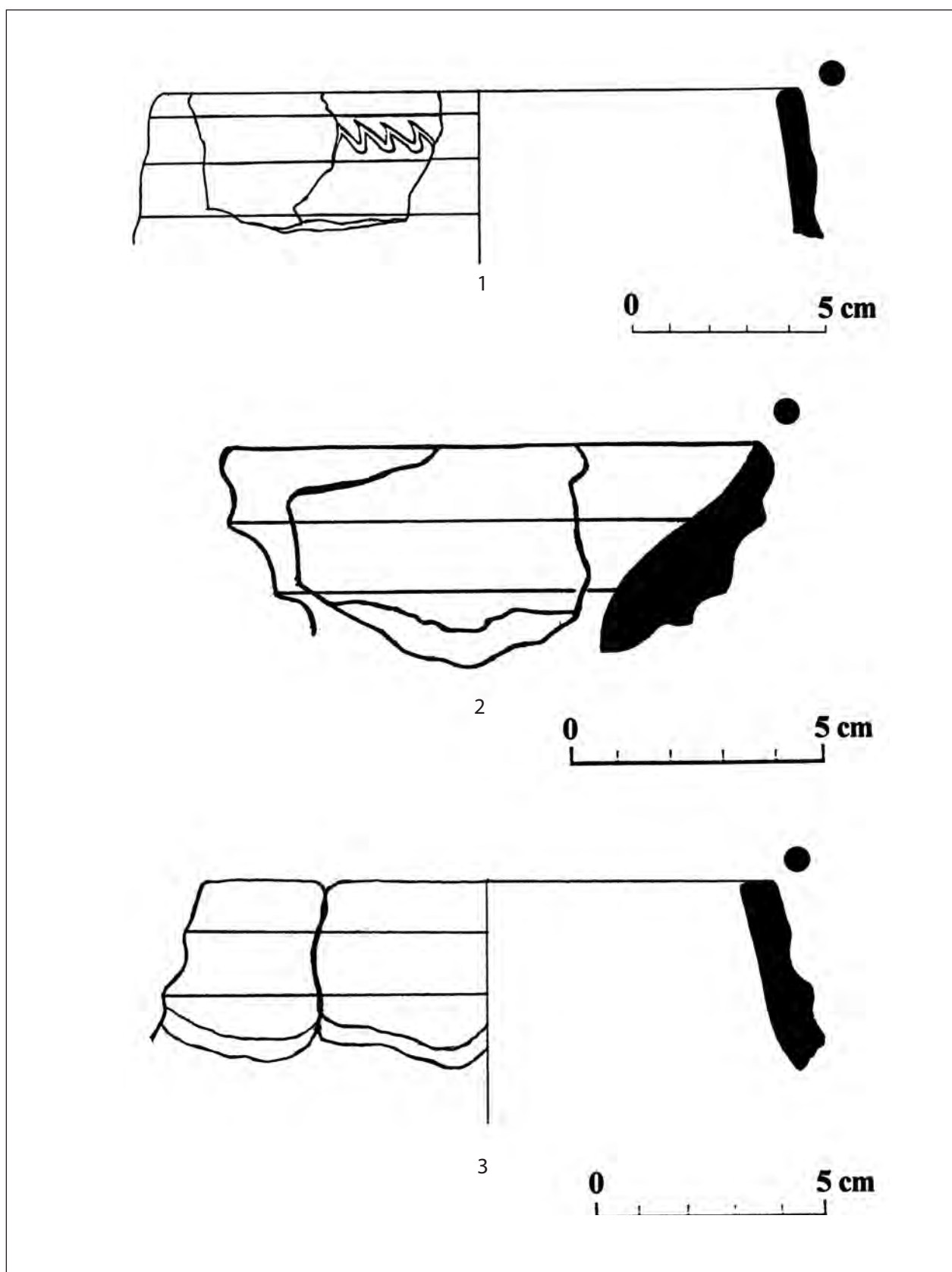


2

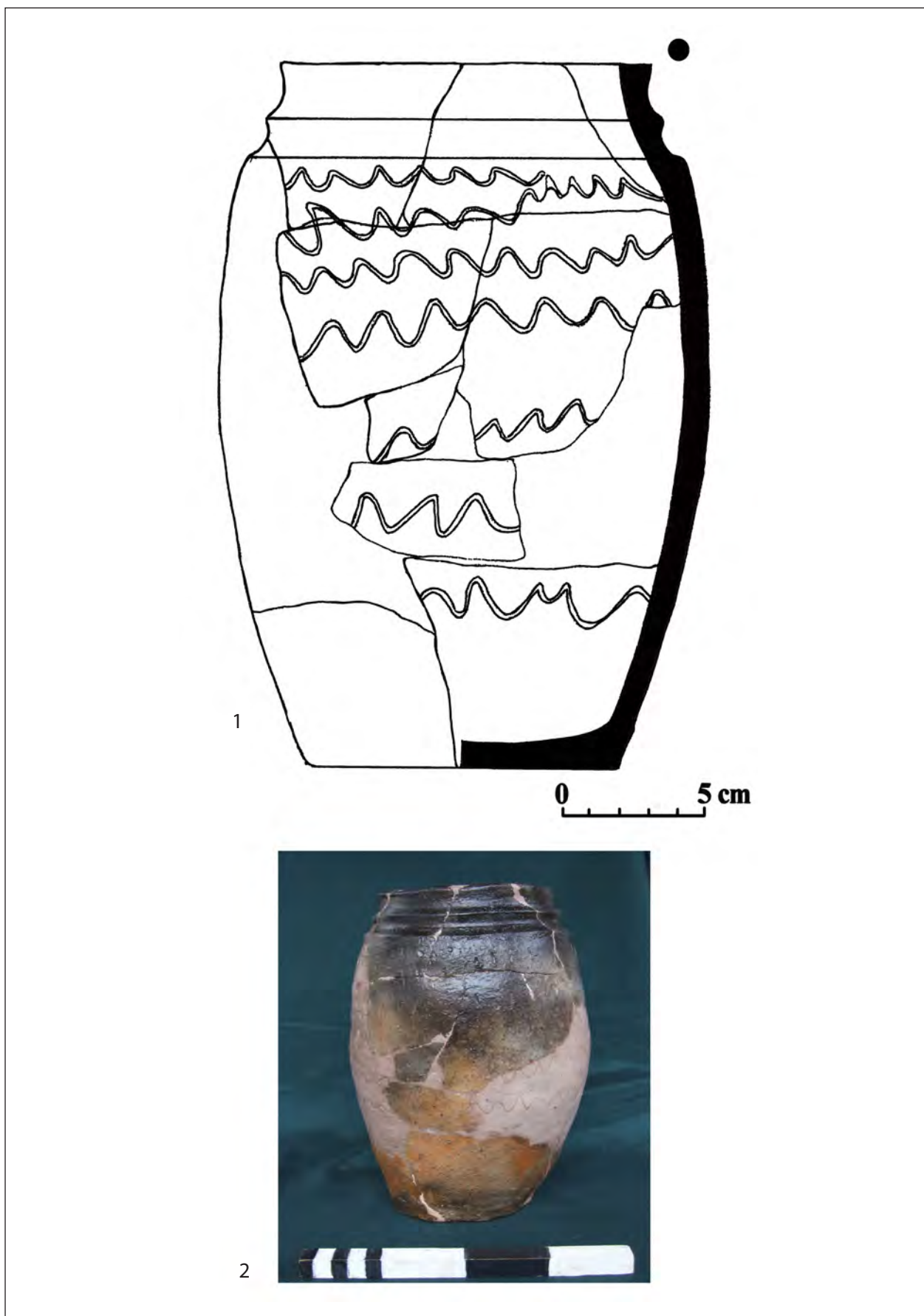
Pl. I. Depresiunea Silvaniei.
The Sylvanian Basin.



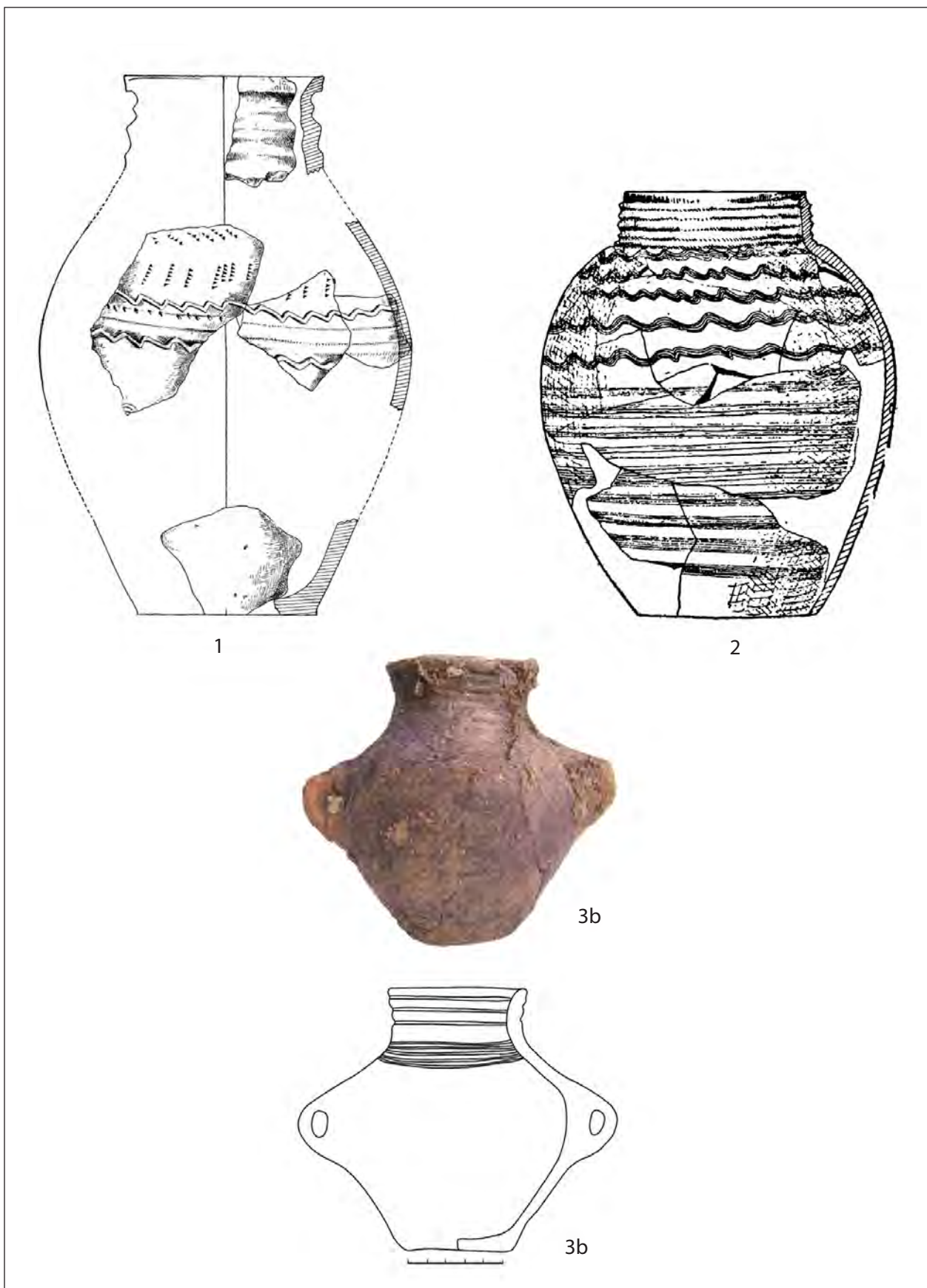
Pl. II. Amplasarea descoperirilor pe teritoriul Depresiunii Silvaniei: 1. Aghireș "Sub pășune", 2. Zalău "Valea Mății (Baza TCI)", 3. Șimleu Silvaniei "Cetate/Vârhegy".
Archaeological finds in the Silvanian Basin: 1. Aghireș "Sub pășune", 2. Zalău "Valea Mății (Baza TCI)", 3. Șimleu Silvaniei "Cetate/Vârhegy".




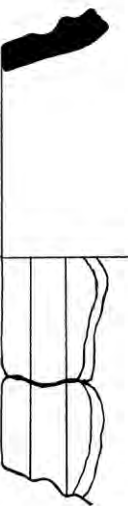
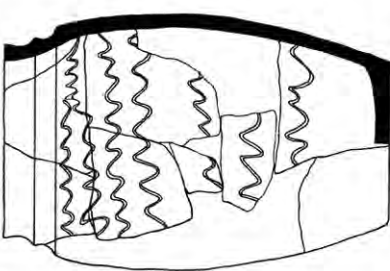

Pl. III. Fragmente de vase cu gât canelat descoperite la: (1) Zalău "Valea Mâții (Baza TCI)" (după Sanda Băcueț-Crișan, Băcueț-Crișan 2003), (2) Șimleu Silvaniei "Cetate/Vârhegy" (după Pop, Bejinariu, Sanda Băcueț-Crișan, Băcueț-Crișan, Sana, Csók 2006) și (3) Aghireș "Sub pășune" (după Băcueț-Crișan, Sanda Băcueț-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009). / Grooved neck pots discovered at: (1) Zalău "Valea Mâții (Baza TCI)" (after Sanda Băcueț-Crișan, Băcueț-Crișan 2003), (2) Șimleu Silvaniei "Cetate/Vârhegy" (after Pop, Bejinariu, Sanda Băcueț-Crișan, Băcueț-Crișan, Sana, Csók 2006) și (3) Aghireș "Sub pășune" (after Băcueț-Crișan, Sanda Băcueț-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009).



Pl. IV. Vas cu gât canelat descoperit la Aghireș "Sub pășune" (după Băcueț-Crișan, Sanda Băcueț-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009). Desen (1) și foto (2). / Grooved neck pot discovered at Aghireș "Sub pășune" (after Băcueț-Crișan, Sanda Băcueț-Crișan, Bejinariu, Pop, Matei 2009) (1-2).



Pl. V. Vase cu gât canelat descoperite la: (1) Cluj-Mănăștur – publicat fără scară (după Iambor 1985–1986), (2) Dăbâca – publicat fără scară (după Iambor 1985–1986), (3a–3b) Orăștie (după Țiplic, Pinter 2007). / Grooved neck pots discovered at: (1) Cluj-Mănăștur – published without scale (after Iambor 1985–1986), (2) Dăbâca – published without scale (after Iambor 1985–1986), (3a–3b) Orăștie (after Țiplic, Pinter 2007).

TIPUL I	TIPUL II	TIPUL III
	<p data-bbox="406 907 470 1243">Subtipul II. A</p>  <p data-bbox="805 907 869 1243">Subtipul II. B</p> 	

Pl. VI. Propunere de clasificare tipologică a vaselor cu gât canelat descoperite în Depresiunea Silvaniei. / Typological classification proposal of the grooved neck pots discovered in Sylvanian Basin.

TIPURI ȘI SUBTIPURI	sec. X	sec. XI	sec. XII	sec. XIII
TIPUL I				?
TIPUL II. SUBTIPUL II. A				
TIPUL II. SUBTIPUL II. B				
TIPUL III	?			

Pl. VII. Cronologia tipurilor de vase cu gât canelat din Depresiunea Silvaniei. / The chronology of the types of grooved neck pots from Sylvania Basin.

CERCEI DECORAȚI CU O SFERĂ DIN SÂRME, DESCOPERIȚI PE TERITORIUL ROMÂNIEI (SECOLELE XI–XV)

SILVIU OȚA

medie@mnir.ro

EARRINGS DECORATED WITH A SPHERE MADE OF WIRE DISCOVERED ON THE TERRITORY OF PRESENT-DAY ROMANIA (11TH–15TH CENTURIES)

ABSTRACT: Earrings with spherical pendants made of wire were found in the eastern part of the present-day Romania, more precisely in Moldavia and Dobruđja (Pl. I). The adornments were discovered in cemeteries (Suceava-Câmpul Șanțurilor, Enisala-Palanca, Trifești-Vatra satului, Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină), settlements (Baia-Parc, Dodești) and treasures (Schinetea-La Jidogină). The analysed ornament is spread on two distinct geographical areas – Dobruđja and Moldavia. In Dobruđja, the earrings can be dated during the 14th century. In Moldavia, the ornament is known from the 11th century, but reaches its climax in the 14th–15th centuries. The Balkan adornments are, most probably, the source of the earrings decorated with spherical pendants made of wire. During the 15th century, this type of ornament is used especially in Moldavia.

KEYWORDS: wire, earring, grave, treasure, settlement, cemetery

REZUMAT: Pe teritoriul României, în partea sa estică, mai precis în Moldova și Dobrogea, au fost descoperiți cercei decorați cu pandantive sferice confecționate din sârme (Pl. I). Exemplarele au fost recuperate din necropole (Suceava-Câmpul Șanțurilor, Enisala-Palanca, Trifești-Vatra satului, Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină), așezări (Baia-Parc, Dodești) și tezaure (Schinetea-La Jidogină). Motivul decorativ se întâlnește în două arii geografice diferite: Dobrogea și Moldova. Piese se pot data în secolul al XIV-lea în Dobrogea. În Moldova decorul este cunoscut din secolul al XI-lea, dar cunoaște apogeul în secolele XIV–XV în Moldova. Originea lor trebuie căutată la podoabele balcanice. În cursul secolului al XV-lea, decorul cuprinde în special spațiul Moldovei.

CUVINTE-CHEIE: sârmă, cerce, mormânt, tezaur, așezare, necropolă

Pe teritoriul României, în partea sa estică, mai precis în Moldova și Dobrogea, au fost descoperiți cercei decorați cu pandantive sferice confecționate din sârme (Pl. I). În stadiul actual al cercetării, aceste piese de podoabă sunt exemplare destul de rare.

Până în prezent, motivul decorativ nu a atras atenția în mod special. Dat fiind faptul că numărul pieselor de podoabă pe care au fost întâlnite astfel de pandantive a crescut, se impune o analiză a sa.

În stadiul actual al cercetărilor, aceste pandantive au fost descoperite la cercei din șapte puncte. Exemplarele au fost recuperate din necropole (Suceava-Câmpul Șanțurilor, Enisala-Palanca, Trifești-Vatra satului, Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină), așezări (Baia-Parc, Dodești) și tezaure (Schinetea-La Jidogină). În alte regiuni ale spațiului Românesc și mai la vest, în Vojvodina și Banatul Sârbesc (Banat¹, Transilvania, Oltenia și Muntenia²), astfel de motive decorative nu au fost găsite pe cercei.

* Muzeul Național de Istorie a României.

¹ Stanojev 1989; 2004; Oța 2008.

² Dumitriu 2001.

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

1. Baia (**com.** Baia, **jud.** Suceava)

Punct: Parc

Observații: 1. **cercel** păstrat fragmentar, provine din locuința nr. 6 și a fost datat în secolele XIV–XV (Pl. 2/13). Veriga, din sârmă simplă, a fost păstrată parțial. La un capăt, ea a fost îndoită în formă de cârlig. Capătul opus, este îndoit în formă de buclă, iar pe tijă a fost înfășurat restul sârmei care compune veriga. Între buclă și cârlig, sunt înșirate trei sfere, două executate din câte două emisfere, iar între ele, una din sârme simple îndoite în formă de petale de floare, în număr de zece.

Bibliografie: Neamțu, Neamțu, Cheptea 1984, p. 117, fig. 43/3; Oța 2012b, p.216, 239, Pl. 4/5

2. Dodești (**com.** Dodești, **jud.** Vaslui)

Observații: **cercel** din bronz, provenit dintr-o locuință (Pl. 2/1). Pandantivul, sferic, este confecționat din sârmă. Piesa a fost datată în cursul secolelor X–XI. Aceeași piesă mai apare ca fiind descoperită și la Dumești Vechi, județul Vaslui.

Bibliografie: Teodor 1984, p. 115, Fig. 61/11; Spinei 1985, p. 184, Fig. 12/5; Tentiuc 1996, p. 264, Fig. 21/20

3. Enisala (**com.** Sarichioi, **jud.** Tulcea)

Punct: Palanca

M. 12. Înhumăție; individual; -0,80m; copil; decubit dorsal, cu palmele pe bazin; sicriu; **inventar:** 1–2. pereche de **cercei** din bronz, descoperiți la craniu (Pl. 2/4–5). Verigile sunt circulare în secțiune. Au fost decorate fiecare cu un pandantiv sferic, confecționat din sârme spiralate, îndoite în formă de petale (opt). În interiorul sferelor este foiță metalică. Zona mediană este marcată de o sârmă torsionată. De o parte și de alta a pandantivului, în jurul verigii a fost înfășurată sârmă. D sârmă = 1,5 mm, D. sferă = 12 mm; 3. **Cercel** din bronz. Veriga este din sârmă simplă. Pandantivul, de formă sferică din două jumătăți, are în zona mediană o sârmă filigranată. De o parte și de alta a sa, în jurul verigii au fost înfășurate două sârme.

Bibliografie: Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980, p. 154, 155, Fig. 8/2–3; Dumitriu 2001, p. 107, Taf. 16/9–10; Oța 2012b, p. 219

4. Păcuiul lui Soare (**com.** Canlia, **jud.** Constanța)

Punct: Cetatea bizantină

Observații: Din acest sit arheologic provine un 1. **cercel** din bronz (Pl. 2/2), decorat cu o sferă de sârmă. De o parte și de alta a pandantivului, în jurul verigii a fost înfășurată sârmă simplă. D sârmei verigii = 1,5 mm; 2. un alt **cercel** (Pl. 2/3), dar cu sfera din sârmă filigranată a fost lucrat din argint. De o parte și de alta a pandantivului a fost înfășurată în jurul verigii sârmă filigranată. D. sârmei verigii = 2 mm.

Bibliografie: Diaconu, Baraschi 1977, p. 123, Fig. 97/26; Dumitriu 2001, p. 112, Taf. 81/29–30

5. Schineta (**com.** Dumești, **jud.** Vaslui)

Punct: La Jidogină

Observații: în anul 1982, în acest punct a fost descoperit întâmplător un tezaur monetar, de piese de podoabă și accesorii vestimentare. Monedele descoperite se încadrează cronologic între 1470 și a doua decadă a secolului al XVI-lea.

Din acest tezaur fac parte și doi cercei care au fost decorați cu sfere din sârme: 1–2. **Cercei** din argint, cu veriga dintr-o sârmă simplă, circulară în secțiune, cu un capăt aplatizat și răsucit în formă de verigă, spre interior, iar cel opus aplatizat și perforat (Pl. 2/8–9). La unul din exemplare capătul aplatizat și răsucit lipsește. Pe

verigă au fost montate inercalat patru sfere de metal simple și câte trei de sârmă. Aproximativ în zona centrală a verigii au fost fixate pe fiecare exemplar câte o plăcuță decorată cu tuburi de sârmă spiralată, distanțate (3×3). Pentru fixare pe verigă, la capătul monturilor, în jurul ei a fost înfășurată sârmă filigranată ($D = 54 \times 55,2$ mm, D sfere = $10,7/9,3$ mm, D sârmei = 2 mm, Dimensiunea plăcuței = $17 \times 9,2$ mm, Greutate = 10 gr).

Bibliografie: Butnariu *et alii* 2007, p. 15–53; Oța 2012b, p. 223, 239, Pl. 4/3–4

6. Suceava (municipiu, jud. Suceava)

Punct: Câmpul Șanțurilor

M. 17. Înhumăție; individual; NV-SE; -0,90 m; **inventar:** 1–2. pereche de **cercei** cu tija în formă de semn de întrebare (Pl. 2/12). În partea inferioară, au fost legate trei cârlige din sârmă, iar tija a fost înfășurată cu sârmă simplă. De fiecare din cele trei cârlige este agățată o altă tijă care la ambele capete are câte o buclă. În partea superioară a lor, a fost înfășurată sârmă simplă. Prima tijă, are introduse pe ea două sfere de foiță metalică (sau executate prin turnare), distanțate de o mură de sârmă filigranată îndoită în formă de arc. A doua tijă este similară precedenteia, cu deosebirea că între cele două sfere sunt două muluri de sârmă simplă. Ultima tijă, a fost decorată cu trei sfere. Prima și cea de-a treia sunt simple, iar cea din mijloc a fost confecționată din sârmă îndoită în formă de petale.

M. 92. Înhumăție; individual; -1,00 m; adult, prost păstrat; sicriu; **inventar:** 1–2. **Cercei** cu trei pandantive (Pl. 2/12); 3–17. **Nasturi** globulari mari; 18–20. **Nasturi** globulari mici; 21. **Cui** de la sicriu

M. 118. Înhumăție; individual; NV-SE; -0,95 m; **inventar:** 1. **Inel**; 2. șirag de **mărgel** de sticlă, de culoare asemănător cu cel din M. 60, dar mai conținea și opt scoici; 3–4. pereche de **cercei** (Pl. 2/6–7). Verigile sunt confecționate din sârmă simplă, cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de buclă, spre interiorul verigii, iar cel opus, aplatizat, în formă de romb, cu o perforație în mijloc. Pe fiecare au fost introduse câte trei sfere simple, iar între ele altele din sârmă îndoită în formă de petale.

Bibliografie: Mitrea *et alii* 1953, p. 361, 362, Fig. 25/4–5; Batariuc 1993, p. 236, 237, 241, 243, Fig. 7/10, 13, p. 245; Oța 2012b, p. 216, 223–224, 239, Pl. 4/1–2

7. Trifești (com. Trifești, jud. Iași)

Punct: Vatra satului, între C.A.P. și Circumscripția sanitară

M. 26. Înhumăție; individual; V-E (?); -0,70–1,20 m; groapa dreptunghiulară, rotunjită la colțuri; **inventar:** 1. **Cercel** din cupru, argintat (Pl. 2/11). Veriga este din sârmă circulară în secțiune, îndoită în formă de semn de întrebare. Pandantivul, introdus pe tijă este alungit, din sârme îndoite în formă de petale. În exteriorul părții superioare, pe tijă este înfășurată sârmă filigranată.

M. 27. Înhumăție; individual; V-E (?); -0,70–1,20 m; groapa dreptunghiulară, rotunjită la colțuri; **inventar:** 1. **Cercel** din cupru, argintat (Pl. 2/10). Veriga este din sârmă circulară în secțiune, îndoită în formă de semn de întrebare. Pandantivul, introdus pe tijă este sferic, din sârme îndoite în formă de petale. În exteriorul părții superioare, pe tijă este înfășurată sârmă simplă. 2. **Cercel** din sârmă circulară în secțiune, cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de buclă. Capătul opus este rombic, perforat în centru. A fost confecționat din cupru arginat.

Bibliografie: Spinei 1986, p. 241, Fig. 2/22–23; Oța 2012a, p. 139, 124, Pl. 8/D/9

Materialele de execuție sunt diverse, începând de la cupru argintat (*Trifești-Vatra satului*) sau bronz (*Dodești*; Pl. 2/1; *Enisala-Palanca*; Pl. 2/4–5; *Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină*; Pl. 1/2), până la argint (*Schinetea-La Jidogină*; Pl. 2/8–9; *Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină*; Pl. 2/3)

Modul de execuție este unul extrem de simplu. Semisferele au fost confecționate din două bucăți de sârmă, simplă sau torsionată. Fiecare a fost îndoită în așa fel încât se formează o floare cu un anumit număr de petale. Urma apoi operația de lipire a celor două “flori”, în așa fel încât se confecționa o sferă, care era mai apoi introdusă pe o verigă.

Verigile au avut diverse forme. Cele mai simple (*Dodești*; Pl. 2/1; *Enisala-Palanca*; Pl. 2/4–5; *Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină*; Pl. 2/2–3) au constau într-o sârmă îndoită în foră de cerc. Tot o verigă, dar având un capăt aplatizat în formă rombică și perforat, iar cel opus aplatizat și îndoit în formă de buclă au fost descoperite la *Suceava-Câmpul Șanțurilor* și *Schinetea-La Jidogină*. Acest model este cel mai des întâlnit în Moldova, ca de exemplu la *Târgu Trotuș*³, *Țifești*⁴, *Liteni*⁵, *Cîndești*⁶ și *Vaslui*⁷. Un alt model este veriga în formă de semn de întrebare. Și în acest caz se întâlnesc două variante. Prima este forma simplă (*Trifești-Vatra satului*; Pl. 2/10–11). Cea de-a doua are pe tijă alte două mai mici prinse cu sârmă, iar la capete câte o buclă. De fiecare buclă este prinsă o altă tijă ornamentată cu sfere de foiță metalică și altele din sârme (*Suceava-Câmpul Șanțurilor*; Pl. 2/12). Lor li se adaugă un pandantiv al unui cercel decorat cu sfere provenit de la *Baia-Parc*, fără însă a putea spune pe ce fel de verigă a fost atașat.

Pandantivele din Moldova au fost confecționate invariabil la fel. Exemplarele din Dobrogea se diferențiază de precedentele prin faptul că au fie o sârmă mediană (*Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină*; Pl. 2/2 și *Enisala-Palanca*; Pl. 2/4–5) între cele două emisfere (filigranată), fie jumătatea inferioară a petalelor are și câte o mică plăcuță (*Enisala-Palanca*; Pl. 2/4–5). De asemenea, în această regiune, trei exemplare au pandantivele din sârme torsionate (*Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină* și *Enisala-Palanca*). Un exemplar asemănător a mai fost descoperit în Bulgaria, la *Sevtopolis*⁸.

În afara celor în discuție, pe verigi sau pe tije au fost introduse și alte pandantive sau ornamente. Acestea sunt sfere compuse din două jumătăți de foiță metalică (*Schinetea-La Jidogină*; Pl. 2/8–9; *Suceava-Câmpul Șanțurilor*; Pl. 2/12; *Baia-Parc*; Pl. 2/13) sau muluri de sârmă spiralată (*Suceava-Câmpul Șanțurilor*). În cazul unei perechi de cercei proveniți de la *Schinetea-La Jidogină*, pe verigă a fost fixată și o plăcuță decorativă ornamentată cu sârme spiralate.

CRONOLOGIA RELATIVĂ

Este oferită de piesele găsite în asociere și de contextul stratigrafic.

Astfel, la *Dodești*, piesele par a aparține mai degrabă veacului al XI-lea, având în vedere piesele de podoabă balcanice descoperite în așezare.

Urmează în ordine cronologică exemplarele de la *Trifești-Vatra satului i* (secolele XIII–XIV).

În Dobrogea astfel de motive decorative aparțin cel mai probabil veacului al XIV-lea. Conform analogiilor din spațiul est balcanic această datare pare cea mai plauzibilă.

Ceva mai târzii sunt exemplarele din Moldova, din mediul urban de la *Baia-Parc* și *Suceava-Câmpul Șanțurilor*. Acestea au fost datate conform stratigrafiei siturilor. Limita lor cronologică superioară pare a fi sfârșitul secolului al XV-lea, dacă avem în vedere și tezaurul de la *Schinetea-La Jidogină*.

CRONOLOGIA ABSOLUTĂ

Singurele exemplare datate cu monede au fost cele de la *Schinetea-La Jidogină*. Dat fiind faptul că cerceii de aici provin dintr-un tezaur cu monede cuprinse între 1470 și deceniul doi al secolului al XVI-lea⁹, este foarte greu de spus cu o mai mare precizie cărui interval cronologic îi aparțin.

³ Artimon 2003, p. 182, 185, 366, Fig. 68/2–4, 9, 11, 13, p. 367, fig. 69/9

⁴ Moisil 1916, p. 13 și Tab. I, în laterale.

⁵ Matei, Emandi, Monoranu (1982), p. 80, 81, 185, Fig. 44/6, 9–13.

⁶ Bobi 1980, p. 113–114, 122, Fig. 2/3–3a, p. 125, Fig. 5/3–3a.

⁷ Butnariu et alii 2007, p. 109–110.

⁸ Čangova 1972, p. 114, 116, Obr. 94/3.

⁹ Butnariu et alii 2007, p. 15–20.

CONCLUZII

În ceea ce privește acest motiv decorativ, putem spune că se întâlnește în două arii geografice diferite: Dobrogea și Moldova. În Dobrogea, primii cercei au apărut în cetăți (*Păcuiul lui Soare*-Cetatea bizantină) sau în preajma lor (*Enisala*-Palanca). Cronologia lor este destul de clară. La aceasta se adaugă faptul că pandantivele sunt singurul decor de pe verigă.

În Moldova, primele exemplare sunt întâlnite în mediul rural (*Dodești* și *Trifești*-Vatra satului). Deși pandantivele au fost montate inițial pe suporturi diferite, ele constituiau tot singurul motiv decorativ. Din secolul al XIV-lea, probabil spre finalul său, ele au fost adoptate și în mediul urban din Moldova. Aici însă, au fost folosite în combinație cu alte pandantive (sferice, din foiță metalică).

Pe lângă faptul că au făcut parte din inventarul funerar al unor morminte, cerceii decorați cu astfel de pandantive au făcut și obiectul teaurizării (*Schinetea*-La Jidogină). Deși au fost procurați foarte probabil din mediul urban și au fost opera unor ateliere din mediul orășenesc, nu este exclus ca tezaurul să fi aparținut unei persoane de rang înalt.

Originea decorului trebuie căutată în zona Dunării de Jos și în general în spațiul balcanic, de unde s-a extins spre nord, în Moldova. La sudul Dunării cercei pe care au fost introduși pandantivi sferici executați din sârmă au mai fost descoperiți și la *Negotin*¹⁰ și *Trnjane*¹¹ în spațiul macedonean și sârbesc, dar și la *Lukovit*¹², în Bulgaria. Modelul are de asemenea și analogii în spațiul croat, ca de exemplu la *Podvornice*¹³, unde a fost în uz în cursul secolelor XIV-XV. În secolele XIV-XV pandantivele acestea au devenit unul din motivele decorative specifice Moldovei nordice.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
IzvestijaSofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
Materiale – Materiale și Cercetări Arheologice, București
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București

LISTA BIBLIOGRAFICĂ

- Artimon 2003 – Al. Artimon, *Orașul Medieval Troțuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003
Batariuc 1993 – P. V. Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, în ArhMold, XVI, 1993, p. 229-249
Bobi 1980 – V. Bobi, *Tezaurul medieval de monede și podoabe descoperit la Cîndești-Vrancea*, în Studii și Comunicări, III, 1980, p. 111-126
Butnariu et alii 2007 – V. M. Butnariu, R. Alaiba, C. Asăvoaie, A. Boldureanu, L. Chiriac, L. Munteanu, G. Talmațchi, A. Țibulcă, A. Vilcu, *Monnaies et parures du Musée Départemental "Ștefan Mare" de Vaslui*, Iași, 2007
Čangova 1972 – J. Čangova, *Srednovekovnoto selice nad Trakijskija Grad Sevtopolis XI-XIV vek*, Sofia, 1972
Diaconu, Baraschi 1977 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, vol. II, 1977, București
Dumitriu 2001 – L. Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donauebietes im 11.-15. Jahrhundert*, București, 2001
Ioniță 2005 – A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII*, București, 2005
Janković 1987 – V. Janković, *Razmatranja o srednjovekovnoj nekropoli Lukovit-Mušat kod Loveča u Bugarskoj*, în Starinar, XXXVIII, 1987, p. 111-132
Lăzarcă, Mănușu-Adameșteanu 1980 – E. Lăzarcă, Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, Jud. Tulcea*, în Materiale, XIV, 1980, p. 146-156
Maneva 1992 – E. Maneva, *Srednovekoven nakit od Makedonija*, Skopje, 1992
Marić 2009 – M. Marić, *Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušica s osvrtnom na područje Livanjskog polja*, în Starohrvatska prosvjeta, III, Serija-svezak 36/2009, Split, p. 199-218
Marjanović-Vujović 1984 – G. Marjanović-Vujović, *Trnjane. Serbian necropolis (11th-13th century)*, Beograd, 1984

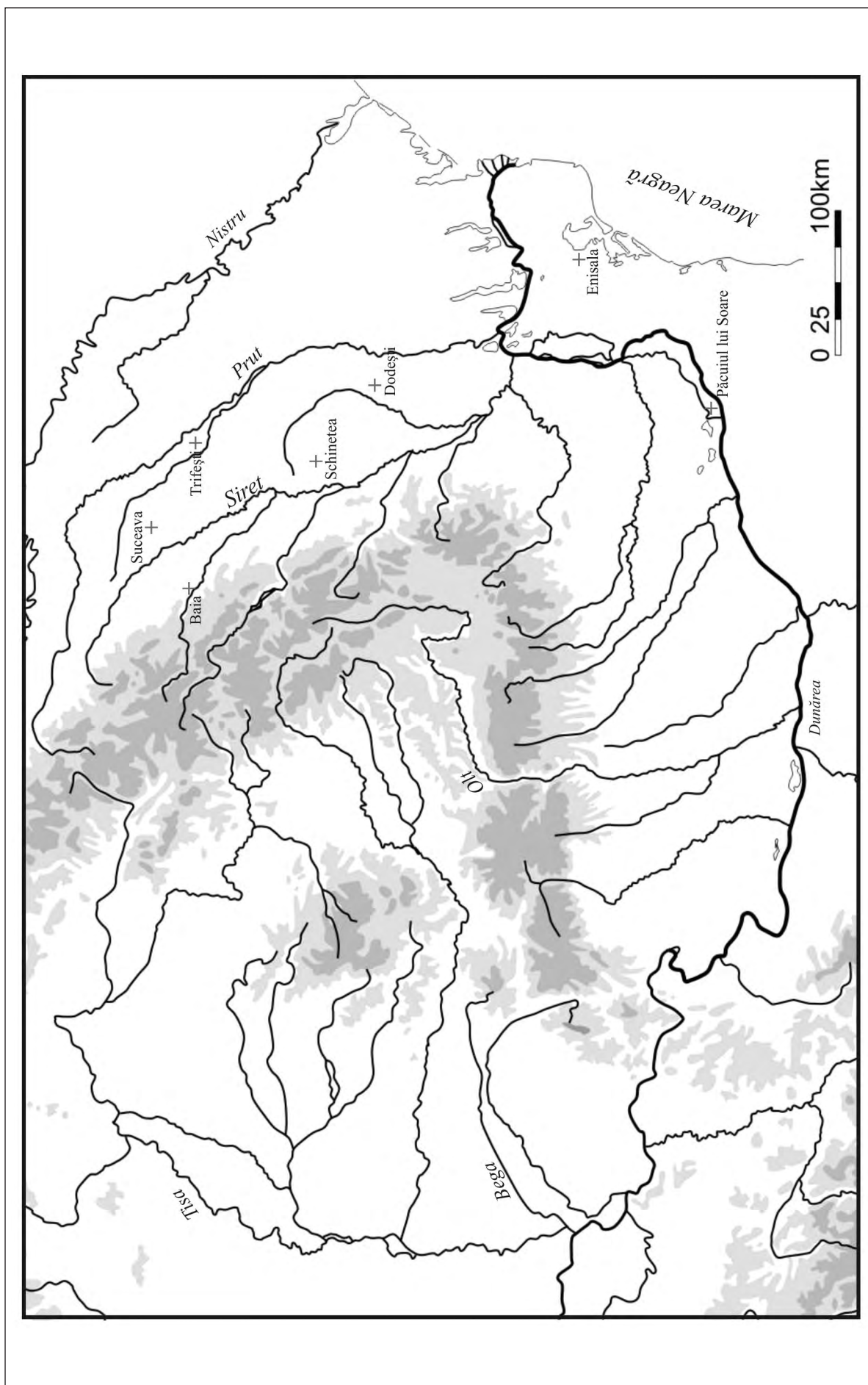
¹⁰ Maneva 1992, p. 156, 159, T. 17/31/82 a, b, T. 17/31/102-A.

¹¹ Marjanović-Vujović 1984, p. 18, Fig. 17/2, p. 49, Fig. 108, p. 118, Pl. IV/M58/2, p. 136, Pl. XXII/M.309/3.

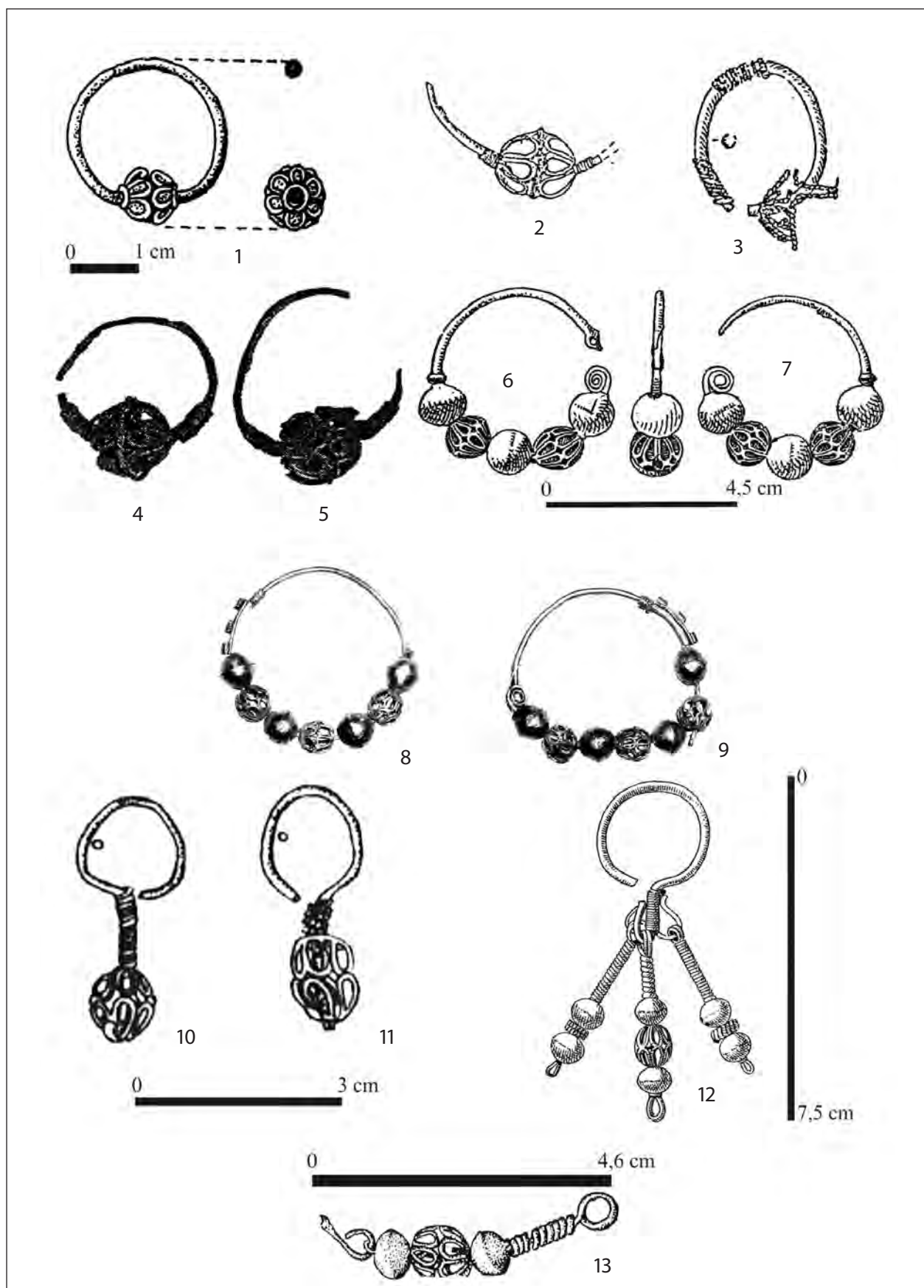
¹² Stančev, Načeva 1960, p. 79, 90, Obr. 10/M.71; Janković 1987, p. 113, T. IV/M.71, p. 117.

¹³ Marić 2009, p. 204-205, Sl. 5/a-b.

- Matei, Emandi, Monoranu 1982 – M. D. Matei, E. I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV–XVII)*, Suceava, 1982
- Mitrea *et alii* 1953 – B. Mitrea, B. Câmpina, Gh. Diaconu, Al. Andronic, L. Bârză, D. Constantinescu, N. Constantinescu, Gr. Foit, Tr. Martinovici, M. Mircea, M. Ochinciuc, Șt. Olteanu, Z. Székely, Șt. Ștefănescu, M. Turbatu, V. Vătășianu, Șantierul Suceava, în SCIV(A), 4, 1–2, 1953, p. 333–393
- Moisil 1916 – C. Moisil, *Monete și podoabe de la sfârșitul secolului al XV-lea (Tezaurul de la Țifești, jud. Putna)*, în BSNR, XIII, 1916, 27, ian.-martie, 3–16.
- Neamțu, Neamțu, Cheptea 1984 – E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. II. Cercetările arheologice din anii 1977–1980*, Iași, 1984
- Oța 2008 – S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, Sibiu: Bibliotheca Brukenthal, 28
- Oța 2012a – S. Oța, *Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present-Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century – the 14th Century)*, Ziridava, 26/1, p. 123–142
- Oța 2012b – S. Oța, *Cercei decorati cu sfere simple, descoperiti pe teritoriul României, Sargetia, III (XXXXIX)*, S.N., p. 215–242
- Spinei 1985 – V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985
- Spinei 1986 – V. Spinei, *Săpăturile de la Trifești (Jud. Iași)*, în Materiale, XVI, 1986, 237–242
- Spinei 1994 – V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994
- Stančev, Načeva 1960 – St. Stančev, I. Načeva, *Srednovekoven bălgarski nekropol do Lukovit*, în IzvestijaSofia, 23, p. 71–98.
- Stanojev 1989 – N. Stanojev, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini. 712 Kataloških jedinica*, Novi Sad
- Stanojev 2004 – N. Stanojev, *Arača. Crkve. Nekropola. Manastir*, Novi Sad, 2004
- Teodor 1984 – D. Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI–XI*, Iași, 1984



Pl. 1. Harta descoperirilor



Pl. 2. 1 Dodești (după Teodor 1984); 2–3 Păcuiul lui Soare (după Diaconu, Baraschi 1977; fără scară); 4–5 Enisala (după Dumitriu 2001; fără scară); 6–7, 12 Suceava-Câmpul Șanțurilor (după Mitrea et alii 1953); 8–9 Schinetea (după Butnariu et alii 2007; fără scară); 10–11 Trifești (Spinei 1986); 13 Baia (după Neamțu, Neamțu, Chepteia 1984).

A MEDIEVAL SWORD DISCOVERED IN MARAMUREȘ

DAN CULIC*

culicdaniel@yahoo.com

ALIN PRALEA**

alin.pralea@yahoo.com

O SPADĂ MEDIEVALĂ DESCOPERITĂ ÎN MARAMUREȘ

REZUMAT: Granițele de azi ale Maramureșului nu corespund cu realitățile medievale. Timpurile actuale au trunchiat vechiul comitat medieval, teritoriul fiindu-i împărțit între statele naționale România și Ucraina. Spada medievală a fost descoperită în hotarul localității Mara, în vechime Crăcești, în timpul unor exploatare forestiere. După descrierile conjuncturilor în care a fost descoperită, știm că a fost îngropată cu vârful în jos, fără alt context arheologic. Piesa în discuție face parte din categoria spadelor de două

mâini și se încadrează în tipul XIIIa a lui Oakeshott, folosit de către marea majoritate a celor care au studiat și publicat astfel de piese.

CUVINTE-CHEIE: Spadă, Maramureș, tip XIIIa, cnezat, Mara.

KEYWORDS: Sword, Maramureș, Type XIIIa, knezial, Mara.

Today's Maramureș County's borders do not match with the Medieval ones, simply because of the contemporary politics that fixed the borders. This is based that the old Medieval structure was shared by the new national states of Romania and Ukraine (pl. I/fig. 1,2). In addition to the new Romanian county, there were added new territories that enlarged considerably the chopped old county.

In the High and Late Middle Ages, Maramureș was a very particular territory. The reputed late archaeologist Radu Popa studied this area for years, starting with a doctoral thesis, numerous archaeological expeditions and finishing with some studies published¹, and the foremost one was the publishing of his doctoral thesis, a book that still is the most consistent study of the Medieval Maramureș². In his work, the author, based on written sources identifies the knezial domains, established on the main river streams of the future county³.

The sword that we present here today was discovered in what was the *knezial Domain of Mara*, named surely after the river, and apparently from which the whole county took its name⁴.

The domain had in total 9 villages and lands. Its lords, the Giulești family, loyal vassals of the kingdom, owned the small domain probably from the beginning of the 14th century up to the 15th century⁵.

* Muzeul de Istorie și Artă, Zalău.

** Muzeul de Istorie, Sighetul Marmației.

¹ Popa 1969, *passim*.

² Popa 1997, *passim*.

³ Popa 1997, 151–154.

⁴ Popa 1969, 10.

⁵ Popa 1969, 12.

In the Middle Ages Mara village was called *Crăcești*, probably after the confluence of the 2 streams, a word game that suggests the resemblance of the streams with the human legs, all reasons for the pudic communist leaders to change the name into *Mara*. *Crăcești* comes from *crac* (Rom.), meaning *loin* (Eng.). The first mentioning of the village in written sources was done in the beginning of the 15th century, and we have no evidence that the village even existed before the end of the 14th century.

The item was discovered in 2004 near today Mara village in the area of Gutin Mountains, in a place called *Piatra Rea* (*Evil Rock*), during some local exploitation in the lumber industry (pl. I/fig. 3). The person who discovered it said that it was buried vertically, with the tip pointing downward. The discovery of the piece was absolutely accidental and the pommel was hooked while dragging the logs, therefore revealing a part of it. Luckily it was not damaged and he sold it to the local Mayor who passed it forward to the Sighet History Museum curator (Alin Pralea).

The sword is relatively well preserved (pl. II/fig. 4–5). It has its pommel, its guard and the blade intact. It is currently preserved on exhibition at the Sighet History Museum.

The blade is 870 mm in length, 48.3 mm wide near the guard, and 17.4 mm towards the tip. The blood groove covers more than a half of the entire length of the blade and in section appears to have a concave shape.

The cross-guard is that of a bow-tie resemblance, square in section, and from frontal view it is wider at the end and narrows down towards the middle. In Oakeshott's typology, this component of the sword is that of *Style 5*⁶.

The grip is 26.6 cm long, and of course it was meant to be used by both hands.

The pommel is circular with two diameters: 7.2 cm, and 6.4 cm. It is almost flat and in Oakeshott typology is under the *letter H*. This type of pommels has a fairly long use, from the 11th century to the 16th century⁷.

After examining the components of the piece, we came to the conclusion that the sword is that of *Type XIIIa* in Oakeshott's typology. This type of weapon, called in its time, *THE GREAT SWORD*, was commonly used from the end of the 13th century right to the middle of the 14th century.

There are several researchers that dedicated their works in studying East-European Medieval swords. The most quoted of them are Anatolij N. Kirpičnikov⁸, Alexander Ruttikay⁹, Karl-Zeno Pinter¹⁰.

However, other researchers like Marian Głosek completes our spectrum of knowledge with new studies regarding the swords discovered in the area of the former Eastern Germany, Poland, the former Czechoslovakia and Hungary. Marian Głosek, Polish archaeologist and Professor gathered in his work a number of 497 swords from all the areas mentioned above. He concluded the fact that the *Type XIIIa* had a wider range of spreading alongside with the *Type XVIa*, both found exclusively in Hungarian collections, making them more than 50% from the total of sword discoveries¹¹. In a nut shell, after analyzing all the *XIIIa* pieces from the above mentioned areas, he came to the conclusion that Oakeshott's dating is incomplete, and this type was used not only up to the 14th century but also in the 15th. Głosek also added a *Subtype XIIIa1*, after examining the collections from the former Czechoslovakia. This subtype is dated between the 13th and 15th centuries.

Another author with an updated work, Marko Aleksić, gathered all the pieces, from a larger area this time¹². Like Głosek, Aleksić also used the Oakeshott typology, and he applied it to the pieces of his studied area. In some aspects, Aleksić agrees with Głosek in the matter of the chronology for some pieces which

⁶ Oakeshott 1997, 114–115.

⁷ Oakeshott 1997, 95.

⁸ Kirpičnikov 1986, 1–23.

⁹ Ruttikay 1975, 119–216; Ruttikay 1976, 245–395.

¹⁰ Pinter 1999, *passim*.

¹¹ Głosek 1984, 181.

¹² Aleksić 2007, 7–18.

is, in some ways, different in this part of Europe, comparing to some of the pieces from Western Europe analysed and dated by Oakeshott. For instance, the cross-guard of our sword is that of *Type 5* after Aleksić, and it is dated between 13th and 15th centuries¹³, while after Oakeshott it is *Style 5*, and dated between 13th and 14th centuries¹⁴. Our pommel in Oakeshott is *Type H*, and it is dated largely between the 11th and the 16th centuries¹⁵, while Aleksić mentions that this type in Southeast Europe is more frequent between the 12th and 13th centuries, and later on the second half of the 14th and the beginning of the 15th centuries¹⁶.

For nearby analogies we quote the sword found in Moldovenești¹⁷, probably 2 pieces from Oradea and maybe one found in Orăștie¹⁸. Those last two quoted, either have important dating elements missing, or there are in bad condition so a clear resemblance with the sword from Mara could not be established.

The fact that it was not identified in a wider archaeological context, suggests the fact that the sword was deliberately singly buried without any other artefacts put around. Similar cases of Medieval swords were found in: river streams (Moldovenești¹⁹, Coroi²⁰, Jupa²¹ – România); in lakes (Osieczna²², or the ones found in Lake Zbszynske²³ – Poland); fountains (Orăștie²⁴ – România), or buried isolated from any other archaeological context, like the ones found at *Poiana Prisăcii* (România)²⁵. The list of these so-called *coincidences* could go on. The burring of the sword discovered near Mara village is doubtfully a case of hiding, more like a medieval custom, especially with all the swords found in similar conditions all across Europe.

LITERATURE

Aleksić 2007

M. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe, Material from 12th to 15th Century*, Belgrade, 2007.

Băcuet-Crișan 2000

D. Băcuet-Crișan, *Câteva piese Medievale (arme) din Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, în *AMP*, 21, 1, 2000, p.577–588.

Bencze, Gáll 2011

Ü. Bencze, E. Gáll, *A Fourteenth Century Sword from Moldovenești (Hung.: Várfalva)*, în *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum No. 1*, 2011 p. 133–138.

Györfi 2006

Gy. Zalán, *Spade Medievale din colecția Muzeului Județean Mureș*, în *Marisia*, 28, 2006, p. 133–136.

Głosek 1984

M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV wieku*, 1984.

Głosek, Kajzer 1974

M. Głosek, L. Kajzer, *The Sword Found at Osieczna in Great Poland*, în *Gladius*, XII, 1974, p.33–42.

Głosek, Makiewicz 2007

M. Głosek, T. Makiewicz, *Two Incrusted Medieval Swords from Zbaszyn, Lubusz Voivodship*, în *Gladius*, XXVII, 2007, p.137–148.

Kirpičnikov 1986

Al. N. Kirpičnikov, *Russische Waffen des 9.–15. Jahrhunderts*, în *Waffen und Kostümkunde*, 28, 1986, p.1–23.

Oakeshott 1994

E. R. Oakeshott, *The Archaeology of Weapons*, New York, 1994.

¹³ Aleksić 2007, 96.

¹⁴ Oakeshott 1997, 114–115.

¹⁵ Oakeshott 1997, 97.

¹⁶ Aleksić 2007, 46.

¹⁷ Bencze, Gáll 2011, 133–138.

¹⁸ Pinter 1999, 216.

¹⁹ Bencze, Gáll 2011, 133–138.

²⁰ Pinter 1999, 89.

²¹ Pinter 1999, 96.

²² Głosek, Kajzer 1974, 33.

²³ Głosek, Makiewicz 2007, 137–148.

²⁴ Pinter 1999, 102.

²⁵ Pinter 1999, 84.

Oakeshott 1997

E. R. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*, The Boydell Press, Woodbridge, 1997.

Pinter 1999

Z. K. Pinter, *Spada și sabia Medievală în Transilvania și Banat (sec. IX–XIV)*, Reșița, 1999.

Popa 1969

R. Popa, *Cnezatul Marei*, Baia Mare, 1969.

Popa 1997

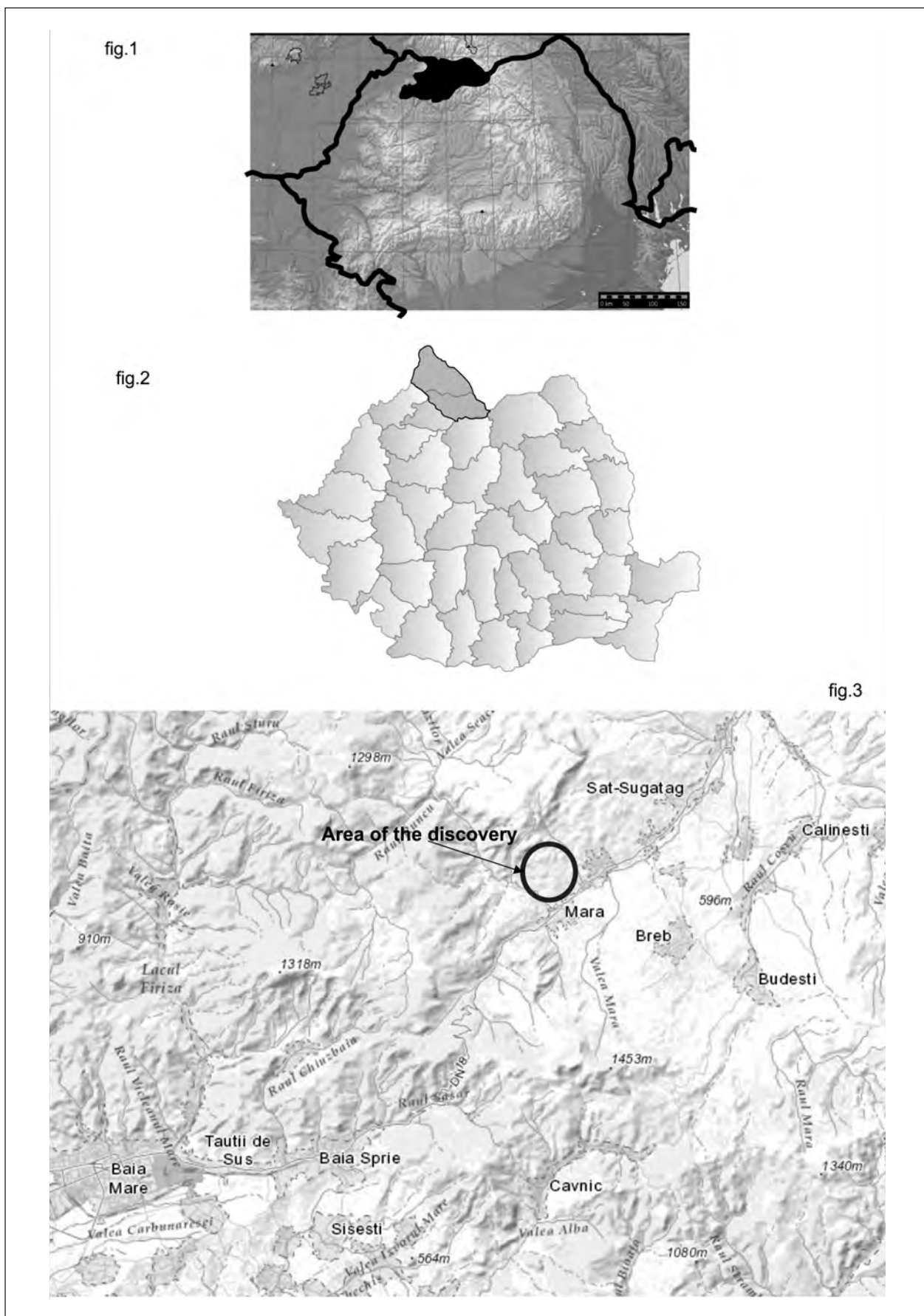
R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ediția a 2-a, Editura Enciclopedică, București, 1997.

Ruttikay 1975

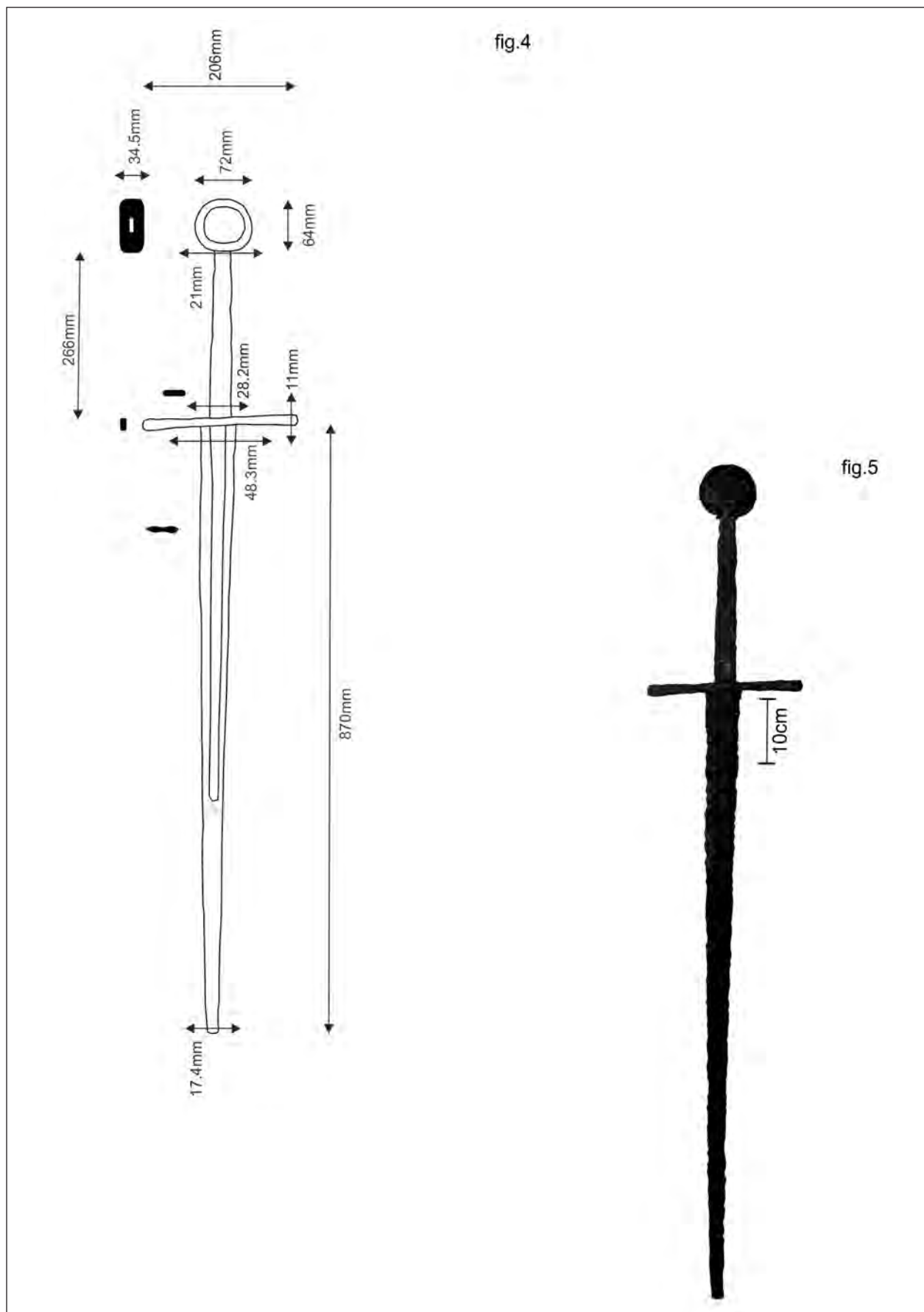
Al. Ruttikay, *Waffen und Reiterausrüstung des. 9 bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I)*, în *Slovenská archeológia*, 23, 1975, p. 119–216.

Ruttikay 1976

Al. Ruttikay, *Waffen und Reiterausrüstung des. 9 bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *Slovenská archeológia*, 24, 1976, p. 245–395.



Pl. I. Map of today Maramureș County (fig. 1); Map of Romania with the highlighted medieval Maramureș County (fig. 2); Map of the discovery area (fig. 3).



Pl. II. The sword: drawing (fig. 4) and photo (fig. 5).

RESTAURARE-CONSERVARE



CONSIDERAȚII PRIVIND STAREA DE CONSERVARE A INSTRUMENTELOR MEDICALE PROVENITE DIN CERCETĂRILE ARHEOLOGICE ÎNTREPRINSE LA CASTRUL ROMAN DE LA BUCIUMI ÎNTRE ANII 1963–1964 ȘI ANII 1966–1970

MONICA DRUȚA*

druta_monica1@yahoo.com

REFLECTIONS ON STATE OF CONSERVATION OF MEDICAL INSTRUMENTS FROM ARCHEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED AT THE ROMAN CAMP BUCIUMI BETWEEN 1963–1964 AND 1966–1970

ABSTRACT: The camp is located at Buciumi, county Sălaj. Along with six other camps (Tihău, Românași, Sutor, Porolissum – Pomiet, Porolissum – Citera, Brusturi), located in county, the roman camp at Buciumi was a strong point of defensive, fortified system of roman's Dacia, the defense area of Limes Meseșan.

This paper aims to ensure the conservation status of submission of 19 parts, medical instruments, from the archaeological excavations undertaken at the Roman camp of Buciumi in the years 1963 to 1964 and from 1966 to 1970 by identifying the main degradation with which they are confronted. Checking the status of conservation for parts that make up the medical instruments. For a correct statement of the conservation status was carried out using a magnifying visual inspection of each item in these collections. Check conservation status of degradation resulted in the division faced numismatic pieces into three categories depending on the factors that produce them:

1. Degradation occurred in the era in which medical instruments were used: cracks on the surface of parts, the folding of the active parts, separation of the workpiece surface, bending the active part of the surface. These degradation occurred due to their excessive age in which they were produced.
2. Degradation arising from keeping the ground: total or partial disappearance of the decorations parts, excessive fragility taken to the stage of extinction, keeping fragmentary. All these alterations are the result of processes occurring in the soil.

3. Degradations occurring during the medical instruments have become museum pieces: occurrence of chemical attacks due to their preservation in improper conditions of temperature and relative humidity, omission inventory of parts (in our case it is part stylus – bronze spatula), inappropriate labelling by sticking with different types of adhesives which interacts with the mass of the object. These alterations are the result of irresponsible actions of people.

Key words: camp, medical instruments, preventive conservation, magnifier, degradation.

REZUMAT: Castrul de la Buciumi este localizat în județul Sălaj. Alături de alte șase castru (Tihău, Românași, Sutor, Porolissum – Pomiet, Porolissum – Citera, Brusturi), situate pe teritoriul județului, castrul roman de la Buciumi a constituit un puternic punct fortificat în sistemul defensiv al Daciei romane care asigura apărarea Limesului Meseșan.

Lucrarea de față dorește să asigure prezentarea stării de conservare a 19 piese, instrumente medicale, provenite din săpăturile arheologice întreprinse la castrul roman de la Buciumi în anii 1963–1964 și anii 1966–1970 prin identificarea principalelor degradări cu care ele se confruntă.

Verificarea stării de conservare a constat în observarea vizuală cu ajutorul unei lupe a fiecărei piese. Rezultatul acestei examinări a fost identificarea degradărilor cu care aceste piese se confruntă și clasificarea lor în 3 categorii în funcție de factorii care le produc:

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău

1. Degradări apărute în epoca în care instrumentele medicale au fost utilizate: fracturi și fisuri pe suprafața lor, lipsa părților utilizate activ, desprinderi din suprafața piesei, îndoirea părților active. Aceste degradări au apărut datorită utilizării lor excesive în epoca în care au fost produse.
2. Degradări apărute în urma păstrării în sol: fragilitatea excesivă dusă până la stadiul de dispariție a decorului și a elementelor de decor, păstrarea fragmentară. Toate aceste degradări sunt rezultatul proceselor care au avut loc în sol.
3. Degradări apărute în perioada în care instrumentele medicale au devenit piese de muzeu: apariția unor atacuri

chimice ca urmare a păstrării lor în condiții improprie de umiditate relativă, etichetarea necorespunzătoare prin lipirea cu diferiți adezivi care interacționează chimic cu masa obiectului. Tot în această grupă de degradări o să încadrez și omiterea inventarierii unor piese (în cazul nostru este vorba despre piesa „Sondă spatulă” din bronz). Aceste degradări sunt rezultatul acțiunilor iresponsabile ale oamenilor.

CUVINTE-CHEIE: castru, instrumente medicale, conservare preventivă, lupă, degradări.

Lucrarea de față dorește să asigure prezentarea stării de conservare a 19 piese, instrumente medicale, provenite din săpăturile arheologice întreprinse la castrul roman de la Buciumi în anii 1963–1964 și anii 1966–1970 prin identificarea principalelor degradări cu care ele se confruntă. Cele 19 piese (exceptând piesa fără număr de inventar) au făcut parte alături de alte piese de patrimoniu din inventarul expoziției itinerante *Calea vieții, cărările morții*, realizată în colaborare cu Muzeul Județean Mureș, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj Napoca, Asociația Pósta Béla din Cluj Napoca și Biblioteca Județeană „Octavian Goga” din Cluj Napoca.

Castrul de la Buciumi este situat la nord de satul Buciumi, pe raza comunei Buciumi din județul Sălaj. După constituirea provinciei Dacia Porolissensis, castrul de la Buciumi a devenit fortificația de pe granița de Vest a acestei provincii¹. Alături de alte șase castre (Tihău, Românași, Sutor, Porolissum – Pomet, Porolissum – Citera, Brusturi), situate pe teritoriul județului Sălaj, castrul roman de la Buciumi a constituit un puternic punct fortificat în sistemul defensiv al Daciei romane care asigura apărarea Limesului Meseșan. Nu există date deținute de specialiști în legătură cu numele antic al castrului și al așezării civile, singurele date concrete sunt în legătură cu unitatea militară care a staționat în castru timp îndelungat, Cohors II Augusta Nervia Brittonum milliaria Pacensis, atestată de trei inscripții și de numeroase ștampile aflate pe țiglele și cărămizile descoperite².

Instrumentele medicale descoperite la castrul de la Buciumi au apărut cu predilecție în barăcile soldaților în toate nivelele de locuire, sprijinind ideea specialiștilor conform căreia – fiecare soldat avea trusă medicală personală cu care își îngrijea rănilor minore³. Existența instrumentelor medicale în incinta castrului de la Buciumi arată gradul de civilizație la care acesta a ajuns în preajma secolelor II – III d. Ch..

Studiul va debuta cu încadrarea celor 19 piese identificate ca instrumente medicale în grupele aparținătoare în funcție de destinația lor, urmată de descrierea lor, a locului de descoperire (descrierea și datarea acestor piese a fost efectuată cu sprijinul muzeografului specializat în această perioadă) și a stării de conservare. La finalul studiului se va alcătui o clasificarea a degradărilor cu care aceste piese se confruntă, în funcție de factorii care le-au produs.

Conservarea preventivă a bunurilor muzeale este un ansamblu de activități cu caracter permanent, care au ca scop principal păstrarea nealterată și transmiterea în viitor a mesajului estetic, istoric și documentar al obiectului asupra căruia acționează⁴.

Monitorizarea stării de conservare a pieselor muzeale face parte din activitățile prevăzute de conservarea preventivă a bunurilor culturale și are ca scop atât identificarea degradărilor cu care ele se confruntă

¹ Dumitru Gheorghe Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vivas militatis) a castrului mare*, Editura Mega, Cluj Napoca, 2008, p. 378.

² I. I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi*, în SCIV X, 1959, p. 307–317, apud, Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, Constantin Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea Limesului Daciei Porolissensis*, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1972, p. 9.

³ Nicolae Gudea, Istvan Bajusz, *Instrumente medicale din Dacia Porolissensis*, în *Acta Musei Porolissensis XVI*, Editura Porolissum, Zalău, 1992, p. 253.

⁴ Eva Mârza, *Muzeologie generală*, Seria Didactica, Alba Iulia, 2004, p. 136.

cât și cunoașterea lor din punct de vedere al structurii, al compoziției și al gradului de utilizare în epoca în care a fost produse.

Gruparea pieselor s-a făcut după destinația lor în urma consultării literaturii de specialitate⁵, reușind astfel să i se atribuie fiecărei piese utilitatea sa probabilă:

1. Instrumente folosite în chirurgie (pensete simple, ace de cusut, sonde cu spatule) – 10 piese;
2. Instrumente folosite în practica oftalmologică (plăcuțe pentru prepararea medicamentelor) – 2 piese;
3. Instrumente pentru igiena corpului (strigilium) – 2 piese;
4. Instrumente de control folosite în practica ginecologică (lingurițe de control) – 4 piese;
5. Instrumente nedeterminate (furculiță) – 1 piesă.

1. Instrumente folosite în chirurgie:

Pensete simple și pensete cu mâner:

Penșetă (c.c. 51/1967). Piesă turnată din bronz și prelucrată prin forjare, realizată dintr-o platbandă de bronz. Partea activă este terminată cu un cioc iar elasticitatea acesteia este asigurată de un arc buclă. Penseta a fost descoperită la Buciumi în incinta *Praetorium*-ului, în cadrul săpăturilor arheologice din anul 1967. Stare bună de conservare. Piesa prezintă depuneri de culoarea verde deschis în partea interioară și exterioară, fapt ce denotă prezența unui atac chimic.

Ace de cusut:

Ac din bronz (c.c. 23/1964). Piesă turnată din bronz, la extremitatea mai ascuțită este îndoită. Extremitatea cu orificiu a fost forjată în vederea realizării orificiului. Descoperirea piesei s-a făcut cu ocazia cercetărilor arheologice de la castrul roman din Buciumi din 28.08.1964 – 5.10.1964 în Secțiunea XIII. Stare bună de conservare. Vârful piesei este îndoit.

Ac din bronz (c.c. 109/1966). Piesă turnată din bronz. Extremitatea cu orificiu este lățită rotunjit. Piesa a fost descoperită la castrul roman din Buciumi cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966, în Baraca 5. Stare bună de conservare. Piesa prezintă o desprindere de material în partea de jos a orificiului.

Ac de bronz (c.c. 109/1966). Piesă turnată din bronz, curbă. Extremitatea cu orificiu este lățită rotunjit. Piesa a fost descoperită la castrul roman din Buciumi cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966, în Baraca 5. Stare bună de conservare. Piesa prezintă o fractură în vârful acesteia. Pe toată suprafața piesei se observă desprinderi de material.

Ac din os fragment (c.c. 110/1966). Piesă din os, prezintă o parte lățită prevăzută cu un orificiu. Piesa a fost descoperită la castrul roman din Buciumi cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966, în Baraca 5. Stare bună de conservare. Vârful piesei este fracturat.

Sonde cu spatulă:

Sondă spatulă din bronz (c.c. 79/1966). Piesă turnată din bronz și prelucrată prin forjare. Una dintre extremități care este mult lățită prin forjare, se prezintă fragmentar. Mânerul este fusiform. Partea activă este de formă triunghiulară. Sonda spatulă din bronz a fost descoperită la castrul roman din Buciumi cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966. Stare bună de conservare. Lipsește vârful mânerului. Partea activă este păstrată fragmentar.

Sondă spatulă cu ac din fier (c.c. 96/1966). Piesă turnată din fier, cu un orificiu în partea mai lată. Sonda spatulă cu ac din fier a fost descoperită la castrul roman din Buciumi cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966, în Baraca 5. Stare bună de conservare. Piesa a fost restaurată. Lipsește vârful ascuțit al piesei. Pe toată suprafața piesei se observă desprinderi de material. La extremitatea mai lățită se observă o desprindere de material.

Sondă spatulă din os (c.c. 88/1970). Piesă din os. Mânerul la extremitate este fracturat. Vârful părții active este rotunjit. Partea activă este plată. Piesa provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul

⁵ Nicolae Gudea, István Bajusz, *op. cit.*, p. 250.

1970. Stare bună de conservare. Piesa a fost fracturată, astfel prezintă o intervenție de restaurare situată la 8,8 cm de extremitatea lătită. Se păstrează doar o parte din mâner.

Sondă spatulă din bronz (c.c. 89/1970). Piesă turnată din bronz și prelucrată prin forjare. Una dintre extremități este mult lătită prin forjare, se păstrează fragmentar. Mânerul este forjat. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1970. Stare bună de conservare. Suprafața piesei prezintă desprinderi din material și pete de culoare verde închis. Partea activă prezintă o desprindere de material cu o lungime de 0,2 cm. Mânerul este îndoit la 7,6 cm de partea activă a piesei.

Sondă spatulă din bronz (fără număr de inventar). Piesă turnată din bronz și prelucrată prin forjare. Una dintre extremități este mult lătită prin forjare. Mânerul este obținut prin răsucire la cald și decorat cu perle și inele spre partea activă. Fără detalii privind descoperirea, datorită lipsei numărului de inventar. Se presupune că piesa ar proveni din castrul roman de la Buciumi. Stare bună de conservare. Piesa a fost restaurată. Suprafața piesei prezintă desprinderi de material.

2. Instrumente folosite în practica oftalmologică:

Plăcuțe pentru prepararea medicamentelor:

Plăcuță șlefuită din piatră (c.c. 193/1970). Piesă din șist de culoare verzuie. Plăcuță pentru preparat medicamente. Pe una dintre laturile lungi ale bazei este vizibilă urma procedurii de tăiere din bucata mare de șist. Provine din săpătura arheologică de la Buciumi din anul 1970, fiind descoperită în Baraca 4, în partea de sud spre vest, la o adâncime de 0,40 m. Stare bună de conservare. Piesa prezintă desprinderi de material din zona în care a fost tăiată cu o lungime de 2,7 cm și la colțuri. Pe suprafața uneia dintre laturile piramidei se observă o pată de culoarea albă care are lungimea de 0,8 cm și lățimea de 0,2 cm.

Placă șlefuită de piatră (c.c. 304/1970). Piesă din gresie de culoare maronie cu irizații de culoare gri. Plăcuță pentru preparat medicamente. Provine din săpătura arheologică de la Buciumi din anul 1970, fiind descoperită în Baraca 3. Stare bună de conservare. Două din colțurile piesei prezintă desprinderi. Desprinderi de material se observă și pe una din laturi.

3. Instrumente pentru igiena corpului:

Strigilium:

Strigilium (c.c. 82/1969). Piesă din bronz utilizată în răzuirea tegumentului pielii; mâner dublu cu nervuri, partea activă prezintă o cavitate. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1969, Baraca 5, la o adâncime de 0,40 m. Stare bună de conservare. Piesa de bronz prezintă o fractură în apropierea mânerului. Zona piesei folosită la răzuire prezintă depuneri de culoarea verde aprins.

Strigilium (c.c. 176/1970). Piesă din bronz utilizată în răzuirea tegumentului pielii; mâner dublu cu 2 nervuri, partea activă prezintă o cavitate, vârful este fracturat. În interiorul mânerului există o inscripție. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1970, Baraca 5, partea de sud, la o adâncime de 0,60 m. Stare bună de conservare. Piesa de bronz prezintă o desprindere din masa sa în apropierea mânerului. Zona piesei folosită la răzuire este fracturată.

4. Instrumente de control folosite în practica ginecologică:

Lingurițe de control:

Lingură din os – fragment (c.c. 47/1963). Piesă din os, lipsește mânerul. Partea activă este ușor lobată și puțin adâncită. Prezintă un ornament realizat prin două incizii paralele pe lățime în zona de contact și partea activă. Descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice de la Buciumi din 15 august – 15 septembrie 1963 în Secțiunea I de pe latura de sud a castrului. Stare bună de conservare. Piesa prezintă desprinderi de material din masa sa pe suprafața opusă părții active. Partea activă prezintă fisuri de suprafață. Lipsește mânerul. Marginile părții active prezintă două desprinderi.

Lingură din bronz (c.c. 218/1968). Piesă turnată din bronz cu partea activă puțin concavă. Tija mânerului prezintă în vecinătatea părții active un decor incizat. Capătul opus este marcat de prezența unei piramide ce prezintă o șanțuire. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1968, Baraca 5. Stare bună de conservare. În spatele părții active se observă pete de culoare maro.

Lingură fragment din bronz (c.c. 225/1968). Piesă turnată din bronz cu partea activă rotundă ușor concavă. Suprafața activă este delimitată printr-o ³¹⁴—bordură—. O parte din mâner lipsește. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1968. Piesa a fost descoperită în Baraca 2, m – 42. Stare bună de

conservare. Lipsește o parte din mâner. Lipsește aproximativ 40 % din partea activă. Pe suprafața piesei se observă desprinderi de material.

Lingură fragment din bronz (c.c. 230/1968). Piesă turnată din bronz, se păstrează partea activă, care este lobată și puțin adâncită. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1968, fiind descoperită în capătul de E al Barăcii 2. Stare bună de conservare. Lipsește mânerul. Marginea părții active prezintă o o îndoitură cu două fisuri.

5. Instrumente nedeterminate:

Furculiță:

Furculiță din fier (c.c. 222/1968). Instrument din fier turnat, posibil furculiță. Mânerul lățit spre una dintre extremități, prezintă două orificii care dovedesc prezență unor plăsele de lemn, os sau fildeș. Extremitatea părții lățite este îndoită aspect ce denotă faptul că ar fi putut fi folosită ca și spatulă. Unul din brațele furculiței este fracturat și lipsește. Provine din săpăturile arheologice de la Buciumi din anul 1968, de pe drumul pietruit din spatele Praetoriumului, din secțiunea XIX. Stare bună de conservare. Piesa prezintă pete de culoarea cărămiziu închis. Există două zone cu pete ce culoare cărămiziu aprins, situate în apropierea extremității îndoite. Lipsește unul din brațele furculiței.

Verificarea stării de conservare a constat în examinarea cu ajutorul unei lupe a fiecărei piese. În timpul examinării vizuale pentru a evita contactul direct cu piesele s-a utilizat o pereche de mănuși de bumbac. Rezultatul acestei examinări a fost identificarea degradărilor cu care aceste piese se confruntă și clasificarea lor în 3 categorii în funcție de factorii care le produc:

1. Degradări apărute în epoca în care instrumentele medicale au fost utilizate: fracturi și fisuri de suprafață sau de adâncime, lipsa părților utilizate activ, desprinderi din suprafața piesei, îndoirea părților active. Aceste degradări au apărut datorită utilizării lor excesive în epoca în care au fost produse.

2. Degradări apărute în urma păstrării în sol: fragilitatea excesivă dusă până la stadiul de dispariție a decorului și a elementelor de decor, păstrarea fragmentară. Toate aceste degradări sunt rezultatul proceselor care au avut loc în sol, deoarece sub acțiunea apelor de infiltrație, a oxigenului și a diverselor molecule chimice, obiectul arheologic va avea tendința naturală de a se întoarce la starea de minereu, care este cea mai stabilă pentru el⁶.

3. Degradări apărute în perioada în care instrumentele medicale au devenit piese de muzeu: apariția unor atacuri chimice ca urmare a păstrării lor în condiții impropriet de umiditate relativă, etichetarea necorespunzătoare, prin lipirea cu diferite tipuri de adezivi care interacționează cu masa obiectului. Tot în această grupă de degradări o să încadrez omiterea inventarierii unor piese și pierderea numărului de inventar al unei piese (în cazul nostru este vorba despre piesa *Sondă spatulă din bronz*, care nu are număr de inventar). Aceste degradări sunt rezultatul acțiunilor iresponsabile ale oamenilor.

În concluzie se poate afirma cu siguranță că identificarea degradărilor cu care piesele din muzee se confruntă, ne ajută la înțelegerea factorilor și a mecanismelor care le produc și astfel la eliminarea acelor care pun în pericol existența acestor piese inestimabile pentru studierea istoriei unei comunități.

BIBLIOGRAFIE

- Chirilă, Eugen, Gudea, Nicolae, Lucăcel, Vasile, Pop, Constantin, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea Limesului Daciei Porolissensis*, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1972.
- Gudea, Nicolae, Bajusz, István, *Instrumente medicale din Dacia Porolissensis*, în *Acta Musei Porolissensis XVI*, Editura Porolissum, Zalău, 1992, p. 249–291.
- Mârza, Eva, *Muzeologie generală, Seria Didactica*, Alba Iulia, 2004.
- Mourey, William, *Conservarea antichităților metalice de la săpătură la muzeu*, Editura Tehnică, București, 1998.
- Tamba, Dumitru, Gheorghe, *Porolissum. Așezarea civilă (vivid militatis) a castrului mare*, Editura Mega, Cluj Napoca, 2008.

⁶ William Mourey, *Conservarea antichităților metalice de la săpătură la muzeu*, Editura Tehnică, București, 1998, p. 10.

DEGRADĂRILE CU CARE CELE 19 PIESE INSTRUMENTE MEDICALE SE CONFRUNTĂ:

Fig. 1. Pete de diferite culori care denotă atacuri chimice: / Specks of different colors denoting chemical attacks:

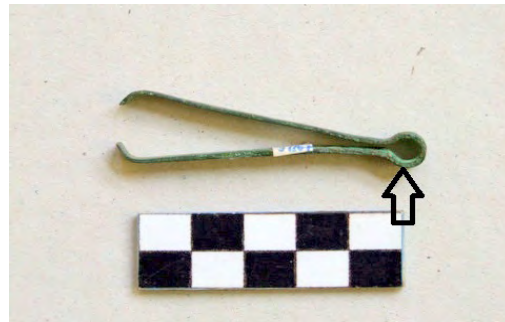


Fig. 2. Fisuri pe suprafața pieselor: / Cracks on the surface of parts:

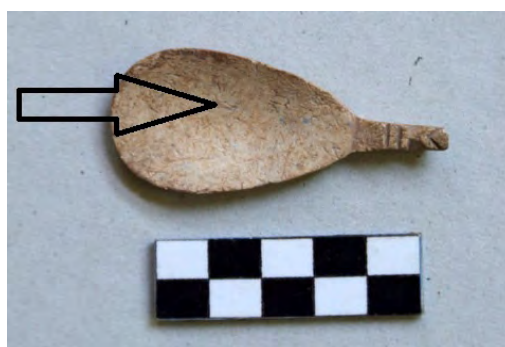


Fig. 3. Desprinderi de material din suprafața pieselor: / Separation of surface:



Fig. 4. Disparația parțială sau totală a elementelor de decor: / Total or partial disappearance of the decorations parts:

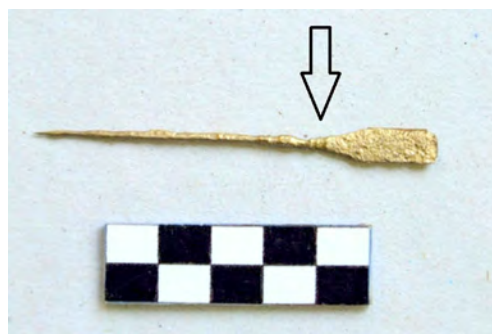


Fig. 5. Etichete aplicate pe suprafața pieselor cu diferite tipuri de adezivi care interacționează chimic cu suprafața piesei: / Inappropriate labelling by sticking with different types of adhesives which interacts with the mass of the object:

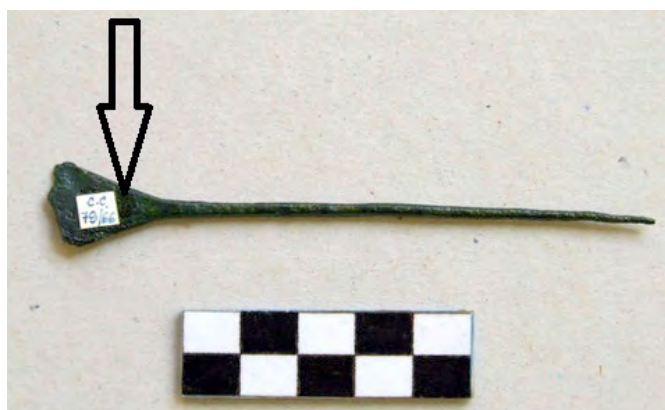


Fig. 6. Îndoirea părților active: / The folding of the active parts.

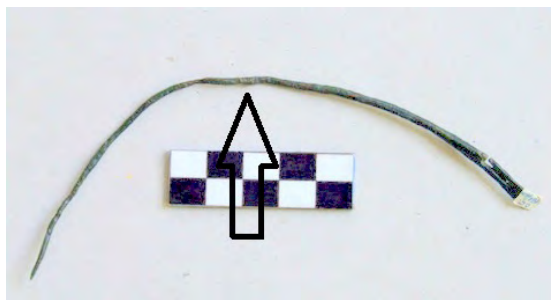
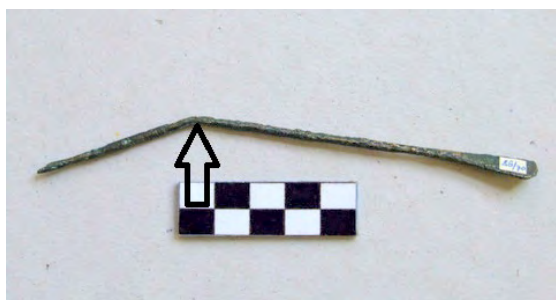
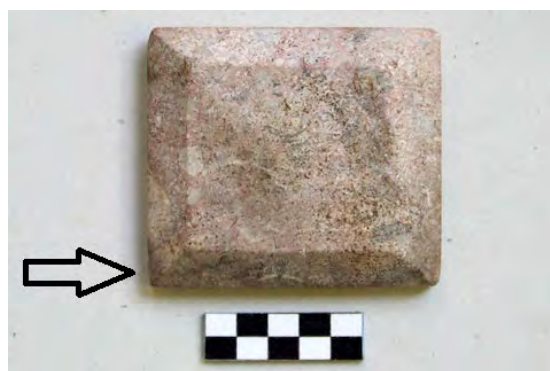


Fig. 7. Lipsa unei părți din suprafața pieselor: / The absence of part of the surface of parts.



TRATAMENTE MECANICE APLICATE BUNURILOR DE PATRIMONIU DIN METAL

DANIELA IAMANDI, ȘTEFAN MOCANU*

iamandi_daniela@yahoo.com

ABSTRACT: *The heritage of the National Museum Complex "Princely Court" from Targoviste, contains numerous metal objects of which state needs, most of time, emergency interventions of preservation and restoration. The archaeological discoveries that have led to finding metal artefacts, that presented unstable material integrity conditions, require the competence interventions of a former restorer. No matter of which category belong, the metal objects deserve complex operations destined to stop the degradation and keeping the integrity of objects as long as possible.*

Key words: *Conservation, restoration, clearance, brush, impregnation*

REZUMAT: *Patrimoniul Complexului Național Muzeal "Curtea Domnească" din Târgoviște cuprinde un număr mare de obiecte din metal, a căror stare de conservare necesită, de multe ori, intervenții urgente de conservare și restaurare. Cercetările arheologice care duc la descoperirea unor artefacte din metal, a căror stare de conservare este, de regulă, precară, impun intervenția de urgență a unui restaurator. Indiferent din ce categorie fac parte, piesele din metal necesită intervenții complexe menite să stagneze procesele de degradare și să mențină integritatea obiectului pe termen cât mai îndelungat.*

CUVINTE-CHEIE: *conservare, restaurare, curățare, periere, impregnare*

În urma dotării laboratorului de restaurare ceramică – metal cu aparatură performantă și competitivă în domeniul conservării și restaurării bunurilor de patrimoniu, s-a ajuns ca o serie de obiecte din metal, aflate pe lista pieselor cu probleme grave de conservare, să fie incluse în procesul de intervenție directă, având ca finalitate oprirea formelor de degradare și includerea acestor obiecte în expozițiile de bază ale Muzeului de Istorie, respectiv în cadrul cabinetului de numismatică. Dintre piesele care fac obiectul acestui articol am ales patru monede din argint și două recipiente din bronz. Depunerile corozive, existente pe suprafața bunurilor mai sus menționate, au condiționat intervenția directă asupra pieselor folosindu-se aparatura specifică: microsablatorul (instrument aeroabraziv de precizie) și micromotorul tehnic, care prin intermediul periiilor rotative și a frezelor a făcut posibilă curățarea și șlefuirea suprafețelor metalice. Eficiența și ușurința cu care aceste aparate pot fi folosite, le recomandă ca fiind necesare pentru o gamă largă de obiecte din metal, cu condiția ca acestea să aibă suficient miez metalic.

Această condiție era întrunită și de obiectele propuse pentru restaurare, care prezentau forme de coroziune la suprafață, trecându-se astfel la sablarea și perierea lor controlată.

Primele piese ce au intrat în lucru au fost monedele din argint (fig. 1, 2, 3, 4), care fac parte din colecția de numismatică a Complexului Național Muzeal „Curtea Domnească” din Târgoviște. Aspectul pe care-l aveau monedele, înainte de intervenție, indica faptul că mediul de păstrare a acestora a avut valori ridicate ale umidității relative, motiv care a dus la corodarea lor în proporții diferite. Conservatorul acestei colecții, Camelia Niță a publicat în articolele sale informații privind cauzele care au determinat deteriorarea acestor

* Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” din Târgoviște, str. Justiției, nr. 7, Târgoviște, Dâmbovița

piese de tezaur. Astfel, aveam să aflăm că prin anii 1978–1980, un număr de 1225 monede din colecția de numismatică a muzeului au fost luate în custodia sucursalei județene Dâmbovița a B.C.R., unde au stat timp de 20 de ani (1978/1980–1999). Din publicațiile de specialitate din anii '80 reiese faptul că, înainte de a fi preluate de către B.C.R., monedele în cauză aveau o stare bună de conservare, afectate fiind doar de uzura funcțională.

O altă serie de monede a ajuns în acest stadiu de degradare, ca urmare a nerespectării condițiilor de depozitare pentru această categorie de bunuri, aflate fiind în posesia specialistului în domeniul numismaticei, Valentin Drob, fiind cel care s-a ocupat de identificarea monedelor până în anul 1995.

Cea de-a doua categorie de piese metalice este reprezentată de două obiecte arheologice. Primul este un creuzet din bronz (fig. 5), din secolul al XV-lea, descoperit de către arheologul Petru Diaconescu, în anul 2007, la Curtea Domnească din Târgoviște. Creuzetul are forma unui bol de mici dimensiuni (înălțimea de 5,5 cm, diametrul maxim de 7,5 cm, grosimea de 0,5 cm) și se consideră că servea drept recipient pentru prelucrarea cuprului. Starea de conservare a acestuia era precară, prezenta depuneri de pământ și o coroziune avansată, cu zone lacunare – circa 30% din zona pântecului și a buzei.

A doua piesă, mojar din bronz (fig. 6), datând din prima jumătate a secolului al XV-lea, a fost descoperită de către același arheolog, Petru Diaconescu în anul 1978, în Târgoviște pe strada Calea Domnească. Prin forma sa tronconică de dimensiuni reduse (înălțimea de 1,7 cm, diametrul maxim de 3,3 cm) și decorul existent la partea exterioară a recipientului (soare antropomorfizat incizat, cu 15 raze), mojarul se încadrează în categoria obiectelor utilizate de meșterii bijutieri în prelucrarea obiectelor de podoabă. În imediata apropiere a buzei, piesa prezintă o incizie dispusă pe întreaga circumferință, iar în partea superioară a acesteia există două șanțuiri în forma literei U, cu dispunere paralelă.

Operațiunile de intervenție directă efectuate asupra pieselor mai sus menționate s-au desfășurat potrivit următoarelor etape:

- îndepărtarea depunerilor corozive cu ajutorul microsablatorului, al cărui jet de aer este însoțit de microsfere din sticlă, capabile să bombardeze stratul de depuneri existent pe suprafața piesei metalice;
- întrucât etapa de sablare duce în urma procesului de curățare la opacizarea suprafeței metalice, pentru redarea luciului caracteristic pieselor din argint și din bronz s-a parcurs etapa de periere a acestora folosind micromotorul tehnic. Astfel, suprafața devenind lisă, metalul este mai puțin predispus proceselor de corodare de natură electrochimică;
- pentru a avea o bună impermeabilitate în timp, piesele au fost peliculizate cu lac incolor.

Ordinea de prezentare a pieselor:

1. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, Ag. 800 ‰, colecția de tezaur Vlădeni, nr. inv. 10810/ I A;
2. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, Ag. 800 ‰, colecția de tezaur Vlădeni, nr. inv. 10808/ I A;
3. Yuzluk, Selim III, 1789, Ag. 700 ‰, colecția de tezaur Dobra, nr. inv. 13717/ I A;
4. Isluk, (100 parale), Selim III, 1789, Ag. 700 ‰, colecția de tezaur Dobra, nr. inv. 13927/ I A;
5. Creuzet din bronz, prima jumătate a secolului al XV-lea, fără nr. inv.;
6. Mojar din bronz, prima jumătate a secolului al XV-lea, fără nr. inv.;

Tehnicile de curățare a metalelor, de care dispunem în prezent, sunt condiționate de o serie de aspecte care țin de starea de integritate a pieselor. Astfel, pentru eliminarea produșilor de coroziune este indicată aplicarea acelor tratamente (mecanice, chimice, electrochimice, termice), care duc la salvarea, recuperarea și punerea în valoare a pieselor asupra cărora s-a intervenit.

BIBLIOGRAFIE

- Coremans, Paul, 1969, *Problems of Conservation*, Paris: ICOM; Roma: ICCROM
- Niță Camelia, 2010, Priorități de conservare-restaurare asupra unor tezaure monetare aflate în custodia B.N.R. între anii 980–1999, în *Valahica*, nr. 23, Târgoviște, p. 309–315.
- Mihalcu Mihai, 1970, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, Edit. Științifică, București.
- Moldoveanu Aurel, 2011, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Plenderlaith H. J., Werner A.E.A., 1971, *The Conservation of Antiquities and Works of Art: Tratament, Repair, and Restoration*. London: Oxford University Press, 2nd Ed.
- Sandu Ion, Dima Adriana, Sandu Ioan Gabriel, 2002, *Restaurarea și conservarea obiectelor metalice*, Edit. Corson, Iași.



Fig. 1. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, nr. inr. 10810/ I A: a) moneda avers/revers înainte de restaurare; b) moneda după operațiunea de sablare, c) moneda după operațiunea de periere. / Picture 1. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, nr. inr. 10810/ I A: the coin obverse/reverse before restoration; b) coin after sanding operation c) coin after brushing operation.



Fig. 2. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, nr. inr. 10808/ I A: a) moneda avers/revers înainte de restaurare; b) moneda după operațiunea de sablare, c) moneda după operațiunea de periere. / Picture 2. Florin, 28 Stuveri, Ferdinand III, nr. inr. 10808/ I A: a) coin obverse/reverse before restoration; b) coin after sanding operation, c) coin after brushing operation.



Fig. 3. Yuzluk, Selim III, nr. inr. 13717/ I A: a) moneda avers/revers înainte de restaurare; b) moneda după operațiunea de sablare, c) moneda după operațiunea de periere. / Picture 3. Yuzluk, Selim III, nr. inr. 13717/ I A: a) coin obverse/reverse before restoration; b) coin after sanding operation c) coin after brushing operation.



Fig. 4. Isluk, (100 parale), Selim III, 1789, nr. inr. 13927/ I A: a) moneda avers/revers înainte de restaurare; b) moneda după operațiunea de sablare, c) moneda după operațiunea de periere. / Picture 4. Isluk, (100 parale), Selim III, 1789, nr. inr. 13927/ I A: a) coin before restoration b) coin after sanding operation c) coin after brushing operation.



Fig. 5. Creuzet din bronz. a) creuzet avers/revers înainte de restaurare; b) creuzetul după operațiunea de sablare, c) creuzetul după operațiunea de periere. / Picture 5. Bronze cupel a) cupel front/back before restoration; b) cupel after sanding operation c) cupel after brushing operation.



Fig. 6. Mojar din bronz. a) mojar avers/revers înainte de restaurare; b) mojarul după operațiunea de sablare, c) mojarul după operațiunea de periere. / Picture 6. Bronze jar a) jar front/back before restoration; b) jarl after sanding operation; c) jarl after brushing operation.

INTERVENȚII ASUPRA UNOR PIESE ARHEOLOGICE DIN FIER

ELISABETA MARIANCIUC*

elamarianciuc@yahoo.com

TEODORA JUGRĂSTAN*

dora_jugrastan@yahoo.com

INTERVENTIONS ON ARCHAEOLOGICAL ARTIFACTS MADE BY IRON

ABSTRACT: *The conservation of the patrimony is in the first of all a scientific research problem and then a technical execution one. The conservation and restoration of the iron artifacts represent in the most of time a challenge because the problems who appear are very specific for each one of the artifact. The process are complex, physical methods are combined with chemical methods to increase the number of positive results.*

KEYWORDS: *restoration, archaeologie, iron, corrosion, chemical treatments.*

REZUMAT: *Acțiunea de conservare a patrimoniului cultural este, în primul rând, o problemă de cercetare științifică și apoi de execuție tehnică. Restaurarea artefactelor din fier reprezintă de multe ori o provocare datorită diversității problemelor care pot apărea în cazul fiecărui obiect în parte. Procesul este complex, alternând metodele fizice cu cele chimice în vederea optimizării efectelor acestora.*

CUVINTE-CHEIE: *restaurare, arheologie, fier, coroziune, tratamente chimice.*

Prin activitățile lor de investigare, conservare, dezinsecție, tratamente chimice și mecanice, restaurări și alte operații, restauratorii și conservatorii fac ca piese din patrimoniul cultural național să fie salvate și să ajungă în expoziții sau în publicații de specialitate.

Acțiunea de conservare a patrimoniului cultural este, în primul rând, o problemă de cercetare științifică și apoi de execuție tehnică.

Piese arheologice aflate în colecțiile muzeelor sunt confecționate, în general, din șase elemente și din aliajele lor. Nu se cunosc date exacte despre momentul descoperirii lor dar se apreciază că ordinea în care aceste elemente au fost întrebuințate ar fi: aurul, cuprul, argintul, plumbul, staniul și fierul. (Kovats 2001, p. 86)

Din cele șase elemente, fierul a fost descoperit ultimul, datorită punctului său de topire foarte ridicat, 1539 grade Celsius, acesta necesitând folosirea unei tehnologii mai complicate pentru topire și aliere cu alte metale.

Descoperirile arheologice aduc în laboratoarele de restaurare piese confecționate din fier. Ele se găsesc de obicei într-o stare avansată de coroziune, datorită proprietăților metalului, cât și interacțiunilor fizico-chimice pe care le-au suferit în contact cu solul. Acțiunea agenților externi, contactul cu oxigenul

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.

atmosferic și modificarea bruscă a umidității pot, de asemenea, înrăutăți starea lor de conservare încă din primele momente după îndepărtarea solului în care s-au păstrat.

Fierul este metalul cel mai predispus la acțiuni de coroziune. În stare ionică poate fi reprezentat prin compuși fero (II) și ferat (III). Ferații sunt combinații mai stabile care cedează oxigen și trec în combinații ferice Fe(III).

Combinațiile Fe(II) sunt de culoare verde deschis, instabile dar aceștia primesc oxigen cu ușurință și trec în ioni de Fe(III) de culoare gălbuie.

Suprafața pieselor arheologice din fier se acoperă cu un strat de oxid, care nu este un strat protector. La cea mai mică urmă de umiditate stratul de oxid se hidratează și devine strat de coroziune. Cercetările au demonstrat că pe lângă hidroxidul de fier sunt prezenți și combinațiile fierului în stare alfa și gama FeO(OH), ca oxizi de Fe(II) și Fe(III). Hidroxidul de fier Fe(III) la încălzire trece în FeO(OH) insolubil, apoi în oxid de fier Fe(III) sub formă de Fe₂O₃ (hematit). Acest compus poate fi redus la Fe₃O₄ (FeO·Fe₂O₃) care poate fi redus apoi la oxid de fier Fe(II) de culoare neagră.

Pe lângă combinațiile fierului cu oxigenul, mai pot fi prezenți în stratul de coroziune carbonați de fier, fosfați de fier, sulfuri de fier. Acești compuși rezultă din combinațiile chimice la care participă fierul prin acțiunea factorilor din mediul înconjurător și din mediul de păstrare (solul).

Procesul de coroziune în cazul pieselor care au avut un contact mai îndelungat cu solul, depinde de compoziția solului. Solurile cu un pH basic au o acțiune mai lentă asupra pieselor din fier. Solurile nisipoase, mai permeabile, dezvoltă o acțiune de coroziune puternică. Pământurile compacte unde aerul pătrunde mai greu, ridică altfel de probleme.

Suprafața pieselor care sunt scoase din săpăturile arheologice prezintă hidrați de carbon care sub acțiunea unor bacterii din sol, activează procese de fermentație din care rezultă bioxid de carbon și hidrogen. Hidrogenul intră în reacție cu stratul de oxid de fier prezent pe suprafața piesei iar bioxidul de carbon determină un mediu anaerob în care se dezvoltă bacterii care ajută la reducerea sulfaților.

Aceste două tipuri de bacterii pot activa procese complicate de coroziune.

Dintre produșii de coroziune ai fierului, deosebit de periculoși sunt compușii care conțin clorul. Ionii de clor au rol de catalizator în procesele de oxidare iar reacțiile în lanț dezvoltate nu pot fi oprite decât în lipsa umidității și a oxigenului, lucru greu de realizat.

Deci, pe suprafața pieselor în toată perioada în care au zăcut în pământ s-au desfășurat procese chimice complexe, de aceea, pe tot parcursul procesului de restaurare am încercat să eliminăm reacțiile chimice sau electrochimice agresive prin care, datorită coroziunii intercristaline, piesa să sufere și mai mult. (Kirianov, 1960, p. 67)

Fierul pune probleme speciale în procesul de restaurare și conservare, fiind un metal care se oxidează foarte repede, timpul necesar activării sau reactivării coroziunii fiind de doar 0,05 secunde, iar produșii de coroziune care se formează sunt foarte inestetici, deformând volumul pieselor. (Plenderleith, p. 130). Acesta este metalul cel mai dispus acțiunii de degradare chimică. Suprafața pieselor din fier se acoperă cu un strat de oxid, strat care nu este protector. La cea mai mică urmă de umiditate stratul de oxid se hidratează și devine un strat de coroziune. Spunem că fierul ruginește.

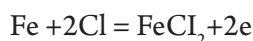
Atacul biologic declanșat ca urmare a descompunerii materialelor organice din sol, prin modificarea pH-ului, duce la coroziunea metalului. În cazul obiectelor dintr-un inventar funerar, piesele aflate în imediata apropiere a materialului organic încep coroziunea primele, datorită bacteriilor care convertesc sulfații în sulfuri. (Madsen, 1987, p. 343–345)

Piese confectionate din fier, provenind din săpăturile de la castrele romane de la Buciumi și Romita au intrat în laborator în anul 2013, după ce au stat în depozitul de arheologie vreme îndelungată. Artefactele, într-un număr de 150 bucăți de piese, au fost puternic corodate stând sute de ani în pământ, iar atunci când au fost scoase la suprafață s-a constatat încărcarea lor cu un strat gros de produși de coroziune care le strică forma și aspectul. Am analizat piesele care aveau suprafețe neuniforme, deformate, piese

cu volum mai mare decât piesa inițială. Stratul care era depus pe suprafața piesei ne-a dat indicii despre gradul de coroziune al piesei.

Piese confectionate din fier ridică cele mai mari probleme de conservare și restaurare. Pe suprafața pieselor din fier, chiar și la contactul direct cu aerul, se formează straturi de oxizi. Aceste straturi nu sunt straturi protectoare ci dimpotrivă, pot declanșa procese grave de coroziune. În prezența unei cantități minime de umezeală, acești oxizi trec în hidroxizi sau oxihidroxizi, cunoscuta rugină.

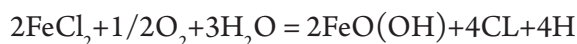
În cazul pieselor scoase din săpături arheologice, sigur avem de-a face cu un atac al clorului din sol asupra suprafeței metalului, când clorul cedează electronul său liber care inițiază un proces anodic de felul:



Electronii sunt atrași de zonele activate care se comportă ca niște catozi:



Reacția în ansamblu este:



Ionii de clor eliberați în flux continuu în prezența oxigenului și a umidității declanșează o reacție în lanț care durează până la consumarea integrală a miezului metalic. Piese confectionate din fier, scoase din săpăturile arheologice, din pământul în care au stat sute de ani și unde în timp s-a stabilit un echilibru, ajunse la suprafață, încep să reacționeze cu vaporii de apă, oxigenul din aer la care se adaugă clorul existent în produșii de coroziune. Reacția va continua până la consumarea totală a fierului, rezultând produși care schimbă radical aspectul inițial al piesei. Nu se poate pune problema stabilirii unui echilibru în acest caz. (Dirksen, 1997, p. 13)

În funcție de gradul lor de coroziune, piesele au fost împărțite în trei categorii: piese fără miez metalic, piese cu miez metalic în procent redus și piese cu miez metalic solid.

Piese care au fost catalogate ca fiind fără miez metalic au fost prelucrate ușor mecanic pentru a elibera suprafața lor de depunerile de cruste și de produșii de coroziune în care s-a prins și pământ. În acest scop am folosit frezele MTS și instrumentarul de detartraj. Am acționat cu grijă sporită datorită fisurilor care se evidențiau pe suprafața lor. În zonele foarte fragile, pentru a evita ruperea piesei, am efectuat întărirea zonelor sensibile cu rășină Araldyt AY103 și întăritor HY956. Piese au fost conservate cu Paraloid B72.

Astfel au fost restaurate și conservate fragmente din piese de fier.

În cazul unei lănci, de exemplu și a unei sulite, metodologia de restaurare a fost schimbată datorită faptului că ambele piese prezentau miez metalic. În momentul descoperirii aveau depuneri mecanice și chimice de sol și urmele unor fenomene de coroziune multiple, care au slăbit rezistența mecanică a pieselor.

În privința stării de conservare, un rol important l-au avut caracteristicile fizico-chimice ale solului în care piesa a fost îngropată. Caracterul puternic alcalin al solului a acționat asupra pieselor confectionate din fier, ducând la efecte distructive majore asupra lor. Astfel a fost identificat un strat discontinuu de culoare neagră care ne-a indicat prezența magnetitei Fe_3O_4 . Acest produs este inert din punct de vedere chimic și formează un strat uniform pe întreaga suprafață a obiectelor pe care se află.

În cazul săgeții (nr. inventar 74/1971), fotografia nr. 2, provenind din Castrul de la Buciumi, ca urmare a diferențelor de potențial electrochimic, stratul de magnetită a acționat inițial sub formă de piting formând zone prin care coroziunea a pătruns în interiorul miezului metalic, transformând fierul în oxid feric (hematită) de culoare roșie cu aspect cornos. Totodată s-a constatat prezența clorurilor ferice și feroase, care au provocat îngroșări și desprinderi de material de pe suprafața pieselor, precum și depuneri mecanice de sol amestecate cu produși de coroziune.

Identificarea tuturor caracteristicilor amintite a permis alegerea metodologiei de lucru după care a decurs întreaga intervenție de restaurare. Prima etapa a restaurării a constituit-o îndepărtarea prin curățire mecanică uscată a depunerilor de sol, cu bisturiul și cu periile. Curățarea s-a realizat cu multă atenție pentru a nu desprinde fragmentele deja fisurate.

Starea precară a unor piese ca de exemplu cele din fotografiile nr. 3 și fotografiile nr. 4, provenind din săpăturile de la castrul roman de la Romita (lance nr. inventar 566/1996) și săgeata (nr. inventar 160/1996) de la castrul din Buciumi și faptul că miezul metalic a fost în parte transformat în produși de coroziune ne-a făcut să alegem o metodă de restaurare cu rol de stabilizare. În acest sens, am urmărit îndepărtarea clorurilor insolubile prin transformarea chimică a acestora în cloruri solubile, care să se poată îndepărta prin curățare umedă, efectuând un tratament chimic în baie de sulfat de sodiu în proporție de 25% în mediu alcalin de hidroxid de sodiu 2%. Pentru evitarea oxidării soluției, vasul se acoperă. Soluția de sulfat de sodiu fiind o soluție puternic reducătoare, a stopat înaintarea procesului de coroziune.

Odată cu schimbarea soluției, am prelevat probe pentru determinarea cantității de cloruri prin reacția cu azotatul de argint în concentrație cunoscută. După încheierea tratamentului de stabilizare a clorurilor, piesele au fost supuse operației de neutralizare prin fierberea lor în apă distilată. Operația a fost controlată cu hârtie indicatoare până la obținerea unui pH neutru.

Următoarea etapă a constituit-o uscarea pieselor. Având în vedere faptul că piesele confecționate din fier se pot recombina ușor cu oxigenul din aer și cu diferitele noxe care conțin sulf și clor, piesele au fost imersate în acetonă până la subtilizarea apei de către agentul volatil, urmată de uscarea lentă la temperatura de 40 grade Celsius, apoi la temperatura camerei.

Pentru îndepărtarea produșilor de coroziune care deformează aspectul pieselor s-au utilizat mijloacele curățirilor mecanice folosite în laboratoarele de restaurare. S-au utilizat freze dure și moi ale M.T.S., instrumentar de detartraj.

Utilizarea tratamentului de stabilizare a permis menținerea formei inițiale ale pieselor. Folosirea unui tratament chimic reducător cu scopul îndepărtării totale a produșilor de coroziune până la miezul compact ar fi deformat aspectul general al pieselor care ar fi putut avea consecință distrugerea lor. Materialele folosite au fost reversibile și compatibile lăsând drum deschis unei noi intervenții de restaurare în cazul apariției unor fenomene de degradare.

O parte din piesele din fier scoase din săpăturile arheologice de Buciumi și-au păstrat miezul metalic, de exemplu lancea (nr. inventar 306/1970) din fotografia nr.1, coroziunea având efecte mai ușoare asupra suprafețelor lor. În această stare s-au găsit mai multe sulite și vârfuri de sulite. Ca atare, am hotărât în urma investigațiilor de laborator care se pot face în instituția noastră, utilizarea unui tratament reducător care are ca efect îndepărtarea totală a produșilor de coroziune, suprafața metalului fiind astfel curățată în întregime.

Procesul de restaurare a început prin spălări în apă cu perii dure. Tratamentul chimic a constat în imersii repetate în acid ortofosforic cu 5% inhibitor tiouree, atacul acidului fiind încetinit la suprafața metalului necorodat (Mihalcu 1970, p. 21). În urma tratamentului, pe suprafața pieselor au mai rămas niște puncte de coroziune care s-au îndepărtat prin mijloace mecanice.

Am creat pe suprafața metalului un strat rezistent la atacul agenților de mediu prin tratament de fosfatare în acid fosforic timp de 3 minute. Suprafața metalului s-a acoperit cu un strat de fosfat feric protector (Mihalcu 1970, p. 55). Conservarea finală s-a realizat prin imersie în Paraloid B72.

Din multitudinea procedurilor de intervenții asupra pieselor confecționate din fier, am încercat să alegem metodele cele mai compatibile pentru tipul de material și starea de conservare prezentate. Alegerea corectă a metodei de lucru și respectarea întocmai a condițiilor de conservare sunt esențiale pentru prelungirea vieții obiectelor de muzeu. Rezultatele intervențiilor noastre asupra a patru piese sunt ilustrate în fotografiile anexate. Piesele din fotografiile nr. 1, nr. 2 și nr. 4 sunt piese scoase din săpăturile de la castrul roman din Buciumi, iar piesa din fotografia nr. 3 este din săpătura de la castrul roman de la Romita.

BIBLIOGRAFIE

A.V. Kirianov, *Restaurarea obiectelor arheologice*, Editura Academiei, Moscova, 1960, p. 67.

Dirksen, V., *Journal of Conservation @ Museums Studies*, 3, 1997.

Madsen, Helge Brinch, *Artefact conservation in Denmark at the beginning of the last century*, in: Recent Advances in the Conservation Analysis of Artifacts, Jubilee Conservation Conference Papers, Summar. School Press, University of London, London, 1987, p. 343–345.

Kovats, T., 2001, *Mutargyvedelmi szoveggyjtemeny*, Miskolc, 2001, p. 86.

Mihalcu, M., *Conservarea obiectelor de artă și monumente istorice*, București, 1970.



Foto 1a: Lance – înainte de restaurare
Picture 1a: Lance – before restoration



Foto 1b: Lance – după restaurare
Picture 1b: Lance – after restoration



Foto 2a: Săgeată – înainte de restaurare
Picture 2a: Arrow – before restoration



Foto 2b: Săgeată – după restaurare
Picture 2b: Arrow – after restoration



Foto 3a: Lance – înainte de restaurare
Picture 3a: Lance – before restoration



Foto 3b: Lance – după restaurare
Picture 3b: Lance – after restoration



Foto 4a: Săgeată – înainte de restaurare
Picture 4a: Arrow – before restoration



Foto 4b: Săgeată – după restaurare
Picture 4b: Arrow – after restoration

CÓPII ȘTIINȚIFICE. MODALITĂȚI DE DE REALIZARE, TEHNICI ȘI MATERIALE UTILIZATE (STUDIU DE CAZ II)

EMANOIL PRIPON*

emanoilprapon@yahoo.com

SCIENTIFIC COPIES. CRAFTING METHODS, TECHNIQUES AND USED MATERIALS (CASE STUDY II)

ABSTRACT: *The present paper aims to present the techniques and materials used for realizing scientific copies (replicas) of large dimensions after some sculptural monuments of the Roman period (two votive altars and an honorific altar) discovered in the Dacian-Roman Archaeological Complex from Moigrad-Porolissum. The scientific copies in natural height were realized out of polyester resin in combination with white rock with reduced granulation, by casting in forms and splicing. The three replicas were used as props for historical reenactment manifestations organized at Moigrad-Porolissum, Sălaj County. At the present moment the three scientific copies fulfil the role of auxiliary exhibits in free space in the Dacian-Roman Archaeological Complex from Moigrad-Porolissum.*

KEYWORDS: *scientific copies (replicas), reenactment, votive altar, honorific altar, polyester resin.*

REZUMAT: *Lucrarea își propune să prezinte tehnicile și materialele utilizate pentru realizarea unor copii științifice (replici) de mari dimensiuni, după câteva monumente sculpturale de epocă romană (două altare votive și un altar onorific) descoperite în Complexul arheologic daco-roman de la Moigrad-Porolissum. Copiile științifice în mărime naturală au fost realizate din rășină poliesterică în combinație cu o rocă albă de granulație mică, prin turnare în forme și matisare. Cele trei replici au fost utilizate ca recuzită pentru manifestările de reconstituire istorică organizate la Moigrad-Porolissum, județul Sălaj. În prezent, cele trei copii științifice îndeplinesc rolul de exponate auxiliare în aer liber în cadrul Complexului arheologic daco-roman de la Porolissum.*

CUVINTE-CHEIE: *copii științifice (replici), reconstituire istorică, altar votiv, altar onorific, rășină poliesterică.*

În urma cu trei ani a văzut lumina tiparului un articol dedicat câtorva modalități de realizare a unor copiilor științifice după bunuri de patrimoniu mobil de factură arheologică, respectiv artefacte din metal, ceramică și os¹. La baza demersului privind realizarea copiilor științifice, a stat dorința expresă a beneficiarului unei cercetări arheologice preventive de a valorifica expozițional rezultatul descoperirilor efectuate în vederea eliberării de sarcină arheologică a zonei investiționare, prin amenajarea unui front expozițional chiar în incinta viitoarei societăți comerciale, evident, cu suportarea integrală de către comanditar a tuturor cheltuielilor implicate². Prin articolul de față ne propunem să continuăm seria prezentării unor noi modalități de realizare, a tehnicilor și materialelor utilizate pentru confecționarea unor copii științifice după obiecte arheologice de dimensiuni apreciabile, respectiv două altare votive și un altar onorific, toate datate în epoca romană. Copiile științifice realizate prin metodele, cu materialele și tehnicile prezentate mai jos, sunt expuse în aer liber la intrarea în Complexul arheologic daco-roman de la Moigrad-Porolissum

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.

¹ Pripon 2010, p. 565–576.

² Pripon, Pop 2008, p. 595–610.

(județul Sălaj), fiind utilizate și ca recuzită cu ocazia organizării unor evenimente de *reenactment* istoric gen *Porolissum Fest*, *Zilele romane* etc.

Prima copie științifică realizată a vizat un altar votiv din piatră calcaroasă, cu dimensiunile de 132 × 74 × 54 cm (câmpul inscripției este de 71 × 56 cm iar înălțimea literelor de 8 cm), descoperită la Porolissum, pe terasa cu sanctuare. Capitellul este ornamentat cu timpan în care se află o rozetă, iar pe părți frunze de acant³. La o primă evaluare a piesei după care urma să realizez copia, am remarcat câteva zone – reduse ca dimensiune – cu pierderi ale materialului de constituție. Datorită acestui fapt, am considerat necesare un minimum de intervenții caracteristice operațiunii de restaurare – conservare, mai exact de completare a porțiunilor lipsă din zonele ce urmau a fi amprentate. Ca material de completare am folosit ipsos de modelaj turnat în mulaje din plastilină, fixate în continuarea elementelor păstrate. Operațiunea de completare s-a dovedit a fi una delicată, deoarece greutatea piesei nu a permis poziționarea ei pe orizontală, fapt ce ar fi înlesnit intervențiile, atât în acest stadiu de lucru cât mai ales în fazele următoare. Pentru a putea obține un negativ (mulaj) complet al monumentului au fost completate zonele lacunare de pe cele trei laturile expuse vederii (Fig. 1–2).

Etapă următoare de lucru a constat în pregătirea suprafeței frontale în vederea amprentării. Această operațiune a inclus degresarea cu acetonă și aplicarea la un interval de aproximativ patru ore a trei straturi consecutive de ceară demulantă cu rol de izolator între materialul de amprentat și suprafața propriu-zisă a piesei. Mulajul suprafeței frontale a fost obținut prin aplicarea pe zona astfel pregătită a unor straturi succesive de fâșii din fibră de sticlă imersată în materialul de amprentare (Fig. 3). După 14 ore, mulajul a fost scos iar reminiscentele stratului de ceară demulantă cu rol izolator pe suprafața piesei au fost înlăturate prin periere ușoară cu acetonă.

Odată depășită această etapă, am procedat la aplicarea unui strat de ceară demulantă pe suprafața interioară a negativului, urmată de turnarea în formă a unei mixturi formate din rășină poliesterică și rocă de granulație mică, obținând astfel replica părții din față a monumentului. Înainte de scoaterea pozitivului din formă am aplicat pe spatele suprafeței recent turnate un strat din fibră de sticlă pensulat cu rășină poliesterică, în scopul măririi rezistenței la manevrare. Timpul total de polimerizare a fost de o jumătate de oră, după care am scos forma din negativ, obținând astfel copia părții din față a monumentului. Operațiunea a fost reluată pentru fiecare din laturile piesei, iar la final am reprodus placa pentru ofrande. După aplicarea unor nervuri pe interiorul lateralelor în scopul măririi rezistenței, am îmbinat și chituit elementele componente, cu juto-rul unei paste obținute dintr-un amestec de pulberi fine de rocă albă cu rășină poliesterică. Disconfortul estetic dat de luciul rășinii poliesterice a fost înlăturat prin matisarea suprafețelor cu ajutorul unui disc diamantat (Foto 4). La câteva zile de la încheierea operațiunilor, copia științifică realizată în mărime naturală după un altar votiv descoperit la Moigrad-Porolissum, a fost utilizată ca recuzită pentru punerea în scenă a unui ritual antic de înnoire a vinului (Fig. 5–6)⁴, ca mai apoi să capete statutul de exponat auxiliar în aer liber, în cadrul Complexului arheologic daco-roman de la Moigrad-Porolissum, județul Sălaj.

Reușita acestui demers ne-a determinat ca în anul următor să reluăm operațiunile de realizare a încă două copii științifice după monumente de aceeași factură, descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice sistematice efectuate la clădirea vămii romane din cadrul complexului daco-roman Moigrad-Porolissum.

A doua copie realizată are drept model un altar votiv din piatră calcaroasă de culoare albă-gălbui (dimensiuni generale: 1,29 m înălțime, 71 cm lățime, 58,5–60 cm grosime), având în partea superioară o placă pentru ofrande, sub care se desfășoară un fel de fronton pe care se află două volute⁵.

³ Gudea, Lucăcel 1975, p. 14, nr. 12; Gudea 1989, p. 767; p. 1138, pl. CCLXXV, nr. 32.

⁴ Replica în mărime naturală, realizată după altarul votiv descoperit în zona sacră la Porolissum, a fost utilizată ca recuzită în cadrul unor manifestări de reconstituire istorică organizate la Moigrad-Porolissum, județul Sălaj, cu prilejul organizării Festivalului "Zilele Romane", ediția a V-a, 1–2 august 2009. Cu această ocazie, în data de 2 august 2009, Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău a organizat o serie de reconstituiri istorice sub genericul "O zi din anul 214 d. Chr. pe o stradă din orașul roman Porolissum."

⁵ Gudea 1996, p. 277–278; p. 369, pl. LXXXV, 2.

Cea de-a treia copie în mărime naturală a fost realizată după un altar onorific, din gresie dură, de culoare cenușie închisă (dimensiuni generale: 1,14 m înălțime, 67 cm lățime, 44 cm grosime), având în partea superioară un fronton patrulater pe care, privit de sus, se disting lateral două elemente de decor cilindrice¹. Tehnica de realizare a negativului, instrumentarul și materialele utilizate pentru realizarea celor două copii științifice au fost identice cu cele descrise anterior, singurul element de noutate ce a intervenit, a constat în amprentarea pe bucăți, respectiv partea din față ca întreg, urmată de fronton și cavitatea din zona superioară.

Cópiile științifice astfel realizate, au fost utilizate ca recuzită în cadrul Festivalului Daco-Roman organizat de Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău la Moigrad – Porolissum (1 august 2010). După încheierea manifestărilor și cele două replici în mărime naturală au fost expuse chiar la locul descoperirii, în imediata vecinătate a clădirii vămii romane de la Porolissum. Greutatea fiecărei replici se situează în jurul valorii de 100 de kg. (sunt goale pe interior), ceea ce le face ușor de manevrat și transportat în diferite locații.

Considerăm utilă publicarea modalităților de realizare a celor trei copii științifice ca model de bună practică atât pentru instituțiile care gestionează monumente/ situri în aer liber, cât și pentru asociațiile care au ca obiect de activitate momente de reconstituiri istorice.

BIBLIOGRAFIE

- | | |
|---------------------|---|
| Gudea 1989 | N. Gudea, <i>Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, vol. I (Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977)</i> , Acta Musei Porolissensis, XIII, 1989. |
| Gudea 1996 | N. Gudea, <i>Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, II. Vama romană. Monografie arheologică</i> , Cluj-Napoca, 1996. |
| Gudea, Lucăcel 1975 | N. Gudea, V. Lucăcel, <i>Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău</i> , 1975. |
| Pripon 2010 | E. Pripon, <i>Cópii științifice. Modalități de realizare, tehnici și materiale utilizate (Studiu de caz I)</i> , în <i>Sargeția/2010 (Serie Nouă)</i> , p. 565–576. |
| Pripon, Pop 2008 | E. Pripon, H. Pop, <i>O posibilă provocare pentru muzeografia contemporană românească: valorificarea expozițională a șantierelor arheologice preventive la solicitarea finanțatorului</i> , în <i>Acta Musei Porolissensis</i> , XXX, p. 595–610. |

¹ Gudea 1996, p. 278; p. 369, pl. LXXXV, 1.



Foto 1–2. Altar votiv după restaurare.
Pictures 1–2. Votive altar after restoration.



*Foto 3. Realizare mulajului.
Picture 3. Making the mould.*



*Foto 4. Copia altarului votiv în mărime naturală.
Picture 4. The scientific copy (replica) in natural height.*



Foto 5–6. Copia altarului votiv folosită ca recuzită pentru manifestările de reconstituire istorică organizate la Moigrad-Porolissum, județul Sălaj (2009).

Pictures 5–6. The scientific copy (replica) used as props for historical reenactment manifestations organized at Moigrad-Porolissum, Sălaj County (2009).



Foto 7. Celelalte două replici folosite ca recuzită pentru manifestările de reconstituire istorică organizate la Moigrad-Porolissum, județul Sălaj (2010).

Picture 7. Another two replicas were used as props for historical reenactment manifestations organized at Moigrad-Porolissum, Sălaj County (2010).

ÎNLĂTURAREA DEPUNERILOR DE CUPRU DE PE SUPRAFAȚA MONEDELOR REALIZATE DIN ALIAJE CU CONȚINUT SCĂZUT DE ARGINT

EMANOIL PRIPON*

emanoilprapon@yahoo.com

REMOVING THE COPPER DEPOSITS FROM THE SURFACE OF COINS MADE OF LOW CONTENT SILVER ALLOYS

ABSTRACT: In the process of restoration of silver it is widely used the method of removing corrosion products of copper of the objects surface by using EDTA (ethylenedinitrilo tetraacetic acid, disodium salt hidrate– $C_{10}H_{14}N_2O_8 \cdot 2H_2O$) known also under the trade name: TITRIPLEX III, COMPLEXON III, KELATON, etc., for decades.

This treatment gave good results for alloys with a low percentage of copper. The method has proven to be deficitary, in case of objects – coins especially – with a high percentage of copper, because in time, copper migrates to the surface of the object appearing as reddish spots. This is an inconvenience for the aspect of the objects and also for their conservation status.

During time, in the restoration – conservation activity, I tested various methods for removing this inconvenience. The most efficient and the most viable in time proved to be the treatment with nitric acid (HNO_3). The working method consists in immersing for 10–15 seconds the coins with copper deposits after treatment with EDTA, in nitric acid solution (HNO_3) 20%, followed by neutralization under running water and a slight brush, possibly with a fiberglass stick with a high finesse. The operation is repeated as often as necessary, until complete removal of migrated copper deposits on the surface of silver. After this, the restoration process continues with the regular free drying operations at room temperature and final conservation with PARALOID B 72. The method was succesfully applied for hundreds of coins and I believe it can be really useful in the future by everyone will face this problem.

KEY WORDS: restoration, silver coins, removing copper deposits, EDTA cleaning.

REZUMAT: De câteva decenii, în practica restaurării argintului este utilizată pe scară largă metoda de înlăturare a produșilor de coroziune ai cuprului de pe suprafața obiectelor, folosind EDTA (acid etilen dinitrilotetracetic – $C_{10}H_{14}N_2O_8 \cdot 2H_2O$) cunoscut și sub denumirea comercială de TITRIPLEX III, COMPLEXON III, KELATON etc. Acest tratament a dat rezultate foarte bune în cazul aliajelor cu un procent scăzut de cupru. În cazul obiectelor – în special monede – cu procent ridicat de cupru, metoda s-a dovedit de-a lungul timpului a fi deficitară deoarece, în urma tratamentului chimic cuprul din aliaj migrează la suprafața piesei apărând sub forma unor pete roșiatice. Inconvenientul se răsfrânge negativ asupra aspectului estetic al monedelor și implică a stării lor de conservare.

În timp, în activitatea de restaurare – conservare, am testat diferite metode pentru înlăturarea acestui inconvenient. Cel mai eficient și viabil în timp s-a dovedit a fi tratamentul cu acid azotic (HNO_3). Metoda de lucru constă în imersia timp de 10–15 de secunde a monedelor cu depuneri de cupru în urma tratamentului cu EDTA, în soluție de acid azotic (HNO_3) 20 %, urmată de neutralizarea sub jet de apă și o periere ușoară, eventual cu un baton din fibră de sticlă, cu un grad ridicat de finețe. Operațiunea se repetă de câte ori este nevoie, până la îndepărtarea completă a depozitelor de cupru migrate la suprafața argintului. După aceasta procesul de restaurare continuă cu operațiunile obișnuite de uscare liberă la temperatură camerei și conservare finală cu PARALOID B 72.

Metoda a fost aplicată cu succes în cazul câtorva sute de monede și consider că poate fi utilă pe viitor tuturor celor care se vor confrunta cu această problemă.

CUVINTE-CHEIE: restaurare, monete argint, înlăturarea depunerilor de cupru, tratament chimic cu EDTA.

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.

De mai bine de trei decenii, în practica restaurării, pentru înlăturarea produşilor de coroziune de pe suprafaţa artefactelor realizate din aliaj argint – cupru, este folosit frecvent tratamentul chimic cu EDTA (acid etilen dinitrilotetracetic – $C_{10}H_{14}N_2O_8 \cdot 2H_2O$). Acest produs este cunoscut sub denumirea comercială de TITRIPLEX III, COMPLEXON III, KELATON etc. În egală măsură, tratamentul chimic cu EDTA este utilizat şi pentru curăţarea monedelor, în special a celor descoperite în sol. Metoda standard de înlăturarea a depozitelor de cupru aderente la suprafaţa pieselor din argint include operaţiuni sistematice de degresare, imersie în soluţie de EDTA 5%, spălare – neutralizare, uscare, intervenţie mecanică uscată pentru înlăturarea depunerilor de reacţie, degresare şi conservare prin peliculizare. Această metodă, recomandată de altfel în literatura de specialitate¹, a dat rezultate foarte bune în cazul artefactelor realizate din aliajelor cu un procent ridicat de argint. Însă, în cazul restaurării monedelor confecţionate dintr-un aliaj cu procent scăzut de argint, metoda s-a dovedit deficitară în timp, deoarece în urma tratamentului chimic, cuprul din aliaj a migrat la suprafaţa piesei sub forma unor pete roşiatice (Foto 1). Acest inconvenient se răsfrânge atât asupra aspectului estetic al monedelor cât şi asupra stării lor de conservare.

În activitatea de restaurare – conservare, am experimentat câteva metode de tratament, pentru înlăturarea acestui inconvenient. Amintesc aici tratamentul chimic cu acid citric ($C_2H_8O_7$) şi cu acid formic² ($HCOOH$). Cel mai eficient şi viabil în timp, îndeosebi în cazul monedelor curăţate iniţial cu EDTA s-a dovedit a fi tratamentul cu acid azotic (HNO_3).

Monedele din compoziţia tezaurului în discuţie, conţin argint în cantităţi variabile, depinzând de factori cum ar fi: tipul monedei, anul emiterii şi monetaria. Titlul acestuia se situează undeva între 500–800‰, aportul de cupru fiind relativ mare. Având în vedere aceste considerente, şi coroborând cu diagrama binară de fază a sistemului binar Ag – Cu rezultă o microstructură bazată pe eutecticul Ag 70 % Cu 30 %. *De facto* în suprafaţa monedei se vor găsi atât cristalite de argint cât şi cristalite cu conţinut ridicat de cupru, amestecate în mod aleatoriu la nivel microstructural. Per ansamblu aspectul monedei proaspăt batute/ştanţate este de argint. În timp, prezenţa semnificativă a cristalitelor de cupru va determina o depreciere a calităţii suprafeţei, marcată prin scăderea luciului specific argintului şi o înnegrire mai rapidă a suprafeţei în comparaţie cu monedele realizate din argint de bună calitate.

În timp, suprafaţa monedei reacţionează cu factorii de mediu, formându-se o patină specifică negru întunecat – verzuie, sau chiar verde intens, în special datorită compuşilor oxidici şi hidroxidici de cupru, dar şi a derivaţilor de argint. Pentru investigarea suprafeţei s-a folosit microscopie optică cu lumină transmisă în câmp întunecat³, deoarece aceasta se pretează la observarea suprafeţei monedei fără şlefuire prealabilă, neafectând astfel integritatea monedei.

Aspectul de ansamblu al microstructurii suprafeţei monedei (o piesă de 1,5 groşi, emisă de Sigismund III, regele Poloniei în anul 1624), indică o suprafaţă relativ neregulată, având o crustă consistentă de compuşi specifici patinei care acoperă moneda. Crusta este destul de compactă având un aspect cenuşiu închis, iar pe alocuri se văd puncte albe strălucitoare. Acestea sunt microzone în care se observă puncte de pe suprafaţa cristalitelor de argint (Foto 5). Detaliul din fotografia 5b ne permite să observăm mai bine aceste puncte fine, vizibile, de argint, respectiv să determinăm diametrul mediu al acestora. Prin masuratori conform metodei metalografiei cantitative rezultă diametrul mediu al cristalitelor de argint neatacate ca fiind de circa 5 µm.

¹ William Mourey, *Conservarea antichităţilor metalice de la săpătură la muzeu*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1998, p. 60, 62. (ediţia originală: William Mourey, *La conservation des antiquités métalliques de la fouille au musée*).

² Emanoil Pripon, *Consideraţii privind restaurarea şi conservarea unui tezaur monetar medieval*, în *Acta Musei Porolissensis*, XXXIII, 2011, p. 299–306; *Ibidem*, Salonul Naţional de Restaurare, Craiova, 2010, p. 35.

³ Investigaţiile microstructurale au fost realizate de către d-l dr. ing. Ioan Petean de la Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca, Facultatea de Chimie şi Inginerie Chimică. Multumesc domniei-sale şi pe această cale, pentru generozitatea cu care mi-a pus la dispoziţie rezultatele cercetării şi fotografiile cu microstructura monetei după restaurare.

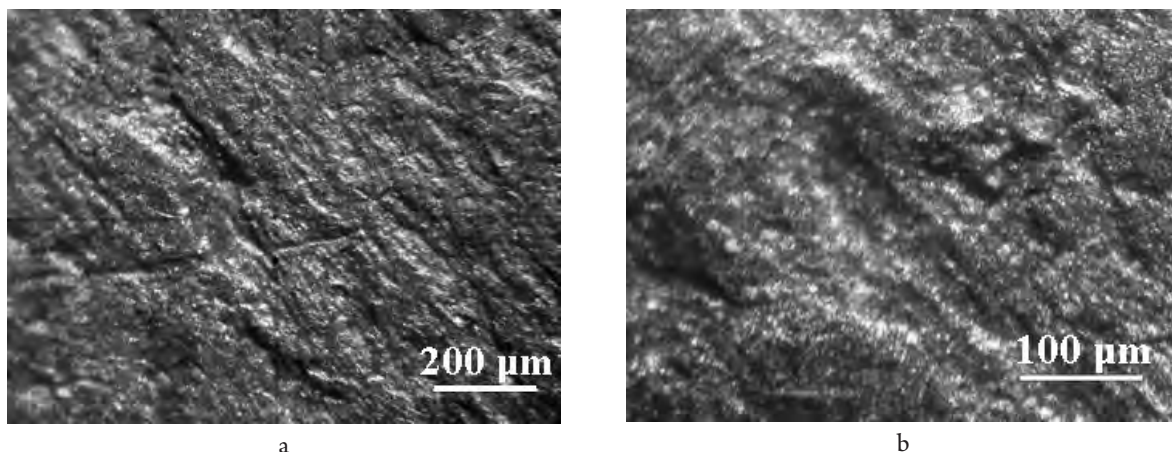


Foto 5. Microstructura suprafeței unei monete de 1,5 groși, Polonia, 1624, înainte de curățare: a) microstructură de ansamblu, b) microstructură de detaliu.

Picture 5. The microstructure surface of an 1,5 groschen, Poland, 1624, before cleaning: a) general microstructure, b) detail.

Prezentăm în continuare metoda de lucru utilizată și rezultatele obținute în cazul “re – restaurării” unui tezaur monetar⁴ descoperit în orașul Zalău, județul Sălaj, curățat chimic în anul 1983, prin imersie de EDTA (Complexon III). Metoda de lucru utilizată pentru înlăturarea efectelor restaurării anterioare a constat în imersia timp de 10–15 secunde a monedelor cu depuneri de cupru rezultate în urma tratamentului cu EDTA, în soluție de acid azotic (HNO_3) 20%, urmată de neutralizarea sub jet de apă și o periere ușoară, eventual cu un baton din fibră de sticlă, cu un grad ridicat de finețe. Am repetat operațiunea de câte ori a fost nevoie, până la îndepărtarea completă a depozitelor de cupru migrate la suprafața monedei.

În funcție de frecvența și durata imersiei se poate opta pentru *curățarea completă* a suprafeței monedei/monedelor (Foto 2), sau doar pentru *curățarea selectivă* a suprafeței, prin înlăturarea urmelor de reacție, respectiv a cuprului migrat la suprafața monedei (Foto 3, stânga sus). De asemenea, tratamentul poate fi aplicat *local*, doar pe o zonă restrânsă a monedei, păstrând astfel intactă patina timpului. În acest caz, moneda nu este imersată în soluție, ci doar tamponată ușor zona cu probleme, folosind un bețișor din vată înmuiată în soluție de acid azotic (HNO_3) 20% (Foto 3, stânga jos).

Prin curățarea suprafeței monedelor cu soluție de acid azotic (HNO_3), se elimină compușii de coroziune menționați anterior, dar și urmele de reacție rezultate în urma tratamentului cu EDTA. După finalizarea operațiunii de “re-restaurare”, a fost investigată microscopic suprafața unei monede curățate complet (Foto 6).

Aspectul microstructural de după curățare este schimbat în mod evident (Foto 6a). Nu mai apare nici o pată care să acopere suprafața metalică a monedei. Aspectul puțin rugos al microstructurii se datorează micro denivelărilor (micro rugozității) suprafeței monedei, ca o consecință a faptului că *nu s-a efectuat o șlefuire și lustruire avansată* (ca în cazul șlifurilor metalografice clasice), pentru a preveni distrugerea piesei numismatice.

Datorită luciului metalic specific argintului, se evidențiază foarte clar cristalitele acestuia din suprafața monedei datorită unei reflexii mai puternice a luminii, decât la restul componentelor microstructurali. Cristalitele cu conținut ridicat de cupru „resimt” încă efectul coroziunii puternice la care au fost expuse, reflectând lumina. Faptul în sine ne ajută la observația microscopică metalografică echivalând rolul atacului chimic pentru realizarea contrastului de faze. Remarcăm și apariția unor cristalite cu nuanță gri cu aspect de amestec fin dispers (Foto 6b și 6c), acestea corespunzând compoziției eutectice din sistemul binar Ag – Cu. O decelare mai exactă a interpușiei eutecticului în raport cu cristalitele de argint ar include o analiză metalografică mai avansată cu realizare de șlifuri (ceea ce ar implica polizarea suprafeței).

⁴ Eugen Chirilă, István Bajusz, Nicolae Rus, *Al patrula tezaur monetar de la Zalău, sec. XVII*, în *Acta Musei Porolissensis*, VIII, 1984, p. 295–299.

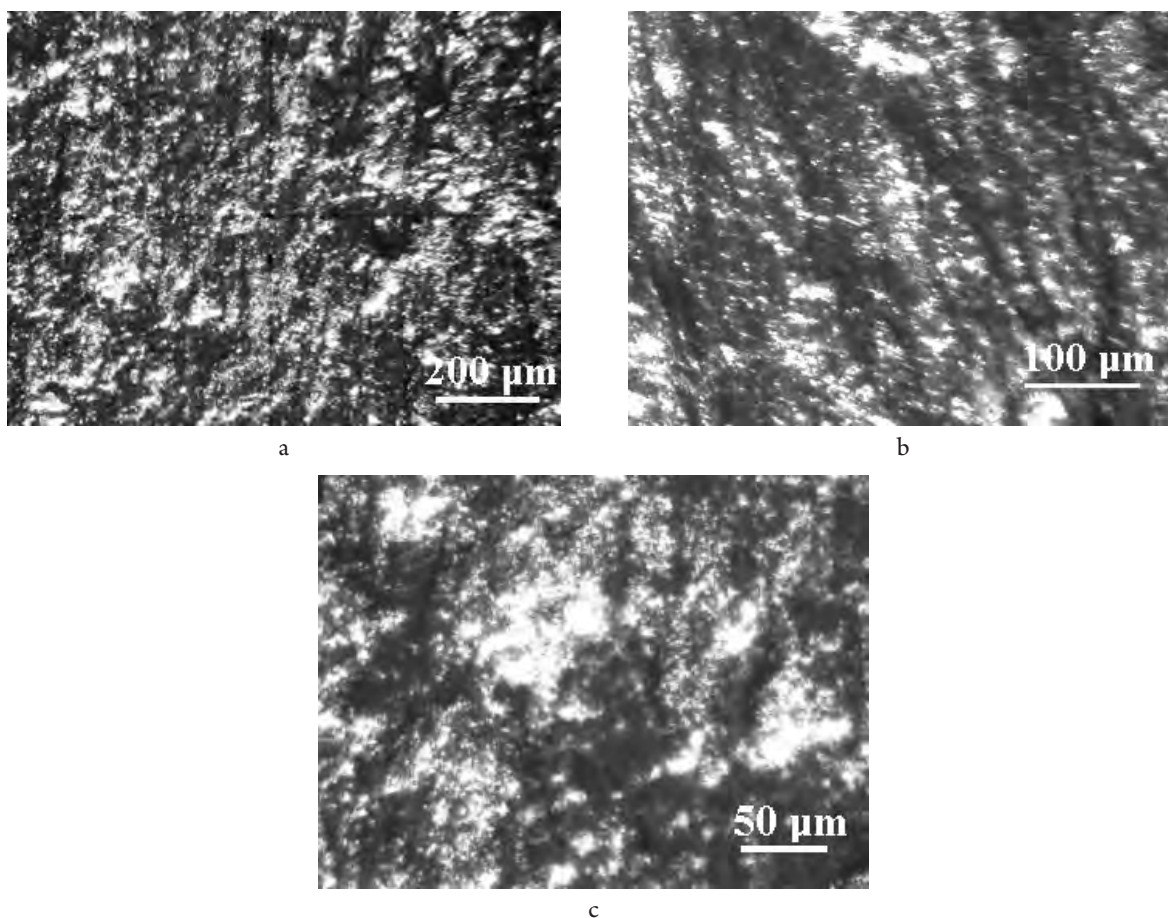


Foto 6. Microstructura suprafeței unei monede de 1,5 groși, Polonia, 1624, după curățare:
 a) microstructură de ansamblu, b) microstructură de detaliu, c) detaliu cristalite de argint.
 Picture 6. The microstructure surface of an 1,5 groschen, Poland, 1624, after cleaning:
 a) general microstructure, b) detail, c) detail of silver crystallites.

Sub aspect dimensional cristalitele de argint și de cupru prezintă un diametru mediu de circa 30 μm , iar eutecticul se situează cu preponderență la limitele de cristalite de argint și de cupru. Remarcăm o creștere semnificativă a diametrului mediu al cristalitelor de argint după tratamentul cu HNO_3 , de la 5 μm la circa 30 μm . Aceasta constituie o îmbunătățire netă a calității suprafeței monedei.

În concluzie, analiza microstructurală efectuată după curățarea monedei indică o îmbogățire a suprafeței monedei în cristalite de argint puse în valoare prin luciul lor metalic, în detrimentul cristalitelor cu conținut ridicat de cupru.

Metoda de înlăturare a depunerilor de cupru de pe suprafața monedelor curățate cu EDTA cu trei-zeci de ani în urmă, a fost aplicată cu succes în cazul “re-restaurării” câtorva sute de monede⁵ și consider că poate fi utilă pe viitor tuturor celor care se vor confrunta cu această problemă.

⁵ Rezultatele parțiale ale acestei cercetări au fost prezentate sub forma unei comunicări în cadrul Simpozionului Internațional de Numismatică: *Monedă, Economie și Societate*, Košice, 16–19 mai 2013.

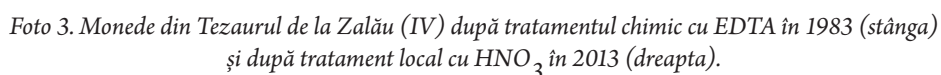


Foto 1. Monede din Tezaurul de la Zalău (IV) după tratamentul chimic cu EDTA în 1983.

Picture 1. Coins from Zalău Hoard (IV) treated with EDTA in 1983.



Foto 2. Monede din Tezaurul de la Zalău (IV) după tratamentul chimic cu EDTA în 1983 (stânga) și după tratamentul cu HNO_3 în 2013 (dreapta). Picture 2. Coins from Zalău Hoard (IV) treated with EDTA in 1983 (left) and treated with HNO_3 in 2013 (right).



A collection of 30 silver coins, likely from the 14th century, arranged in a 5x6 grid. The coins show various designs, including profiles of figures, crosses, and other heraldic symbols, indicating they are from different regions or minted by different lords.

— 348 —

RECENZII



VARIA. RECENZII

Semnal editorial: *Semper Fidelis. In Honorem Magistri Mircea Ignat*. Editori: Bogdan Petru Niculică și Dumitru Boghian, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Suceava 2013, 408 p.

Volumul pe care îl prezentăm în paginile de față constituie un omagiu și un semn de apreciere adus de prieteni, colaboratori și apropiați domnului conf. univ. dr. Mircea Ignat de la Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, anterior arheolog la Muzeul Bucovinei. Apariția editorială este prilejuită de împlinirea unei frumoase vârste, din care cea mai mare parte a fost dedicată cercetării arheologice a frumoasei zone a Bucovinei. În acest domeniu, preocupările domniei sale au fost complexe și au vizat aspecte particulare ale preistoriei și istoriei vechi. Menționăm contribuțiile aduse la cunoașterea bronzului mijlociu și târziu din această zonă, la analiza descoperirilor de bronzuri preistorice, la problema începuturilor primei epoci a fierului din nordul Moldovei. În egală măsură a fost preocupat de antichitățile de caracter „scitic”, de problemele perioadei Latène sau de investigarea monumentelor atribuite carpilor și costobocilor ori de începutul perioadei migrațiilor. Cercetarea vestigiilor carpice a constituit subiectul tezei de doctorat (*„Dacii liberi din nordul Moldovei”*, coord. Acad. M. Petrescu-Dîmbovița) susținută în 1986 la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Acumulările cercetărilor arheologice proprii sau în colaborare s-au concretizat în cele zece cărți de specialitate și cursuri universitare, numeroase studii publicate în volume colective, respectiv peste o sută de studii, articole, note, rapoarte de cercetare și articole de popularizare. Domnul Mircea Ignat s-a impus nu doar ca un cercetător neobosit al antichităților zonei Bucovinei dar și ca un formator, îndrumător în cadrul cursurilor universitare și a practicii de specialitate pe care a coordonat-o pentru studenții săi.

După lista celor care au dorit să-l felicite la împlinirea acestei venerabile vârste (*Tabula Gratulatoria*) urmează patru articole care prezintă cariera, personalitatea, realizările și opera profesorului Mircea Ignat. Ele sunt semnate de către cei doi editori ai volumului omagial (B. P. Niculică și D. Boghian) dar și de către Nicolae Ursulescu (Iași), respectiv Dragomir N. Popovici (București).

Paginile volumului includ alte 21 de studii datorate unor colegi din țară și de peste hotare care tratează aspecte diverse ale unor epoci particulare ale preistoriei (neolitic, epoca bronzului, prima și a doua epocă a fierului). Numeroase sunt materialele care semnalează și analizează descoperirile de bronzuri preistorice, cronologia, circulația și semnificația unora dintre piesele confecționate din acest aliaj. Nu lipsesc nici materialele, precum cel semnat de către D. Boghian, care-și propune restituirea unor mai vechi preocupări, de la sfârșitul sec. al XVIII-lea datorate savantului austriac de origine franceză Balthasar Haquet care, în spiritul ideologiei luminilor, de identificare a resurselor unei zone, a adunat informații despre bogățiile minerale ale ținuturilor Bucovinei, recent intrată în componența statului habsburgic. Un alt studiu (A. Asăndulesei, F.A. Tencariu, S.C. Enea, D. Boghian – *Măsurători topografice și investigații geofizice în așezarea preistorică de la Tăcuta, punct Dealul Miclea, județul Vaslui. O abordare integrată, în mediul GIS*) prezintă rezultatele investigațiilor geofizice și a măsurărilor topografice efectuate în așezarea preistorică de la Tăcuta – *Dealul Miclea* (j. Vaslui). Semantica unor categorii particulare de simboluri și artefacte din neolitic și eneolitic este analizată în trei studii datorate Ioanei M. Bădocan (*Simboluri solare în neolitic și eneolitic*), lui S. C. Enea (*Modele miniaturale din lut ale topoarelor eneolitice din spațiul carpato-danubian*), iar ultimul lui S. Țerna (*On the stone figurines of the Cucuteni-Tripolye culture*).

Seria studiilor ce prezintă o serie de aspecte ale epocii bronzului este deschisă de către arheologul băimărean C. Kacsó, care pornind de la câteva observații mai vechi pe marginea unei teze de doctorat dedicată monumentelor culturii Wietenberg din Transilvania, încheie cu un sintetic excurs de prezentare a cercetărilor din ultimul deceniu ce au vizat cunoașterea acestei culturi. Problema terminologiei utilizate pentru desemnarea descoperirilor de tip Costișa-Komariv din Bronzul Mijlociu este analizată de către I. Ignat, începând de la succesiunea cronologică a definirii acestor descoperiri, dar raportându-se și la cele mai recente monumente puse în valoare, mai ales, în zona Moldovei centrale și nordice (*O abordare a terminologiei perioadei mijlocii a epocii bronzului pe teritoriul României. Studiu de caz: complexul cultural Costișa-Komariv*). Mult discutată problemă a semnificației cenușarelor culturii Noua, din Bronzul Târziu este reluată de către M. Wittenberger (*Câteva considerații privind cenușarele culturii Noua*). Autorul se oprește la două explicații plauzibile, și anume, cenușarele ca rezultat al degradării structurilor de locuire și anexe din așezările acestei culturi, respectiv cenușarele interpretate ca și depozite votive.

O serie de aspecte ale producerii, utilizării, distribuției și scoaterii din uz a bronzurilor preistorice sunt discutate într-un grupaj consistent de studii. Primul prezintă un depozit de bronzuri descoperit întâmplător în anul 2010 în județul Vaslui (C.C. Lazanu, C.N. Ursache, *Depozitul de bronzuri de la Oțeleni – cimitirul ortodox (com. Hoceni, jud. Vaslui)*). Depozitul este compus din seceri ale tipului Heleșteni, un vârf de lance de tip Krasny Mayak și un fragment de cuțit aparține seriei depozitelor Râșești-Băleni, documentate la sfârșitul epocii bronzului în zona est-carpatică. Răspândirea pandantivelor cruciforme, cu placă triunghiulară și brațe circulare în zona de la nord și nord-vest de Marea Neagră, problemele legate de confecționarea, variabilitatea și cronologia acestor piese sunt analizate de către V. Diaconu (*Late Bronze Age Metallic Pendants from the north-west and north of the Black Sea*). Originea acestor podoabe din perioada finală a epocii bronzului trebuie căutată, în opinia autorului, în zona central europeană. Descoperirea unui topor de bronz cu disc și spin este semnalată de către un colectiv de autori compus din László A., V. Merlan, I. Sandu și A.V. Sandu (*Un topor de luptă cu disc și spin descoperit în Moldova*). Și această piesă este o dovadă a relațiilor de la sfârșitul epocii bronzului a zonelor est-carpătice cu părțile Tisei Superioare. Un plus de valoare este dat de analiza chimică a compoziției piesei, dată fiind penuria acestor date. Alte două piese preistorice de bronz (un celt și un fragment de la un cuțit) descoperite cu ocazia unor cercetări de suprafață în cuprinsul sitului de la Șcheia – Siliște sunt publicate în paginile acestui volum (S. Ignătescu, *Două obiecte de bronz descoperite la Șcheia – "Siliște"*). Remarcăm și în acest caz publicarea rezultatelor analizei spectrale a celor două piese. Date despre depozitul de bronzuri de la Mamayivtsi sunt furnizate de către M. Il'kiv în contextul prezentării rezultatelor unor cercetări efectuate în proximitatea locului descoperirii acestui depozit (*Archaeological Prospecting in the vicinity of Mamayivtsi deposit localization*). Un studiu consistent este dedicat psaliilor de bronz ce intră în compoziția depozitului de bronzuri de la Vetîș (J. Satu Mare) de către T. Bader (*Stangenknebel im Kontext mit dem Hortfund von Vetîș*). Este publicat un catalog al descoperirilor de psalii de tip Vetîș, precum și a celor câtorva piese apropiate tipologic, apoi se discută contextul descoperirii, modul de utilizare, respectiv poziția cronologică și arealul răspândirii acestor artefacte datate în sec. 9–8 î. Hrs. Câteva obiecte de cupru și bronz recent descoperite în Podișul Sucevei sunt publicate de către B.P. Niculică și M. Andronic (*Obiecte de cupru și bronz descoperite în Podișul Sucevei*). Pentru două dintre piesele de cupru sunt menționate și procentul de cupru așa cum reiese din analizele spectrale. Autorii încearcă, pe baza informațiilor disponibile să stabilească o corelație între piesele publicate și unele culturi, documentate arheologic în zona Podișului Sucevei. M. Kashuba și O. Levitski analizează impactul culturilor carpato-dunărene (așa-numitele culturi hallstattiene) asupra proceselor cultural-istorice ce s-au petrecut în zona nord-pontică la finalul epocii bronzului și în prima epocă a fierului, mai precis în etapele Ha A-C (*Impact of the Hallstattian (Carpathian-Danube) cultures (Ha A – Ha C) on the cultural-historical processes of the Northern Black Sea region*). Autorii i-au în calcul o participare efectivă a unor grupuri de populație aparținând culturilor „hallstattiene” la răspândirea unor practici, transferuri tehnologice, bunuri finite, tipuri de construcții în regiunea carpato-nistreană. O sinteză a rezultatelor cercetărilor efectuate într-o

serie de așezări fortificate din sec. VI–III î. Hrs., din apropierea nucleului de la Saharna (Rep. Moldova) se regăsește în acest volum. Este datorată unui colectiv compus din I. Niculiță, A. Zanoci și M. Băț (*Fortified settlements of the 6th-3rd centuries BC in the southern part of the Middle Dniester*). Importurile grecești descoperite cu ocazia cercetărilor reprezintă repere deosebit de valoroase pentru precizarea cronologiei și evoluției acestor situri. Un exemplar, nou descoperit în județul Vaslui, de vas cu toate zoomorfe, constituie motivul unei abordări sintetice a produselor ceramice de acest gen din Moldova, vase puse în legătură cu influențele sarmatice în mediul atribuit dacilor liberi. Articolul este semnat de G.D. Hânceanu (*Les vases avec anses zoomorphes de l'espace de la Moldavie. Un nouvel exemplaire découvert dans le Bassin de la rivière de Bârlad*). Ultimul studiu de arheologie din acest volum, semnat de I. Mitrea reprezintă o privire sintetică asupra unei comunități creștine rurale din sec. V–VII cercetate în localitatea Davideni, jud. Neamț (*The Christian rural community of the 5th – 7th centuries of Davideni-Neamț*). Numeroasele piese de factură creștină, fragmentele ceramice și alte artefacte cu cruci incizate pe suprafața lor sugerează o comunitate creștină importantă, poate chiar un centru important care apare și se dezvoltă în contextul refacerii puterii bizantine la Dunărea de Jos (și în zonele adiacente) sub Justinian.

Volumul mai include un articol care prezintă aspecte ale restaurării unor vase ceramice descoperite în necropola tumulară din epoca bronzului de la Horodnic de Jos (D. Fărtăiș, *Restaurarea unor piese ceramice din necropola tumulară de la Horodnic de Jos (jud. Suceava)*). Ultimul studiu din volum este unul de etnografie și analizează anumite valențe ale spațiului locuit din zona bucovineană (M. Camilar, *Universul mitologic al dobândirii și amenajării spațiului de locuire în arealul antropogeografic bucovinean. Cutume și realități etnoistorice ale vetrelor de locuire din societatea tradițională*). Autorul abordează aspectul întemeierii așezărilor prin recursul la mărturiile arheologice, tradiția istorică, dar și sursele scrise, în cazul atestărilor medievale.

Inițiativa colegilor suceveni este mai mult decât salutară, nu doar prin fireasca (și necesară!) omagiere a unei personalități care și-a închinat o parte a vieții descifrării și cunoașterii trecutului Bucovinei, dar și prin valoarea contribuțiilor care s-au reunit în acest volum.

Dr. Ioan Bejinariu
Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău

Philip A. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*, Ontario, Kitchener, 2013, 266 pp. B.R 45.2. H37. 2013

From a bird's eye view of culture in the Roman empire, Judean synagogues and Christian assemblies stand together as cultural minority groups, primarily due to their shared devotion to only one God in a culture where the acceptance of many gods was standard¹.

The religious analysis of people associations is the main thesis of the author which is very well described in all nine chapters of the book. The structures of the family and the networks of the households played a key role in the formation and expansion of the Christian and Judeans congregations. These two types of associations have a different notion of *familia* in contrast to roman *familia* and it that is a different way in which this structures are communicating one with other.²

In this writing, the author is relying on both kind of sources: primary and secondary. All statements are attested throughout literarly and epigraphic evidence as we ca see from the links that are exposed in almost every page. In this book the subject is treating one particular problem and do not emphizases all aspects of the Mediterreanean society and we can realize that from authors own words when he anaylises

¹ Harland, 2013, p. 7.

² see chapter I, pp. 8–18.

the language of the Mediterranean space, *However, as I argue at length elsewhere, fictive sibling and parental language was used within cultic settings and associations throughout the ancient Mediterranean, including Asia Minor, Greece, the Danube, and the Bosporan kingdom*,³ In his book, Harland emphasizes a complex of elements: political, economic, intellectual and of course religious.

The economical aspect is very well analyzed in the first chapter where is described the socio-economical data of the area Asia Minor. One's occupation and the networks of relations it entailed were in many ways a determining factor in social affiliations. Membership in an occupational association or "guild" (*synergasia*, the most common designation) was less than "voluntary" in the sense that, if one was a dyer or merchant, one naturally or by default associated with one's fellow-workers in the guild of dyers or merchants.

As we can see in this part, associations and occupational networks are a separate category, and we must not to forget the big importance role of the familial factor as well. The social analysis it is very well seen when the author states that in antiquity it was common practice for sons to follow their father's footsteps when it came to profession, so, it would not be surprising to find particular family at the forefront of certain guilds from one generation to the next.⁴

The second chapter called, *purposes: honoring the gods, feasting with friends* describes the dichotomy between associations and life, the ways of knowing and understanding of their own religious habits. Furthermore, Harland is trying to analyze the point of view of the traditional scholarship about those kind of phenomena. He quotes here Ramsey MacMullen and Nicolas R.E Fisher⁵ and their point of view about the topic stated above. For those two scholars it is a visible bound between *social* and *religious* in these associations as we can see from, *the most associations were primarily concerned with conviviality and other social concerns, in some sense lacking genuinely, religious, dimensions*⁶. A good point of view it is stated by Nilson⁷: *"the gatherings of all associations in the roman era are more an excuse to have party than they are genuine attempt to honor gods"*.

But all in all in my opinion we cannot analyze the religious habits of these people with a high accuracy, and we cannot state for sure that they are just trying to have parties without religious feelings. The concern to honor gods or goddesses alongside other activities is clearly shown by archeological structures of the associations as we can see it from this chapter.

A very well taken analysis of how the civic society can decline it is shown in the third chapter. The main thesis of the classical scholarship about the phenomena it is that the *"feelings of dislocations of the mainstream religious habits for this period was the rise the private or personal religion"*.⁸ A such an acid opinion can lead us to abnormal understanding of the roman religion itself. We cannot say that the personal religion of the members of the associations are the main element which composes the destruction of those institutions, because the personal religion throughout the Imperial age was a very common fact. The roman religion was a contractual one, which works on a very-well known principle, *do ut des*.⁹

The fourth chapter describes the level of integration of the emperors and the imperial cults within what we, moderns, tend to label, political, social, religious dimension of the life at the local level. Here the scholars whom are analyzing these problems have developed four ways for describing the imperial cult in Asia Minor. As we can see it from the text it was a cult of deceased emperors centred at the city of Rome itself and influential within Italy and the West. Second, there were provincial imperial cults and temples organized by institutions that claimed to represent the civic communities of a given province.¹⁰ For the

³ Harland, 2013, p. 26.

⁴ See chapter I, pp. 30–40.

⁵ Harland, 2013, 49, *apud* MacMullen 1974, p. 718 and Fisher, 1988, p. 1222–23.

⁶ see chapter II, p. 47

⁷ Harland, 2013, p. 48 *apud* Nilson, 1957, p. 64.

⁸ see chapter III, p. 73

⁹ About the phenomena of the Roman religion, Roman religious thought and the relationship between deity and man see: Lipka, 2009, *passim*.

¹⁰ see chapter IV, pp. 90–100.

second way the analysis went deeper in trying to explain the complex way of provincial imperial cult and the clerurgy that emerge from this type of cult.

A very good observance it is made upon the civic imperial cult and the connections with the institution of the city, which is a third way of analysis of the subject mentioned above.

Finally, the last level or way it is the local local shrine or shrines, monuments and expressions of honor for the emperors as gods in unofficial settings.¹¹

The fifth chapter, it is a very complex one and the investigation that occurs here tries to explain the interactions between the civic society and the imperial connections. For explaining the complex relationship between the *honestiores* and *humilliores* in the text we can find an excellent diagram¹² which shows associations connections with persons at different social levels. Furthermore in this chapter we can find excellent descriptions of the monumental honors for Emperors and the imperial family which occurs from the monumental buildings from Ephesos and Smyrna. The conclusion for this chapter is that the surveying epigraphic and monumental evidence from Asia Minor, it can be suggested that the connections with the honor for both imperial officials and the emperors was a normal part of life for many. In my opinion we can extrapolate this situations throughout the Roman Empire in the imperial age, starting with the Augustan age and finishing with the dawn of „*military anarchy*„, when in the roman religious system started an anomie.

The sixth chapter describes the measures that are taken to control multiple types of associations not only in Asia Minor, but also in the heart of empire, Rome and Italy. A great example shown in this chapter from Pompeii, when colonists of Nuceria and Pompeii started a terrible slaughter during a gladiatorial contest. And for these reasons the people of Pompeii were forbidden from having gladiatorial games for the ten years, and all associations or *collegia* formed in defiance of the laws were dissolved.¹³ The case is largely described with a very illustrative depiction.¹⁴ The analysis for this kind of realities are often quoted in this chapter when it comes to Asia Minor. And the most important intervention from the Imperial era in this area can be observed during Trajan's reign.¹⁵ The cases when the roman authority intervenes in any kind of *collegia* are very rare, and in my opinion it must be a big stake at the middle, in most cases: strategic and military. And this point of view it is supported by archeological evidence which suggest integration in the roman society for these groups.

An excellent scientific demarche is very well taken in the seventh chapter, where are analysed the relationships between groups throughout the method of comparison. During this chapter we can find a monumental dichotomy between pagan associations and christian congregations. We can mention in this review the dichotomical elements that are emerged from the analysis of the scholars: 1) christians were: *heterogeneous, using a different terminology, using extra local linkages, sectarian*; 2) pagan associations were: *homogeneous, a local phenomenon, not sectarian*.¹⁶

Furthermore the author is trying to demonstrate the synonymy between christian congregations and synagogues when we talk about the organizational household. A closer look at the text reveals us the portrayal of christian and judean groups. The author here is in the same methodological line and points of view like the mainstream scholarship. The main epithets which are characterizing these two monotheistic religions are: **exclusivity** and **sectarianism**. From these two main epithets a huge amount of literature has been written as we can see it from the huge amount of works quoted and epigraphic references from this area.¹⁷

¹¹ Harland, 2013, p.102.

¹² See chapter V, p. 128

¹³ Harland, 2013, p. 146, cf Tacitus, *Annals*, 14.7.

¹⁴ see chapter VI, p. 146, figure 43.

¹⁵ Harland, 2013, pp. 150–160, for Trajan's reign see: Bennet, 1997, *passim*.

¹⁶ see chapter VII, p. 164.

¹⁷ A.G.R.W, the papyrological, epigraphical abbreviations and bibliographical information, can be found <http://philipharland.com/greco-roman-associations/welcome/how-to-use-the-inscriptionsdatabase/#abbrev>.

The final part of the book focuses upon the Judean synagogues, the imperial honours, persecutions, and the eschatological faith of the people, as we can see from the last two chapters. The Judean presence in the Roman empire may differ from time, space, from area to area, but one aspect we can find in all places, is the willing of the Jewish population to be free to practice the Law. This kind of analysis is very well taken here, and a big question stated in this chapter is that: Did "A Judean Magna Charta ever exist"?¹⁸. To answer this question the author recalls the notion that the Judeans *needed* special legal protection because the relationship between synagogues and their cities of residence was by nature conflictual in an ongoing and consistent manner. This kind of analysis can reveal us the historical truth about this important human gatherings and the relations with Roman authorities at the time, and if the Judean religion was a *religio licita* or *illicita*?

In the last chapter of the book the main goal of the author it is to describe to persecutions upon Jews, Christians, that had taken place from the 1st to 3rd century C.E and the way they have occurred. We cannot end this review without talking about the eschatology which is analyzed here throughout the apocalypse of John. The Biblical meaning and the reality are two main themes which are discussed here, but one thing which we can trust for sure it is that: John, like some other Judean authors of his time, draws on the Hebrew prophetic tradition to criticize the **social, political, economic, and cultural manifestation of the Roman imperial presence in the cities**.¹⁹

To sum up, this scientific demarche made by Harland it is a new perspective brought up to interpretation of religious gatherings phenomenon, and in my opinion it is a referential book relating to the complexity and diversity of subjects that are argued. Last but not the least, the methodological way of writing and the new system of quotations and references have enriched the scholars whom are interested about this topic.

Martin Adrian
Babeş-Bolyai University
Cluj-Napoca

REFERENCES

- A.G.R.W. = Associations in the Greco-Roman World.
 Bennet, 1997 = Julian Bennet, *Trajan, Optimus Princeps: A Life and Times*. Bloomington Indiana University Press, 1997.
 Fisher, 1988b = N.R.E. Fisher „Roman Associations, Dinner Parties, and Clubs.” In *Civilization of the Ancient Mediterranean: Greece and Rome*, edited by Michael Grant and Rachel Kitzinger, 2: 1199–1225, New-York, 1988.
 Harland, 2013 = Philip A. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations Claiming a place in a Ancient Mediterranean Society*, Ontario, Kitchener, 2013.
 Lipka, 2009 = Michael Lipka, *Roman Gods. A Conceptual Approache*, Brill Leiden-Boston, 2009.
 MacMullen 1974a = Ramsay MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 50*, New-Heaven: Yale University Press, 1974.
 Nilson, 1957 = M. P. Nilson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund C.W.K. Gleerup, 1957.
 Tacitus, *Annals*, Leobulus Classical Library translated by John Jackson, Harvard University Press, London, 1962.

¹⁸ See chapter VII, p. 188–200.

¹⁹ See chapter IX, p. 226